

Г. Исмаилов

ГАЗИНУР

ЧАТКНИПРОИЗДАНИЕ
1955

Г. Тәсәлимов

ГАЗИНУР

РОМАН

ИКЕНЧЕ БАСМА

ТАТКНИГОИЗДАТ
ЯШЬЛӘР-БАЛАЛАР ӘДӘБИЯТЫ РЕДАКЦИЯСЕ
КАЗАН • 1955

* * *
Редакторы
К. Г. КОТДУСОВА

* *
Тышлык художнигы
З. Н. ХӨСӘЕНОВ

* * *

ОЛЫ ЯШЬТӘГЕ МӘКТӘП БАЛАЛАРЫ ӨЧЕН

Рус баһадиры Александр Матро-
совның бөек батырлығын кабатлап,
дошман дзоты амбразурасын күкрәге
белән каплаган, халкыбызның туры-
лыклы улы—Советлар Союзы Герое
Газинур Гафиятуллинның якты иста-
легенә багышлыйм бу әсәремне.

...Кар көрте баскан тар амбразурадан яңадан көчле ут ыргылды. Бер генә минутка туктап торган фашист пулеметы яңадан котырынып ата башлады. Кар өстенә яңа яралылар ауды. Сугышчылар, ут астыннан чыгар өчен, бөтен көч белән алга ыргылдылар, ләкин аларнын да сафлары сирәгәйгәннән-сирәгәя барды...

Күзләрен зур итеп ачып, күңеле нәфрәт белән ташыган хәлдә, Газинур үкереп торган дошман пулеметына өзгәләрдәй булып карый. Ул якын гына, ләкин ана барып житәргә мөмкин түгел. Анын утлы бугазын тыгарлык бер көч тә юк шикелле.

— Юк, барыбер туктата алмассың, явыз! Барыбер муеныңны борам!

Газинур яткан жиреннән сикереп торды. Моңарчы кара кургашын тутыргансыман авыр гәүдәсе кинәт жиңеләеп киткәндәй булды. Әйтерсен, аңа канатлар чыкты. Ул дзотка таба йөгерә башлады.

Батальон тетрәп тынып калды. Анын күз алдында гади совет солдаты үлем белән үлемсезлек арасын үтә, буыннардан буыннарга калырлык, телләрдән телләргә күчеп легендалар итеп сөйләрлек, жырларда жырларлык батырлык эшли иде.

Ажгырып торган амбразурага берничә адым калгач, Газинур бик кыска вакытка гына туктады. Язгы аяз күктә, биектә-биектә, бөдрә ак болытлар йөзә иде. Кояш нур-

лары аларны үтэдән-үтә яктырткан, алар шундый жиңел-
сыман, өрсән, тузганак башы кебек, очып китәр төсле.
Үзләре шундый ак, беренче яуган кар да андый ак бул-
мый, бугай...

Кайда, кайчан күргән иде соң Газинур шундый ак һәм
жиңел болытларны?

Фашист пулеметы котырынуының соңгы чигенә жи-
теп үкерә. Кара амбразурада пулемет авызыннан чыккан
ялкын утлы хәнжәр төсле айкала. Кышкы зәһәр жил
кебек пулялар чыелдап сызгыра.

Һәр секунд кыйммәт...

БЕРЕНЧЕ БҮЛЕК

I

Жәйге жылы төн. Күк йөзе яп-якты. Әйтерсең, аның көндөзгө зәңгәрлеген бик юка, бик жинел пәрдә белән генә өртеп куйганнар. Шул үтә юка, үтә жинел өрфия пәрдә астыннан, анда-санда, илэк йолдызлар тонык кына жемелди. Өелешеп-өелешеп торган бу йолдызларны нинди шагыйрь иләккә охшаткандыр — хәзер берәү дә белми һәм моннан соң да ул серне һичкем ача алмас инде. Еллар үтәр, кешеләр, бәлки, илэк дигән нәрсәне дә онытырлар, әмма бу шагыйрәнә исем халык телендә бик озакка сакланыр.

Илэк йолдызларның нуры жиргә сизелер-сизелмәс кенә, оялчан гына агыла, алар, әйтерсең, яктылыктан куркалар. Әгәр шундый төннәрдә илэк йолдызларга күз текәп, озаграк карап торсаң, алар хәрәкәттә кебек, гүя бөтен төркемнәре белән биеккә-биеккә менеп баралар, гүя күз алдында, боз кисәкләредәй, әкрен-әкрен генә эриләр.

Ай арасы булганлыктан, ай калыкмый. Тирә-як жылымса, йомшак зәңгәрлеккә чумган. Спасс сырты ягыннан искән төнгә әкрен жил авылга болын печәннәренәң хуш исләрен алып килә. Көндөз кояш кыздырган жир, хәзер ягылган мичтәй, рәхәт жылылык бөрки. Авылның түбән башындагы чишмәнәң, әргән уйнаган шикелле, чылтыр-чылтыр агуы, этләрнең ялкау гына өрөп алулары, кайдадыр Гафиятулла бабайлар ягында сыздырылган гармонь көенә кемнәрнендер кушылып жырлап жибәрүләре ишетелә. Туп-туры сузылып киткән киң урам, рәшәткәләр белән әйләндереп алынган яшь бакчалар, шул бакчалар

эчендә сыенып утырган жыйнак кына ап-ак өйләр жәйге төннәрдә генә була торган матур һәм серле бер төс алганнар. Авыл уртасындагы киң мәйданда мәктәп, клуб һәм колхоз идарәсе йортларының калай түбәләре, зур-зур тәрәзәләре тимгелләнеп ялтырыйлар.

«Красногвардеец» колхозы киң үзәнлектә утырган. Аның дүрт ягында да артык биек булмаган таулар калкып тора. Төнлә ул таулар авылга тагын да якынрак елышалар төсле, гүя авылның татлы йокысын саклайлар.

Өйләрдәге утлар күптән сүндерелгән. Тик правлениедә ут бар да, ферма биналары капкасына эленгән ялгыз фонарь гына сыңар күзен кыскалый. Вакыт бик соң, озакламыйча этәчләр өченче тапкыр кычкыра башлар. Ул чагында бөтен авыл яңгырап торыр. Ә хәзер тирә-якта шылт иткән тавыш юк. Хәтта тынгысыз чишмә дә, үзенен агышын әкрәнәйтә, шыпырт кына сөйләшә кебек.

Кырыйдагы өйләрнең берсендә, ян тәрәзәне ачып, ак пәрдәне күтәрделәр. Вак-вак ак чәчәкле, яфраклары чокырланып торган, хуш исле чүмеч гөлләр арасыннан, чәчен уртадан аерып, ике толым итеп үргән яшь кыз күренде. Ул төнгә урамга берәз карап торды да кинәт тагын юк булды. Ак пәрдә төшерелде. Ләкин күп тә үтмәде, шул ук өйнең болдыр ишеге саклык белән генә ачылды һәм аннан иңнәренә тимер юлчылар кия торган жиз тәймәле кыска жакет салган бер кыз чыкты. Баскыч төбендә ул уңга-сулга карап алды, аннары ишек алды аркылы йөгереп үтеп, бакча рәшәткәсенә килеп сөялдә һәм каршыдагы тауларга хыялланып карап тора башлады. Шунда ук аның аяклары янына Сарбай килеп ятты һәм, салпы колаклы йөнтәс башын ал аякларына куеп, койрыгын ялкау гына болгарга тотынды. Кыз исә аңа борылып та карамады — аның күңеле еракта иде. Мондый игътибарсызлыктан Сарбайның хәтере калды булса кирәк, ул, төнлә бик сәер елтыраган күзләрен бер ачып, бер йомып, кызга: «Кунакка кайтканда да безне бар дип санамыйсың, ичмасам...» — дигән шикелле карый иде.

Ул арада күрше йорт күләгәсеннән озын буйлы бер кеше килеп чыкты. Күрәсен, ул биредә күптән көтеп торган һәм хәзер адымнарын шундый әкрән, шундый сак атлый, әйтерсен, кош тотарга килүче бер чуар песи. Шулай да эт сизеп алды һәм, һаулап өрә-өрә, аңа каршы

ташланды. Уйга калган кыз, куркып, әкрен генә кычкырып жибәрде: әбәү!

Шуның артыннан ук ир кеше:

— Сарбай, юләрләнемә әле!— дип кычкырды. Эт тавышны таныды булса кирәк, өрүдән туктап, килүченен ялт-йолт итеп торган күн итекләре тирәсендә бөтерелергә тотынды. Егет аны этеп жибәрде дә ягымлы һәм серле тавыш белән кызга дәште:

— Миңнурый!

Кыз, пошынып:

— Кем бу? Сәлим, синме?— дип сорады.

— Мин булмыйча, кем булсын,— диде егет, көлеп. Ләкин кызның салкын карашын күргәч, шунда ук көлүдән туктады.— Калтыранасың ич, Миңнурый, әллә Сарбай ләгънәт котыңны алдымы?

Сәлим эткә яңадан сукмакчы булган иде, ләкин акыллы Сарбай, аның холкын яхшы белгәнгә, әкрен генә чинап, читкә китеп өлгерде.

— Син нишләп, сукбай шикелле, төнлә йөрисең монда?— дип сорады кыз, ярым ачулы тавыш белән.

Сәлим аның алдына килеп, кул биреп күреште дә рәшәткәгә сөялде. Аның өстендә билен Кавказ каешы белән буган ачык якалы ак күлмәк, галифе чалбар, башында ак эшләпә иде.

— Син кайтканны ишеттем дә,— диде ул берәздән,— әнкәйнең токмачын да көтмичә клубка чаптым. Ә сине анда ай күргән дә кояш алган. Шуннан соң урамнан юри кычкырып жырлап үттем. Мин әйтәм, ишетсә, ни... чыгар әле, чыкмый түзмәс әле.

Сәлим, үзенең мәхәббәтен яшерә алмыйча, эчке бер дулкынлану белән сөйли иде. Озак көттергәнгә тавышында үпкәсе дә бар, ләкин үзе кызга моны сиздермәскә тырыша.

— Һи... Синең чыпчык кебек чәрелдәвеңне ишетәләр ди.— Миңнурый, авызын учы белән каплап, әкрен генә көлеп алды. Аның әче теллелеген яхшы белгәнгә күрә, Сәлим бу хурлыклы чагыштыруны ишетмәмешкә салынды.

— Матур кызлар шулай инде алар,— диде ул, аска карап,— ишетсәләр дә, ишетмәдем дигән булалар. Апалар озак ятмаганга чыга алмадың. Мин барысын да күрәп тордым ич.

— Син әле кеше тәрәзәсенә дә карап йөрисеңмени? Менә апага әйтөп, чыбык белән ярдырыйм әле үзеңне.

Егет житез акыллы, өлгөр сүзле кеше түгел иде, ахрысы. Миңнурыйның бу сүзләреннән соң, ул, аптырап калып, сүз таба алмый торды. Ул арада Миңнурый шаркылдап көлеп жибәрде:

— Сәлим, иреннәреңне жый, ичмасам, жиргә төшәләр ич!

Миңнурый кечкенәдән үк үз көнен үзе күрөп үскәнгә, ирек сөюче, чая һәм шаян кыз иде. Дуслары арасында уенга дисеңме, жырға дисеңме, һәркайда беренче була. Берәүдән дә тартынып тормый, берәүгә дә баш бирми, әче, чәнечкеле теле белән теләсә кемне чагып алырга әзер. Егетләр аны үзара «татлы торма» яки «гөләп чәчәге» дип йөртәләр. Бу кушаматларның кайсы тапкыррак икәннен әйтү кыен. Һәр икесе аның холкына гына түгел, тышкы кыяфәтенә дә беркадәр туры килә: тыгыз тәнле кыска бую, очларын берәз тузгытып калдырырга яраткан чөчәк кара толымнары, чыннан да, торманы берәз хәтерләтсәләр, түгәрәк алсу йөзө, шул йөзгә нур сибеп, уйнаклап торган кечкенә кара күзләре ачылып килгән гөләп чәчәген күз алдына китерәләр.

Бу жирләргә күчеп килүдән күп еллар элек, алар әле Шөгөр районының Сугышлы авылында торган чагында, Миңнурыйның әтисе-әнисе үлеп киткән. Миңнурый бик кечкенәдән авыл кулакларында бала карарга, өй эше эшләп йөрөргә мәжбүр булган. Аннары аны Казаннан кайткан кардәш тиешле абыйсы — Гали абый үзенә тәрбиягә алган, укыткан, «Красногвардеец»ка күчкәч, Бөгелмәдәге тимер юл училищесына урнаштырган. Хәзер Миңнурый менә шуннан берничә көнгә кунакка кайткан иде.

«Красногвардеец» егетләренен бик күбесе аның тирәсендә бөтерелә. Миңнурый моны үзе дә белә һәм, шуңа күрә булса кирәк, алар белән һәрвакыт берәз мыскыл-лабрак сөйләшә.

— Шаян син, Миңнурый. Гел кешеләрдән көләсең. Әйтерсең, үзеңнең бер дә килешмәгән ягың юк, — диде Сәлим, кыюсыз гына.

Миңнурыйга шул жите калды. Ул аны тагын да катырак үртәргә кереште. Аннары, егетнең күзенә чәчрәп керердәй булып:

— Я, я, эйт, нинди килешмэгән ягым бар минем?—
дип сорады.— Исән чакта белеп калыйм. Югыйсә, үлөп
китсәм, үкенече ни торыр.

Аптырап калган Сәлим, кесәсеннән көмеш тәмәке са-
выты чыгарып, авызына папирос капты, ләкин ут кабыз-
мады, папиросын кулында берәз бөтергәлэгәч, кире са-
вытка салды. Сәлимнең һичкайчан папирос тартмавы,
эмма кесәсендә һәрвакыт папирос йөртүе, моны күбрәк
күзгә төтен жибәрү өчен, ягъни көмеш тәмәке савыты бе-
лән мактану өчен эшләве колхоз яшьләренә күптән бил-
геле иде. Миңнурый да моны белә иде.

— Шырпың юкмы әллә, Сәлим? Безнең өйдә папирос
кабыза торган махсус шырпы бар, алып чыгыйммы?—
диде Миңнурый.

Кызының үчөкләве Сәлимигә ачык иде. Миңнурый шыр-
пы өчен гомердә өйгә керәчәк түгел, ә керсә — яңадан
чыгачак түгел.

— Миңнурый...— диде Сәлим һәм аның тавышы кал-
тыранып китте.— Ипләп сөйләшик әле...

— Әнекәем, без болай да сөйләшәбез ич.

Миңнурый, Сәлим турында кинәт бөтенләй онытып,
каядыр еракка карый-карый сагаеп тыңлый башлады.

— Син кемнедер көтеп торасың...— дип пышылдады
Сәлим.

Миңнурый җавап бирмәде.

Ерактан, «Алга» колхозы ягындагы таудан, жигүле
атта төшөп килгән юлчының җыры ишетелде. Башта җыр
ерак, әкрән иде. Аннары ул якынарак, ачыграк ишетелә
башлады. Җырчы бирелеп, бөтен күңеле, бөтен йөрәге
белән җырлый. Аның иркен тавышында көчле мон
һәм ашкынулы дәрт яңгырый.

Альяпкыч мандым көрәнгә,
Көрән матур кергәнгә...

Миңнурый, рәшәткәгә тотынган кулын алмыйча, бер
адым алга атлады. Әгәр агачлардан төшкән күлгә кап-
ламаса, Сәлим аның түгәрәк йөзенен, кечкенә кара күз-
ләренен эчке нурдан жәүһәр кебек балкып китүен бик
ачык күргән булып иде. Күлгәдә исә Миңнурыйның йөзе
берәз сагышлы һәм моңсу булып күренде.

Төнлә төшләремдә күрәм, Миңнурый,
Көндөз уйлап йөргәнгә.

Миңнурый, гүя жырны яхшырак ишетергә теләгәндәй, тагын бер адым алга атлады. Бу — ул, ул, Газинур жырлый! «Нурия» Газинурның яраткан көе. Ул гына бу жырны шулай киң сулыш белән, бар дөньяга ишеттерергә теләгәндәй кычкырып жырлый. Бүген, житмәсә, «Нурия»не Миңнурыйга алмаштырган.

Таудан төшөп килгән жырчының кем икәнен Сәлим дә бик яхшы белә иде. «Красногвардеец»та Газинурның жырын ишетмәгән кеше юк. Ул эшкә барганда да, эштә дә, эштән кайтканда да, юл йөргәндә дә, кайгысын-шатлыгын көйгә салып, гел жырлый.

Сәлим, ачуланып, мышный башлады. Күкрәгендә инде күптән кабынган һәм бик күп төн йокыларын качырган көнчелек уты яңа бер көч белән дөрләп китте. Ә караңгы таулардан дулкын-дулкын булып агылып килгән иркен жыр һаман дәвам итте. Хәзер ул тагын да көчлерәк һәм дэртлерәк яңгырый иде. Гүя бу жырны тарантас түренә утырган ялгыз юлчы гына түгел, ә караңгыга чумган барлык таулар, йолдызлар, кырлар, болыннар жырлый иде.

Кинэт Сәлим кызның беләгеннән кысып тотты:

— Миңнурый, мин беләм, син шадра Газинурны көтәсең!

Күнеле якты уйлар белән тулган Миңнурый Сәлимнен болай тупас кагылуына ачуланмады. Ниндидер яшерен шатлык һәм мәкерле шаяру белән:

— Нигә көтмәскә, икәү булгач, кадерем арта төшәр,— диде һәм яшь кызларга гына хас назлы шелтә белән егеткә карап алды:— Югыйсә, мине бөтенләй яратмый башладың бит. Кич саен «Тигез басу» кызларына чабасың дип сөйлиләр... Жибәр кулымны, авырттырасың ич, хәсрәт!

Кызның болай бер үк вакытта мыскыллап та, үпкә һәм шелтә белән дә сөйләшүе, ерактагы жырға колак салып та, янындагы Сәлимне, ичмасам, барга да санамавы егетне тәмам шашындырып жибәрде. Ул йөрәгенә чыдый алмый, кызның икенче беләгеннән дә эләктереп, аны үзенә таба борды. Миңнурыйның иңбашындагы кыска жаке-ты жиргә төште.

— Миңнурый, син ике ут белән шаярасың,— диде ул, кызның мәржәннәр кебек ялтырап торган кечкенә күзләренә текәлеп карап.— Ә ике ут кара-каршы бәрелгәндә

хәтәр була. Син бел моны!—Һәм, тавышын әкрәнәйтәп, янагансыман өстәде:—Кара, кызый! Мин шаярмыйм!

Миңнурый, Сәлим өчен көтелмәгән бер житезлек белән, аның кулыннан ычкынды да, жакетын иеләп алып, шул ук шаян, мыскыллы һәм чәнечкеле тавыш белән:

— Бик беләсең килсә, Сәлимжан абый, мин ике ут белән генә уйнамыйм. Синәң кебек хәсрәт утларым минем унлап бар!—диде һәм ачуланып Сәлимигә карады.

Гадәттә Миңнурый алдында каушап кала торган Сәлим бу юлы тиз генә бирелергә теләмәде. Ул, еш-еш сулуй-сулуй:

— Юк, монысын син ялганлайсың,—диде.—Синен күңеләң Газинурда гына!—Ул берәз тын торды, аннары батучы кеше кебек саламга тотынырга да әзер булып, яшерен өмет белән сүзен дәвам иттерде:—Белмим, шул шадраның кай жире сине кызыксындыра торгандыр. Ул бит көтү көтә генә белә. Ә мин курста укыган кеше. Ветфельдшер...

—Харап инде, ат докторы...—диде Миңнурый һәм кычкырып көлөп жибәрде.

II

Бүгенге көн Газинурның бөтен тормышында онытылмаслык эз калдырды. Бу көн аның кайнар йөрәгендә, кышкы йокыдан уянуучы киң кырлар өстеннән шаулап үткән беренче язгы күкрәүләр кебек, дәртле ашкынулар тудырды. Берәз гына кире кайтып булса да, бу турыда тулырак сөйләп бирмичә мөмкин түгел.

Моннан бер-ике атна элек «Красногвардеец»ка аның беренче оештыручысы һәм беренче председателе — Гали абый Галиуллин кайтты. Хәзер ул Бөгелмәдә райкомда эшли иде. Кулаклар тарафыннан ат койрыгына бәйләнеп сөйрәтелгәндә, акларның үлем эшелонында газап чиккәндә һәм гражданны сугышы фронтларында йөргәндә какшаган сәламәтлеге соңгы вакытта тагы да начарланып киткәнгә, иптәшләре Гали абыйга, курортка путевка килеп житкәнче, колхозга кайтып, берәз хәл жыйрга киңәш иткәннәр.

Гали абыйның авыруы бөтен «Красногвардеец»ны борчуга салды. Колхозның карты-яше, хәл белергә дип, шул ук сәгәттә аның йортына агыла башлады. Беренче

булып, билгеле инде, картлар килде. Гали абзыйнын хатыны, ак яулыгын колак артына кысып бэйлэгән кара кашлы, күркәм йөзле, тулы гына гәүдәле Галимә апа, аларны ачык йөз белән каршы алды һәм ак өйгә, Гали абзый янына кертә торды. Өстәлдә самовар шаулый иде. Кунакларны табынга чакырдылар. Таякка таянган ап-ак сакаллы Галәк бабай:

— Рәхмәт, Галимә килен, рәхмәт,— диде әкрән генә,— без чэй эчәргә дип килмәдек әле. Чэй бездән качмас. Чэйне, без аны, күп эчтек, тагын да күбрәк эчәселәребез бар. Менә Әхмәтгалинең хәлен белешеп чыгыйк дидек. Куркытты бит. Авыру, кем, Галимә килен, килә потлап, китә мыскаллап. Әйе. Ничек соң, Әхмәтгали энем,— Галәк бабай ак мендәргә терәлеп утырган Гали абзыйга таба борылды,— кәеф начарланып киттемени? Махы бирденмени?

Гали абзыйның болай да чандыр йөзе тагын да ябыккан, кылыч борыны да юкара төшкән кебек, әмма йомшак соры күзләре әүвәлгечә күңелле һәм өметле карыйлар. Гали абзый үзе дә, сыкранып түгел, елмаеп сөйләшә:

— Юк әле, Галәк бабай, алай тиз генә махы бирергә исәп юк,— диде ул, тирлэгән башын сөлге белән сыпырасыпыра.

— Шулай кирәк, Әхмәтгали энем, шулай кирәк!— Берьюлы жанланып киткән Галәк бабай Галимә апа китереп биргән урындыкка утырды да киез эшләпәсен салып тезләренә куйды.— Бирешергә ярамый. Өметсез бер шайтан. Авыру кешенең күңеле аеруча нык булырга тиеш. Безнең мәрхүм әткәйләр әйтә торганнар иде: күңеле нык кешедән чир үзе качар, күңеле йомшак кешегә юк чир дә тагылыр. Аннары, көннәр дә бик әйбәт тора әле. Колхозыбызның һавасы бик шифалы, күр дә тор, килешеп китәр үзеңә. Менә Галәк бабай әйтте диярсен.

Бабайның сүзе чыннан да дөрөскә чыкты. Ике-өч көн үтүгә колхозчылар Гали абзыйны урамда, абзарлар тирәсендә, правление утырышында күрделәр. Колхоз председателе Хәнәфи, аның өзлегүеннән борчылып, кайтарып жибермәкче иде дә, Гали абзый тыңламады. «Эшсез ятсам, авыруым гына көчәя»,— дип шаяртты.

Бөгелмәдән аның янына кешеләр килеп китә иде. Беркөнне, ерак колхозларга барышлый, райком секретаре да кагылды.

— Тыныч кына ял ит, Гали Галиевич,— диде ул сау-буллашкан чакта.— Борчымаска тырышырбыз.

Ләкин кичә райкомнан махсус кеше килеп, Гали абзыйны бюрога чакырып китте.

Иртән Гали абзыйның ак рәшәткәле йорты алдына жигүле ат килеп туктады. Шул ук вакытта баскычта башына куге зәңгәр фуражка, өстенә шундый ук төстәге гимнастерка кигән, билен киң каеш белән кысып буган, беләгенә юл плащы салган Гали абзый үзе дә күренде.

Ыргылып чабып китәргә эзер торган, ак бәкәлле, озын торыклы ярсу кара айгырның дилбегәсен нык итеп тотып, ике кулын алга сузган килеш кучерда утырган егеткә Гали абзый, баскычтан төшә-төшә, сөйкемле караш ташлады. Егетнең өстендә кояшта уңа төшкән бишмәт, башында жылкә чокырына ук этелгән кепка. Үзе киң жылкәле, уртачарак буйлы. Менә ул Гали абзыйга таба борылды. Йөзе чак кына шадра, озынча һәм сөйкемле. Сызылып киткән кара кашлары һәм зур кара күзләре аның йөзен тагын да ягымлырак итәләр. Егеткә күп дигәндә егерме-егерме бер яшь бирергә мөмкин.

— Саумы, Газинур,— диде Гали абзый һәм тарантаска менеп утырды. Көчен кая куярга белмичә бер урында биеп торган кара айгыр, Газинурның ирен чупылдатуын ишеткәч, элдереп алып та китте.

Кояш әле яңа гына күтәрелеп килә иде. Күк йөзе, юып алган кебек, чип-чиста. Һавада яфрак селкетерлек тә жыл юк. Көн бүген дә бөркү булачак. Бөркү һава Гали абзыйны аеруча нык йончытканга, ул юлга шулай иртәрәк чыгарга тырышты.

«Красногвардеец»ның бик күп сандагы терлек абзарлары яныннан үтеп, тауга күтәрелгәч тә, Гали абзый Газинурга кузладан үз янына күчеп утырырга кушты һәм аның кулыннан дилбегәне алды.

— Кунак абзый булып йөрергә яратмыйм,— диде ул, көлемсерәп.

Газинур чаптарның бик хәтәр айгыр икәннен, юлда берәр нәрсәдән өрексә, дулый торган гадәте барлыгын сөйләп китте. Гали абзый яңадан көлемсерәп куйды:

— Курыкма, Газинур, минем ат тотканым бар.

Гали абзыйның йөзе тыныч иде. Газинур аңа: «Ихтыярың, Гали абзый»,— дигән шикелле күз кырыйлары белән карап алды да күчеп утырды.

Чаптар чыннан да теләсә кемгә баш бирә торган ат түгел иде. Симез янтавына дилбегә тигәч тә, ул, муенын дугаландырып, авызлыкны тешләде, колакларын шәм кебек торгызды. «Кем минем дилбегәмне тота?» дип башын борып артка караганда, шәмәхә төсендәге күзе ялтырап китте.

— Ныграк тотыгыз, Гали абзый. Дилбегә йомшартканны яратмый ул,— диде Газинур. Аның шулай дип әйтүе булды, ат бөтен көче белән алга ыргылып, чабып та китте. Газинурның битенә тыгыз, салкынча жил бәрелде. Тарантас юл сикәлтәләрендә дөбердәп бии башлады. Гали абзыйның авырудан берәз саргая төшкән ябык йөзөнә кызыллык йөгөрдә, йомшак соры күзләре чак кына каралгандай булды. Күрәсен, шулай жилеп бару аңа рәхәт иде. Ул атны кызулатканнан-кызулатты һәм бары тик шлея каешлары астында ак күбекләр күренә башлагач кына, юыртудан туктатты. Чаптар, башын чайкап, атлап кына бара башлады.

— Эх, Газинур, бер уйласаң, күпме гомер үткән, күпме сулар аккан, ә баштан узганнар онытылмый. Украина далаларында дүртәр ат жигелгән тачанкаларда ак полякларны куып йөргәннәребез әле булса хәтеремдә. Кайчакта бер төн эчендә тачанкаларда утыз-кырык чакрым китәбез дә, таң алдыннан, йокының иң каты вакытында, пилсудчиклар лагерена бәрәп керәбез, пран-заран китерәбез, сив күр дә мин күр!.. Безнең взводта бигрәк тә Ваня исемле бер пулеметчы дан тота иде. Егет кеше — арсланга тик кеше дип әйтәләрме? Нәкъ үзе! Йөрәге шундый кызу — эрегән кургашынмыни! Пулеметтан ата башласа, дошманнарны яндыра гына!.. Берсе-бер якын килә алмый... Ә үзе, Ваня, йөри дә алмый иде. Герман сугышында ике аягын икесен дә өздөргән. Безгә төнлә килде. Бер украин шәһәрән сугышып алып, ялга туктаган идек. «Хезмәт халкына хезмәт итәргә теләм,— диде,— чөнки үзем дә хезмәт халкы улы булам. Тачанкага утыртыгыз». Мин аны үз отделеңемә алдым. Алуыма соңыннан үкенмәдем. Бөтен Украинаны диярлек бергә сугышып үттек. Мин каты яранганга кына аерылыштык...

Гали абзыйның сүзләрен жан-тән белән тыңлап барган Газинур күкселләнеп торган үзәннәрдән, урман буйларынан зур кара күзләрен алмады. Нәкъ менә шушы ми-

нутта аннан тачанкалы атлар ыргылып чыгар күк тоела иде ана.

Кинэт юл борылышында чыннан да нәрсәдер күренеп китте. Ләкин бу тачанка түгел иде. Юл буйлап өсте ачык автомобиль жилеп килә. Қояш нурларында аның фаралары, кабина пыяласы ялтырый. Кабина баскычына күк комбинезонлы, яланбашлы бер егет аягүрә баскан. Егетнең гадәттәгечә утырып килмәве, аксыл чәченең жилдә тузгуы һәм, кулын сузып, кочаклап алырга теләгәндәй каядыр киң кырларга таба күрсәтүе Гали абзый хикәясеннән соң тәэсирләнгән Газинурда чиксез соклану тудырды. «Бу егет тачанкада булса да сынатмас иде», дип уйлап алды ул.

Ат өркеп читкә тайпылды, ләкин Гали абзый дилбегәне нык тоткан иде. Автомобиль, алар турысына җиткәч, шып туктады.

— Хәерле иртә, Гали абзый!— дип кычкырды баскычта аягүрә торган егет. Бу бөтен районга атаклы тракторчы Исхак Зәбиров иде.

Өркүеннән калтыранып торган атны көч-хәл белән тыеп торган Гали абзый:

— Кая болай киттегез?— дип сорады.

— «Тигез басу»га барабыз, Гали абзый. Безнең тракторлар анда эшли.

— Ярар, исән булыгыз алайса. Сәлам егетләргә.

— Рәхмәт, әйтермен.

Машина китеп барды. Исхак һаман да аягүрә баскан килеш бара иде.

— Менә Исхак та ут егет,— диде Гали абзый, дилбегәне кагып.— Сиңа да, Газинур, трактор йөртергә өйрәнергә кирәк. Тиздән колхозның төп эшчесе тракторчы булчак. Аннары сугыш була калса да... Бу юлы инде, туганкай, теге вакыттагы кебек тачанкаларда сугышып йөрмәсләр. Танкларда сугышырлар. Ә бүгенге тракторчы иртәгә танкист дигән сүз...

Газинур җавап бирмәде. Аңамы соң тракторчы булырга! Трактор артыннан сабаннарны тотып йөрсә дә ярар иде әле.

Гали абзый яңадан атны юырта башлады. Юл урман өченнән сузыла иде. Қоры елгага төштеләр, үргә күтәрелделәр. Юл чатындагы куш нарат башында чуар саескан

күренеп калды. Каен яфраклары арасыннан күзгә күренми торган кошларның чыр-чулары ишетелде.

— Эх, безнең урманнарның һавасы!— диде Гали абзый.

Әллә кызу барганга, әллә Гали абзыйның сүзләре бик кызык булганга, Бөгелмә юлы бик кыска булып чыкты. Кай арада «Алга» колхозын үтеп киттеләр дә кай арада «Красная горка» артта калды. Алда, аксыл рәшә эчендә, Бөгелмәнең биек таш йортлары, элеваторы, тегермән биналары, завод трубалары күренде.

Гали абзый Бөгелмәнең тарихы турында сөйли башлады. Бөгелмә — СССРның Европа өлешендә иң биек урында урнашкан шәһәрләрнең берсе. Ләкин урыны биек булса да, иске заманда аның халкы чиксез түбәнлектә, фәкыйрьлектә яшәгән. Моннан ике йөз еллар элек Бөгелмә дала уртасына ташланган кечкенә бер авыл булган. Аны дөньяның кырые дип йөрткәннәр. Бөгелмәдән ары юл да юк дип исәпләгәннәр. Патшага, алпавытларга каршы күтәрелгән кешеләр бирегә сөргенгә жиберелгән. Бөгелмәгә Ялачич, Шкапский дигән алпавытлар, миллионер Хәкимовлар хужа булганнар. Бөгелмәнең барлык халкы, тирә-як авыллар — барысы да аларга эшләгән. Заводлар, тегермәннәр, трактирлар, кибетләр аларныкы булган. Фәхешханәләрне дә алар тотканнар...

Ул арада алар шәһәр кырыена килеп керделәр. Гали абзый дилбегәне Газинурга бирде һәм атлатып кына барырга кушты. Олы юлда машиналар, атлылар бертуктаусыз йөрөп торганга, күз ачкысыз тузан иде.

Баулы юлы буендагы «Ундүрт батыр» мәйданына якынлашкан чагында аларга гади рәшәткә белән уратып алынган кечкенә генә һәйкәл яныннан чыгып килгән мәктәп балалары очрады. Баш киemen салган уйчан йөзле карт укытучыны чолгап алган балалар, бер-берсен бүлдерә-бүлдерә, аңа ниндидер сораулар яудыралар.

— Нәрсә турында шулкадәр чәбәләнешеп сорашалар икән бу чебиләр?— диде Газинур. Ул бу сорауны болайгына биргән иде кебек, әмма Гали абзый аның үзенә дә үтә кызыксынуын күрде. Ул сәгатенә карап алды. Бюро башланымга шактый вакыт бар эле. «Балаларга бу һәйкәлнең тарихы турында укытучылары сөйли, ә сиңа кем сөйләр?» дип уйлап алды ул. «Син бу олы юлдан арлы-бирле йөз тапкыр үткәнсендер, әмма юлың өстендә нинди

изге урын ятуы турында бер тапкыр да уйлаганың юк, бугай».

Гали абзый укытучы белән исәнләште дә Газинурга атны туктатырга кушты. Аннары алар, тарантастан төшеп, рәшәткә эченә керделәр. Башына калайдан эшлэнгән урак-чүкеч һәм кызыл байрак куелган таш постаментка бик озак карап тордылар. Гали абзыйның ябык йөзе уйчан, күзләре моңлы иде.

Кинәт ул башын күтәрде һәм Газинур аның әзрәк кысыла төшеп каядыр еракка караган күзләрендә тимерчә мичендә дулап янган ялкынны хәтерләткән бернәрсә күреп алды.

Гали абзыйның тирән хисләр белән дулкынлануы шунда ук Газинурга да күчте. Шулай алар — берсе истәлекләргә чумып, икенчесе — яшь Советлар республикасы өчен булып үткән көрәшнән бөтен матурлыгын һәм зурлыгын саф йөрәгенә сендерергә теләп, берничә минут тынына басып тордылар.

— Бу каберләрдә яткан кешеләр турында, Газинур, тыныч кына сөйләп булмый. Жанлы булып басып торалар алар минем күз алдымда — революциянең батыр солдатлары.

Газинур Гали абзыйның тамагы буылып китүен сизде: гүя аңа һава житешми иде.

Ил картлары вакыт иң авыр кайгыны да оныттыра, иң каты газаплардан да әрнүсез истәлекләр генә калдыра дип сөйлиләр. Күпме тыңлады Газинур аларның сүзләрен. Ләкин бу юлы хөрмәтле картлар, күрәсең, ялгышканнар. Күрәсең, Гали абзыйны сугышчан дусларын онытырга мәжбүр итә торган вакыт юк.

— Әйе, шулай, Газинур,— диде Гали абзый, ниһаять.— Һәр жирдәге кебек, Бөгелмәдә дә совет властен төзү һәм урнаштыру көрәшсез генә булмады. Эчке дошманнарга каршы да, чит ил интервентларына каршы да сугышырга туры килде. Англия-Америка империалистлары оештырган чех офицерлары фетнәсе, Колчак ак бандалары Бөгелмәне ике тапкыр канга батырдылар. Алар котыртуы буенча кулак фетнәсе Бөгелмәне урап алды. Менә болар,— Гали абзый яшел үлән белән капланган каберләргә күрсәтте,— менә болар барысы да аларның канлы кулларыннан киткән корбаннар.

Бераздан алар шәһәр бакчасындагы икенче һәйкәл каршына килеп туктадылар. Бер ягына кызыл йолдыз, икенче ягына якорь төшерелгән бу зур соры таш астында Бөгелмә ревкомының членнары Петровская белән Просви́ркин иптәшләрнең һәм билгесез матросның гәүдәләре ята.

— Газинур,— диде Гали абзый, егетнең инбашына кулын салып,— мин Петровская белән Просви́ркин иптәшләрне яхшы белә идем. Алар житәкчелегендә эшләдем. Чын кешеләр иде, халык өчен жаннарын кызганмадылар. Башкача ярамый да, Газинур. Куян йөрәкле кешеләр беркайчан да жиңмиләр. Революция көрәшсәң тау бөркетә йөрәгә кирәк.

Матросны да беркайчан онытасым юк. Ул Бөгелмәгә ин кыен чакта килде. Бөгелмәне камап алган дошманнар божрасыннан ничек үткәндер, анысын белмим. Без ревкомда соңгы сугышка хәзерләнгәндә, ул ревком бүлмәсенә пулемет сөйрәп керде. Яшь, матур, таза егет иде. Биләндә гранаталар, инбашлары аркылы патронташлар аскан, башында бескозырка. «Мин Лениннан килдем,— диде ул елмаеп.— Совет властен яклап вахтага басарга рөхсәт итегез». Һәм тәрәзә янына пулеметын урнаштыра башлады. Урамда атышлар якынлаша иде.

Ләкин алар бу бәрелештә түгел, Ютазы белән Туймазы арасындагы кечкенә бер разъездда барган икенче бер бәрелештә һәлак булдылар. Аларны дошманнар сырып алалар. Актыккы патронга, актыккы гранатага кадәр сугышалар алар. Куркуның ни икәнән белмәгән батыр коммунистка Петровская, аннары Просви́ркин һәлак булалар. Матрос канга батып егылган иптәшенең кулыннан мылтыкны тартып ала да дошманнарга каршы штык белән ташлана. Яраларыннан хәлсезләнеп егылгач кына дошманнар аның янына килә алалар...

Газинур шаккатып тыңлады. Бу минутта аңа алар барысы да — Просви́ркин да, Петровская да, билгесез матрос та һәм исемнәре әйтелмәгән башка геройлар да әтисе белән әнисеннән, хәтта тормышыннан да кадерлерәк булып тоелды. Гали абзый исә тагын да якынрак, кадерлерәк булып китте. Хәзер Газинур аның йөзәндә гражданны сугышының жанлы героен күрә иде.

Гали абзый берничә минут эндәшми торды да өстәде:

— Әгәр дә сиңа, кайчан да булса, кулыңа корал тотып Туган илне сакларга туры килсә, син бу кешеләр турында да онытма, Газинур!

— Онытмам, Гали абзый,— диде Газинур.

Һәйкәл төбөндә борынгы авыр туп көпшәсе ята иде. Бу — Пугачев тубының көпшәсе. Моннан күп еллар элек, алпавытларның коточкыч изүләренә һәм тормышның чиксез авырлыгына түзә алмыйча баш күтәргән крепостной крестьяннарның юлбашчысы — Пугачев күпмедер вакыт Бөгелмә тавында лагерь корып торган. Ядрә белән ата торган бу чуен тупның көпшәсе әнә шул заманнардан калган.

— Халык үзенең азатлыгы өчен, Газинур,— диде Гали абзый, һәйкәл тирәсендәге урындыкларның берсенә утырып,— гомер-гомердән көрәшеп килгән. Кешелекнең бөтен тарихы, Газинур, азатлык өчен көрәш тарихы ул. Моңы да онытма.

Кич белән, берүзе «Красногвардеец»ка кайткан чатында да Газинур гел шул турыда гына уйлады. Моңарчы аның Бөгелмәдә әллә ничә тапкыр булганы бар иде, әмма шушылай дулкынланып кайтканы һичкайчан юк иде. Күнел кичерешләрен жырға салырга яратканлыктан, ул юл буе диярлек халык бәхете өчен үлемнән дә курыкмаган батырлар турында жырлап кайтты. Кайчак Газинур үз тавышына үзе дә гажәпләнде: борынгы моңлы озын көйләр бу юлы ничектер дәртле, якты булып яңгырадылар. Күрәсен, жыр булып жыр да егет йөрәге аркылы үткәч яшәрә икән!

«Алга» тавыннан төшкәндә Газинур үзенең гөләп чәчәге — Миңнурые турында жырлый башлады. Әллә, югыйсә, үзе дә биредәме? Шәһәрдә Газинур аларның әйләренә ике тапкыр кагылды, ләкин ишекләре бикле иде.

Конный дворда Газинур ат караучы Сабир бабай белән уен-көлкә катыштырып сөйләшә-сөйләшә атын туарды. Туарып бетергәч, атны тезгененнән тотып, бер читкә алып барды һәм әкрән генә сызгырырга тотынды. Ат жирне иснәп бер әйләнде дә ятып ауный башлады. Аунап туйгач, торып селкенде. Газинур бияләе белән анын өстен яхшылап сыпырды һәм, абзарга кертеп, печән бирде. Ат яныннан чыгып китәр алдыннан тагын берничә тапкыр аның муеныннан сыйпап алды.

— Тыныч төн, татлы йокы, Чаптар дускай!

Сабир бабай тарантасны лапас астына кертеп маташа иде. Газинур, йөгереп килеп, аңа булышырга тотынды.

Тарантасны лапаска кертеп куйгач, Сабир бабай белән Газинур келәт бусагасына утырдылар.

Сабир бабай яше житмешкә якынлашып килгән, түгәрәк ак сакаллы, тәбәнәгрәк буйлы бер карт иде. Жәй булуга карамастан, башына малахай бүрек, өстенә тун кигән — карт сөяк жылы ярата бит. Заманында солдат хезмәтен дә күргән, эш эзләп киң Россиянең буен буйлаган, иңен иңләгән бу карт бик күп хикмәтләр белә иде. Гадәттә, Газинур аңардан: «Сабир бабай, Карпат тауларында булган чакларыңны тагын бер сөйләп жибәр әле» яки «Сабир бабай, эшчеләргә атудан баш тартуыгыз турында сөйләп бир әле», — дип сорый торган иде. Һәм, калыңрак иреннәрен чак кына ачып, әллә кайлардагы кар түбәле Карпат таулары турындагы тылсымлы солдат хикәясен яки баш күтәргән эшчеләрне аттырып өчен китерелгән, ләкин үзләренең туганнарына атудан баш тарткан «мятежный полк» солдатлары турындагы әңгәмәне төннәр буе бирелеп тыңлый иде.

— Сабир бабайның башыннан күп хәлләр үтте шул, улым. Россиядә аның йөрмәгән жире, эчмәгән суы калмагандыр, — дип карт сүзен бетергәч, алар байтак вакыт һәр икесе, үз уйларына чумып, тын гына утыралар һәм тәмәке көйрәтәләр иде.

Ләкин бүген сүз Сабир бабайның башыннан үткән хәлләр турында бармады.

— Я, Газинур, Бөгелмә юлы күңелле булдымы? Әхмәтгалине исән-сау алып бардыңмы? — дип сорады карт.

— Бик әйбәт алып бардым, Сабир бабай, автомобильгә утыртып илткән шикелле. Юл да бик күңелле булды. — Газинур елмайды һәм сокланып кычкырып жибәрде: — Гали абый белән күңелсез буламы соң! Алтын кеше бит ул, Сабир бабай!

— Әйе, бик дәрәс. Әхмәтгали — зур кеше ул. Илгә дә, колхозга да файдасы күп тиде. Безнең колхозны оештыручы кеше дә, аңа исем табып бирүче дә ул булды. Партия кешесе ул, Газинур.

— Менә мин дә шуны әйтмәкче буламын әле, Сабир бабай. Зур кеше ул. Бик зур! Мин бит аның күз алдында үстем. Гали абыйның эчен-тышын беләм дип йөри идем. Кая ул!

Газинур, яңадан дулкынланып китеп, Гали абыйның тачанкада йөрүләре турында, аяксыз пулеметчы турында, Лениннан килгән матрос турында сөйли башлады.

Сабир бабай Газинурга сиздерми генә аңа карап алды һәм үз алдына көлемсерәп куйды. Һэй, бу яшь йөрәк дигәнең! Сине ниләр генә жилкендерми.

— Менә бит, Сабир бабай, нинди әйбәт кешеләр бар дөньяда!— диде Газинур сокланып та, гажәпләнәп тә.— Уйласаң, исең китәр.

— Әйе шул, безнең Россия халкы арасында кемнәр генә юк. Ленин белән Сталинны да Россия тудырды бит.

Шуннан соң икесе дә берәз сүз кушмый тордылар. Һавада нечкә һәм якты эзләр калдырып, утлы бөжәкләр очты. Май коңгызлары пырылдады. Күктә йолдызлар атымды.

— Сабир бабай, син Хәкимовларны белә идеңме?— дип кинәт сорап куйды Газинур.

— Кайсы Хәкимовларны? Бөгелмә миллионерларын әйтәсеңме? Бик яхшы беләм. Балаларыма да аларның әшәкелеген онытмаска әйтеп калдырырмын...

Карт, кәкрәеп беткән бармаклары белән кемнендер бугазыннан кысарга теләгәндәй, кулын күтәрде. Әгәр караңгы булмаса, Газинур картның йөзенә нинди тирән газап чыкканын бик ачык күрер иде.

— Шул үрмәкүчләр инде безнең канны суырдылар,— диде карт, әкрен, газаплы тавыш белән.— Рус, чуваш, мари, татар батраклары — барыбыз да аңа бер караңгыдан икенче караңгыга кадәр эшләдек. Бөтен Бөгелмә алар кулында иде. Нәрсә теләсәләр, шуны эшләделәр, кылмаган явызлыклары калмады. Аларга закон да, суд та юк иде. Городской глава белән пар атларда, фыйтуннар жиктереп, кеше таптатып йөрделәр. Күренүләре була, «шапки долой!» дип кычкыралар. Хәкимов главаның помушныгы санала иде. Ялачич бояры белән Шкапский бояры—аның дуслары. Бөтен тирә-як авылларның жирләрен тартып алганнар иде, кабахәтләр. Крестьяннар аларга бөтен семьялары белән эшләде. Синең әтиң дә Шкапский боярының көтүләрен көткән кеше. Ул чакта син тумаган идең әле...

— Ялачич боярының 14 мең десятина жире булган, ә

жалык жирсезлектән тилмергән, ачлыктан кырылган!— диде Газинур ачу белән.

— Бөгелмәдә аның аракы заводлары гына да әллә ничә иде... Ул чакта Бөгелмәдә атлаган саен трактир да аракы кибете — «монопулька». Тфү! Мулла белән побыгына житмәгән, аракы чүмертеп тә халыкның миен череттеләр... Эх!..— карт кулын селтәп алды.— Ул заманнарны искә төшерсән, күнелләр генә әрни. Өй тулы бала-чага, ашарга юк, кияргә юк, ягарга юк. Башыңны кашып ала идең дә хәйран калып карап тора идең дөнъясына: «Ни хәл бу? Кайда хаклык? Кайда якты юл? Кыр тутырып иген үстерәсен, урман тутырып утын кисәсен, ә тамагың ач, өең салкын...» Ярар, Газинур улым. Сүз артыннан сүз чыга. Әзрәк черем итеп алырга да кирәк. Югыйсә, әнә яктыра да башлады бит.

— Хәзер миңа йокламасам да ярый, Сабир бабай. Валлаһи, күңелем нурланган кебек. Иртәгә Хәнәфи абыйны күреп рәхмәт әйтәм әле. Шундый яхшы кешеләр белән гел мине жибәрсен иде.

Ул, абзарга кереп, атларга печән өстәп чыкты да кычкырып жырлый-жырлый кайтып китте. Қоры чоқыр аркылы салынган күпердән узган чагында, клуб янында кем-нәрнендер сөйләшкән тавышларын ишетте. Тәмәке утлары жемелдәде. Газинур шул утларга таба берәз барган иде, Гали абыйларның Сарбайлары өреп жибәрде. Газинур башын күтәрде һәм читән буенда ниндидер хатын-кызның ак күлмәген күрде. «Миңнурый кайтканмы әллә?»

Газинур, киң урамны күз ачып йомганчы аркылы чыгып, бакча буена йөгереп килде:

— Миңнурый...— диде ул, ашкынып.— Син биредәмени, Миңнурый? Ә мин сине Бөгелмәдә эзлим. Берәзгына көткән булсаң, тарантас түренә утыртып алып кайта идем бит үзеңне.

Газинур сөялләнәп беткән киң учы белән кызның кечкенә кулын кысты.

— Әбәү, Газинур...— дип кычкырып жибәрде Миңнурый.— Тиле, шулай кысалармыни?

— Яратып кына, Миңнурый, ачуланма,— диде Газинур һәм нурланып торган зур кара күзләре белән Миңнурыйга текәлде. Кыз ияк очларына кадәр кызаруын сизде һәм, авырткан кулын назланып селкә-селкә, аска

карады, аннары башын күтәрде, елмайды, янадан башын түбән иде. Менә шушы бик кыска вакыт эчендә Газинур аның жанын күргәндәй булды: Миңнурый сөя дә, сөөлүен дә тели. Миңнурыйның, серле абага чәчәгә төсле, ачылып киткән минутлары бик сирәк һәм кыска була, әмма шундый минутларда гына аның күңелендәгә чын тойгыны сизәргә мөмкин, чөнки икенче секундта ул инде, йомарланган кerpесыман, бары тик чәнечкеләргә генә әверелә. Менә ул уң кашын сикертеп куйды, иреннәрен кысты һәм әле күптән түгел генә, Сәлим белән сөйләшкәндәгә кебек, мыскыллы тавыш белән сөйләшә башлады:

— Минем кайтуыма биш былтыр инде,— диде ул коры гына.— Тик син генә кайтып житә алмыйсың. Конный двор белән безнең йорт арасы, ахрысы, Бөгелмәдән дә ераграк.

— Сабир бабай белән сөйләшеп утырдык,— диде Газинур, акланьрга теләмичә.

— Атлар турындадыр әле,— диде Миңнурый, күз кырыйлары белән аңа карап.

Газинур көлемсерәде.

— Юк, Миңнурый, кешеләр турында.

Газинурның клубта булмавына һәм кайткач та бик озак көттерүенә ачуланган Миңнурый хәзер егеттән шунның үчен ала иде. Газинурның һәр сүзенә юри аркылы төште.

— Менә иске авыздан яңа сүз,— диде ул.— Кешеләр турында гайбәт сатмыйча, нәрсә сөйләшәсең? Аның ни кызыгы бар?

Газинур аяклары янына килеп иркәләнә башлаган Сарбайның колак артларын кытыклап алды да көлеп жавап бирде:

— Гайбәт сатып утырырга мин Мөкәrrәмә апа, ә Сабир бабай Зәйтүнә кодачасы түгел. Ә кешеләр турында сөйләшүнең кызыгы бар, Миңнурый. Бигрәк тә Гали абый сөйләсә...

Миңнурый, Газинурның күзләре ялтыравыннан сөйләшүнең чыннан да гайбәт булмавын бик ачык күрсә дә, һаман да әле үзенә чәнечкеләрен яшерми иде.

— Миңнурый,— диде Газинур, аның кулыннан тотып.— Менә син Бөгелмәдә торасың. Әйт әле, ул нинди урын?

Миңнурый ихтыярсыздан көлөп жибәрде.

— Таулы-чокырлы бер урын. Жэй булса, тузан-нан күз ачып булмый, көз житсә, пычрагын ерып үтәр хәл юк.

— Белмәдең, белмәдең!— диде Газинур. — Бөгелмә ул... Бөгелмә ул... иң биек урын!

Миңнурый тыела алмыйча көлө башлады.

— И абзый, абзый... нигә тузга язмаганны сөйлесең. Мин Бөгелмәдә ничә ел торып та, аның иң биек урын икәннен күрмәдем, ә син...

Газинур, Гали абзый сүзләрен буташтыруын сизеп, берәз уңайсызланса да, сер бирергә теләмәде.

— Көлмә, мәктәпкә кергәч, тузга язганны да сөйләр-без әле,— диде ул һәм берәз уйланып торгач, ышаныч белән әйтте:— Укырга жибәрсеннәр дип сорыйм әле.

— Карап торам-торам да, Газинур, син Бөгелмәдән хужа булып кайткансың.

Миңнурый тагын көлө башлады. Аның көлүе, сүзләре кебек, чәнечкеле түгел, ул жанны эретердәй ягымлы көлө һәм аның шулай көлүе бу чәнечкеле кабык эчендә бик йомшак күңелле икенче бер Миңнурый барлыгын бик ачык әйтә иде. Газинур да аңа кушылып көлө башлады.

— Бер дага таптың, тагын өч дага белән ат кына табасың калды. Аннары атка утырып йөри башлайсың дип әйтмәкче буласыңмы, Миңнурый?

— Кеше ышанмастай сүзне чын булса да сөйләмәдиләр ич, Газинур.

— Сандугачым!— диде Газинур, кызны кинәт кочагына тартып.— Хужа бик тапкыр булган, әмма безнең заманда яшәгән булса, ул да башкачарак сөйләр иде. Син миңа ышанмыйсыңмы, Миңнурый?— Газинур кызының күзләренә карарга теләде, ләкин Миңнурый озын керфекләрен түбән төшерде.— Картаеп каткач буыннар, эш белү уңайсыз ул, шулаймы? Ләкин мин бит карт түгел әле. Аю да биергә өйрәнә...

— Синең биергә өйрәнәсең юк инде. Биегән саен олтаннарын төшеп кала.

— Биергә өйрәнмәсәм, башка күп нәрсәгә өйрәнәсем бар. Өйрәнәрмен дә!

Миңнурый Газинурның күкрәгенә башын куйды һәм, иркәләнеп:

— Газинур, син, ичмасам, мине шул Сәлимнән аравлар идең. Югыйсә, теңкәмә тиеп бетте бит, тигәнәк кебек ябыша,— диде.

— Сәлим?! Аңа ни калган?

Миңнурый күңеле кинәт нечкәреп китүдән оялыпмы, әллә кызлык горурлыгыннанмы, әллә Газинурның шушылай ярсып кычкыруыннан канәгатьләнәпме, яңадан үзенә чәнечкеләрен өскә чыгарды.

— Күрәсен,— диде ул, көлеп,— синнән башка да күңел юатучыларым бар минем... Икенче тапкыр иртәрәк килергә тырыш, югыйсә, бөтенләй соңга калуың мөмкин.

Шул сүзләргә әйтте дә, Газинурның кочагыннан, күргәчкен кебек очып, йөгереп китеп тә барды. Баскычта ул туктады, «хуш, хуш» дигәндәй кулын болгады һәм ялт итеп өйгә кереп китте.

Газинур, аның артыннан елмаеп карап, башын чайкады.

— Һай, минем чәнечкеле гөләп чәчәгем!— диде ул һәм тын авыл буйлап китте. Бу вакытта ферма фонаре да сүндерелгән иде инде.

III

Чормасына төрле дару үсемлекләре: бәйләм-бәйләм ак эрем, юкә чәчәге, үги ана яфрагы, мәтрүшкә, ак чәчәк, яшь кычиткан һәм сирень чәчәкләре кибергә элөп куелган, шунда ук аркылы колгага каен себеркеләре парлап-парлап асылган бәләкәй генә өйалдында Газинур, юка юрганга төренөп, йокларга ятты. Ул ятканнан соң байтак вакыт үтте инде, ләкин йокы һаман да аның күзенә керми. Аның борынына юкә, сирень чәчәкләренә нечкә хуш исе белән бергә ак эремнәң әче исе килөп бәрелә, аннары мәтрүшкә исе көчәп киткәндәй була. Һәм болар барысы бергә Газинурга колхоз болыннарын хәтерләтә. Кайда булса, урман буендагы яки умарталыктагы болында, печән богылы өстендә ятканда, нәкъ менә шундый күп төрле исләр, бергә кушылып, аның борынын кытыкыйлар иде. Ә болын исенә төштеме, Газинур ак тырмаларын уйнатып печән жыючы чуар киемле колхоз кызларын, алар арасында үзенә гөләп чәчәге — Миңнурый күз алдына китерә. Аның иреннәре үзләреннән-үзләре елмая, күңеле яктырып, нурланып киткәндәй була. Бүген дә урынына

жилеп ятканнан соң, Газинур нәкъ менә шундый якты хисләр кичерде. Алай гына да түгел, бүген аның хисләре аеруча матур иде, чөнки ул әле яңа гына Миннурый белән сөйләште, кулларында Миннурый кулларының жылысы бетмәгән, колакларында аның шелтәле дә, үпкәле дә, назлы да тавышы яңгырый. Ләкин бүген Газинурның күңелендә аның өчен шушы артык пакь, артык кадерле тойгыдан да кадерлерәк бер тойгы, яңа бер кичереш ташый иде. Тышта яктырганнан-яктыра бара, ә ул үзенә яңа кичерешләре турында һаман уйлый да уйлый. Әле өермәдәй очып барган тачанкага утырган аяксыз пулеметчы, әле Лениннан килгән матрос күз алдына билеп баса. Газинур аның нык кысылган калын иреннәрен, пулемет гашеткаларына бөтен көчләре белән ябышкан бармакларын ап-ачык күрә. Ул да булмый, кулына дүрт атының дилбегәсен тоткан Гали абый сызгырып жибәрә, имеш. Тачанкага жигелгән акбүз атлар очсыз-кырыйсыз киң дала буйлап чабалар. Ялларын жыл тузгыта, авызларынан канлы күбекләр оча. Алар артыннан, кылычларын уйнатып, дошманнар куып килә. Аяксыз пулеметчы аларны якын жибәрми — кистерә генә! Ул да булмый, ефәк тасмаларын жыл тузгыткан матрос, кулына граната тотып, алга чыга һәм дошманнарны кыра башлый...

Төрөк, япон, герман сугышларында булып кайткан карт солдатлардан Газинур: «Яраланып сугыштан чыга алсан, үзеңне бәхетле кеше итеп сана, үлемнән котылдың дип исәплә», — дигән сүзләренә күп тапкырлар ишеткәне бар иде. Моңы ул сугыштан котлары очкан, үлемнән курыккан кешеләрдән ишетмәде. Батыр йөрәкле ирләрдән ишетте. Тормышны жаны-тәне белән яраткан Газинур моңарчы үзе дә үлемнән котылган кешеләренә бәхетле итеп саный иде. Әмма Гали абыйның чын батырлар турындагы сүзләрен тыңлагач, ул бик тирән уйга калды. Үлемнән котылу гына бәхет түгел икән әле. Тачанкадагы пулеметчы ике аягы өзелгәннән соң да сугыштан китмәгән бит. Ни өчен китмәгән? Бик сугышчы кеше булганмы әллә? Яки үчен алу өчен шулай сугышканмы? Ни өчен матрос актык сулышын алганда да дошманнан мәрхәмәт сорамаган? Иелгән башны кылыч кисми бит.

Газинур Гали абыйның соңгы сүзләрен хәтерләде һәм аларда үзенә шушы күп төрле сорауларына җавап тапкандай булды:

— Алар совет кешеләре иде, Газинур. Алар эшче-крестьян власте өчен сугышты. Шуңа күрә алар батыр иде, шуңа күрә алар үлемнән курыкмады. Халык өчен тормышыңны бирү — бәхет ул. Үзем өчен туганмын, халкым өчен үләрмен, ди халык.

Бу сүзләрнең мәгънәсе Газинурга аңлашыла да кебек, ләкин шул ук вакытта аларда әле ул белеп житкерми торган тагын ниндидер тирән бер сер дә бар кебек. Бәхет һәм үлем. Бер-берсенә капма-каршы булган бу ике нәрсәнең янәшә торуын ул төшенеп бетә алмый иде әле.

Газинур үзен матрос урынына куеп карый. Аның кебек була алыр идеме ул? Юк, була алмас иде. Ул матросны Ленин жибергән бит. Ул я коммунист, я комсомолец булгандыр. Ә Газинур гади бер көтүче. Каян килсен аңарга ул кадәр зур батырлык?

Газинурның бала чагы авыр елларга туры килде. Ул туганда аның әтисе Гафиятулла абзый патша солдаты була. Алар бара торган эшелон Кавказ тауларында крушениегә очрый һәм Гафиятулла абзый тәмам имгәнеп, биртелеп өенә кайтып егыла. Аның өчен иң караңгы, иң авыр көннәр башлана. Күңеле әрни, йөрәге сыкрана. Кем аны шушы көнгә калдырды? Кемгә кирәк ул хәзер? Өй түрендә улаган кышкы жылгә колак салып, полкташ иптәшләрен исенә төшерә. Максимов фамилияле бер карт солдат әйтә торган иде: «Патша белән байлар өчен сугышабыз, егетләр. Безнең йөрәкләрдән аккан кан алар кесәсенә алтын булып коела... Аңлагыз шуны, егетләр, һәм мылтыкларыгызны кая таба борырга кирәклеген турында уйлагыз...» Гафиятулла абзый көрсенеп куя. Аңлап житкермәгән шул. Менә хәзер аңлый да... Терсәкне тешләп булмый.

Шулай көннәрен мең газаплар белән үткәргән чагында, Гафиятулла абзыйның өмет йолдызы кабынып китә. Авылда патшаны төшергәннәр икән дигән хәбәр тарала. Тагын берничә айдан соң Гафиятулла абзыйга Жир һәм Солох турында Ленин үзе кул куйган декретны укыйлар. Ул канатланып китә, чиксез зур шатлык аңа аякка басарга ярдәм итә. Ләкин ныгып өлгерми, илдә коточкыч ачлык башлана. Шул ачлыктан Газинурның әнисе дә үлеп китә. Гафиятулла абзый аны жирли дә, жиде-сигез яшьлек улын ияртеп, авылдан авылга йөрергә керешә, жәйләрен көтү көтә, кышларын берәр кулакка ялланып,

тамагын туйдыра. Вакытсыз картайган, һәрвакыт ыңгырашып-сыкранып йөргән этисен кызганган Газинур, көчө житкән кадәр, аңа булышырга тырыша.

Шулай өч-дүрт ел вакытны көч-хәл белән үткәргәч, беркөн Гафиятулла абзый:

— Юк, болай эш чыкмый, улым, кош та оясыз яшәми,— дип, Шәмсинур исемле әдәпле генә бер тол хатынга әйләнәп куя. Хатынга ияреп, аның Газинурдан бер-икә яшкә олырак Мисбах исемле улы да килә. Гәүдәгә-сынга артык таза булмаган, юаш кына, басынкы гына унөч-ундүрт яшьлек бу малай Газинурга ошый һәм ул аңардан беренче сүз итеп:

— Чыбыркы шартлата беләсәңме?— дип сорый.

— Белмим,— ди Мисбах һәм борынын тартып куя. Аннары эре генә өсти:— Без көтүчеләр түгел!

— Теләсән, үзем өйрәтермен,— ди Газинур, аның мыскыллы тавышын ишетмәмешкә салышып һәм озын чыбыркысын, мылтык аткан шикелле, шартлатып куя. Аннары еракларга китеп, урман буйларынан әйләнәп кайткан яңгырашка колак сала.— Ишеттеңме?— Ул Мисбахка таба борыла, аның кара күзләре канәгатьләнәп ялтырыйлар.— Мин берүзем көтү көтә алам,— дип сөйли башлый ул яңадан.— Кәшиф Жәләйләренен мукләк сыеры гына качкын, һәр көн көтүдән аерылып китә. Мин әтигә әйтәм, муенына аркылы таяк тактырыйк, дим. Эти әйтә, малны рәнжетергә ярамый, ни өчен качканлыгын әйтергә аның теле юк, ди.

Бу жәйне алар көтүдә өчәүләп йөрделәр. Узган-барган авыл кешеләре, озын таягына күкрәге белән таянып, маллар артыннан сабыр гына күзәтеп торган Гафиятулла абзыйдан исәнлек-саулык сорашалар да, көлдә бәрәңге пешереп утырган малайлар ягына ымлап:

— Пумушникларың үсә бит, Гафиятулла кордаш,— дип куялар иде.

— Жаны бар нәрсә, кем, яхшы кешем, дөньяга тугач, үсми тормый инде ул,— дип башын кагып ала Гафиятулла абзый һәм үзара шундый тату, дус яшәгән улларына сөйкемле бер караш ташлый. Жаны сөенеп китә аның. Ул гомер буе ызгыш сөймәде, өйгә яңа хатын алып кайткач та: юк-барга чәпчәп йөрүче жан көеге генә булмасын дип борчылды. Әмма дә Шәмсинур, берәз тыбырсыграк күренсә дә, акыллы гына хатын булып чыкты

Газинурга да кырын карамый, үз малаен да артык иркәләми.

Малайлар никадәр тату, дус булып яшәсәләр дә, алар бер-берсенә охшамаганнар иде. Газинур житез, зирәк, шаян. Мисбах исә басынкы, юаш, оялчан, аз сүзле. Анын урман чикләвеге кебек саргылт күзләре кешегә кыяркыймас кына карый, берәрсе шаянрак сүз әйтсә, кызлар кебек кызара, берүзе генә булса, малларга чыбыркы белән дә сыптыргалый, ә Газинур малларга бөтенләй диярлек сукмый.

Ләкин Гафиятулла абзый Мисбахны да үз улы кебек ярата иде. Икәү генә калганда ул, анын йомшак чәченән сыйпап:

— Мисбахетдин улым, син алай йомык булма. Йомшак агачны корт баса. Малайның чәчрәп торганы яхшы,— дип әйткәли торган иде.

Беркөнне Гафиятулла абзый иртән үк бик кирәкле бер йомыш белән авылга кайтып китте.

— Карагыз аны, малларны игенгә жибәрә күрмәгез,— дип малайларны кат-кат кисәтеп куйды.

Жәйнең эссе вакытлары иде. Иртәнге караңгыдан торган малайларның йоклыйсылары килә. Алар, малларны төшлеккә туплыйлар да чиратлашып йокларга булалар: башта Газинур йоклый, аннары, күлэгә өч чабатага кыскаргач, Мисбах йокларга ята, дип сүз куешалар. Йокы мендәр сорамай. Газинур баш астына йодрыгын куя да шунда ук мышный да башлый. Мисбах көтү тирәсен бер әйләнәп чыга, гайрәт өчен чыбыркысын шартлаткалый,— хәзер ул чыбыркыны Газинурдан бер дә ким шартлатмый инде!

Сьерлар, койрыкларын селкеп, башларын бер-берсә өстенә куеп, өелешеп торалар. Кайберләре буага кергән, сыртлары гына күренә. Сарыклар, басып торганнары да, ятканнары да борыннарын жиргә төрткәннәр һәм еш-еш сулыйлар. Мондый эсседә аларны кусаң да урыннарынан кузгатып булмый.

Мисбах әледән-әле үзенең күлэгәсен чабата белән үлчәп карый. Көн уртасында күлэгә бик әкрән кыскара икән. Ә Мисбахның аягүрә килеш күзләре йомыла. Ул аларны йодрыклары белән угалап та ала, суга төшеп битен дә юа, ләкин файдасы аз, йокы һаман изрәтә. Ул, аякларын ял иттерергә дип, карама төбенә утыра һәм

үзе дә сизмәстән йоклап китә. Шуннан алар күпме вакыт йоклаганнардыр, икесе дә белми. Маллар торганнар-торганнар да, көн сүрелә төшкәч, әкрән-әкрән басуга таба менеп киткәннәр...

Малайлар этиләренең каты тавышына уяналар һәм беркадәр вакыт берни аңламый башларын иеп басып торалар. Гафиятулла абый бигрәк тә Газинурга каты ачулана, Мисбахка тел тидерми. Газинур аңга килә һәм: «Нишләдең син, Мисбах? Сүз куешу шул буламыни?»— дип аңа карап ала. Ләкин Мисбах башын түбән игән дә дер-дер калтырый.

Болай бик юаш, кече күңелле Гафиятулла абый, бу юлы бөтен сабырлыгын югалтып, тирги дә тирги:

— Юньсез малай, булмаган нәрсә!— дип кычкыра ул Газинурга һәм таягы белән кизәнә.— Нихәтле игенне таптаткансың бит. Син юньсез аркасында хәзер халыктан сүз ишет инде. Яхшы эшмени бу! Бар, күземнән югал!

Бу әрнүле каргышларны яудырганда Гафиятулла абый, билгеле, Газинурны куу турында башына да китерми. Аның «күземнән югал» дигән сүзләре «әнә тегендәрәк китеп тор» мәгънәсендә генә әйтелә. Ләкин горур холыклы Газинур, гаебе булмаса да, үзен аклап маташмый, Мисбах турында да берни әйтми. Озын чыбыркысын иңбашы аркылы сала да, бер колагы өзелеп төшкән иске бүреген басыбрак, китеп бара. Ул башын түбән иеп, тузган чабаталары белән тузан күтәрә-күтәрә, олы юл буйлап атлый, артыннан, елан кебек боргаланып, озын чыбыркысы сөйрәлә. Газинурның күңеле гарьләнеп ташый, күзләре мөлдерәмә яшь белән тула. Ләкин ул еламый. «Югалмам әле», дип үз-үзен юата.

Ул күрше рус авылына бара. Рус һәм татар сүзләрен бергә буташтыра-буташтыра көтү көтәргә теләгәнлеген аңлата. Аңа, бездә дуңгыз көтүе генә бар, диләр. Газинур дуңгыз көтүе көтәргә дә риза икәнлеген әйтә. Көрәк сакаллы рус картлары башларын чайкап куялар.

— Батыр малай,— ди берсе.

— Син кем улы буласың?— дип сорый икенчесе.

Газинур әйтеп бирә. Картларның күбесе Гафиятулла бабайны күреп беләләр икән. Этиң кайда, ни өчен этиңнән киттең дип сораштыралар да, үзара киңәшкәннән сон, малайны сынап карарга булалар.

— Берничә көн көтеп кара, аннары, булдыра алсан, сөйләшербез,— диләр.

Шулай Газинур берүзе көтү көтә башлый. Кыю, булдыклы, житез татар малаен рус авылында да бик тиз яратып өлгерәләр. Яхшы күңелле карчыклар аңа сөт, ипи, йомырка бирәләр. Ят кеше дип аны берәү дә кыерсытмый. Кичләрен ул рус малайлары белән бергә уйный. Кайчакта аны уртага алып татарча жырлаталар яки русча жырларга өйрәтәләр. Ул һәр ике очракта да тартынмый.

— Молодец наш Газинурка!— дип, малайлар аңа кул чабалар.

Газинур ачу саклап йөри торган малай түгел иде. Әтисе белән абыйсына булган үпкәсе күптән онытылды, ләкин гаепле кеше кебек баш иеп кайтырга холкы кушмый иде аның.

Гафиятулла бабай улының кайда икәнлеген белгәч тә шунда ук килеп житте, ил алдында ата-баба нигезен оятлы итеп өйне ташлап китүе өчен Газинурны бик каты кыздырды һәм «иртәгә үк кайтып жит», диде. Газинур кайтырга эзер тора иде, ләкин кинәт кенә кабынып киткән малайлык кирелеге барысын да жимереп ташлады. «Гомердә кайтасым юк», диде ул әтисенә. Соңыннан, кирелеге суынгач, ул әтисенен хәтерен калдыруын, аның карт йөрәгенә бик авыр яра салганлыгын аңлады һәм сагышлана башлады. Семьясын, туган авылы Сугышлыны, аның болыннарын, үзенен тиңнәрен сагынды. Хәзер ул, хыялларга, тирән уйларга чумып, онытылып утырырга яратучан булып китте.

Менә аның «чибәр маллары» урман аланында борынары белән чирәм казыйлар. Газинур бер читтә, йомшак үләнгә чалкан ятып, күккә карый.

Очсыз-кырыйсыз зәңгәр күктә ялгыз тургай сайрый. Ул үзе күренми. Тик моңлы тавышы әле катырак, әле әкренрәк ишетелә, әйтерсен, аны жепкә такканнар да бер күтәрәп, бер төшерәп торалар. Ни рәхәттер тургайга күктә очу! Ана, бөтен жир — авыллар, кырлар шәһәрләр — барысы да, барысы да күренә торгандыр. Менә канатларың булсын иде дә, шул тургай кебек биеккә-биеккә күтәрелсән иде!

Газинурның Шөгәр белән Бөгелмәдән ары беркайда да булганы юк. Ничкайчан кыш булмый торган Кавказ

турында, Кара дингез турында этисе сөйли иде сөйләвен. Ләкин менә шул Кавказ таулары башына үзең менеп, үз күзең белән дингезне күрсәң иде! Нинди була икән ул дингез?! Кара дигәч тә, чыннан да кара түгелдер әле.

Чалкан яткан Газинур кулларын каш өстенә куя. Болай ераграк күрергә мөмкин: кояш нурлары күзгә чагылдырмый. Газинур тургайны эзли. Бәләкәй кошчык күренми. Малай бер күзгә йома, икенчесен кыса төшә. Болай тагын да ераграк күрә була. Кинәт саф зәңгәрлек эчендә аның күзгә бер кара нокта чагыла. Тургаймы, әллә күзгәң алдануымы? Юк, тургай, әнә ул түбән төшә, зурая, тавышы көчәя.

Газинур, яткан жиреннән торып, аяк бөкләп утыра. «Чибәр малларына» күз төшерә. Алар үзләре актарган туфракка ятканнар да әкрәң генә мыркылдыйлар. Ак, шома яннары күпереп-күпереп китә.

Офык буенда болыт таулары йөзә. Газинур, башын кыңгыр салып, шул ак болыт тауларына карап тора башлый. Аның сөйкемле йөзгә уйчан да, хыяллы да. Болыт таулары һаман күчә, һаман күчә. Кояш нурлары аларны үтәдән-үтә яктырткан, алар шундый җиңелсәман, өрсәң, тузганак кебек, очып китәрләр төсле, үзләре шундый ак, беренче яуган кар да андый ак булмый. Эх, ил өстеннән шул ак болытлар кебек гизеп йөрсәң иде.

Газинур шулай байтак уйлана. Аның сабый хыялы кайларга, кайларга гына барып кайтмый да, ниләр, ниләр генә эшләргә теләми. Ләкин Газинур хыялчы малай гына түгел. Аның үзгә уйлаганнарны сынап та, татып та карыйсы килә. Аның карашы алан уртасындагы ялгыз усака туктала. Көрәшкә чакырырга теләгәндәй, кара күзләрен кыса төшә, аңа бер минут сынап карап тора да, кинәт ашыгып-ашыгып, чабаталарын чишә башлый. Өстәдәге бишмәтен салып ыргыта. Бер колагы өзелгән бүреген җиргә ташлый. Аннары учларына төкерә дә усака янына йөгереп килә.

Усака төз һәм ботаксыз. Урмандагы барлык агачлардан биек торган ябалдашында гына тармаклар бар. Газинур башын күтәрә карауга, түбәтәе җиргә төшә китә.

— Ух, нинди биек!— ди Газинур һәм аяклары, куллары белән усака кыска кебек ябыша.

Кара каргаларның йомыркалары өчен Газинурның менмәгән агачы юк иде. Бу юлы да ул мәче кебек үрмә-

ләп менеп китте. Берәү дә аны бу акылсыз эшеннән тыймады. Дөрөс, югары менгәндә, баш әйләнмәсен өчен, аска карарга ярамаганлыгын ул белә иде. Шуңа күрә гел өскә генә карады. Нихәтле менәсе бар әле! Ә Газинур арый да башлады. Уч төпләре, аяк табаннары кыза. Бәлки, суелып кан да чыккандыр. Шулай да ул түбән төшми, тешләрен кысып, үзсүзләнеп, һаман югары үрмәли.

Менә, ниһаять, ул усақ башында! Аның аяклары астында, бер якта, яшел диңгез кебек урман жәелеп ята, икенче якта кырлар күренә. Әнә кемдер ат белән бара. Аты-арбасы уенчык арба-ат кебек кенә. Әнә кемнәрдер авылга төшеп бара. Әнә бер, ике, өч, дүрт авыл күренә... Қинәт Газинурның йөрәген кыргый бер ярсу һәм шатлык биләп ала, ул моңа кадәр үзенә билгеле булмаган биеклең тойгысын татый башлый. Қалын ботакка утырып, аякларын селкә-селкә кычкырып жырлап жибәрә:

Совет иле — бәхет иле
Гөлчәчәктәй үсәчәк.

Бу көнне Газинур аеруча канатланып, дәртләнеп йөрде. Хәзер аңа барысы да мөмкин күк тоелды. «Қыш житсен дә мәктәпкә керәм, ә аннары дөнья күрергә китәм», — дип хыялланды ул. Бу хыял аны жәй бие ташламады. Ләкин жәй үтте, көз, аннары кыш килде. Газинур тагын мәктәпкә керә алмады. Тормыш аны, баш бирми торған юртак ат кебек, көтүче малайга аңлашылмаған үз юлынан үзе теләгәнчә алып бара бирде. Ашарга кирәк, өскә киём кирәк. Ә Гафиятулла абый — Газинур шул көздә аның янына кайтты — һаман чирли. Газинур, ирексездән, берәр хәлләрәк кешегәме, кулаккамы тамақ хакына яллана, ә яз килгәч, тагын көтүгә чыга...

Крестьян тормышы һаман саега, кибә барған жәйге инеш кебек тын гына агып барған бер заманда Газинурның туган авылы Сугышлыда совхоз төзелә дигән хәбәр тарала. Сугышлы халкының бер өлеше совхозда эшләргә кала, имеш, бер өлеше икенче районга күчеп утыра, имеш. Авыл гөж килә. Әмма мунча кебек иске өеннән башка бернәрсәсе дә булмаған Гафиятулла абый күп баш ватмый, ул авыл халкының бер өлеше белән Бөгелмә районына күчәргә ризалыгын белдереп тә кайта.

Бу хәбәрне ишеткәч тә, Гафиятулла бабай көтү көтеп

йөргән күрше Урманай авылы картлары аның янына килеп житәләр, аны көтүче булып калырга димлиләр.

— Хатыннарыбыз әйтә, Гафиятулла бабайның кулы жиңел, сыерларыбыз сөтне күп бирә. Кадереңне белеп тотарбыз, кордаш, рәнжетмәбез, кал.

Жылы сүз еланны да оясыннан чыгара ди. Әмма гомере буге сүз тыңлаучан булып яшәгән Гафиятулла абзыйны бу юлы бернинди жылы сүзләр дә беркеткән фикереннән кайтара алмый.

— Рәнжеп калмагыз, кордашлар,— ди ул тирән бер ышаныч белән.— Сакалым сәлперәеп агарганчы кеше малын көттем. Ләкин сакалым агарса да, өметем һаман яшәле. Яңа жиргә яңа тормыш төзәргә барам. Әхмәтгалигә сүз дә бирдем. Қарт кешегә ике төрле сөйләп йөрү килешми.

Күп тә үтми, Қазаннан кайтып төшкән Гали абзый Галиуллин житәкчелегендә, Бөгелмәдән унсигез километр жирдә, борынгы рус авылы Исаково күршесендә, кырыклап хужалыктан колхоз төзелә. Колхозның беренче председателе итеп Гали абзыйны сайлыйлар һәм аның тәкъдиме буенча колхозга «Қрасногвардеец» дип исем кушалар.

Газинур жаны-тәне белән Гали абзыйга омтылды. Ирененә мыек сызылып чыга башласа да, мәктәп партасына утыра алмый калган бу егет күп нәрсәне төшөмәсә дә, Гали абзый кебек кешеләргә якынрак торырга кирәклеген күңеле белән сизә иде.

Беренче колхоз язы килеп житә. Колхозчылар күмәкләшеп кырга чыгалар. Гали абзый, планга карап, колхоз жиренен кырыйларын күрсәтә дә Газинурга ат башынан тотарга куша.

— Я, Газинур, беренче буразнаны туры сыз!—дип елмаеп әйтә ул һәм үзе бер кулына дилбегәне алып, икенче кулын сабан тоткасына куя һәм:— Бәхетле буразна булсын, картлар!—дип атларга кузгалырга куша.

Шат, көләч Газинур, ике атның авызлыклары төбеннән тотып, башын югары күтәрәп, алдан бара. Ул артына борылып карамый, ләкин буразнаның туры булуында шикләнми. Бәхет буразнасын кәкре сызамы соң ул!

...Газинур ничек йоклап киткәнән үзе дә сизми калды. Бары тик үги әнисенен өйалдындагы лар капкачын каты

итеп япканын ишеткәч кенә уянды. Күзләрен ачуга бөтен йокысы таралды.

Кояш тәртә буе күтәрелгән иде инде. Газинур ишек алдына чыкты, бауга асып куелган озын һәм нечкә борынлы чуен комганнан битен юды. Кызыл башлы сөлгегә сөртенде. Аннары, әнисенәң самовары кайнап чыкканчы, ат абзарларына йөгәрде.

— Озаклама, улым, әтиенә дә, Мисбахетдингә дә әйт: чәй эчәргә килсеннәр!— дип кычкырып калды Шәмсинур жиңги. Ул ак яулыгын колак артына бәйләгән, жиңнәрен сызганган, күлмәк итәген кыстырган килеш, кар базына иртәнгә сөтне алып чыга иде.

IV

Колхозның эш атлары гына да туксан баштан артып китә. Кырыкмышларын, тайларын, колыннарын санаганда тагын утызлап жыела. Бу бит бер өер дигән сүз! Ак маңгайлы, ак бәкәлле, чем-кара йоннары елкылдап торган сөлек кебек атларның киң болында утлап йөрүләрен, башларын чайкап бер жылкенеп кешнәп жибәрүләрен ишеткәндә, яки кичләрен тояк тавышлары белән жир селкетеп авылга кайтып керүләрен күргәндә, колхозчыларның йөрәкләре сөенеп туя алмый. Ялачич боярының атлары түгел, колхоз атлары, үз атларыбыз ич!

Хәзер жәй көне, уракка төшәр алдындагы буш бер вакыт булганлыктан, эш атларының да күбесе каты басуда утлап йөри. Тайлар, кырыкмышлар исә көзгә кадәр кайтмаячак. Ат караучылар аларны чиратлашып саклыйлар. Шушы көннәрдә алар урман артында, Батурин авылы янында, бүреләр күргәннәр. Бүреләр бигрәк тә яшь колыннарга ябышучан була. Шуңа күрә ат саклаучылар утлар яндырып, һай-һулап, төннәр буе йокламый йөриләр.

Сабир бабай белән Газинур, кырда бер атна торып, моннан ике генә көн элек, колхозга кайтканнар иде. Алар урынына Гапсаттар белән Газзән китте. Хәзер кул астындагы барлык атларны карау, абзарларны чистарту, комсибү, атларга азык хәзерләү, су ташу кебек эшләр барысы да Сабир бабай белән Газинур өстенә төшә. Бу жиңел түгел. Сабир бабай әйтмешли: «Туксан атның туксан төрле эше бар».

Газинур конный дворга килеп житкәндә, Сабир бабай эшкә китәсе атларны чистартып, сугарып, тиешле кешеләренә биреп жибәргән иде инде. Абзар янындагы багнага әлегә эшкә китми калган дүрт ат бәйләнгән. Абзарда тимер чылбыр тезгенен чыңлата-чыңлата колхозның нәселле айгыры «Батыр» сабырсызланып кешни. Ул кешнәгәндә абзар тирәләре генә түгел, бөтен колхоз урамы яңгырап тора.

— Ялкау киндерәсен ураганчы, тырыш эшен бетерер дип тикмәгә генә әйтмәгәннәр икән!— дип ерактан ук көлә килде Газинур.— Мин тинтәк йоклап ятканчы, Сабир бабай бөтен эшне бетергән. Хәерле иртә, Сабир бабай!

— Әйдүк, Газинур улым, әйдүк. Эшне без түгел, безнең бабайлар да бетерә алмаганнар. Бер дә кайгырма, сиңа да өлеш житәрлек әле.

— Һәй, әйттең, Сабир бабай, сүз. Бабайларның эшени дә, безнең эш ни! Колхоз эшен элекке мужик эшенә тиңләп буламыни. Күр, әнә ничек гөрли безнең колхоз иртәсе!

Газинур, кулларын жәеп, тирә-ягына күрсәтте. Тимерчелектә дәү һәм бәләкәй чүкеч белән сандал суккан тавышлар чыңлый, чүкеч тавышлары тынган арада, ферма өеннән сепаратор әйләндерүче кызларның күнелле жырлары ишетелә, келәт алдында атлар жигелгән арбаларга ак бидоннар төйиләр, сөт ташучы Мәрфуга апа Спассавылына — май заводына барырга дип арбага утыра, кошлар фермасында ак альяпкычы бер кыз тавыкларга жим сибә, аның әйләнә-тирәсе ак диңгез кебек. Арырак дүрт-биш хатын-кыз терлек абзарларын акбур белән буйый, яңа салына торган май чыгару заводы каршында балта осталары эшли. Өр-яңа йөк машинасы каядыр китәргә хәзерләнә, аның тирәсендә кешеләр чуала. Колхоз председателе Хәнәфи дә алар арасында. Ул, кабина баскычына басып, кул болгый-болгый, кемнәрнедер ашыктыра...

— Я, әйт, Сабир бабай, син күп яшәгән, күп күргән кеше: мондый хәлләр элек бар идеме?

Газинур, жиннәрен сызганып, кулына кыргыч, щетка алып, бәйдәге атлар янына килде. Ул, жирән кашканың муеныннан сыйпап:

— Һай, «Малинам», син өйдәмени? Ә син, «Чабата», нигә башыңны идең?— Ул олы аяклы туры атның арт са-

нына учы белән шап итеп сукты.— Ә син, «Игрун», нигә шаярасың! Кара, кара, тешләмәкче була бит, әнкәсенен усал кызы. «Иркә» ничек тора? Һай-һай, наян, башын кыңгыр салып кызлар кебек назланырга да әзер.

Газинур атларның һәрберсен муеннарыннан сыйпап-сыйпап үтте дә йомшак щетка белән чистартырга кереште.

Аның көчле куллары астында атларның сыртлары сытылды.

— Һай, жан кисәгем, чыдамсыз нәрсә икәнсең. Мин жиңелчә генә ич, сөеп кенә ич...

Абзар ишеге төбен себерергә дип кулына себерке алган Сабир бабай, Газинурга хәйләле генә карап, елмаеп торды. Аңа Газинурның яратып, дәртләнеп эшләве ошый иде.

— Ярый әле,— диде ул, чал кергән түгәрәк сакалын буыннары бирчәйгән бармаклары белән бөтерә-бөтерә,— гөләп чәчәгең биредә юк. Күрсә, көнләшеп үләр иде. Баярак, печәнгә китәр алдыннан, бер килеп күз төшергән иде инде. Үзе сыер савучылар янына килдем дигән була, үзе ат абзарларына карый. Мин әйтәм, балакаем, ат абзарында сыер саумыйлар бит.

— Шулаймыни? Килгән идемени?— диде Газинур, елмаеп.— Ә мин юләр йоклап ятканмын.

Газинурның күңеле тагын да көчлерәк сөенеп, яктырып китте. «Татлы тормаң дими бит, Миңнурың да дими, ә гөләп чәчәгең, ди! Һай хәйләкәр дә була бу картлар! Бияләй эчендә бармак кыймылдатканны да сизәләр. Менә яшә, Сабир бабай!».

Шулай да егет берьюлы бөтен серен ачып салырга теләми.

— Акылы булса, көнләшмәс әле, Сабир бабай.

Карт, ике кулы белән себерке сабына тотынып, башын кыйшайта төшебрәк кеткелдәп көлә.

— Кызларның акылы, Газинур энем, төштән соң. Ә чибәрләренен төштән соң да булмый, бугай. Шуңа күрә син бик мутланып китмә әле. Өченче этәчләргә кадәр сайрашмаганда да ярый торгандыр бит.

— Яшь гомерләр ике килми, Сабир бабай. Әллә миңем сайрашканны күрдеңме?— дип сорады Газинур һәм атның маңгай ялын тарарга кереште.

— Әллә күрдем, әллә юк,— диде карт һәм ишек төбен себерергә тотынды.

Газинур, атларны чистартып бетереп, йөгәннәрен салдырды. Атлар абзарга кереп киттеләр. Алар артыннан Газинур да атлады. Бераздан ул ыргылып, биеп, күзләреннән ут чәчеп торган алмачуар «Батыр»ны абзардан алып чыкты. Караңгы абзардан көн яктысына чыккан айгыр, арт аякларына басып, үрә торырга, ычкынып, кырларга чабып китәргә ашкына иде. Газинур, аның чылбырлы тезгенен беләгенә урап, авызлык төбеннән үк тоткан һәм, гәүдәсен бераз арткарак ташлап, аякларын жиргә тери-тери атлый иде.

Урам буйлап, Исаковога таба, жигүле атлар үтеп ките. «Батыр», башын күтәреп, кешнәп жибәрде. Аның көчле тавышыннан бөтен өйләрнең тәрәзә пыялалары челпәрәмә килеп, коелып төшкәндәй булды. Ферма артындагы таулар артыннан көчле яңгыраш әйләнәп кайтты.

— Я, я, тынычлан, «Батыр»!— диде Газинур һәм, айгырның башын югары күтәреп, чылбыр тезгенне юан божрага кертәп бәйләде. Елкылдап торган тиресенә щетка тигәч, айгыр яңадан биергә һәм сабырсызланырга тотынды.

— Кети-кети уйнаганны яратмыйсыңмыни, малкаем. Курыкма, мин шүрәле түгел.

Газинур, мыштым Газзән кебек, авызына су капкандай, дәшми-тынмый гына эшләүне яратмый иде. Ул биредә булганда абзар тирәләре һәрвакыт гөрләп тора: әле атларга иркәләп эндәшә, әле яныннан үтеп баручы кызлар белән бер-ике авыз сүз алыша, әле үзенен моңлы, ачык тавышы белән жырлап жибәрә, әле күңелле генә сызгырып куя. Жиңнәрен сызганган, аякларына тула оек белән резина галош элгән бу шат күңелле егеткә колхозның олысы-кечесе сөеп карый һәм аны бары тик шул сыйфатта гына күрергә күнеккән иде.

Ул арада Сабир бабай абзардан алгы аягына аксаган өч яшьлек кара атны тезгененнән житәкләп алып чыкты.

— Газинур,— диде ул, уңайсызланып,— сиңа әйтмәдем бит әле. Кичә Зәйтүнәнең юньсез малае «Маймыл»ны харап итә язган, ахмак нәрсә. Этисе булды, этисе малтуар кадерен белмәде, әнисе булды, әнисе эштән баш тартып йөри, инде малайларыннан да рәт юк.

Газинур, биеп торган «Батыр»ны ташлап, «Маймыл»

янына йөгереп килде. Бу өркөк атка кем шундый хурлыклы исем биргәндер, ул кадәресен Газинур белми иде. Колхоз председателе Хәнәфи аны Минзәлә базарыннан алып кайтты. Атның паспортында исеме «Маймыл» дип язылган иде. Газинур бу атны ярата һәм берәрсенә эшкә биреп жибәргәндә кисәтеп куя торган иде. Малай-шалайга ул аны бөтенләй бирми иде.

— Нишләткән? Кем аңа «Маймыл»ны бирде?— дип сорады ул, борчылып.

— Аягын имгәттергән, булмаган нәрсә,— диде Сабир бабай.

Ат уң аягын жиргә тидерер-тидермәс кенә басып тора. Газинур кулын суза башлагач, «Маймыл», өч аягында сикергәләп, читкәрәк тайпылды.

— Курыкма, курыкма, жаным, авырттырмыйм,— диде Газинур һәм атның авыру аягын бөгеп тезенә куйды. Ярага уралган канлы чүпрәкне сүтеп ташлагач, Газинурның озынча йөзе башта агарынып, аннары кызарып китте.

— Харап иткән бит бу, Сабир бабай!— дип кычкырды ул, ачу белән.— Кем шул тиле малайга ат бирде? Нигә миңа кичә үк әйтмәдең?

Газинур янына чүгәлэгән Сабир бабай көрсенеп куйды.

— Гаеп миндә булды, Газинур. Атны мин бирдем. Кара, сакланып кына йөр, дидем юньсезгә. Күрәсен, минем сүзләрем бер колагыннан кергән, икенчесеннән чыккан.

— Ярый әле мин булмаганмын, югыйсә, яңакларынан ут чәчрәткән булыр идем мин аның бу эш өчен.

Сабир бабай башын чайкап куйды, аннары кулын селекте:

— Һәй, сиңамы соң, Газинур, кешегә кул күтәрергә. Син бит кешегә түгел, малга да сукмыйсың.

— Малга сукмыйм,— диде Газинур, атның аягын яңадан жиргә бастырып,— әмма йоклап эшләгән күзле бүкәнгә суккан булыр идем. Колхоз аты ич бу! Ярый, нигә ветфельдшерга күрсәтмәдең, Сабир бабай?

— Өч тапкыр өенә бардым — юк. Тымытыкка киткән, шуннан һаман кайтып житә алмый диләр.

— Кем, Сәлимме?— дип кычкырды Газинур.— Әллә кайчан кайткан ул!

— Кайткан? Белеп әйтәсеңме? Мин әнисеннән сорадым. Кайтмады, ди. Ие, соң син үз күзең белән күрдеңме?— Карт ачуыннан бер урында таптана башлады:— Ничек була инде бу, кем, Газинур? Ждитмеш яшьлек карт, колхоз эше белән өч тапкыр бара, э алар, аны, алдалап, ишек төбеннән борып жибәрәләр. Бу ниткән эш бу? Юк, хәзер үк барып жылтерәтеп алып киләм мин аны, болай булгач. Аннары Хәнәфи янына да алып барам үзен. Председатель алдында жавап бирсен!

Газинур, эндәшмичә, атның шешкән һәм дерелдәп торган аягына карап тора иде. Сабир бабай китеп бара башлагач, башын күтәрде.

— Тукта, Сабир бабай. Син малай түгел, Сәлим түрә түгел. Авыру ат барын ишеткәч, чакырмый да килергә тиеш. Атның ярасын хәзер үзем бәйлим. Син шунда берәз торып тор. «Батыр» янына бала-чага килмәсен. Тибеп үтерер.

Газинур кышын ат караучылар тора торган өйгә таба йөгереп китте. Анда аның аптекасыман бер шкафы бар иде. Шуннан ак сөлге, ак чүпрәк, май алып килде. Аннан әнисенә, жылы су сорап, бер малайны йөгертте. Берәздән атның ярасын әйбәтләп юып, май сөртеп, ак чүпрәк белән бәйләп тә куйды.

— Хәзер «Маймыл»ны коры аранга урнаштыр, Сабир бабай. Кара, ярасына пычрак керерлек булмасын. Ә Зәйтүнә малае белән Сәлим турында Хәнәфи абзыйга әйтергә кирәк. Уен эш түгел бу.

— Ниткән уен эш булсын,— диде карт, атның тезгенен кулына алып.

— Икенче тапкыр син дә, Сабир бабай, әйтүемне күңеленә авырга алма, ныграк бул. Малай-шалайга ат ышанма.

— Дөрәс әйтәсен, Газинур улым, дөрәс. Ник авырга алыым...

Сабир бабай, үз алдына сөйләнә-сөйләнә, аксак атны ияртеп, абзарга кереп китте. Газинур алгы аягы белән жир тырнап торган алмачуар янына килде. Муеныннан сыйпады һәм, баягыча чылбыр тезгенне беләгенә урап, авызлык яныннан тоткан килеш, абзарга алып керде. Ындыр табагы кебек тап-такыр киң мәйдан бушап калды. Ләкин бер минут та үтмәгәндер, анда ак эшләпәле Сәлим күренде. Мәйдан уртасына житкәч, ул туктады,

чалбар кесәсеннән көмеш тәмәке савыты чыгарды һәм кояш нурларында жем-жем итеп торган капкачына бер-авык карап торды.

Колхоз келәтләре ягыннан, кулына кәгазьләр тотып, ак алъяпкычлы, ал яулыклы, аягына биек үкчәле сары читек кигән колхоз хисапчысы — Миңнурыйның якын дуслы — Элфия килеп чыкты. Зифа буйлы, кыйгач кашлы, зәңгәр күзле Элфия, Миңнурыйның киресе буларак, бик оялчан иде. Сәлим, Миңнурый белән бер үк вакытта, аңа да хатлар яза, ләкин кызларның ул язган хатларны бергәләп укый-укый аңардан көлүләрен генә белми иде. Миңнурыйдан Сәлим курка, әмма Элфиянең йомшак күңелле һәм оялчан булуыннан файдаланып, аны яхшы ук газап-лый иде.

— Элфия жан, бүген төшендә мине күрмәдеңме? Кайчан туйны ясайбыз?— диде Сәлим һәм кулындагы тәмәке савытын шалт иттереп ябып, учында әйләндергәләп алды да кесәсенә салды.

— Китсәнә, Сәлим, йөземне кызартма әле,— диде Элфия һәм туктамый үтә башлады.

— Кара, кара, борынын ничек күтәргән, туктарга да теләми бит.

Сәлим аны беләгеннән тотмакчы булып кулын сузгына башлаган иде, ат абзарларынан Газинурның тавышы ишетелде:

— Сабир бабай, сәнәкне бир әле!

Сәлим, корт чаккан шикелле, кулын тартып алды һәм шунда ук кыяфәтен алмаштырып, үтә эшлекле бер кешесыман абзарга таба атлады. Элфия аның кыланышыннан көлеп жибәرمәс өчен, учы белән авызын каплап, аның артыннан берәз карап торды да правлениега таба йөгәрде.

— Сабир бабай, син кайда, әй,— дип кычкырды Сәлим, абзарга кергәч.

Кулына сәнәк тоткан Сабир бабай араннан чыкты.

— Монда мин, Сәлим энем. Исән-сау кайтып життеңме?

— «Маймыл»ны нишләттегез? Нигә яхшылап карамадыгыз?— дип, Сәлим нечкә тавышына эрелек һәм кырыс-лык бирергә тырышты. Ул Сабир бабайның соравын ишетмәмешкә салынды, чөнки картның тел төбен бик тиз аңлады.

Бер кочак печән күтәрәп, «Әллү генәем, бәллү генәем», дип көйләп килгән Газинур юл өстендә басып торган Сәлимгә:

— Әзрәк читләш әле, егет, күлмәгенә печән ябышма-гае,— диде.

Сәлим, атны яктыга чыгартып, ярасын аннан-моннан карады да блокнотын чыгарды.

— Акт төзөргә туры килә. Кул куярсыз.

— Кул куярбыз,— диде Газинур, Сабир бабайга күз кысып,— ләкин актта иң башта болай яз: ат караучы житмеш яшьлек Сабир бабай мине, Сәлимгәрәй Салмановны, өч тапкыр килеп чакыруга карамастан, мин авыру атны барып карамадым, әниемнән мин өйдә юк дип әйттердем, ник дисәң, төне буе Миңнурыйның тәрәзә төбен сакладым...

Сәлим агарынып китте, салынкы иреннәре селкенә башлады.

— Алайса, правлениедә сөйләшербез,— диде ул һәм ашыгып китеп барды. Газинур көлә башлады.

— Нигә көләсең?— диде Сабир бабай.

— Болай гына. Акт белән куркытмакчы була! Жиңел юл тапкан.

Янгын сараеннан өстенә кыска көрән бишмәт кигән бер кеше чыкты һәм, кулларын артына куеп, кырпулы бүрек кигән башын аска ия төшөп, правлениегә таба юнәлде. Бу — Газинурның әтисе Гафиятулла бабай иде. Май заводы каршында эшләүче балта осталары яныннан узганда:

— Хезмәтең уң булсын, Мирвәли!— дип кычкырды. Гафиятулла бабайның элеккеге гренадер солдат сыны хәзер бик нык бирешкән. Башын иеп йөрөргә гадәтләнгәнлектән, ул хәтта берәз бөкрә дә кебек күренә. Йөргән чагында да, насос яки сулы мичкә арбасына көннәр буе утырып торган чагында да ул һәрвакыт үз алдына ни дә булса сөйләнә. Кайчагында әкрен генә сөйләнә, кайчагында аның тавышы бөтен ишек алдына янгырый. Моңысы кәефе кырылган көннәрдә була. Ләкин колхозчылар моңа бер дә гажәпләнми, алар аның сөйләнүләренә күнеккәннәр инде. Колхозга кергәч, Гафиятулла бабай берме-икеме жәй колхоз көтүен көтте дә, сәламәтлеге начар булган-

лыктан, правление аны жиңелрэк эшкә күчерде. Аны пожарник итеп куйдылар. Шуннан бирле, менә өченче ел инде, Гафиятулла бабай шул хезмәттә тора. Шушы өч ел эчендә бүгенгә кадәр колхозда бер генә дә янгын булганы юк. Дөрөс, бер тапкыр Гарәфиләрнең бик кызу ягылган мунчасы яна башлады. Ләкин Гафиятулла бабай сулы мичкәсе белән анда кош кебек очып барып житте һәм янгынны зурга жибәрмичә сүндереп тә өлгерде. Икенче тапкырында, мыштым Газзәннәрнең моржасыннан ут сикерә башлады. Анда да Гафиятулла бабай бик вакытлы барып житте. Өй эчендәгеләр йөгәрешеп чыгарга өлгөргәнче, Гафиятулла бабай, картлыгына һәм сәламәтлеге какшаган булуга карамастан, өй түбәсендә иде инде. Бу юлы да янгынны зурга жибәрмәде. Мыштым Газзән соңыннан Гафиятулла бабайга, өенә килеп, рәхмәт әйтте.

— Син инде, Газизжан туган, миңа рәхмәт укыма,— диде Гафиятулла абзый аңа.— Минем ил алдындагы хезмәтем шундый. Син хатының Өммегөлсемгә әйт, моржасының корымын ешрак чистартып торсын. Балчыкны да кызганмасын, балчыкны сатып аласы юк, үзебездә тулып ята, төтен юллыгындагы тишекләргә яхшылап сыласын. Мин чормагызга менеп карадым, кирпич араларында бармак сыярлык ырыклар бар.

Озак еллар буенча колхозда янгыннар булмавы кайбер кешеләргә гамьсезлеккә этәргән иде, ахрысы. Әле кичә генә кайсы юньсезедер правлениедә: «Пожарникның эше эшмени ул, аңа ни дип хезмәт көне язып торырга»,— дип ычкындырып ташлаган, имеш. Бу ахмак сүзне ишеткәч, Гафиятулла бабай төне буге үз алдына сөйләненп чыкты:

— Һе, пожарникның эше эш түгел, имеш. Ничәмәничә еллар буге табылган колхоз малы күккә очса, ул эш булыр. Пожарник боз киптереп ятучы, имеш, Һе... Тиле авыздан тиле сүз шул үзе була инде.

Менә шул нәрсә инде Гафиятулла бабайны, карчыгының иртәнгә чәен дә эчмичә, председатель янына алып килде.

— Хәнәфи туган,— диде ул үзен бик ачык йөз белән каршы алган председателгә,— мин үземнең хезмәтем турында бер яман сүз ишеттем, дөрөсме шул сүз?

— Утыр, Гафиятулла абзый, бер буш сүз өчен жаныңны борчыма әле,— диде Хәнәфи,— син колхоз милкен

саклап, боевой постта торасың. Сине берәүдән дә ким-сеттермәбез.

— Рәхмәт, Хәнәфи туган,— диде карт, берәз тынычланып,— югыйсә бит, кеше аркылы ишеткән сүзгә күңел кыйнала. Қолактан кергән салкын сүз йөрәккә барып житкәнче боз була, ди. Янгын булмаганда гына ул берни түгел, бер булса, ай-һай хәтәр нәрсә. Герман сугышы башланган елны безнең Сугышлыда янгын чыккан иде. Ярты авылдан көл генә калды.

Гафиятулла бабай, ерак үткәннең фажигале күрене-шен күз алдына китереп, тынып калды һәм бик озак сүзсез утырды.

Правлениедән чыккач, Гафиятулла бабай туп-туры өенә кермәкче иде дә, Газинур абзарлар тирәсендәдер әле дип, тагын конный дворга таба атлады.

Гафиятулла бабай, такыр мәйданны аркылы үтеп, абзар ишекләре янында туктады һәм, башын эчкә тыгып, берәз карлыга төшкән тавыш белән кычкырды:

— Газинур улым, син биредәме? Әниенң самовары күптән кайнап чыккандыр инде. Әйдә, булмаса, тамакны ялгап килик.

Газинур араннарға ком сибеп йөри иде.

— Хәзер, әткәй. Комны гына сибеп бетерәм.

Газинур тимер көрәген почмакка илтөп сөяде һәм уртадагы юлдан ишеккә таба килә башлады. Аның артыннан кулына себерке тоткан Сабир бабай да күренде. Башындагы малахай бүрегенң алды артка борылган иде.

— Сабир,— диде Гафиятулла абзый көлемсерәп.— Тегермән ташың тискәре якка әйләнә башлаган икән.

— Булыр, булыр,— Сабир бабай бүреген төзәтеп алды.— Абайламый йөрсән, шулай була ул.

Шул сүзләрдән соң картлар бер-берсенә хәерле иртә теләделәр. Сабир бабай, кулын каш өстенә куеп, бер генә болыт та күренмәгән аксыл күк йөзенә карап алды.

— Бүген дә бик каты кыздырыр, ахрысы.

— Төштән соң яңгыр явардыр,— диде аңа кушылып Гафиятулла бабай.— Әнә кара каргалар көтүләре белән оча. Яңгыр алдыннан алар шулай борчыла башлый. Аннары арка сөякләрем дә төне буге сызлады. Әле Хәнәфи туганга да әйттем, печәнгә кешене күбрәк жибәр, дидем. Кору чакта жыеп алырга кирәк.

— Абыйны күрмәдеңме, әткәй, әни аны да алып кил дигән иде,— диде Газинур.

Мисбах, өйләнәп, башка чыккан иде. Аның үз өе дә урам аркылы гына булуга карамастан, алар, иске гадәт буенча, иртәнге яки кичке чәйгә еш кына бергәләп кайталар һәм үзара тату гына сөйләшәп, көлешәп чәй эчәләр иде. Мисбах булмаса, Шәмсинур жиңгигә табын яны буш кебек күренә.

— Мисбахетдин иртүк печәнгә китте шул,— диде Гафиятулла абзый һәм кулларын артына куеп, башын аска салындырып, үз алдына әкрән генә сөйләнә-сөйләнә китеп барды. Хәзер аның күңеле тәмам тынычланган иде инде. Газинур аның артыннан атлады.

Алар урамны берәз кыеклап аркылы чыктылар һәм жыл капкадан әле бөтен яктан киртәләп тә өлгөрмәгән ишек алдына килеп керделәр. Гафиятулла бабай, туктап, ишек алдының бер почмагына утыртылган алмагачларның терәкләрен төзәткәләде, кайсыдыр төшереп калдырган утын кисәген аяк астынан күтәрәп, өй нигезенә илтәп куйды. Газинур, ишек төбөндәге чуен комганнан су коеп, кызу-кызу хәрәкәтләр белән кулларын юган арада, Гафиятулла бабай ашыкмыйча гына бишмәтен, бүреген салып чәйгә элдә. Бүреге белән бергә салынган ялтыр кәләпүшен яңадан алып киде. Шуннан соң гына ул комган янына килде.

Бит-кулларын югач, алар, аталы-уллы, өйгә керделәр. Шакмаклы кызыл ашъяулык жәелгән өстәлдә сары самовар шаулап тора. Шәмсинур жиңги өстәл белән мич арасында йөри.

— Ник бу кадәр соңладыгыз?— дип каршы алды ул ире белән улын.

— Хәнәфи туган янына кәргән идем,— диде Гафиятулла бабай, түр башына утырып.

Шәмсинур жиңги самовар янына урнашты, Газинур кырыйдан утырды. Газинурның уника-унөч яшьлек әнесе Халикә өйдә юк иде.

Чәйне колхозның көндәлек эшләре турында сөйләшә-сөйләшә эчтеләр. Газинур ара-тирә тәрәзәдән тышка күз салгалады. Түр тәрәзәдән урам аръягындагы биек тауның сырты күренә. Чынаяктай ак болыт кисәге тау түбәсенә тияр-тимәс кенә йөзә. Хәзер болытлар турында Газинур бала чагындагы кебек беркатлы хыялланмый инде. Аны

хэзер бүтән нәрсә кызыксындыра. «Их,— дип уйлый ул, тоз сипкән кайнар бәрәңгесен икмәк һәм әйрән белән тәмләп ашый-ашый,— менә шул шәп-шәрә тауның буеннан-буена бакча үстәрсәң иде. Кура жиләге, кара карлыган бакчасы. Ә ике тау арасындагы уйсулыкта алма бакчасы. Анда бервакытта да жил булмый. Алмагач жилсез урынны ярата. Нәкъ алма бакчасы урыны инде! Тау итәгендә мәктәп салдырыр иде ул. Бөгелмәдәге шикелле зур тәрәзәле, калай түбәле мәктәп...»

Кичә Бөгелмәгә барганда, Гали абый: «Жил двигателе турында безгә ныклап уйларга вакыт. Бу хәтле терлекләргә коедан чиләк белән су чыгарып сугару эш түгел. Энә шул тау башына жил двигателе куйсак, һәрбер абзарыбызга су труба буенча гына агып тора чак»,— дигән иде. Менә шул жил двигателен тизрәк куеп жибәрсәң иде!

Газинур әле чынаягын да капламаган иде, ишектән Халик атылып килеп керде. Ул яланаяк, яланбаш, күлмәкчән генә. Күзләре, Газинурны кебек, калкып тора, тере, шаян малай. Битләрен куге сипкел каплаган.

— Газинур абый,— диде ул, ашыгып,— сине правлениегә чакырдылар. Хәнәфи абый әйтә, немедленно-моментально килеп житсен, ди.

«Сәлим...» дип уйлап алды Газинур.

— Ул кадәр нинди ашыгыч эш тагы?— дип сорады Шәмсинур жиңги, кашларын жыерып,— тынычлап чәй эчәргә дә бирмиләр. Газинур да Газинур. Әйтерсәң, бөтен колхоз шул бер Газинурдан тора. Ашыкма, улым, яхшылап тамагыңны туйдыр. Аш вакыты бер була. Ут чыкмагандыр әле, көтәрләр.

Гафиятулла бабай ризасызлык белән хатынына карап алды.

— Авызыңнан жил алсын, анасы, нинди ут чыксын! Хәерле сәгать бар, хәерсез сәгать бар, юк нәрсә турында сөйләмиләр!

Кулына бер бөтен бәрәңге тотып өлгергән Халик яңадан сүзгә кысылды:

— Абзар янында халык жыелган,— диде ул ашыга-ашыга,— «Маймыл»ны карыйлар. Хәнәфи абый бик каты ачуланган. Ветфельдшер Сәлим абыйны утлы табага бастырган кебек биетә. Атны өч көндә төзәтмәсәң, подсуд бирәм, ди. Сабир бабайга да зрә эләкте...

— Хәнәфи абый хәзер кайда, абзар янындамы?

— Юк, төзелешкә менеп китте.

Газинур, рәхмәт әйтәп, өстәл артыннан тиз генә торды да, кепкасын чөйдән эләктереп, чыгып та китте.

Урам уртасыннан алсу яулыгын баш түбәсенә генә беркеткән колхоз хисапчысы каядыр бик ашыгып бара иде.

— Әлфиякәй, Хәнәфи абый правлениедә түгелме? — дип кычкырды Газинур аңа. Әлфия туктады һәм тиз генә борылып карады. Колагындагы алкалары кояш нурында жемелдәп киттеләр.

— Төзелешкә барам дигән иде, Газинур абый, — диде ул ягымлы тавыш белән. — Сиңа да шунда менәргә кушты.

— Әллә берәр жиргә жибәрмәкчеме?

— Юк, такта яручы Степан авырган. Сине аның урынына куеп торырга булдык.

— Нигә мине, нигә һашимны түгел, — диде Газинур, шаяртып. — Әһә, кызарасың. Мине яратмагач, Газинур абыйга кайда булса да барыбер дисеңме?

— Юк ла инде, Газинур абый. Һашим такта яра белми ич.

— Ә мин беләммени?

Әлфия дә төзелешкә бара икән. Уен-көлкә катыштырып сөйләшә-сөйләшә, бергәләп киттеләр.

Быел колхоз яңадан ике зур амбар салдыра, бәрәңге, яшелчә саклар өчен өч землянка казыта. Колхозның уңышы елдан-ел арта барганга, иске келәтләр, иске базлар гына аны канәгатьләндерә алмый иде. Болардан тыш колхоз май заводы салдырырга да кереште. Менә шуларның барысын бергә колхозда бер сүз белән «төзелеш» дип атый башладылар. Күмәкләшү елларында гына авылда телгә кереп киткән бу яңа сүз колхозчыларның күңелендә үзенә бертөрле шатлык һәм горурлык уята иде. Төзелештә эшләүне һәркем үзе өчен бәхет дип саный иде. Газинур да бик куанды. Ул Сабир бабай янына абзарга кереп, кая киткәнлеген әйтте дә фермалар артындагы кашлакта казыла торган землянкаларга таба юнәлде. Землянкаларның икесе казылып беткән, тик түбәләренә туфрак ташлыйсы гына калган. Кулларына тимер көрәкләр тоткан хатын-кызлар шул эшкә керешкәннәр дә инде. Ирләр, шунда ук, өченче землянканың нигезен казыйлар. Балта осталары өрлекләр хәзерлиләр.

Газинур, уңыш теләп һәм берничә шаян сүз әйтеп, кызлар яныннан үтте дә, колхоз председателенә ияреп, землянка эченә керде. Землянка озын һәм иркен иде.

— Я, жир асты сараеннан кай жире ким моның?— диде Хәнәфи һәм, канәгатьләнәп, кара мыегын бөтереп куйды.— Күрдеңме, Газинур, безнең колачны. Шулай эшләргә кирәк!

— Әйе, Хәнәфи абый, безнең энинең идән асты да, кар базы да түгел инде бу.

Хәнәфи кычкырып көлеп жибәрде. Өстенә ярым хәрби киём кигән бу озын буйлы, жиңел сөякле, калын кара кашлы, кара мыеклы кешенең көлүе күңелле һәм дәртле иде. Болай бары тик киң күңелле, бүгенгесе һәм киләчәге нык, ышанычлы булган кешеләр генә көлөләр.

— Идән асларын, кар базларын онытырга вакыт инде, Газинур. Тиздән без менә дигән холодильниклар салдырыбыз.

Хәнәфи Газинурга хәзер үк ындырга, амбарлар янына барырга һәм, Степан терелгәнче, такта ярышырга «боевое задание» бирде. Газинур жир исе килеп торган землянкадан чыкты да ындырга юнәлде.

Тау башында һәйбәт нарат бүрәнәләреннән салына торган озын, биек амбарларга Газинур ерактан ук сокланып карап барды. Түбәләрен ябып жибәргәч, таш пулатлардан бер дә ким булмаячак.

Балталар астыннан кояшта ялт-йолт килеп, ак йомычкалар оча. Пычкылар чыжылдый. Бүрәнә тәгәрәтүчеләренең: «Раз, два, взяли!»—дигән күңелле тавышлары ишетелә. Бураның бер почмагына киез эшләпәле Гарәфи абый атланган, икенче почмагын зур сары сакаллы дядя Митрий иярләгән. Аның сакалы кояшта бер көлтә ялкын кебек ялтырый.

Төзелештә «Красногвардеец»ның үз балта осталары белән бергә күрше рус, чуваш колхозларыннан килгән мастерлар да эшли иде. Газинур аларның һәммәсен белә, ә такта яручы Степан һәм аның юлдашы аксыл бөдрә чәчле, киң күкрәкле чуваш егете Пашка белән якын дуста иде.

— Буламы, Гарәфи абый!— дип кычкырды Газинур, башын югары күтәрәп.— Сәлам, дядя Митрийга! Ай-һай кызу тотасыз. Әле кичә генә нигезен сала идегез, бүген матчга үреләсез.

— Митрий Иванович белән пар эшлэгәндә, кызу тотмыйча кара,— диде Гарәфи һәм, күршесенә сөйкемле караш ташлап, көлөп жибәрде.— Дядя Митрий шалый-валый эшлэгәнне яратмый ул.

— Эшне эш дип эшләргә кирәк,— диде аңа каршы карт оста.— Хәзер бер «Красногвардеец» кына амбарлар салдырмый бит. Безне «Заря»да да, «Прогресс»та да, «Тигез басу»да да көтәләр.

Пашка озын пычкысын кайрап утыра иде. Газинур аның белән кул биреп күреште.

— Степан авырды бит әле,— диде Пашка, иптәше өчен борчылып.— Ә монда эш тоткарланып тора. Иртәгә түбәне яба башлаячаклар, такта кирәк.

— Бездән эш тормас әле, Пашка дус,— диде Газинур һәм бишмәтен салып ташлады. Аннары биек кузлаларга аркылы салынган бүрәнә өстенә сикереп менде. Бүрәнәне бер буй кисеп үткәннәр, икенче буйның да яртысы ярылган.

Газинур, моңарчы да такта яргалаган булганга, эшнең рәтен белә иде. Шунның өстенә яшь чагында такта яручы булып эшлэгән Гафиятулла бабай да бу һөнәрнең сере турында улына күп нәрсә сөйләгән иде. Степан авырып кайтып киткәч тә, Пашка колхоз председателеннән Газинурны жибәрүен үзе сорады.

Газинур, пычкының шомарып беткән сабына ике кулы белән тотынган килеш, тирә-ягына сөенеп карап алды. Аның каршында, карасу-яшел урман буена сыенып, «Красногвардеец»ның киң кырлары жәелеп ята. Саргаеп килә торган игеннәр салмак кына дулкынланалар. Дулкыннар, бер-берсен куышып, еракка-еракка китәләр дә урманга кереп югалалар. Югалганнары урынына яңалары калка. Кыр уртасыннан беленер-беленмәс кенә сузылган юлдан кемдер ат белән килә. Ләкин аты да, арбасы да күренми, тик дугасы гына тырпаеп чыккан. Ундарак, үләнне чабып алынган болынлыкта, көтү йөри. Колхозның нәселле ак үгезе, болын уртасындагы үр өстенә менеп баскан да, ак мәрмәрдән киселгән һәйкәлсыман, кузгалмыйча тора. Тамак асты жиргә тигән, мөгезләре дисәң— колач житмәс.

— Башлыйбыз, Пашка дус,— диде Газинур шат та-выш белән. Пычкы, чыжылдап, жиңел генә түбән шуды.

Аның эре, үткен тешләре астыннан жиргә сап-сары «ярма» коела башлады.

Пычкы бер күтәрелеп, бер төшөп торган уңайга Газинурның күз алдындагы киң кыр да, карасу-яшел урман да мәгълүм бер ритм белән тибрәнергә тотынды...

V

Утлап йөргән жирләрендә, бер дә көтмәгәндә, колхозның өч баш аты авырый башлады. Бу күңелсез хәбәрне авылга Газзән китерде. Ул, атын шабыр тиргә батырып, басудан кайтты да, иярәннән төшмичә, Сәлимнәрнең капкаларын шақыды. Гадәттә, үтә әкрен кыймылдаучан Газзән бу юлы капканы шундый бер ярсу белән дөбөрдәттә, Сәлим генә түгел, аның тирә-күршеләре дә өйләрәннән йөгөрешеп чыктылар.

Газзән вакыйганы берничә сүз белән Сәлимгә аңлатты да колхоз правлениесенә таба чаптырып китте.

Колхоз председателе Хәнәфи правление тәрәзәсеннән карап тора иде. Газзәннең килеп житүен дә көтмичә:

— Ни булды, Газизжан?— дип кычкырды һәм мыштым Газзән җавап бирергә өлгергәнче, «бүреләр...» дип уйлап алды.

Газзән атын тәрәзә турысында туктатып, сулышын көч-хәл белән ала-ала:

— Бәла, Хәнәфи абзый... Атлар авырый башлады,— диде.

Хәнәфинен, кашлары жыерылып, кара мыгы селкенеп куйды.

— Кайчан авырый башладылар? Нәрсә белән? Ничә ат?

Газзән кояшта уңып беткән күлмәгенен җиңе белән маңгай тирен сөртә-сөртә:

— Өч ат...— диде.— Яктырткач күрдөк. Карыйбыз: калтырыйлар, башларын салындырганнар...

— Кемнәр-кемнәр саклый идегез?

— Мин, Гапсаттар абзый...

Хәнәфи, Газзәнгә текәлеп карап, аның әйтеп бетерүен көттә. Ләкин Газзән һаман да сузды.

— Өченчегез кем иде?— дип ашыктырды председатель.

— Өченчебез Газинур иде дә...

Газзэн тагын эйтөп бетермәде һәм тыныч кына басып торган атының авызлыгын ачу белән тартып алды.

— Нишләде Газинур? Әллә төнлә кызлар янына кайтып киттеме?

Газзэн караңгы чырай белән җавап кайтарды:

— Үзеннән сорарсыз әле, Хәнәфи абзый. Мин кеше өчен ответчик түгел.

— Сәлимгә әйттеңме?

— Әйттем.

Хәнәфи атларның кай тирәдә утлап йөрүләрен сорады да сәламәт атларны авыру атлардан аерып ераграк куарга кушты. Аннары, син бара тор, мин дә хәзер барып җитәм, диде. Газзэн атына камчы белән орды һәм күз ачып йомганчы юк булды. Хәнәфи, кәгазьләрен җыеп, өстәл тартмасына ашыгып тыкты да, борчылып башын күтәргән хисапчы кызга:

— Әлфия, Галәк бабайны тиз генә чакырып кил әле,— диде.— Хәзер үк ферма янына барсын.

Әлфия, чулпыларын чыңлатып, йөгереп чыгып китте. Хәнәфи кулын йомарлап ачу белән өстәл кырыена сукты: уракка төшәр алдыннан шул гына җитмәгән иде!

Ун минуттан соң, Хәнәфи белән Галәк бабайны җиңел тарантаска җигелгән Чаптар Спасс сыртына җилтерәтеп алып менә иде инде. Уң кул якта — көтү, сул якта түбәләре ябыла башлаган яңа амбарлар күренеп калды. Башка вакыт булса, председатель төзүчеләр янына туктамый үтмәс иде, хәзер ул аларга күз генә төшереп алды.

Акыллы Чаптар колхоз председателенең холкына тәмам күнегеп беткән иде. Ул, дилбегәнә ничек тотуыннан ук, хужаның кәефе яман икәннен сизде. Мондый чакларда Хәнәфи атны кызганып тормый, бөтен көченә куа.

Юл сикәлтәле. Тарантас коточкыч дөберди. Галәк бабай, төшөп калмасын өчен, бер кулы белән киез эшләпәсен тотып, икенчесе белән тимергә ябышып, тарантас түрендә биеп бара. Һәм:

— Хәнәфи энем, эчәгеләрем коелып төшмәсме икән?— дип әледән-әле председателенең ярсуын басарга тырыша.

Бераздан аларга ике ягында игеннәр дулкынланып торган юл буйлап җан-фәрман чабып килгән ялгыз ат очрады. Ат иярлэнгән булса да, ияре буш иде. Чаптар якынлаша башлагач, ул кире борылды һәм аның алдынан чаба башлады.

— Кем аты бу?— дип сорады Хәнәфи, борчылып, һәм тарантаска аягүрә басты,— әллә Газзән атымы?

— Сәлимгәрәй ак атка атланып киткән иде. Аныкы түгелме?

Бу чыннан да Сәлим атланып киткән ат иде. Арыш арасыннан кинәт күтәрелгән ябалактан өреккән ат, иярдә ныклап утыра белмәгән Сәлимне күз ачып йомганчы сыртыннан ташлады. Лап итеп юл уртасына килеп төшкән Сәлим, ни булганын белмичә, бака кебек жәйрәп ята иде. Ул бары тик: «Я башым ярылды, я арка сөягем сынды»,— дип уйлап өлгерде. Ләкин юлда тояк дөпелдәвен ишеткәч, берәрсе күрмәгәе һәм таптап китмәгәе дип куркып, тиз генә урыныннан торды. Ул арышлар арасына посарга теләде, ләкин соң иде, аны күреп алдылар. Башта Сәлим өчен борчылып куйган Хәнәфи, ветфельдшерның тузанга буялып юл кырыенда карачкы кебек басып торуын күргәч, түзмәде, янында олы кеше булуга карамастан, каты итеп сүгенеп алды. Аннары, ачуын чак тыеп:

— Утыр, мәми!— дип кычкырды.

Такыр басуда аларны Газзән каршы алды. Ул, кулын каш өстенә куеп, килүчеләрне ерактан ук күзәтеп тора иде.

— Я, ничек?— дип сорады Хәнәфи, кыска гына итеп.

— Начар, Хәнәфи абзый...

Атларның берсе, бик сәер рәвештә, ал якка сузылган аяклары өстенә яткан, икенчесе боегып башын салындырып тора, өченчесе шабыр тиргә баткан һәм, ис тигән шикелле, авызын ачып, әледән-әле иснәп тора. Болар колхозның Кызыл Армиягә дип атап үстерелә торган иң яхшы яшь атлары иде. Аларның кызганыч хәлләрен күргәч, Хәнәфинен йөрәге әрнеп китте.

— Нигә яхшылап карамадыгыз, Газзән!— диде ул каты шелтә белән.— Без сезгә ышанып торабыз, ә сез...

Ул, акланып маташа башлаган Газзәнгә кул селтәп, атлар янына атлады, аларның күзләрен, борын тишекләрен, авызларын карый башлады.

— Баштарак дуламадылармы, кем, Газизжан?— дип сорады Галәк бабай.

— Юк, дулаганнарын күрмәдек. Иртәдән бирле шулай боегып торалар.

— Талпаннар, озын борыннар бик аптыратмадылармы?

— Юк, алай аптыратмаганнар иде, Галәк бабай.

Сәлим берни әйтә алмый бер аттан икенчесенә йөгәрә иде. Хәнәфи аңа карап торды-торды да:

— Стой!— дип кычкырды.— Жән куасыңмы әллә. Аларда нинди авыру? Аларны коткарып калу өчен нәрсә эшләргә кирәк?

Сәлим калтырана башлады. Аның авызыннан чыккан сүзе аңлашылмый иде. Хәнәфи кулларын йомарлады. Ләкин шунда ук үз-үзен кулга алып, әкренрәк тавыш белән:

— Суярга алып бармыйлар ич, нәрсә калтыранасын ул кадәр,— диде.

— Мие... мие... минемчә, Х-Х-Хәнәфи абзый...

Әлекке пограничник Хәнәфи Сабиров саруны кайната торган мондый кешеләрне жаны-тәне белән күрәлмый иде. Шул ук вакытта ул үз-үзенә дә ачулы иде. Ни пычарга ул шушы аяклы хәсрәткә түзеп торды? Әллә кайчан яңа ветфельдшер табарга кирәк иде.

Галәк бабай, эшләпәсе белән атны өркетеп, берәз йөртеп карады. Ат теләр-теләмәс, алпан-тилпән атлап шунда ук туктады.

— Ми авыруы булса кирәк,— диде ул янына килгән Хәнәфигә.— Аяк атлаулары алпан-тилпән. Руслар шатун диләр.

— Шатун булса, Галәк бабай, ат дулуй, алга омтыла, стенага үрмәли, бәргәләнә-суккалана. Ә болар урыннарыннан да кузгалмыйлар.

— Төрлечә була ул, Хәнәфи энем. Кайчагында ат бик яман дулуй, кайчагында тыныч кына да үткәрә. Бер елны шулай...— ул бик күп тәжрибәләрнең берсе турында сөйләп китте. Аннары сүзен очлап,— Исаководан Гөргери Ивановичны чакыртырга кирәк,— диде.— Ул барысын да әйтеп бирер.

Болын ягыннан Газинур килеп чыкты. Аның тиргәманчылган ак күлмәгә тәнә сыланган, яңа чалбары таушалып, балакларына ат төкләре, тигәнәкләр ябышкан, ботинкалары соры тузанга манчылган.

Хәнәфи аның кыяфәтенә карап алгач ук, Газинурның төнлә кайда булганлыгына тәмам ышанды. Кинәт аның йөзе ачудан бүртенеп китте.

— Син нәрсә, шар күз, атлар саклыйсы урында кызлар янына чаба башладыңмы?

— Гаеп миндә, Хәнәфи абзый,— диде Газинур, туры карап.

Газинурның гаебен танмавы Хәнәфине беркадәр уңайсыз хәлгә куйса да, ачуын баса алмады.

— Иелгән башны кылыч кисмәс дип, гаебеңне тиз генә танмакчы буласыңмы? Без әле синең белән сөйләшербез, энекәш! Ә хәзер утыр тарантаска.

Сәлим белән Газзәнгә атларны лазаретка алып кайтырга кушып, Хәнәфи үзе дә тарантаска менеп, Галәк бабай янына утырды. Чаптар кузгалып китте.

Колхозга кайткач, Хәнәфи белән Галәк бабай тарантастан төшеп калдылар, Газинур шул ук атта Исаковога тирә-якка атаклы карт ветфельдшер Григорий Ивановичны алып килергә китте.

— Тиз бул,— диде Хәнәфи, кисәтеп.— Пуля кебек оч! Правленигә туктап та тормаз, туп-туры лазаретка узыгыз. Эшләрең беткәч, минем янга керерсең.

Газинур Чаптарны бөтен көченә юырткан хәлдә, берсеннән-берсе күңелсезрәк уйларга чумды. Утыз икенче елда да атларда шундый бер эшәке авыру таралган иде. Баштарак бу бәла каян килеп төште икән дип аптыраганнар иде, соңыннан моның колхозга сырышкан кулаклар эше икәнлеген беленде. Әллә нихәтле атны әрәм иттеләр алар ул чакта. Хәзер ул кулаклар колхозда юк югын, шулай да... Былтыр колхоз келәтеннән ашлык урладылар, аннан элекке елда язгы чәчүгә чыгасы көннәрдә генә кемнәрдер чәчкечләренә жимереп ташлаганнар иде. Газинур сискәнәп китте, ачудан куллары йомарланды. Эт этлеген итмәсә, эче күгәрә, ди бит. Әллә тагын... Газинур шул эшәке эшкә очраклы рәвештә юл кую мөмкинлеген исенә төшергәч, баш сөягенә искәrmәстән китереп суккан кебек сызланып куйды.

Кичә ат каравыллап йөрүче Тавык Мортый авырып киткәч, бригадир Габдулла Газинурга каравылга чыгарга кушты. «Яктыртканчы эзрәк торырсың да кайтырсың»,— диде. Бүтән вакыт булса, Газинур шулай иткән дә булыр иде. Ләкин кунакка гына кайткан Миңнурыйны бик сагынганлыктан, ул, Газзән һәм Гапсаттар абзый белән сөйләшеп, берәз торгач та авылга чапты.

— Бар, бар, үзөбез карарбыз,— диде Гапсаттар,— кайсыбыз егет чакта каравылдан кызлар янына йөрмөгөн...

— Озак тормам, бер-ике сэгатытэн эйлэнep тэ кайтам,— диде Газинур. Лэкин бер-берсен яраткан кешелэр вакыт үткэнен сизэлэрмени. Газинур Миннурый яныннан чыкканда, яктыра башлаган иде инде. Күнеле нэрсэдер сизенгэнгэ яңа киемнэрен дә алмаштырмыйча, кырга чапты. Лэкин...

Үз-үзен өзгэлэргэ житешкэн Газинур атын тагын да кызурак куды.

Григорий Ивановичның йорты авыл уртасында иде. Газинур аның сырлап эшлэнгән борынгы капкасы төбөнә атын боруга, күзлек кигән, тэбәнәк кенә буйлы бер карт ишек алдына чыкты. Бу Григорий Иванович үзе иде. Газинур, бик борчылып, йомышын сөйләп биргәч, ул өенә кереп китте. Бераздан эйлэнep тэ чыкты. Аның өстендә юл плащы, башында ак фуражка иде. Кулына кечкенә генә чемодан да тоткан.

— Кузгалдык,— диде ул тарантаска менеп утыргач.

Берничә минут ял итеп өлгөргән Чаптар, башын чайкап, юуртып китте.

— Үз ветфельдшерыгыз берәр жиргә китеп бардымы эллә?— дип сорады Григорий Иванович.

Кузлага утырган Газинур артына борылып жавап бирде:

— Аны бар дидең ни дә, юк дидең ни, Григорий Иванович. Исәпкә бар, санга юк безнең ветфельдшер.

Юл түбән таба төшкәнлектән, Газинур дилбегәне ныграк тотты. Авылны дөбер-шатыр китереп, түбән очтан тракторлар колоннасы менеп килә иде. Алгы тракторда Газинур Исхак Зәбировны күрде. Зәбиров, елмаеп, трактордан аңа кул болгады. Бу юлы ул яланбаш түгел, кызлар киеп йөри торган кие зәңгәр береттан иде. Газинур күңеленнән: «Иптәш Зәбиров гомердә дә минем кебек ахмак эш эшләмәс иде»,— дип уйлап алды.

Григорий Иванович үз сүзен дәвам иттерде:

— Шулай да сезнең ул егетегез үзен зурга санап йөри, ахрысы. Мин аңа яңалыклар белән танышырга кил, бик әйбәт китаплар алып кайттым дигән идем — килмәде.

Карт, кесәсеннән кулъяулык чыгарып, ап-ак мыекларын, көмеш сакалын сыпырып алды.

— Аны булдыра ул, Григорий Иванович,—диде Газинур, ачы көлемсерәп.—Мин беләмлек безнең Сәлимдә вагоны белән бар.

Сынын гажәп дәрәжәдә туры тотып, үзенә бертөрлө олылык белән тарантас түрендә утырган Григорий Иванович кузладагы Газинурга сынаучан караш ташлады.

— Яшь кешегә алай килешми ул. Безнең халык койрыкка тагылып йөрүчеләрне яратмый.

Газинур иреннәрен чупылдатып куйды. Ат яңадан бик кызу чаба башлады. «Красногвардеец»та туктамыйчагына үтеп киттеләр. Лазарет фермалардан читтә, махсус эшләнгән бер абзарда иде. Газинур атны шунда таба борганда, аларга болыннан кайтып килүче кызлар очрады. Кызлар арасында Миңнурый да бар иде. Газинурны күргәч, ул иптәшләренә нидер әйтте, тегеләр барысы да пырхылдашып көлөп жибәрделәр. Ләкин Газинур алар яныннан күңелсез генә юыртып үтеп китте. Хәтта Миңнурыйны күрү дә бу юлы аны шатландырмады.

Лазаретка килеп житкәч, Григорий Иванович тиз генә тарантастан төште дә өс киemen салып ташлады. Каршы чыккан Сәлиmgә баш иеп, «исәнмесез» диде һәм, ашыгып, ничектер ян беләнрәк атлап, абзарга кереп китте. Газинур ат янында калды. Хәзер аның борчылулары бермә-бер арткан иде. Аның миен кызган энә шикелле бер уй чәнечкәли: әллә чыннан да берәрсенең этлегеме?

Ярты сәгатьләр чамасы вакыт үткәч, Григорий Иванович абзардан чыкты. Ул ачулы иде.

— Сез бөтенләй хаклы түгел!..— диде карт ветфельдшер, кулын селтәп.— Бөтенләй! Күрәм, бу эштә сез берни дә аңламыйсыз. Галәк бабай дәрәс әйткән, атларда энцефаломиелит. Гади телдә аны шатун диләр яки ми авыруы.

— Ә сәбәбе?— дип сорады Сәлим, куркып. Чөнки ми белән авыручы атларның ике-өч көннән һәлак булырга тиешлеген ул азмы-күпме белә иде. Әгәр атлар үлсә, иң элек аңардан җавап сорагачлар.

— Сәбәбе күп аның. Йогышланган азык, су, талпаннар, озынборыннар, кигәвеннәр... Азмыни. Инфекциянең авыру атлардан таралуы да сезгә сер түгелдер. Аннары...— карт сүзен әйтеп бетермичә плащын кия башлады. Тарантаска менеп утыргач, имән бармагын күтәрәп өстәп куйды:— Минем киңәшләремне онытма-

тыз: ичкичекмәстән дезинфекцияләү чараларына керешергә кирәк. Бөтен көчне сәламәт атларны саклауга юнәлтәгез! Мин председателегез белән дә сөйләшермен.

Газинур үзен борчыган сорауны бирергә ашыкты.

— Әйтәгез әле, Григорий Иванович, бу гади бер чирме, әллә?..

Карт аңа күзлек өстеннән карап торды да:

— Әйтүе кыен,— дип тирән сулап куйды.— Һәрхәлдә, күңелсез вакыйга.

Шуннан соң, правлениегә килеп житкәнче, Григорий Иванович бер сүз дә дәшмәде. Ул, күзләрен йомып, гүя йокымсыраган шикелле утыра иде. Газинур сорашасы сүзләре күп булса да, сүз ачарга батырчылык итмәде.

Чаптар правление каршына килеп туктауга, Григорий Иванович гажәп бер жиңеллек белән тарантастан сикереп төшөп правлениегә кереп китте. Газинур, атны күләгәгә илтөп, коймага бәйләп куйды. Аннары тәмәке тарта башлады.

Аның янына Миңнурый йөгереп килде.

— Газинур, сиңа ни булды? Нигә төсөң качкан?— диде ул, борчылып, һәм ярдәм итәргә теләгәндәй Газинурның кулыннан тотты.

Газинур атлар турында сөйләп бирде. Григорий Ивановичның сүзләреннән соң бигрәк тә каты кайгыга төшүен әйтте.

Миңнурый чәч толымын бер сүтөп, бер үрөп эндәшми тыңлады, аннары, тирә-ягына каранып алды да, әкрәнгенә:

— Газинур, син миңа ачуланасыңдыр инде?— дип сорады.

Газинур гажәпләнөп аңа карады.

— Нишләп мин сиңа ачуланыйм, ди, Миңнурый? Моңы каян алып әйтәсең? Үз гаебемне кешегә сылтый торган гадәтем юк иде, бугай, минем.

— Алай булса, син Хәнәфи абыйга барысын да яшермичә сөйләп бир.

— Ул инде барысын да белә.

— Ни әйтте?

— Кыздырды. Гапсаттар абзый белән Газзән абыйга да эләкте. Миңа, эшләрең беткәч, тагын кереп чык, диде.

Ишек ачылды. Анда Григорий Иванович белән Хәнәфи күренде. Миңнурый ялт итөп өй артына кереп китте.

— Дезинфекцияне үзегез тикшерерсез,— диде Григорий Иванович,— мин кушканнарны төгэл эшләгез. Иртәгә тагын килеп карармын. Алай-болай булса, ат жибәрегез. Хушыгыз.

— Хушыгыз, Григорий Иванович,— диде Хәнәфи, картның кулын кысып.— Бик зур рәхмәт сезгә. Борчуыбыз өчен гафу итегез.

— Нинди борчу ул... Кулымнан килгән ярдәмне күрсәтергә һәрвакыт әзермен...

Кичкырын, ветфельдшерны Исаковога озатып куйганнан соң, Газинур амбарлар каршында жыелган колхозчылар янына килеп утырды. Биредә дә сүз авыру атлар турында бара иде.

— Дөнъя булгач, атлар түгел, кешеләр дә чирли, үләрләр дә,— диде муенына сөлге ураган Мортый.— Удивительный хәл түгел. Менә Батуринда ике башлы бозау туган, ди, анысы, дисвительно, удивительно.

Ул теш арасыннан черт итеп төкерде дә көлә башлады. Ләкин ана берәү дә кушылмады. Газинур исә бу кешене элек-электән үк яратмый иде. Аның сүзләре һәрвакыт Газинурның ачуын кабарта иде.

— Мыек чуалтып утырма әле, Тавык!— диде ул ана, ачу белән.— Кулак сүзләрен такылдыйсың ич.

Кошчылык фермасында эшләгән чагында йомырка урлап тотылганнан соң калган «тавык» дигән кушамат Мортыйны чамадан тыш гарьләндерә иде. Ул урыныннан сикереп торды да, этәчләнеп, Газинур каршына килеп басты.

— Авызың сөйләгәнне колагың ишетсен, понимаешь!— дип кычкырды, бүреген жылкә чокырына этәрәп.— Нинди кулак бар хәзер бездә?! Әнә алар Себердә чери. И чересеннәр дә! Ничәмә-ничә мең чакрымнан кулак сүзе ишетелә, ди. Ахмак.

— Сүз иясе белән йөрми,— диде Газинур тыныч кына. Тавык Мортый, кулын бөөренә куеп, көлә башлады.

— И, энем, энем! Әзрәк үсә төш, шуннан соң кешеләргә акыл өйрәтерсен, яме. Югыйсә авызында әниеннен сөте дә кипмәгән бит әле.

— Әни сөте кибәр, менә колхоз фермасыннан урлап эчкән йомырканың Мортый иреннәренә ябышып калган сарысы кибәрме?

Шунда көтелмәгән бер хәл булып алды. Тавык Мор-

тый, үзе дә сизмәстән, жиң очы белән авызын сыпырып куйды. Моны күргәч, амбар янындагы бөтен кеше шаркылдап көлеп жибәрде.

— Каракның бүреге яна дигәннәр иде, дөрөс икән!

— Эшең бетте, Тавык,— диде икенче бер колхозчы,— хәзер йоныңны йолкыйсы да казанга саласы гына калды.

Мортый, муенына ураган кижүле сөлгенен ике башынан тотып, дулуй-дулуй, Газинур алдында тыпырчынды:

— Юк, шалишь, браток! Син үзеңне бел! Минем атлар саклаган жирдән кызлар янына шылганым юк. Мин саклаганда бер генә атка да жыл-яңгыр тидертмәдем. Ә син саклаганда...

Мортыйның ачы, ләкин урынлы сүзләренә каршы нинди дә булса җавап табу кыен иде. Билгеле, Газинур монда, үзе генә түгел, Гапсаттар белән Газзән дә гаепле дип, аклану юлын эзләмәде. Ләкин Тавык Мортый үчекләрлек хәлгә калуынан бик нык гарьләнде.

— Бер тапкыр абынганмын икән, анысы өчен җавап бирермен. Менә син көн дә абынасың, бер тапкыр да җавап бирмисең. Ләкин онытма: кыңгыр эш кырык елдан соң да беленә!

Газинур урыныннан торды һәм Хәнәфи янына китте.

Правлениегә якынлашкан саен, Газинурның адымнары әкрәнә, башы иңнәренә тирәнрәк бата барды. Әйтерсен, ул маңгаена китереп сугуларын көтә һәм шушы котылгысыз минутны озаккарак сузарга тели иде. Гаебе булса, тишкерерләр дә тиешле җәзасын бирерләр. Анысы Газинурны аз борчый, ә менә Тавык Мортыйлар рәтенә төшү, аларның телләренә элэгү, халык каршында ышанычыңны югалту—болары инде саф күңелле Газинур өчен аерата авыр һәм газаплы иде. Бүген ул көне буге авызына бер генә валчык та капканы юк, ләкин үзе карыны ачлыгында сизми. «Маймыл»ны аксаткан өчен Зәйтүнә малаен орышкан булды, Сәлимнән көлгән булды, ә үзе... Ачык авыз син, Газинур, йонлы колак син, Газинур! Егет, имеш, сөйгән кызы янына чаба, имеш... Ахмак!

Шул ачы уйларга чумып килгән Газинур, правление каршында райком машинасын күргәч, туктап калды. Аннары, Хәнәфи абый янында кеше бар икән, сонрак керермен дип, кире борылып китте. Кая барырга? Өйгә кайтасы килми. Әллә авыру атларны тагын бер карап

килергәме? Үлмәсәләр генә ярар иде мескеннәр. Колхозның иң шәп яшь атлары бит. Григорий Иванович әйтә, ми авыруы өч көнгә сузыла, ди, шуннан ат я үлә, я төзәлә башлый. Өч көн! Моңарчы Газинур көннәр үткәнән бөтенләй сизми иде. Ә хәзер минуты ай, сәгатә ел булып тоела аңа.

— Менә ул безнең өч батырның берсе!— дигән мыскыллы тавышка Газинур башын күтәрәп караса, аның алдында Хәнәфи белән Гали абзый басып торалар. Гали абзыйны күргәч, Газинурның йөрәгә «жу» итеп китте. Ул Гали абзый Бөгелмәдә дип уйлый һәм ыгы-зыгы эчендә аның турында бөтенләй оныткан иде.

Йөк машинасы белән Баулыдан кайтып төшкән бригадир Габдулланы күргәч, Хәнәфи тиз генә аның янына китеп барды.

— Ничек булды соң бу эш, Газинур?— дип сорады Гали абзый, конный двордагы буш арбага утырып. Газинур аның алдында башын иеп басып торды. Хәнәфинен «өч батыр» дип бу эштә Гапсаттар белән Газзәннен дә бертигез җаваплы икәнлегенә ишарә ясавына карамастан, Газинур Гали абзыйның соравын гомумән вакыйгага карата түгел, үзенә карата гына аңлады.

— Тилелек белән эшләдем, Гали абзый. Хәзер үзем дә үкенәм, ләкин үткән эшне кайтарып булмый.

Гали абзый озак кына вакыт эндәшми торды. Ул, кашларын жыерып, каядыр читкә текәлгән һәм үз уен уйлый иде. Газинур исә, аска карап торганлыктан, Гали абзый һаман да аны күзәтә дип исәпли һәм аның йөрәк эрнүе торган саен көчәя бара иде. Ахырда ул түзмәде, башын күтәрде һәм Гали абзыйга туры карап:

— Гали абзый, киләчәктә мин акыллырак булырмын. Ә монысы өчен бер-ике тапкыр яңак төпкә утыртыгыз! Сабак булсын мин юләргә,— диде.

Гали абзый аңа кашларын жыерып карап алды. Газинур моңарчы аның күзләре бу кадәр рәхимсез ялтыравын һичкайчан күргәнә юк иде.

— Син, Газинур, юләргә салынма әле,— диде ул, корыгына итеп.— Нинди зур җинаят эшләгәнәңне беләсеңме? Син бит постыңны ташлап киткәнсең. Ә дошман синең кебек алдын-артын уйламый йөрүчеләргә шат. Аңа шул кирәк тә... Чөнки яхшы атны үстерү өчен өч-дүрт ел вакыт кирәк булса, юк итү өчен берничә минут җитеп тора.

Бу сүзлөрдөн сискәнеп киткән Газинурның күз алдына Тавык Мортый килеп басты. Ул аның сүзлөрө турында Гали абзыйга әйтергә теләде, ләкин теле әйләнмәде.

— Шуннан соң инде син бер-ике тапкыр яңак төпкә алу белән котылмакчы буласың,— дип Гали абзый тагын да катырак сүзләр әйтә башлады.— Юк, Газинур, бик кечкенә жәза сайлагансың үзең. Син бу ахмаклығыңны, яңадан һичкайчан кабатланмасын өчен, йөрәгеңә уеп куярга тиешсең. Бу вакыйга сиңа гомерлек ачы сабак булырга тиеш. Аңладыңмы?

— Аңладым, Гали абзый.

Газинур тагын бер-бер сүз әйтмәсме дип, Гали абзый берәз эндәшми утырды. Ул ахырдан гына булса да Газинур, гаебен жиңеләйтү өчен, Газзән белән Гапсаттарны телгә алып дип көткән иде. Ләкин Газинур артык берни дә әйтмәде. Күрәсең, ул бөтен гаепне үз өстенә алырга уйлый. Егетнең бу сыйфаты Гали абзыйга ошады булса кирәк, ул бөтенләй икенче тавыш белән:

— Ярый, бар кайт,— диде.

Гали абзыйдан аерылгач, Газинур туп-туры чишмә янына барды һәм боз кебек салкын суга башын тыкты. Шунда чиләк тавышы ишетелде. Иңенә көянтә салган Миңнурый, куркып һәм борчылып, аңа карап тора иде. Газинур башын күтәрде. Юеш чәчләрен кулы белән артка сыпырды. Эңгер-меңгер яктысында Миңнурыйга ул ябыгып киткән күк тоелды һәм аның эчке куркуы тагын да көчәйде. Ләкин тыштан, гадәтенчә, салкын калды.

— Син нишләп монда чишмә пычратып йөрисең!— диде ул коры гына.

Газинур елмайды.

— Гали абзыйның мунчасы бик эссе булды, чак янмадым.

Бу сүзләр Миңнурыйны бөтенләй кызыксындырмаган кебек:

— Хәнәфи абзый белән сөйләштеңме?— дип сорады.

— Хәнәфи абзый хәйләкәр ул. Башта мине Гали абзыйга тотып бирде, аннары үзе каезлаячак.

Миңнурый чишмәдән су чумырып алды да китә башлады. Аннары, туктап, кулбашы аша гына:

— Бүген минем яныма килеп йөрмә!— диде һәм, авыр чиләкләрдән берәз сыгыла төшөп, китеп тә барды.

Колхоз председателе Хәнәфи Сабилов правленийдә Сәлим белән сөйләшеп утыра иде. Икенче өстәлдә ал яулыгын колак артына кысып бәйләгән хисапчы кыз Әлфия, житен чәчәге төсле зәңгәр күзләрен кәгазьләр өстеннән житез генә йөртеп, ниндидер квитанцияләрне тикшерә. Ара-тирә тәрәзәгә күз салгалый, колагындагы тамчылы алкаларга охшаган, тамчылы гөлләргә карап сөнә.

Әлфиянең өстәл тирәләре генә түгел, бөтен идарә бүлмәләре бик пөхтә итеп жыештырылган, һәрнәрсәдә уңган кыз кулы сизелеп тора. Ленин, Сталин рәсемнәре кыр чәчәкләре белән бизәлгән. Тәрәзә пәрдәләре ап-ак, стена-ларда төрле плакатлар, диаграммалар эленгән. Алар күп басулы кырлар турында, уңышны күтәрү, терлекләреннән нәселләрен яхшырту, якын киләчәктә төзеләчәк яңа фермалар, колхоз клублары, колхоз электростанцияләре турында сөйләләр.

Бу жыйнак, матур, якты бүлмәгә килеп кәргәннән соң, кешеләр үзләрен, ничектер, олырак, яхшырак хис итәләр һәм башын иеп, счет төймәләрен әкрән генә шалтыратып утырган яшь кызга ымлап:

— Әллә Әлфия үзе матур, әллә бүлмәсе матур,— диләр, ә шаянраклары:—Кем бәхетенә үсә икән бу йөзек кашы кебек кызыбыз,— дип өсти-ләр. Кайчакта берәр карт Әлфиянең өстәле янына якынрак килеп утырса, икенчесе, көлеп:

— Тукта әле, Котбетдин абзый, синен малаен юк, син читтәрәк торып торсаң да ярый, мин малайлы кеше, Әлфиягә мин якынрак утырыйм, язган булса, язга киләлеккә алырмын,— дип куя иде.

Әлфия колхоз председателе Хәнәфи белән Сәлимнең сөйләшүен бер колагы белән тыңлый-тыңлый зур кенәгәне алдына салып, кулына каләм алган чакта ишек ачылып, Газинур күренде. Ул, һәрвакыттагы кебек, шау-гөр килеп керде, ишек төбеннән үк Әлфиягә шаян сүз әйтеп, аны тәмам кызартты, председательгә кул бирде, ә Сәлимгә:

— Акт төзеденме?— диде.

— Сабыр ит, Газинур, без әле сөйләшеп бетермәдек,— диде Хәнәфи, аны туктатып.

Газинур Әлфия өстәле янына утырды да, председа-

тельнен Сәлим белән сөйләшеп беткәнен көтә-көтә, тәмәке төрә башлады.

— Әлфия,— диде ул, кызга әкрән генә,— тартырга ярыймы, төтеннән гөлләрен гыйшык тоткан яшь кызлар жебек саргаймасмы?

— Китсәнә, Газинур абый, гел шаяртасың. Әнә, тәмәке тартырга ярамый, дип язып куелган ич.

— Мин ул язуынны күрмим шул, күзлегемнә өйдә онытып калдырганмын.

Газинур үзенен ни өчен чакырылганлыгын белми иде әле. Соңгы атнада ул гел кырда, атлар янында булды. Григорий Ивановичның һәм Бөгелмәдән махсус килгән зоотехникларның ярдәме белән колхозның бүтән атларын йогышлы чирдән саклап калдылар. Авыру атлар да сәламәтләнеп киләләр иде инде. Бу турыдагы шау-шу да, ничектер, үзеннән-үзе басылды. Ләкин бүген үзен правлениегә чакыргач, һәм биредә Сәлимнен дә утыруын күргәч, Газинур, бу мәсьәлә яңадан кузгала икән, дип уйлап алды һәм, шул турыда кызыксынып, Хәнәфинен сүзләренә колак салды.

Хәнәфи Сабилов сөйләгән чакта еш кына хәрби сүзләр кыстыра. Кайчагында командовать итүдән дә тартынмый, әйттем — бетте! дип кырт кискән чаклары да булгалый. Ләкин күбрәк житди һәм төпле сөйләшә, олыларга хөрмәт һәм ихтирам күрсәтә, үз тиңнәре белән, бигрәк тә яшьрәкләр белән, эреләнми.

— Шулай, Сәлим туган,— диде Хәнәфи, егетнен саргылт күзләренә туры карап.— Правление сине ветфельдшерлыктан азат итәргә булды. Ни өчен икәннен үзен беләсең, үпкәләргә урын юк. Осечка булган икән, аны берничек тә яшереп булмый. Ләкин мин синең турыда күп уйладым. Синең киләчәктә дә ни алма, ни хөрмә булып калуыңны теләмим. Менә илебезнен социалистик төзелешләренә кешеләр сорап, кәгазь килде. Әллә барасыңмы?— дип сорады һәм Сәлимнен йөзенә бәрәп чыккан икеләнүне күреп өстәде:— Уйла! Син яшь кеше. Дөнья күреп тә кайтырсың. Күпкә түгел, бер елга. Ә бер елга, әнә Газинур әйтмешли, куян тиресе дә түзә.

Хәнәфи җавап көтеп тынып калды. Газинур бернәрсә дә аңламады. Атлар турында бер сүз дә юк иде.

— Бик рәхәтләнеп барыр идем, Хәнәфи абый,— диде Сәлим, аңа карамаска тырышып,— бик рәхәтләнеп, ләкин

син беләсен бит, минем... сәламәтлек шәп түгел... Шунун аркасында укудан да киттем, аннары мин...

— ...Миңнурыйга өйләнергә йөрим,— дип кыстырды Газинур тиз генә.

Хәнәфинен кара мыек астындагы иреннәре елмайгандай булды. Ләкин Газинурга бармак янады. Тик утыр, янәсе, синнән сорамайлар.

— Моңарчы мин синен авыру икәнене белмидер идем,— диде Хәнәфи Сәлимигә һәм Газинур аның күзләрендә шаян чаткылар биешеп алуын күрде.— Нәрсә белән чирлисең соң, энем?

Сәлим, ни дип җавап бирергә дә белмичә кызарып, аска карап утырганда, яңадан Газинурның чәнечкеле тавышы ишетелде:

— Аның сырхантаеның исемен, Хәнәфи абый, Әлфия алдында әйтергә ярамай. Тышка чыгып сора.

Сәлимнен, әйтерсең, яңагына суктылар. Ул урыныннан сикереп торды. Йөзе комач кебек кызарды, салынкы иреннәре калтырый башлады. Газинурның аны мыскыл итеп «сырхантай» дип атавы, Әлфия алдында аның егетлеген юкка чыгарып, хур итүе Сәлимиңе җир ярылса, җир тишегенә керердәй хәлгә китерде. Йөрәге ачудан ярылырдай булып типте. Ул Газинурны баскан җирендә үтерерлек сүз эзләде. Ләкин таба алмады.

— Д-д-дунгыз көтүчесе!— диде ул, тотлыгып.

Газинур көлеп җибәрде.

— Туры сүздә оят юк, Сәлим. Булсын иде колхозның «чибәр маллар»ы күбрәк, Хәнәфи абый, ә? «Прогресс» колхозы алардан йөз мең доход ала! Колхозга йөз мең табыш китергән нәрсәдән мин нәҗес дип тартынып тормас идем.

Председатель көздән «Красногвардеец»та да «чибәр маллар» фермасы булдырачагын әйтте дә Сәлимигә борылды:

— Ярар, энем, хәзергә шунун белән сүзне тәмамлайык. Иртәгә докторга күренеп кайтырсың. Энә Әлфия язу бирер. Әгәр дә чынлап та строевой службага ярамайсын икән, что ж, җибәрмәбез. Бездә халык бетмәгән.

Бу инде чүп өстенә чүмәлә дигәндәй, Сәлимиңе тәмам юк итте. Ул беркемгә дә карамыйча, өстәл кырыендагы эшләпәсен дә алмыйча чыгып китте.

— Ну, хур иттең егетне, Газинур,— диде Хәнәфи, көлүеннән тыела алмыйча.— Житмәсә, Әлфия алдында.

— Газинур абыйның шул инде,— диде Әлфия, кызарып.— Үзе яратмаган кешесен һәрвакыт кеше күзенә күренмәслек итә.

— Кара, кара, Хәнәфи абый, ничек яклый бу егетен,— диде Газинур, председателгә күз кысып.— Мә, алайса, Әлфиякәем, егетнең эшләпәсен илтөп бир. Әйт: башын югалтып йөрмәсен, кирәк булыр әле.

— Ярар, Газинур,— дип бүлдерде аны Хәнәфи,— инде синең белән сөйләшик, ни өчен чакыртканымны беләсеңме?

— Белүен белмим, Хәнәфи абый, ләкин сизенәм,— дип жавап бирде Газинур һәм көлемсерәп куйды.

— Сизенәсең?— Хәнәфи башын кыйшайта төшөп, уң күзен кысты.

— Каядыр эшкә жибәрергә исәбең бар шикелле, Хәнәфи абый. Таш кисәргәме, урман кисәргәме? Әллә шахтага күмер чабаргамы? Шахтага булса, барыр идек мин. Әлфия, ничек әле шахтер көе? «Шахтер егет күмер чаба...»

«Чыннан да сизенгән бит, шельма!» дип эченнән сөенеп уйлап алды председатель. Дөрөсөн әйткәндә, Хәнәфиниң Газинурны колхоздан читкә жибәрәсе килми иде. Яхшы эшләүчеләр колхозда да бик кирәк. Бу турыда ул Гали абый белән дә киңәште. Ләкин Гали абый читкә китүчеләр исемлегенә Газинурны үзе тәкъдим итте.

— Шәһәр күрөп кайтса, бу егет колхозның тоткасы булачак,— диде.

Хәнәфи, тырыш эшчеләр колхозга да бик кирәк дигәч, Гали абый ашыкмый гына, һәр сүзен уйлап, жентекләп:

— Без, Хәнәфи дус, кешеләргә колхоз күзлегеннән генә түгел, дәүләт күзлегеннән дә карарга өйрәник,— диде.— Менә бер-ике елдан синең колхозыңа берничә механик яки электрик яки бүтән һөнәр осталары кайтып төшсә, начар булачакмыни. Хәзер бит синең бөтен эшкә бер тимерчең бар. Ә колхозга, кимендә, механик кирәк. Ул чагында яңа урак машинасын көйләр өчен Бөгелмәгә барып, слесарь эзләп йөрергә туры килмәс иде бит. Шулаймы? Ә урак машинасы колхозның гади бер эш коралы гына. Тиздән синең движогың, ашлык сугу машинан, электростанцияң, радиоузельң, телефон узельң һәм тагын

эллэ нэрсэлэрэн булачак. Юк, Хэнэфи дус, һөнэргэ өйрөнөп кайткан кешелэр бик кирэк. Килэчэктэ алар колхозның төп эйдэүчелэре булачак. Перспективанцы югалтма, дус, алга карап эш ит!

Бу сүзлэр белэн Хэнэфи килешергэ мәжбүр булды.

— Дөрөс сизенгәнсең, Газинур, Туган ил төзелешлэрэнэ бездән кешелэр сорыйлар,— диде Хэнэфи, егетнен көлөч йөзөннән күзен алмыйча. Сәлим белән сөйлөшүдән соң аның күнелендә утырып калган ямьсез юшкын әкреләп бетә башлады.— Ләкин шахтага түгел, таш кисэргә дә түгел. Урман кисэргә. Барасыңмы?

— Бармыйммы соң, Хэнэфи абый,— диде Газинур, уйлап та тормастан.— Тик бернәрсә сорар идем, Хэнэфи абый: картлар, юлга чыкмас борын юлдаш сора, йорт алмас борын күрше сора, дигәннәр. Йортым бар, күршеләрем яхшы, юлдашларым кем булыр — шуны беләсем килә.

— Телең чыптадан булса, эллэ кайчан тузып беткән булыр иде, Газинур,— диде Хэнэфи, кычкырып көлөп.— Гарәфи абый, Һашим, Газзән барабыз дип әле яңа гына чыгып киттеләр.

— Гарәфи абый белән Һашим булгач, мин калмыйм. Кайсы якка, кайчан китэргә?

— Уралга, Соликамск урманнарына. Атна-ун көндә юлга чыгарга.

— Шушылай тиз үкмени?— дип берәз исәпкә калыбрак сорады Газинур.— Нигә көздән түгел? Урып-жыю вакыты якынлаша бит. Без китсәк, кыен булмасмы соң, Хэнэфи абый?

— Ротада бер отделение ким булса, билгеле, кыенга килә, Газинур. Әмма бурычны барыбер үти. Социалистик төзелешлэргә булышмыйча ярамый бит. Әгәр колхоз үз ягын гына, завод үз ягын гына каерса, без ерак китә алмабыз. Безгә берлек кирэк. Аннары шәһәр безгә нихәтле машина бирә. Әле кайчан гына сез Һашим белән жылгәргеч алып кайттыгыз. Бүген менә безгә яңа чәчкечләр кайткан дип хәбәр килде.

— Яңа чәчкечләр!?

— Әйе, якын көннәрдә тагын салам, печән турый торган станоклар кайтачак.

Газинур белән Хэнэфи шулай ипле генә сөйлөшөп утырганда, Тавык Мортый килеп керде.

— Можномы, Хәнәфи абый?— диде ул һәм, алпан-тилпән атлап, председатель янына килде. Ул кызмача иде. Ике такта арасына салып изелгән шикелле тар йөзеннән тир ага, күлмәк якасы кендегенә кадәр ерып жибәрелгән, чалбары төшәм-төшәм дип тора, яланаягында таушалып беткән сандалилар.

— Хәнәфи абый, городка рабочийлар сорыйлар икән дип ишеттем. Минә жибәр!— Ул кулларын йомарлап, күкрәген киереп басты.— Любой һөнәрне булдырам.

— Мин сине чакыртмадым бит,— диде Хәнәфи, кашларын жыерып.— Эчкәнсең икән, эш калдырып кытаклап йөрмә.

— Мин эчкәнме? Не верно! Минем йөрәгем яна, йөрәгем!— Ул, йөзен сытып, йодрыгы белән күкрәгенә суга башлады.— Йөрәгем... Нигә мине беркая да жибәрмисез? Што мин? Шадра Газинурны чакыртып, түргә утыртып сөйләшәләр, ә мине... ух!..

— Сабыр ит, синең чиратың да килеп житәр әле. Ә хәзер кайтып йокла. Айныгач, ни өчен эшкә чыкмавың турында килеп әйтерсең.

— Миңа китәргә ярыймы, Хәнәфи абый?— дип сорады Газинур.

— Ярый, бар. Әтиң һәм туганнарың белән киңәш. Аннары миңа кереп соңгы сүзеңне әйтерсең.

Газинур тышка чыкканда, күк йөзе болытлар белән каплана башлаган иде. Ләкин, күңелендә артык якты булганга, Газинур төньяктан ургылып-ургылып килгән кара болытларга игътибар итмәде. Алда яңа шәһәрләр, заводлар... Газинур кебек гомерендә Бөгелмәдән башка шәһәр күрмәгән, бер генә тапкыр да поездга утырмаган егеткә моннан да кызыклырак, моннан да бәхетлерәк кенә булырмыни?! Колхоз председателе үзе тәкъдим иткәч, ничек бармаска. Нинди юләр бу Сәлим. Бүтән берәү булса, бар авыруын яшереп тә китәргә тырышыр иде. Ә ул... Юньсезне син табакка төртсән, ул тагаракка тартыр дигәннәр. Нәкъ үзе! Әмма дә Газинур аны шәп сыптырды. Гомере буенча онытмас.

Кинәт Газинурның башына шикле бер уй килеп төште. Бу сырхантай миннән ераграк карамыймы икән? Мин китәрмен, ә ул Миннурый белән...

Газинур үзенң күңелендә бүтәннәргә карата инә очы хәтле дә кер булмаганга, башкаларның да күңеле шундый

ук сафтыр дип йөри иде. Колхозга кeргәннән соң, тормыш-тагы бөтөн нәрсә ачык, туры, аңлаешлы булып киткән кебек, мәхәббәт тә, аныңча, шушындый туры, ачык булырга тиеш шикелле тоела иде. Ә аның көнләшү дигән көзгә чебене дә бар икән әле.

«Тукта, чынлап сөямә соң бу татлы торма, әллә сөйгән булып кылана гынамы?»— дип тагын да тирәнрәк хәвефкә төште Газинур. Ләкин, кичә Миңнурыйның күкрәгенә башын куеп торуларын, атлар авырган чакта Газинур өчен никадәр борчылуларын исенә төшергәч, аңа үзенен бу шикләнүләре бик әшәке булып тоелды. Ул, Миңнурыйны жәберсеткән кебек оялып, Гали абзый йортына таба карады. Тәрәзәләр ачык, тәрәзә төпләрендә чүмеч гөлләр. Әнә Миңнурый үзе дә. Ул ишек алдында бауга эленгән керләрне кочагына жыеп йөгереп йөри. Озын чәче үрелмәгән. Күрәсең, бик ашыгып чыккан. Көчле жил шул үрелмәгән чәчен, күлмәк итәген жилфердәтә.

Бер минуттан Миңнурый йөгереп кереп тә китте. Һәм шуның артыннан ук яшен яшьнәп, бик каты күк күкрәп куйды. Газинур, аптырап, башын күтәрде. Бөтөн күк йөзә күгелжем кара болытлар белән капланган. Һава тәмам караңгыланган.

Яңадан яшен яшьнәп, бик каты күк күкрәде. Нәрсәдер чатнап китте. «Кайдадыр яшен сукты», дип уйлады Газинур һәм өермәләр бөтерелеп уйнаган киң урам буйлап, ат абзарларына таба йөгәрде.

Ул ат абзарлары ишегеннән кeргәндә, тагын яшен яшьнәп китте. Уртада тар юл калдырып, ике якка һәр ат өчен аерым-аерым араннар тезелгән бик озын абзар эче кинәт яп-якты булып китте, сагаеп башларын күтәргән атлар, аргы очта кулына көрәк тотып баскан Сабир бабай һәм берничә хатын-кыз бер генә секундка күренеп калды. Шуның артыннан ук, таулар ишелгәнсыман, тагын күк күкрәде. Газинур, башын иңнәренә батырып, ихтыяrsыздан артка тайпылды. Аңа яшен ат абзарын сукты кебек тоелды.

Бүтән атлардан аерып, такта белән бүленгән аранда торучы алмачуар айгыр, күк күкрәгән саен, ярсып дулый һәм стенага беркетелгән тимер чылбырны өзәргә азаплана иде. Ул арада абзарның аргы башыннан Сабир бабай кемнәргәдер:

— Ишекләргә ябыгыз, ишекләргә!— дип кычкырды. Тагын яшен яшьнәп күк күкрәде. Ишек ябарга йөгәргән хатын-кызларның берсе, кинәт илереп, юл уртасына чүгәләде. Бөтенләй якында гына нәрсәдер лап итеп килеп төште, күрәсәң, давыл кайсыдыр өйнеңме, сарайныңмы түбәсен кубарып ташлады. Түбә саламнары урам буйлап бөтерелеп очарга тотынды.

Аннары абзар эче яңадан яп-якты булып китте. Ярыклардан, тишекләрдән күктәгә сынгаланган яшен утынын селкенеп торулары күренде. Абзар уртасында чүгәләгән хатын, яулыгы белән йөзен каплап, тагын да ныграк бөреште.

Газинур ишекләргә япты. Тышта котырып яңгыр ява иде. Яңгырдан урам аръягындагы өйләр түгел, утызкырык адымдагы яңгың сарае да күренми. Ә тирә-яктагы таулардан урам уртасындагы чокырга ургылып-ургылып су ага.

Айгыр тимер чылбырны өзде булса кирәк, аяклары белән такталарга типкәли башлады. Ватылган такта кискәкләре абзар аръягына ук оча башладылар.

— «Батыр» чылбырны өзде!— дип кычкырды Газинур.

Йөгәреп килеп житкән Сабир бабай Газинурның дулаган ат янына керергә маташуын күрәп аптырап калды.

— Кермә, тибеп үтерер!— дип кычкырды ул.— Кермә, башың ике түгел, Газинур.

Газинур, ишекне ачып, абзарга атылды. Күзләрен кан баскан һәм бөтен тәне белән калтыранган ат, үз янында кеше барлыгын күргәч, бер генә секундка тынып калды. Шулар арада Газинур аның тимер чылбырыннан эләктереп өлгерде һәм чылбырны алка аркылы үткәреп, ике кулы белән аңа асылыңды. Бик кыска вакытка шашуыннан тынып калган ат, үзен яңадан чылбырга тагуларын сизгәч, бик яман ыңгырашып, киң күкрәгә белән улакка китереп сукты, аннары арт аякларына басты. Йодрык сыярлык киерелгән танауларыннан атылып чыккан эссе Газинурның битенә бәрелде.

— Боргычны бир, Сабир бабай, боргычны!— дип кычкырды Газинур.— Боргычламасак, харап була.

Сабир бабай ишек башына кыстырып куелган боргычны, сузылып алып, Газинурга ташлады. Газинур аны эләктереп алды һәм айгырның өске иренен боргычларга тотынды. Айгыр берничә тапкыр аны бәрәп ташлый язды,

ләкин Газинур бирешмәде. Ул ярсыган атны, ниһаять, жинде һәм аның өске иренен нык итеп боргычлап куйды. Ат коточкыч эрнүдән аңын жуйган кебек, кинәт тынычланып калды. Газинур улактан сикереп төште дә, маңгай тирен сөртеп, араннан чыкты.

— Янабыз!— дип кычкырды Сабир бабай. Абзарның арткы ишеге ярыкларыннан ялкын күренде. Газинур ишеккә йөгерде һәм аны ачып жибәрүгә, тау итәгендә, колхоз амбарларыннан читтәрәк бер ялгызы торган сарайның дөрләп яна башлавын күрде. Бу сарайда колхозның кышкы инвентарьлары һәм әле күптән түгел генә Газинур белән Һашим Бөгелмәдән алып кайткан яңа жылгәргеч тора иде.

Газинур яныннан, дилбегәсен баш өстендә болгый-болгый насос арбасына аягүрә баскан һәм атын жан-фәрманга чаптырган этисе Гафиятулла бабай, аның артыннан сулы мичкә арбасына шулай ук аягүрә баскан һәм шулай ук дилбегәсен баш очында болгаган Халик үтеп киттеләр. Аларның йөзләренә яңгыр сулары чәчри иде. Атлар, чабып килеп, су белән тулы чокырга керделәр, күз ачып йомганчы аны кичтеләр һәм алга омтылдылар. Газинур ишек төбендәге Сабир бабайга: «Боргычны алырга онытма»,— дип кычкырды да этисе белән энесе артыннан йөгерде. Сарыклар фермасыннан чыккан кыска буйлы Һашим, правление ягыннан күренгән Хәнәфи абзый, бригадир Габдулла һәм тагын бик күпләр шулай ук янгынга йөгерәләр иде.

Газинур белән Һашим килеп житкәндә, сарайның түбәсе яна, Гафиятулла бабай насостан су сиптерә иде.

— Жылгәргеч яна! Һашим, жылгәргечне чыгарыйк!— дип кычкырды Газинур мичкә яныннан йөгереп үткән Һашимга һәм, этисенә арбасыннан балта алып, йозакны бәреп очырды. Аннары ишекне ачып жибәрде. Ул арада башкалар да килеп житте. Халыкның кайсы насоска тотынды, кайсы су сибә башлады.

— Егетләр, түбәне каерып ташлагыз, түбәне! Багорлар белән!— дип кычкырды Гафиятулла бабай. Хәзер аңа каравы куркыныч иде: өсте-башы манма су, бүреге кайдадыр төшеп калган, йөзе чытылган, күзләре ялтырый. Бу инде кулын артына куеп, үз алдына сөйләнә-сөйләнә башын иеп атлаучы көчсез бер карт түгел, ә ярсыган батырны хәтерләткән бер кеше иде.

Газинур белән Һашим сарайга атылып керделәр. Ут инде бөтен почмакларга таралып өлгөргән. Бер-бер өсле өөлгән чаналар дөрлөп яна. Ялкын телләре жылгәргечне дә ялыйлар. Яшен жылгәргечне суккан булса кирәк, аның такталары каерылып, чәрдәкләнеп беткән. Төтен. Эссе. Газинур, беләге белән йөзен каплап, эчкәрәк үтте дә жылгәргечкә ябышты. Һашим аңа булыша башлады. Тагын берничә егет сарайга йөгереп керде. Ләкин шул ук вакытта тыштан әллә ничә тавыш берьюлы:

— Чыгыгыз, түбә ишелә!— дип кычкырды.

Киёмнәре өтелә башлаган Газинур белән Һашим башкалар артыннан йөгереп чыгуга, түбә ишелеп тә төште. Ут тагын да көчлерәк дуларга тотынды...

Соңыннан, янгын тәмам сүнөп һәм колхозчылар: «Хәерле каза булсын»,— дип таралып беткәч, Газинур анда берүзе калды. Аның өсте манма су, куллары пешеп, куыкланып беткән. Алар сызлап әрни, ләкин Газинур бу әрнүне сизми. Жәң сызлавы тән әрнүеннән мең кат көчлерәк.

Газинур тимерләре генә калган жылгәргеч янында басып тора, күзләреннән кайнар яшь ага. Әле күптәнме соң алар Һашим белән шул уенчык кебек зәңгәр жылгәргечне Бөгелмәдән алып кайттылар. Менә игеннәрне урып-жыйгач та, үзем беренче булып әйләндерәм бу жылгәргечне», дип хыялланган иде Газинур. Нәрсә калды...

Давым тынмаган, яңгыр һаман коя, яшен һаман яшәни, күк һаман күкри, ләкин Газинур боларның берсен дә тоймый, күрми, ишетми иде.

VII

Яшенле-давыллы яңгыр әкрән генә үтеп китте. Соңгы күкрәү тавышы, баш өстендә берәз гөрелдәп торды да, аннары, ташлы юлдан үтеп киткән арба тавышыдай, кайдадыр бик еракта, әллә Баулы, әллә Башкортстан җирләре өстендә күгелжем рәшәгә кереп, бөтенләй тынды. Күк йөзе аязганнан-аяза барды. Салынкы соры болытлар, гуя артларына борылып карый-карый, ераклаша бардылар. Хәзер башыңны күтәреп күккә карасаң, ул — чистарган, юылган кебек — зәп-зәңгәр. Ә тирә-якта шундый тынлык, шундый тынычлык, әйтерсәң, табигать бик

каты тартыштан соң арыган да хэзер, экрен генэ сулыш алып, хэл жыя. Шул ук вакытта бөтен нәрсәдә ниндидер үтә жинеллек, үтә яктылык һәм үтә сафлык сизелеп тора. Һавада хуш исләр аңкый. Үләннәр, игеннәр, агач яфраклары, тагын да яшелләнә төшеп, кояшка каршы миллион тамчылар белән жемелдәп торалар.

Кояш баеп килә. Аның кыйгач нурлары кечкенә «Красногвардеец» колхозын буеннан-буена яктыртып, аңа кабатланмас бер ямь биргән. Әнә урам як бакчалары эченнән уенчык тартмалар шикелле генә күренгән ап-ак өйләр, әнә урам буйлап тезелеп киткән коеларның биек сиртмәләре, уйга чумгандай, тып-тын торалар, әнә авыл башында казармага охшаган озын-озын ферма биналары тагын да зуррак, мәһабәтрәк булып киткәннәр. Исаково очында, хыялый бер капкасыман, аллы-гөлле салават күпере күтәрелгән.

Ләкин давымдан соңгы тынлык озакка бармый. Актыккы күкрәү еракларда тынып өлгерер-өлгермәс борын ук, бөтен тереклек иясе кузгала, поскан жирләреннән чыга һәм яңадан ыгы-зыгылы, чыр-чулы, эшчән, күңелле тормыш башлана. Бу — һәр жирдә шулай. «Красногвардеец»та да нәкъ шулай булды: Якты Күлдә, Туйралыда, Наратлыда эле яңгыр ява иде, ә «Красногвардеец»ның кояш нуры төшкән ишек алларына, урамына, урамны икегә ярып үткән, яңгыр сулары ташусыман гөрләп агып торган чокыр буена, штан балакларын сызганган балачагалар, бәйдән ычкынган төсле, йөгәрешеп чыктылар. Председатель Хәнәфи белән бригадир Габдулла, атларга атланып, басуга игеннәрне карарга киттеләр. Колхозның май заводы гөрли башлады. Ак яулыклы, ак алъяпкычлы бер кыз, аягына ялтырап торган өр-яңа резина галош киеп, көянтә белән чишмәгә суга чыкты. Чишмәнең түбән ягында, күлсыман жәелгән сары күбекле яңгыр суында каз-үрдәкләр каңгымдашып һәм бакылдашып йөзә. Ат абзарларының киң ишекләрен ачып жибәрделәр. Аннан бер жирән колын атылып чыкты һәм, исе киткәнсыман, берәз карап торды да койрык чәнчеп уйнарга кереште. Аны чакырып әнкәсе кешнәде. Ул да булмады, шушы киң ачылган абзар ишеге турысында Сабир бабай белән Газинур күренде. Ишек төбөндә бер мәл сөйләшеп торганның соң, алар абзар кырыендагы сулы кисмәк янына килделәр. Газинур, урындык өстендәге яңгыр суын чүп-

рэк ураган кулы белән сыпырып алды да көлемсерәп куйды.

— Әйдүк, Сабир бабай, утырып жибәр түргә, тартыйк бергә,— диде.— Безнең йөрәкләр түгел, тәмәке янсын.

Шау-шулы һәм хәвеф-хәтәрле озын көннән соң, алар икесе дә бик нык арыганнар иде. Бигрәк тә Сабир бабай йончыды. Газинур аны ял итәргә димләп карады. Карт кулын гына селекте.

— Хәнәфиләр кайтмый торып, күзгә йокы керәмени. Үземә барасы калган... Игеннәр, атлар иминнәрме? Қоточкыч давил иде бит. Бер елны, шундый давилдан соң, игеннәр бөтенләй ятып калып чередә, ә атларны өч көн эзләдек. Алар яңгыр уңаена киткәннәр дә киткәннәр...

— Борчылма, Сабир бабай. Без бер тәмәке тартканчы, Хәнәфи абый белән Габдулла абый кайтып та житәрләр.

— Кайтуын, мин дә беләм, кайтырлар. Хәерә белән диген.

Сабир бабай ашыкмый гына тәмәке төрдә һәм балачагалар кайнашкан сулы чокырга карап тора башлады. Моннан алты-жиде ел элек бу чокыр бөтенләй сай иде әле. Хәзер аның киңлегә өч-дүрт метрга, тирәнлегә ике-өч метрга житеп килә. «Красногвардеец»ны чолгап алган таулардан төшә торган кар һәм яңгыр сулары аны елдан-ел тирәнәйтә баралар. «Су балчыкны түгел, таш-тауларны да жимерә ул», дип уйлый Сабир бабай, игеннәр һәм атлар турындагы борчулуларын онытырга тырышып, һәм «и гомерләр...» дигән шикелле әкрән генә башын чайкый.

Газинур да, тәмәке тарта-тарта, су тулган чокырга карый. Ләкин аны бөтенләй башка нәрсә кызыксындыра. Әнә кап-кара бер малай әнисенең кер уа торган тагараны чыгарган да, аңа утырып, көймәдәге шикелле йөзмәкче була. Ләкин утырып өлгерми, тагарак әйләнеп китә һәм малай тагын суга чума. Газинур чын күнелдән рәхәтләнеп көлөп жибәрә.

— Тырыш, Әпкәли, тырыш, булдырасың!

Сабир бабай аның кычкыруына игътибар итми, үз алдына сөйләнеп, уйлавында дәвам итә:

— Эх, булсын иде, ичмасам, шул яңгыр суы хәтле генә үз инешебез,— ди ул сабыр һәм уйчан тавыш белән.

лән.— Терлекләр дә интекмәс иде, яшелчәләр дә суга тилмермәс иде, бала-чага да рәхәтләнәр иде.

Ә Газинур һаман тагараклы малайны күзәтә.

— Әпкәли, бөтерчек бөрчә, тәки утырды бит! Тагаракта йөзә, шайтан таягы!— дип яңадан кычкыра ул һәм Сабир бабайга карап ала.— Кайгырма, бабай, менә берәз аякка гына басыйк, бу чокырга менә дигән буа буарбыз. Жәйнең жәй буена суы кипмәс. Тирәсенә агачлар да утыртырбыз. Юкә агачлары! Юкә чәчәк атканда, исе бөтен колхозга жәелеп торыр.

Сабир бабайның жылдан киселеп, кибеп беткән жыерчыклы йөзенә кояшның соңгы нурлары төшә. Ул берәз читкәрәк елыша һәм әүвәлгечә уйчан тавыш белән кайтарып сорый:

— Буа дисеңме? Белмим шул, буа белән генә берәр нәрсә чыгармы монда? Тамырсыз агач үсмәгән шикелле, чишмәсез күл дә я кибә, я сасый. Шәһәрләрдә фонталлардагы суны да һаман саен яңартып торалар бит. Ә менә агачларны дөрөс әйтәсең. Агач жирне ныгыта ул.— Карт, нәрсәнедер хәтеренә төшерергә теләгәнсыман, шактый озак вакыт үз алдына уйланып тора, аннары яңадан сүзен давам иттерә:— Без монда яңа кешеләр, бу жирләрнең борынгы тарихын белмибез. Әмма үзебезнең Шөгәр — Азнакай тирәләрен яхшы беләм. Мин балачакта йөгереп-атлап чыгарлык ерганаclar, хәзер кызыл балчыклары ыржаеп торган, иләмсез зур чокырларга әверелгән. Житмеш ел шул инде ул эшкә...

— Житмеш елда күп сулар аккандыр,—дип жөпләп куя Газинур.

— Һи, акмаган кая! Сулар да акты, тирләр дә акты, каннар белән күз яшьләре дә акты, Газинур... Һай, ул үткәннәрне искә төшерсәң!

Газинур, Сабир бабайның хәтерен калдырмаслык итеп, йомшак кына әйтеп сала:

— Аккан су кире кайтмый инде, Сабир бабай, үткәннәрне искә төшереп жаныңны борчыма. Киләчәккә кара да, тагын житмеш ел яшим әле, дип гайрәтлән.

Сабир бабайның кипкән йөзенә чак кына яктылык чыга. Ул кәкрәеп беткән бармаклары белән түгәрәк ак сакалын бөтергәли башлый.

— Киң күңелле жан син, Газизнур, киң күңелле! Та-

гын житмеш ел мин түгел, син дә, бәлкем, яши алмасын, улым.

Картның бу сүзләренә каршы Газинур кабынып, дәртләнеп китә. Башындагы кепкасын жылкә чокырына ук этеп куя. Киң маңгаена кара чәче сибелеп төшә. Күзләре уйнаклый башлый, йөзе, күңелләре бик саф кешеләрдә генә була торганча, нурланып китә.

— Юк, Сабир бабай, мин һичкайчан үлмәм шикелле. Мәңге яшәрмен кебек,— ди ул тирән хис белән.

— Адәм баласы шулай инде ул,— ди карт, уйчангына. Аннары өстәп куя:— Ярый, Газинур, кузгалыйк.

Сабир бабай, урыныннан торып, абзар почмагына килде һәм, кулын каш өстенә куеп, басу үренә карый башлады. Тау башындагы зират янында кемнәрдер күренгәндәй булды.

— Газинур, безнекеләр кайта түгелме? Кара әле, сиңең күзләрең үткенрәк.

— Әйе, безнекеләр кайта,— диде аның янына килеп баскан Газинур.

Кинәт Сабир бабай бик нык борчыла башлады, ул әле бер кулын, әле икенчесен каш өстенә куеп карый, гүя кайтучыларның йөзләрен ерактан ук күреп, барысында алдан белергә тели. Башка вакытта атны куган өчен кешеләрне шелтәләргә яратучан бу карт хәзер председатель белән бригадирның атлатып кына килүләренә чын күңеленнән рәнжи иде. Игеннәр ни хәлдә икән? Су басмаганмы? Боз сукмаганмы? Яңгыр арасында боз күренгәләде бит. Утлаудагы атлар таралышып бетмәгәнме? Алар арасында тагын берәр хәвеф-хәтәр юкмы? Аяк астыннан килеп чыккан бәла кебек, көтмәгәндә, колхозның өч яшь аты авыруы картны тәмам аптыраткан иде. Бу эшәке авыру башка атларга да йокмагае дип курка иде ул.

Ниһаять, председатель белән бригадир ферма янына килеп туктадылар. Аларның тыныч йөзләрен күргәч, картның эченә жылы йөгәргәндәй булды. Шулай да сорамайча түзмәде:

— Хәнәфи балам, нинди хәбәрләр алып кайттыгыз? Игеннәргә хәвеф-хәтәр юкмы? Атлар бар да исәннәрме?

Председатель, иярдән төшеп, тезгенне Газинурга бирде.

— Обстановка куркыныч түгел, Сабир бабай. Атлар да, игеннәр дә үз урынында. Жил уңаена бодай эзрәк сөрлөккән сөрлегүен дә, күтәрелер әле.

Газинур койрыклары бәйләнгән, аяклары тез тиңен-тен пычракка буялган атларны абзарга таба алып китте.

— Газинур,— дип кычкырды Хәнәфи аның артынан.— Иртәгә правлениегә кереп чык, яме. Теге мәсьәлә буенча доложить итәрсен.

— Була ул,— диде Газинур, артына борылмыйча гына.

Абзарда ул атларның иярләрен салдырды. Иярләренә сбруйлар сараена илтәп куйды, атларны аранга кертәп япты. Аннары кулына озын саплы себерке алып, аяк астына жыелган яңгыр суын себерә башлады. Эш көенә авыз эченнән жырлап та жиберде. Сабир бабай, аның яныннан сүзсез генә узып, араннарның берсенә керде һәм төнгөлөккә кибәк болгата башлады.

Аларның эшләре бары тик караңгы төшкәч кенә бетте һәм ат караучылар, абзар ишегендәге аркылы агачка күкрәкләре белән ятып, эзрәк хәл алдылар.

— Ну, Сабир бабай,— диде Газинур шаяртып,— яшеннән шүрлисән дә икән үзән. Котың тәмам очкан иде.

Сабир бабайның да хәзер кәефе яхшы. Карт кешегә күп кирәкмәни: игеннәр зарарланмаган, атлар исән. Ул кеткелдәп көлә.

— Әллә булгандыр, әллә юк, хәтерләмим,— ди ул һәм кинәт бик житди итәп әйтәп куя:— Ә син, Газинур, башсыз егет. Дулаган айгыр янына кереп харап була яздың бит. Мин сиңа ничә тапкыр кычкырдым, кермә дидем.

— Кермичә ярамый иде,— ди Газинур, акланьрга тырышып.— Әгәр кереп айгырны тынычландырмаган булсам, үзен-үзе бетерә иде ул. Бу арада атлар белән болай да әллә нәрсәләр булып тора. Шунның өстенә үзәбез дә куркып торсак... Менә жылгәргеч кызганыч, нихәтле тырыштык, коткара алмадык.

— Ярый, хәерле каза булсын. Кеше башы түгел. Председатель әйтә, быел ук яңасын булдырырбыз, ди. Страховка акчасы да берәз киләчәк. Безнең Әлфия шундый эшләренә тиз тотучан кыз. Менә сиңең кулларын ничек, бик каты сызламыймы? Пешкән тән бик әрнүчән була ул.

Газинур, чүпрәк белән ураган кулларын алга сузып, аларга карый да көлә.

— Минем кулларым, Сабир бабай, эт тиресе шикелле, иртән торганчы төзәлә алар.

Сыер абзарлары ягыннан моңарчы берөзлексез ишетелеп торган нечкә гөжләү кинәт тынды. Сыер савучы кызлар, эшләрен бетереп, кайтып киттеләр. Өйләрдә учакларга ягылган. Моржалардан аксыл төтеннәр күтәрелә.

Газинур Сабир бабайга председатель үзен ни өчен чакырганлыгын әйтте. Шәһәрдән кәгазь килгән. Урман кискәргә колхоздан кешеләр сорыйлар. Газинур барырга вәгъдә биргән. Иртәгә исемлек төзиләр икән.

— Нишлим, Сабир бабай, барыйммы, юкмы? Хәнәфи абыйга вәгъдә бирүен бирдем, шулай да колхоздан бердә китәсе килми. Син дөнья күргән кеше, киңәш ит әле миңа, Сабир бабай.

Газинурның киңәш сорауы картның күңелен нечкәртеп җибәрде. Сүз җаеннан гына түгел, чын күңеленнән сорый бит. «Рәхмәт, улым,— дип уйлап ала карт.— Үз гомерендә Карпат тауларына менгән, Порт-Артурда сугышкан, нуҗа капчыгын күтәрәп булса да, киң Россиянең буен буйлаган, иңен иңләгән бер картның яшьләргә бер-ике авыз киңәш бирерлек кенә тәҗрибәсе бар».

— Яшь вакытта, Газизнур улым,— диде ул, Газинурны тулы исеме белән бүген икенче тапкыр хөрмәтләп атап,— дөньяны бер күрү кирәк. Йөргән таш шомара, яткан таш мүкләнә, дигәннәр борынгылар. Мин мәслихәт күрәм.

Газинур картны игътибар белән тыңлады. Аның күз алдына ерак шәһәрләр, ерак урманнар килеп басты. Күңеле җилкенеп китте.

— Алай булгач, барам,— диде ул кыю гына.— Гали абый янына кереп, тагын бер киңәшләшеп алам да барам. Этинең күптән әйтеп куйган сүзе бар: дөнья күрмәк — ир кешенең бурычы.

— Дөрөс сүз. Шулай да, Газинур, атаң сүзенә караганда да, минем сүзгә караганда да Әхмәтгали сүзенә күбрәк колак сал син. Без инде килде-китте кеше булып барабыз. Күбрәк өскә түгел, аска карыйбыз. Әйе. Шуңа күрә безнең сүзне тыңласаң, рәхмәт, тыңламасаң, үпкәбез юк дигәндәй. Ә Әхмәтгалинең сүзеннән чыкма. Еракка карап эш итә торган кеше ул.

Авылда утлар кабыздылар. Күктә эре-эре йолдызлар калыкты. Атлар, экрен генә пошкырып, ашыйлар. Айгыр бертуктаусыз таптана, стенага беркетелгән тимер чылбыры чыңлап тора.

— Урта авылда этләр өрә башлады,— диде Газинур, көлөп,— әллә кайтып тамак ялгап килергәме икән? Әнкәй токмач пешерәм дигән иде.

— Бар, бар,— диде карт тиз генә.— Мин монда күз-колак булып торырмын.

Газинур абзардан чыкты да, келәтләр каршында жыелган колхоздашлары янына туктап:

— Кайсыгызның тәмәке тартасы килә — рәхим итегез!— диде һәм тәмәке белән тулы янчыгын чыгарды. Янчык, кулдан кулга күчеп, Газинурга бушап кайтты.

— Эттә генәсе!— диде ул көлөп.— Туемда буран булмас, янчыкны ялтыраткансыз.

VIII

Газинур өйгә кайтып кергәндә, кайнар токмачны зур агач табак белән өстәлгә китереп куйганнар иде инде. Түрдә караңгы чырайлы Гафиятулла бабай, бөтен икмәкне күкрәгенә терәп, чалгы пычак белән телеп утыра. Яңгырда чыланган киёмнәрен алмаштырганнан соң кигән ап-ак күлмәгә аның чыраеның караңгылыгын тагын да ачыграк күрсәтә кебек. Гафиятулла бабайның сул ягында француз яулыгын ябынып утырган Шәмсинур жиңгинен дә озынча йөзе бүтән вакытлардагыча гамьсез түгел. Гомуми хәсрәт аңа да үзенен эзен салган. Газинур абыйсы Мисбах янына, урындыкка килеп утырды.

Өй эче тып-тын. Картның кәефе юк чакта өйдә берәү дә кычкырып сөйләшми. Токмачны да сүзсез генә ашадылар. Тик Гафиятулла бабай гына, беркемгә дә мөрәжәгать итмичә һәм беркемнән дә җавап көтмичә, үз алдына сукранып торды. Мондый чакта аны борчымау яхшы. Аның холкын белгән уллары сүз катмадылар. Әмма карчыкның түземлегә җитмәде.

— Булды инде, атасы, сукранмасана, алладан килгән каза бит,— диде.

— Һе, алладан!— дип, берьюлы кызып китте карт.— Мин аны мулладан дип әйтәмме әллә? Таптың сүз! Кол-

хоз милке өчен кем жавап бирә: минме, алламы? Каны-
ма тоз салган буласың тагы!

Гафиятулла бабай куе кашларын жьерды. Солдатта
чакта Кавказ тауларында крушениегә элэккәндә ырыл-
ган һәм соңыннан яра эзе гомергә бетмәслек булып
калган киң борынының эре яфраклары селкенергә то-
тындылар.

Үз гомерендә башыннан бик күп газаплар кичергән,
эллә ничә тапкыр үлемнән калган Гафиятулла бабайның
шулай кинәттән күтәрелә торган гадәте бар иде. Әмма ул
беркайчан да хатынына да, балаларына да кул тидер-
мәде. Шулай да өйдәгеләр аңардан куркалар иде.

Бүген, янгыннан соң картның кәефе аеруча начар бул-
ды. Ул әле һаман да утны ни өчен зурга жибәрмичә
сүндерә алмавын аңлый алмый иде. Житмәсә, председа-
тель янына кереп зарланып йөргән булды тагы. Имеш,
кемнәндер сүзенә күңеле рәнжегән. Дөрөс әйткән лә-
баса...

Аштан соң Гафиятулла бабай баш астына мендәр
салды да сәкегә сузылды.

— Балалар, шауламагыз, кәефем юк. Чыгып торы-
гыз, булмаса,— диде.

Газинур үзенәң читкә китәргә теләге барлыгы туры-
нда әтисе белән яхшылап киңәшмәкче иде дә, картның
кәефе юклыгын күргәч, соңыннан сөйләшергә булды.

Алар Мисбах белән ишек алдына чыктылар. Карангы.
Янгыр арты булуга карамастан, һава жылы: жир рәхәт-
ләнәп, изрәп ята шикелле. Лапаста сыер күши. Бозау
ишек алдына ук чыгып яткан. Бозау янында, башын ка-
нат астына тыгып, ата каз йоклый.

— Авыр холыклы кеше безнең әткәй,— диде Мисбах,
тирән генә көрсенәп.— Әйтерсең, аны судка бирәләр.
Берәү дә тиргәми ич аны. Бер елны Шөгәрдә яшен ике
йортны сукты, ә былтыр кыр уртасында бер хатынны бә-
реп үтергән. Аңа кем гаепле? Қартлык көнендә авырткан
башына тимер тарак эзли.

Ул түмәр өстенә утырды. Газинур аның алдында
аягүрә басып торды.

— Юк, абый, син әтине белмисең, аның күңеле әй-
бәт,— диде ул һәм кесәсеннән тәмәке янчыгын чыгар-
ды.— Қанһәр суккан, беткән икән.

— Синәң һәрвакыт шулай,— диде Мисбах сүрән

генә.— Булды исә хәзер кешеләргә таратасың, ә аннары үзең интегеп йөрисең.

Газинур көлеп жибәрде.

— Саклап тотсаң, мең көнлек, сакламасаң, бер көнлек, димәкче буласыңдыр, абый. Әйеме? Беләм, саран ирдә мал тора. Чыгар янчыгыңны. Тартасы килә.

Мисбах тәмәке янчыгын кесәсеннән теләр-теләмәс кенә чыгарды. Тәмәке янчыкның төбендә генә иде.

— Най, абый, монда бит бер төрерлек тә юк,— диде Газинур, янчыкны селкеп.

— Үзеңнеке булмаганга шулай дисең син. Безгә бик юмартланмаганда да ярый.

Шулай сөйләшә-сөйләшә тәмәке төрделәр. Аннары тәмләп суыра-суыра тарттылар. Бая, өйдән чыккач, караңгылык бик көчлөсыман тоелган иде, күзләр күнеккәч, шактый ук якты булып китте. Хәзер инде күршеләренәң каралтылары, коймалары гына түгел, хәтта казык башына кибергә кидерелгән чүлмәкләр дә ап-ачык күренә иде.

Аргы башта кемдер «Хафизаләм иркәм» көенә гармонь сыздырып жибәрде.

— Абый,— диде Газинур, тәмәкесен тартып бетергәч,— мин читкә китәргә уйлыйм бит. Хәнәфи абый, иртәгә кереп окончательно әйт, диде. Нишлим, барыйммы икән?

Мисбах туры җавап бирмәде. Ул башта нинди эшкә, хезмәт хакы күпме буласы, киём-салым бирәчәкләрме, юлга күпме акча тия, колхоздан тагын кемнәр бара дип төпченеп сораштырды. Газинур председателдән ишеткәннәренә сөйләп биргәч, ул берәз уйга калды.

— Алар менә әйткәннәрен алдан бирсеннәр иде. Югыйсә, куянга койрык вәгъдә иткәннәр дә, ул әле дә койрыксыз,— диде Мисбах ахырда.

Газинур, бер карында ятмаган булсалар да, абыйсын ярата иде. Ләкин эченнән бервакытта да аның фикеренә кушылмый иде. «Единоличник син, абый»,— ди торган иде ул аңа.

— Кызык кеше син, абый,— диде Газинур, чүгәләп.— Мин анда мал җыярга барыйм лабаса. Элек заманда гына читкә китеп бәхет эзләгәннәр. Минем яңа җирләр, яңа кешеләр күрәсем килә. Акыл җыясым килә.

— Акча булса, акыл була,— диде Мисбах, урынын-

нан торып.— Син бит өйләнәсе кеше, өс-башыңны рәтләү ягын кара.

— Агач күрке — яфрак, адәм күрке — чүпрәк, димәкче буласыңдыр тагын. Юк, мин үзем дә чүпрәк яратмыйм, чүпрәк яраткан кызларны да сөймим. Ярый, абый, сау булып тор. Мин киттем.

Алар урамга чыктылар. Урам буенда, тонык кына булып, яңгыр сулары ялтырый иде. Правлениедә ут бар. Чишмә башыннан челтерәп аккан су тавышы ишетелә.

— Кая, правлениегәме?

— Юк, Гали абыйга кереп чыгам әле. Экстренный киңәшәсе бар.

— Юләр булма. Ул яңарак кына юлдан кайтты, йончыгандыр.

— Ул миңа кайчан керсәм дә ачуланмый. Озак утырмам.

Мисбах авылның бер башына — үз өенә таба китте, Газинур икенче якка — Гали абыйларга таба атлады. Абыйсыннан аерылып, егерме-утыз адым да китмәгәндер, Газинур, урамны яңгыратып, кычкырып жырлап жиберде:

Беләзеккәен, һэй, бөгелмә,
Бөгелмәдән килгән түгелме?

«Һаман да акылга утырмый бу тинтәк малай», — дип уйлап алды, кулларын артына куеп, башын бөгеп барган Мисбахетдин. Кече яшьтән үк олыларга охшарга тырышып үскән һәм хәзер инде тәмам шуңа күнегеп беткән Мисбах Газинурның һаман да әле иләс-миләслектән чыгып житмәвен яратып бетерми иде. Ә Газинур тагын да кычкырып жырлай бирде:

Сөям-сөям, дип әйтәсен,
Сөюләрең хәйлә түгелме...

Газинурның жыры ишетелгәч тә, Гали абыйларның кечкенә өендә ачык тәрәзәнең ак пәрдәсе күтәрелде. Миннурый, тәрәзә яңагына сөялеп, озын керфекләрен түбән төшереп, тыңлый башлады. Ул инде Газинурның читкә китәргә жыенуын да, правлениедә Сәлим белән бәрелешеп алуын да белә иде. Бу хәбәрне дус кызы Әлфиядән ишеткәч, Миннурый башта аптырап калды, аннары Газинурга бик каты үпкәләде. Кич буге диярлек ул, Газинурга әйтәсе шелтәләре турында уйлап, ачынып йөрде. Кем сон

аңа Миңнурый? Хатыны түгел лә. Халык алдында анын исемен телгә алырга нинди хакы бар? (Әле күптән түгел генә, атлар вакыйгасы уңае белән, Газинурга бәйләп үз исемен дә ишеткәләгәндә Миңнурый шыпырт кына поса яки ишетмәмешкә салына торган иде. Күрәсең, кызларның хәтер сандыгы сай икән, кай арада онытылып та өлгергән.) Ләкин Газинурның жырын ишеткәч, кызнын дулаган йөрәге бик тиз сүрелде. «Нәрсә белән бу шадра минем күңелемне сихерләде соң?»,— дип уйлады ул һәм татлы да, газаплы да итеп көрсенеп куйды. Газинур үзе: «Шадра — йөрәк яндыра»,— ди. Әллә чыннан да бу дәрәс сүзме икән. Алай дисәң, «Красногвардеец»та шадра егетләр бер генәмени! Нигә алары йөрәкне телгәләми?

Өйалдында Газинурның аяк тавышлары ишетелгәч, Миңнурый яңадан салкын, буйсынмас бер кыяфәткә керде. Хәзер ул яңадан чәнечкеле, усал Миңнурый иде.

Көр күңелле, шаян табигатьле Газинур да бу өйгә килеп кергәч, бик тиз үзгәрәп китә торган иде. Бу юлы моның өчен житди сәбәп тә бар иде. Конный двордагы сөйләшүдән соң, Газинур Гали абзыйны беренче тапкыр күрә иде. Ул, ишек төбөндә туктап, тартынып кына сорады:

— Гали абзый өйдәме?

Миңнурый өстәлдә сырлы бәләк белән кер тәгәрәтә иде. Ул Газинурга ачулы күзләре белән кыеклатып карап алды да:

— Пычрак ботинкаң белән идәнне таптама әле,— дип кычкырды. Газинурның ботинкасы чыннан да пычранган иде. Ул аларны чистартып керер өчен ишекне ача гына башлаган иде, алгы як бүлмәдән Гали абзыйның калын тавышы ишетелде:

— Кем ул? Газинур, синме? Әйдүк, бу бүлмәгә уз.

Газинур бер Миңнурыйга, бер ботинкасына карап алды. Аннары, башын чайкап, көлемсерәп куйды да тышка чыкты. Берәздән ул яңадан әйләнәп керде һәм көлөп жибәрмәс өчен авызын учы белән каплап торган Миңнурый яныннан, каш сикертеп узып, аяк башларына гына баса-баса, алгы бүлмәгә узды.

Гали абзый өстәл янында утыра иде. Кулында ниндидер кызыл тышлы китап. Өстәл кырында ак абажурлы жиделе лампа янып тора. Өстәл өсте дә, шүрлекләр дә

китап белән тулган. Стенада Ленин белән Сталин рәсемнәре һәм зур карта.

Гали абзый үзе эчке күлмәктән генә. Башы яланбаш. Чәчен такыр итеп алдырган. Ак абажурлы лампаның йомшак яктысында ул, ничектер, яшәрәп, матурланып киткән күк күренә.

Газинурны ул, елмаеп, якты чырай белән каршы алды. Ачык чырай — такта чәй, дигәндәй, Газинур берьюлы тартынуын онытты.

— Нәрсә, Миңнурый пычранган ботинка белән ак өйгә кертмимени? Әйдә, утыр,— диде Гали абзый, урындык күрсәтеп.

— Зрә хәтәр,— диде Газинур, экрен генә көлеп,— чебиле тавык кебек.

Ул зәңгәргә буяган артсыз урындыкка утырды һәм, башыннан кепкасын салып, тезләренә куйды. Яңгырдан соң кепкасы әле рәтләп кибең тә житмәгән иде. Ул арада Миңнурый кереп Газинурның аяк астына чыпта жәйде.

— Кара аны, зур күз, идәнемне пычратсаң, икенче тапкыр бусагадан да атлатмам,— диде ул һәм башын күтәрәп чыгып та китте. Гали абзый белән Газинур берберсенә мәгънәле генә карашып алдылар.

Аннары Гали абзый, китабын читкә куеп:

— Я, Газинур, эшләр ничек? Колхозның сарае белән яңа жылгәргечен яндырдык, диген,— диде. Моңы ул битәрләп тә, яманлап та әйтмәде кебек. Әмма Газинур колакларына кадәр кызарды.

— Яндырдык шул,— диде ул, авыр көрсенеп, һәм чүпрәк белән бәйләнгән кулларын кепкасы астына яшерде.— Соңгы вакытта безнең колхозга бәла артыннан бәла явып кына тора. Шаккатарлык...

— Әйе. Ләкин монда гажәпләнерлек нәрсә дә юк, Газинур.

Гали абзый, урыныннан торып, ишекке-түрле йөрәнә башлады. Аякларындагы йомшак чүәкләре идәндә лыштырдады. Газинурга уң ягы белән борылганда эчке күлмәгенә ачык якасы астыннан муенындагы яра жөе күренде. Бу — дошман кылычының эзе иде.

— Яшеннән башкалары,— диде Гали абзый, һаман да йөрәнә биреп,— берсе дә очраклы хәл түгел. Бөгелмәгә барганда сөйләгән сүзләремне онытмадыңмы әле?

— Юк, онытмадым, Гали абзый.

— Менә шул көрәш хәзер дә дәвам итә. Дөрөс, дошман хәзер кулына корал тотып ачыктан-ачык сугышмый. Корал тотып сугышуның барып чыкмавын күрдә инде ул. Хәзер безнең арага кереп, тыштан колхоз яклы булган булып, эчтән бөтен көчә белән колхозны жимерергә маташа.

Газинур Тавык Мортый турында сөйләп бирде һәм ахырдан ачу белән өстәп куйды:

— Сырланның үзен өзсәң дә, тамыры кала дип әйтәләр иде, шул икән алайса. Себергә киткән кулакларның калдыклары монда тәгәрмәчкә таяк тыкмакчы булалар.

— Бик дөрөс,— диде Гали абзый.— Тормышның законны шундый, Газинур. Искелек көрәшсез генә китми, тигәнәктән яман ябыша. Тавык Мортый кебекләр безнең канга күп тоз салачаклар әле. Шуңа күрә дә безгә гамьсез булырга ярамый.

Газинур кара күзләрен уйнатып алды.

— Аңарчы ул кысыр тавыкларның муеннарын борып, башларын канат асларына тыксак, ничек булыр?

Гали абзый көлемсерәп куйды. Аңа егетнең йөрәкле-легә ошады, әмма җавап биргәндә кызуламады.

— Ашыкма, Газинур, вакыты килгәч, барысы да эшләнәр,— диде.— Хәзергә син ул Мортыйга күз-колак бул.

— Баягынак ул, эшкә жибәрүләрен сорап, Хәнәфи абый янына кергән иде. Шыларга тели булса кирәк.

— Булыр, булыр,— диде Гали абзый, мәгънәле генә итеп һәм Газинурга карады. Гомумән, ул Газинурны яратта, аны һаман күзәтә, әледән-әле үзе янына чакырып яки правлениедә, клубта, кырда, абзарда очратып, аның белән вакыт сыйдырганча сөйләшә, аңа үзенең кинәшләрен бирә иде.

Газинур үзе дә Гали абзыйның чын күңелдән яхшылык теләвен сизә. Көнбагыш кояшка гашыйк булып, аның артыннан көннең-көн буге башын бора биреп карап торган кебек, Газинур да һәрвакыт Гали абзыйга таба борылып-борылып карый һәм бер-бер эшкә тотынса, бу турыда Гали абзый нәрсә әйтер икән, дип күңеленнән уйлап ала иде.

Сөйләшә-сөйләшә вакыт шактый үттә. Гали абзый янында Газинур таңга кадәр утырырга да риза иде. Ләкин юлдан кайткан авыру кешене озак борчырга Газинур

яхшысынмады. Аннары Сабир бабай янына да барасы бар эле.

Ул үзенен ни өчен кERGәнлеген әйтте.

— Соң үзең ничек уйлыйсың, Газинур? Барырга теләген бармы?— дип сорады Гали абзый.

— Теләгем бар гына дип әйтсәм, дөрес булмас, Гали абзый. Теләгем бик зур,— диде Газинур,— тик минем кебек коры жир көймәсе ни белә. Синең киңәшене ишетсәм килә минем. Сабир бабай да синең белән киңәшergә кушты.

— Ә син кая барачагыңны беләсеңме соң?— дип сорады Гали абзый.

— Урман кисәргә дигән иде Хәнәфи абый. Урал якларына. Әмма Урал кайда — белгән юк.

Гали абзый, өстәл кырыеннан ак чыбык алып, картан Свердловск тирәләрен күрсәтте. Газинурлар Соликамск леспромхозында эшләячәкләр икән. Гали абзый шул жирләр турында тулы итеп сөйләп бирде.

Иң ахырдан ул:

— Мин сиңа ул жирләрнең байлыгы турында да, Урал шәһәрләренең матурлыгы һәм заводларының зурлыгы турында да дөресен сөйләдем,— диде.— Ләкин син анда баргач, барысы да берьюлы ал да гөл булып дип, ялгыш уйлама. Юлында кыенлыклар күп очрар. Син алар алдында чигенмә, аларны жиңәргә тырыш. Кыенлыкларны большевиклар кебек жиңәргә өйрән, алар кебек нык бул. Син бит халык мәкальләренә оста кеше. Ир егетнең юлдашы — тәвәккәл, дигәнне беләсең. Тәвәккәл бул, өйрән, укы. Анда, һичшиксез, нинди дә булса курслар булып. Һөнәр ал. Егет кешегә житмеш төрле Һөнәр дә аз. Вакытыңны эрәм итмә! Рус телен тырышып өйрән. Ул сиңа бик кирәк булачак. Рус теле — безнең икенче ана телебез.

Гали абзый яныннан Газинур бик соң чыгып китте. Галәк бабайлар йорты каршынан узган чакта ул беразга тукталды. Галәк бабай, кулына таягын тотып, бүрәнәләр өстенә утырган. Аның әйләнә-тирәсенә иңнәренә эти-әниләренең иске киёмнәрен салган бала-чагалар чүмәкләшкәннәр дә, таң калып, бабайның авызына карап торалар. Ул аларга ерак үткәннәр турында — Ямәлкә патша турында сөйли. Сөйли-сөйли дә борыңгы озын көйгә салып жырлап жибәрә:

Пугачау патша бар диләр,
Пустау бишмәтләре тар диләр,
Жаек та бую яу жирләре
Айкап та йөргән шул диләр.
Пугачау патшаны күрсәң иде,
Алларыннан буй бөгеп узса идең,
Аргамак менеп, дан тотып,
Жаек яуларында йөрсә идең.

Бу жырлар урам уртасында басып торган Газинурның күз алдына Бөгелмәдәге һәйкәл кырында яткан чуен туп көпшәсен китереп бастырдылар. Ул дулкынланып китте һәм йөрәгендә шул бөек көрәшкә дәвам иттерү өчен яңа ашкыну, яңа дәрт кузгалды. Ә бүрәнәләр өстенә утырган Галәк бабай, берни сизмичә, һаман жырлый бирде. Күпме тыңлады Газинур аның шушындый жырларын! Күпме хисләр, күпме ашкынулар уятты бу жырлар аның яшә күңелендә! Хәзер ул юлга чыгарга хәзерләнә. Ул инде яңадан Галәк бабайның хикмәтле әкиятләрен дә, моңлы жырларын да тиз генә тыңлый алмас. Аның каравы юеш үлән өстенә утырышып, иреннәрен яртылаш ачып, бабайның жырын йотлыгып тыңлаган малайларның яшә күңелләрендә никадәр яңа ашкыну, никадәр яңа омтылышлар уяныр!

Тормышның шушылай итеп төзелгән булуы, бернәрсәнең дә тукталып, бетеп калмавы, ә өзлексез дәвам итүе Газинурны аерата куандырды. Ул елмайды һәм, күктә җемелдәгән иләк йолдызларга карап, урам буйлап атлады. Ә Галәк бабай һаман жырлай бирде.

IX

Яшенле яңгырның икенче көнендә Гафиятулла бабайларга Казаннан кунак кызлары килде. Кызларның берсе — Гөлләр исемлесе — Гафиятулла бабайның ерак кардәше, икенчесе Гөлләрнең дус кызы иде.

Аларны бик шатланып каршы алдылар.

— Өебез артык иркен түгел түгелен дә, күңел кин булгач, сыярбыз әле, үпкәләмәссез, — диде Гафиятулла бабай ачык йөз белән.

— Безгә авыл һавасыннан башка берни дә кирәкми, — диделәр кызлар.

— Безнең колхозның һавасы бик тәмле, — диде Шәмсинур жиңги, сүзгә кушылып. — Аннары сөтебез, йомыр-

кабыз да, күмәчебез дә үзебезнеке, сатып алмаска. Бер дә борчылмагыз. Килүегез өчен бик рәхмәт. Колхоз тор-мышын карап китәрсез.

Гафиятулла бабайның кунак кызлары турындагы хәбәр минуты-сәгәте белән бөтен колхозга таралды. Бу турыда Гали абзый да ишетте. Икенче көнне ул аларны урам буйлап узган чагында тәрәзәдән күреп тә калды. Кызларның берсе — кыска сары чәчле, икенчесе — озын кара толымлы. Алар кулга-кул тотынышып, ниндидер күңелле әйбер турында көлешә-көлешә сөйләшеп, урам уртасыннан баралар иде.

Башта Гали абзый алар белән Казан хәлләре турында гына гәпләшәргә уйлаган иде. Казанны сагынган иде ул. Гел барырга дип жыена, әмма җае, ничектер, бер дә туры килми: әле тегесе, әле монысы килеп чыга да кала бирә. Шуна күрә Казан кунаклары турындагы хәбәр Гали абзыйны аеруча шатландырды. Ул Газинурның энесе Халик аркылы алардан үз янына кереп чыгуларын үтенде. Халик, Газинур кебек үк, Гали абзый өчен утка керергә эзер торган үткен малай булганлыктан, кызларны шул сәгәттә үк диярлек алып та килде.

Ләкин сүз Казан хәлләре белән генә бетмәде, дөрөс-рәге, шуның белән башланды гына. Кызларның сары чәчлесе — ул үзен Гөлләр дип таныштырды — инженер-электрик булырга укый икән, ә озын кара толымлысы — анысы Фатыйма исемле иде — артистка булырга хәзерләнә. Моңы белгәч, Гали абзыйның көләч йөзе тагын да яктыра төште.

— Сез бит безнең колхоз өчен һава кебек кирәкле кешеләр, кызлар, — диде ул, жанланып китеп. — Без Казаннан ерак торабыз. Шәһәр кешеләре сирәк килә. Ә колхозчылар — бәлки, үзегез дә сизеп өлгергәнсездер инде — культурага бик нык сусый. Менә сез, Гөлләр, аларга колхоз электростанцияләре турында доклад ясый алмассызмы икән? Ә Фатыйма, бәлки, безгә үз һөнәрләреннән берәр нәрсә күрсәтер иде. — Ул кызларга үзенен сынаучан күзләре белән текәлеп карап торды да, — я, ничек, кызлар, буламы? — дип сорады.

Кызлар бер-берсенә карашып алдылар да елмаеп куйдылар. Алар риза иде. Тик бер-ике көн вакыт сорадылар. Аннары Гөлләр, иллюстрация өчен «Красногвардеец»ның үз елгасын тикшерсәң яхшы булыр иде, диде. Бәлки,

якын киләчәктә «Красногвардеец» та электростанция корып җибәрер.

«Красногвардеец»ның үз елгасы дигән сүзләргә ишеткәч тә, Гали абый көлемсерәп куйды. Аннары аның йөзгә уйчанланып китте. «Красногвардеец» халкының су турында никадәр хыялланыулары аңа бик яхшы билгеле иде. Ул киләчәктә колхозда сулыклар да, буалар да буласын белә, әмма хәзергә әле чишмә, кое сулары белән җикләнергә туры килә. Вакыты җитми, яшен яшьнәми диләр.

Кичкырын колхоз председателе, Гали абый киңәше буенча, Газинурны правленийгә чакыртты.

— Газинур, сиңа боевое задание,— диде ул, кара мыегын бөтереп.— Кунак кызлары безнең «елгаларны» карамакчылар. Син алар белән разведкага чыгарсын. Аңлашылдымы?

Газинур Хәнәфинен шаяртып сөйләвен шунда ук сизеп алды.

— Артыгы белән, Хәнәфи абый.

— Артыгы белән?— дип кайтарып сорады председатель.— Ә разведка нәрсә була?

— Кайткач, әтидән сорармын әле.

Хәнәфи башын артка ташлап көлә башлады.

— Ах син, тел бистәсе!— диде ул, бармак янап.— Үзеңнән олыларны хитрит итмәкче буласыңмыни? Шагом марш!

Газинур кызлар белән кырга чыкты. «Красногвардеец» җирендә электростанция корылыгы түгел, мал сугарылыгы та су юк иде. Су бары тик күрше «Прогресс» колхозында гына бар. Ләкин Газинур кызларны туп-туры анда алып бармады. Кечкенә, сай чишмәләргә күрсәтеп, кызлар буенча йөртте. Ул кызлар бик тиз арырлар да кайттык инде дип йөдәтерләр дип көткән иде. Ләкин ялгышты.

— Ах, биредә нинди күңелле, нинди иркен!— диде Фатыйма.— Мин Третьяков галереясында Шишкинның «Арыш басуы»на таң калып карап торганым бар. Ләкин биредә... Биредә мин тагын да көчлерәк дулкынланам шикелле. Газинур,— диде ул, егетнең кулыннан тотып.— Бу сезнең басулармы? Сез үстергән игеннәрме болар?

— Әйе,— диде Газинур, горурланып.— Безнең колхоз үстергән игеннәр!

Фатыйма, туктап, офыкка кадәр сузылып киткән басу-га карап тора башлады. Игеннәре өлгереп килә торган басуның матурлыгын нәрсә белән чагыштырырга мөмкин? Бернәрсә белән дә, дип уйлады кыз. Ул үзенә башка, анын матурлыгы бүтән бер генә урында да кабатланмый. Урманнар ямьле, таулар ямьле, болыннар ямьле, әмма иген басуы барысыннан да ямьлерәк. Тегендә табигать күркәм-леге, табигать көче патша, биредә кеше хезмәтенен, мең-лөгән Газинурлар хезмәтенен тантанасы шаулый. Менә син еракка сузылган саен һаман тарая барган басу юлын-нан атлайсың. Тирә-ягында беркем дә юк. Тик мәһабәт диңгез булып, яшәү жыры жырлаган кебек, ике ягында арышлар гына дулкынлана. Алар шундый биек, синен башың гына күренә, кайчагында башың да күренми, ике стена арасыннан баргандай буласың. Шунда, әгәр синен йөрәген юл кырыендагы кантар кебек кибеп, катып бет-мәгән булса, син шушы иген диңгезләрен үстерүче кеше-ләр турында, аларның хезмәтләренен гүзәллеген һәм олы-лыгы турында уйларсың һәм жырларсың. Бу алтын иген-нәр табигать мәрхәмәте буенча гына үсмәгән бит, аларны кеше үстергән. Бу иксез-чиксез басуларны эшкәртү өчен ул нихәтле көч салган да нихәтле тир түккән!

Фатыйманың колакларында бу гажәеп жырның көе дә чыңлай башлагандай була һәм ул, аңа колак салып, кузгалмый тора. Газинур белән Гөлләр шактый алга кит-кәннәр. Аларның үз сүзләре сүз.

Бераздан Фатыйма аларны куып житә һәм, арыш ба-шакларына бармак очлары белән кагыла-кагыла, янәшә бара башлай. Аннары кулларын жәеп иптәшләрен тук-тата.

— Чү, куркытмагыз,— ди ул пышылдап кына.— Әнә, күрәсезме, юлда нинди матур кошчык йөри. И жаным, каурайлары ямь-яшел. Былбылмы әллә, Газинур?

— Юк, солы чыпчыгы,— ди егет, көлемсерәп.

Болынлыкта Фатыйма чәчәкләр белән мавыга башла-ды. Бер чәчәк таба да: «Газинур, бу нинди чәчәк?»— дип сорый. Газинур аңа бу чәчәкләрнең жирле мәзәк исемнә-рен әйтә: монысы бархат гөле, монысы көләч гөл. Менә бу сары чәчәкне давыл чәчәген диләр. Өзәргә ярамый, өз-сән, давыл чыга. Менә бу куге ал чәчәкне дегет чәчәген ди-ләр. Өзеп алсан, сабагы кулга ябыша. Монысы утчәчәк. Йөрәккә мең төрле шифасы бар. Фатыйма көлә, гажәп-

ләнә. «Син ботаникмы эллә? Каян барысын да беләсең?» — ди. Юк, Газинур ботаник түгел, ул бары тик шул кырларда кечкенәдән аунап үскән малай гына. Гомер кичергән бабайлар ни белсәләр, аңа шуны сөйләгәннәр. Ә ул барысын да күңеленә бикләгән. Бал корты чәчәктән чәчәккә кунып ничек бал жыйса, Газинур да халыктан ишеткән сүзләренә шулай хәтер сандыгына жыйган.

Ниһаять, Газинур кызларны күрше «Прогресс» колхозына алып килде. «Красногвардеец»тан нибары бер чакрымда мул сулы көчле елга ага иде. Гөлләр моны күргәч, ачылып, шатланып китте. Аның күзләре ялтырый башлады. Ул Газинурны кулыннан тотты һәм алар, бөтен көчләре белән йөгереп, елга ярына төштеләр. Фатыйма, чәчәкләрен кочаклап, тау башында берүзе калды.

Х

«Красногвардеец»тан договор белән эшкә китүчеләр юлга хәзерләнә башладылар. Гарәфи абзый, юлда чәй күп эчелә дип, тишек калай чәйнеген тимерчедән кургаш белән яматып алды, юлда аш күп ашала дип, ел саен кысыр кала торган симез сарыгын суйды; читтә йөргәндә хатын янда булмый дип, барлык ертык-тишекләрен яматты, өзелгән төймәләрен тактырды; мин киткәч, өйдәгеләргә кыен булмасын дип, кышлыкка утынын кисеп-ярып, әрдәнәгә өеп куйды; абзар-кураларын төзәтте һәм юлга, кул очында берәз акча да булсын дип, председателдән ат сорап, Бөгелмә базарына барып кайтты. Шул эшләр арасында бер атна вакыт үткәне сизелми дә калды. Ниһаять, Гарәфи абзый биленнән иртә-кич төшми торган алъяпкычын салып, аны хатынына бирде. Шуннан ул, өй алдына чыгып, бакча кырындагы урындыкка утырды.

Урам буш, анда бары тик кара сыргалы ике кәжә тәкәсе сикерә-сикерә уйный. Башта алар урамның теге ягында иде. Аннары, ялт иттереп, чокырга сикереп төштеләр һәм күз ачып йомганчы бу якка чыктылар. Бу кадәресенә Гарәфи абзыйның бер дә исе китмәде. Кәжә тәкәләренә мутлыгы һәркемгә билгеле. Ләкин ул каһәр суккан нәрсәләр кое янындагы атлар эчерә торган озын улак белән генә дә чикләнәп калмадылар, ә кое бурасы өстенә сикереп менеп, шунда маңгайга-маңгай сөзешә башладылар.

Гарәфи абзый борчылып куйды.

— Һэй, юләрдән туган юләр нәрсәләр, коега егылып төшәсез ич!— дип кычкырды.

Кәжә бәтиләре берни булмагандай кое өстеннән төштеләр дә сикерешә-сикерешә чабып киттеләр.

Якында гына кемнәрнендер сөйләшкән тавышлары ишетелде. Фермалар ягыннан урам бакчалары буйлап колхоз председателе Хәнәфи белән Гали абзый килә иде.

Гарәфи абзый, урыныннан торып, аларны аягүрә көтә башлады.

— Ни хәлләр бар, Гарәфи абзый, юлга чыгар алдыннан колхоз урамына карап утырасыңмы?— дип елмаеп сорады председатель.

— Әйе шул,— диде Гарәфи.— Күңелне аяздырыр өчен чыгып утырдым әле.

— Болытлыймыни?— дип сорады Гали абзый.

— Әзрәк болытлап тора шул.

Хәнәфи, Гарәфи абзыйга сонрак правлениегә керергә кушып, шунда ук китеп барды. Гали абзый Гарәфи янына утырды.

— Болытлап тора дисең, Гарәфи,— диде Гали абзый.— Димәк, күңел яңадан ерак жирләргә тарта?

Гарәфи әкрән генә көлеп алды.

— Чуттан төшеп калганчы, пример, бер әйләнәп кайтыйм әле дидем. Югыйсә соңыннан, карт дип, эшкә дә алмый башларлар. Хәзер бит картларга һәр жирдә хөрмәт.

Гали абзый, фуражкасын салып, ак яулыгы белән такыр башын сөртте.

— Безгә картаерга иртәрәк әле, Гарәфи дус.

Гарәфинен кыска сары мыеклы йөзенә сагыш күлэгәсе йөгәрде.

— Анысы шулай да бит, Гали, еллар үтә... Сәламәтлек тә... Хәзер никадәр теләсәң дә, Кызыл Гвардиягә язылырга барган егет чакларны кайтарып алып булмый инде.

— Онытмыйсыңмыни әле ул заманнарны?— дип көлемсерәп куйды Гали абзый.— Врангельне Кара диңгезгә бәрәп аткан көннәр хәтерендәме?

— Хәтердә булмыйча. Онытырлык көннәр идемени алар, Гали!

Гали абзый Гарәфинен яшьлек дусты иде. Дөрөс, алар бер авылда туып үсмәделәр. Гали абзыйның эти-әниләре, өйләнешкәч тә, эш эзләп читкә китеп барганнар һәм шахталардан шахталарга, приискалардан приискаларга күчеп йөргән чагында, кайдадыр ерак Себер рудникларының берсендә, семьялылар барагында, аларның бердәнбер балалары — Гали туган. Галинен бала чагы да, үсмер вакытлары да шушы баракларда, шахтерлар арасында үткән һәм ул кече яшътән үк эшчеләрнең сыйнфый көрәшен үз күзе белән күрөп килгән. 1912 елның 4 апрель вакыйгасы аның күңелендә гомергә онытылмаслык эз калдырган һәм асылда аның аңлы көрәш юлын билгеләгән. Ленадагы алтын приискаларының хужалары — Англия капиталистларының коточкыч изүләренә чыдый алмыйча баш күтәргән алты мең шахтер арасында Галинен этисе — Галиулла абзый да була, ә аңа иярәп Галидә демонстрациягә бара. Эшчеләрнең кораллары булмый. Алар тыныч кына баралар. Һәм шулай тыныч кына барган чагында аларга патша жандармнары ут ача. Кар өстендә биш йөз шахтерның үле һәм яралы гәүдәсе ятып кала. Гали башта бернәрсә дә аңламый. Ул этисенен, күкрәген кулы белән тотып, сөрлегүен, аннары кар өстенә авуын күрә. Халык йөгәрешә башлый. Пулялар сызгыра. Гали этисенен инбашыннан селкетә.

— Эти, тизрәк тор, аталар! — дип кычкыра ул. Ләкин этисе тора алмый. Соңыннан аның үле гәүдәсен күтәрәп алып кайталар. Төнлә унөч-ундүрт яшьлек Гали, кесәсенә таш сала да, барактан чыгып югала. Ул шахта түрәләре торган йорт тирәсендә бик озак йөри. Ахырда сакчылар яныннан сиздермичә генә үтеп, тәрәзәләренә таш җибәрә...

Лена вакыйгасыннан соң, Галинен әнисе туган авылы Сугышлыга кайта һәм шунда яши башлый.

Гарәфи исә Сугышлыда туа һәм аның бала чагы да, үсмер чаклары да шул тын авылда үтә. Алар бай да, үтә ярлы да булмыйлар. Аларның сыңар күзле бер атлары, кәжә хәтле генә сыерлары һәм салам түбәле йортлары була. Эти-әниләре, апа-сенеңләре белән Гарәфи шул йортта тәрбияләнә һәм үзенен бөтен киләчәген шул йортны ишәйтүгә багышларга уйлый.

Ләкин Ленадагы атулардан соң, яңа бер көч белән кузгалып киткән революцион хәрәкәт дулкыннары тора-бара ерак Сугышлыга да килеп җитә.

Көннәрдән беркөнне Сугышлы кешеләре арасында, Бөгелмәдә Кызыл Гвардия отрядлары төзелә, дигән хәбәр тарала. Гали бу турыда ишеткәч тә, Кызыл Гвардиягә язылырга була. Аңа ияреп, шактый вакыт икеләнгәннән соң, Гарәфи дә кузгала. Ләкин күңелендәге икеләнү, тычкан кебек, бертуктамый аның йөрәк читен кимерә. Гарәфи бара-бара да бер әйтеп куя икән:

— Әткәй карт белән әнкәй карчык күз алдымнан бер дә китми. Йөрәгемне өзәләр,— ди.

— Алай булгач, бар, кайт,— ди Гали, көлеп.

Гарәфи дәшмичә башын иеп бара. Аннары тагын әйтеп куя икән:

— Мин булмагач, аларның сукаларын кем сукалар.

Гали тагын, мыскыллап, аңа әйтә икән:

— Бар, кайт, алайса,— ди.— Мин синен өчен дә, үзем өчен дә буржуйларны кыйнармын.

Аларны отрядка алалар. Ләкин күп тә үтми, Гарәфининдидер бер йогышлы чирдән авырып китеп, лазаретка элэгә, аннары аны авылына кайтарып жибәрәләр. Ә Гали Бөгелмәдә кала. Аның башыннан күп хәлләр уза, кулаклар фетнәсе вакытында аны бик каты кыйныйлар, ат койрыгына тагып йөртәләр. Авылда аны атканнар дип тә, асканнар дип тә сөйлиләр. Гарәфи аның белән яңадан байтак вакыт үткәннән соң гына, армиядә генә очраша. Алар бергәләп акларны Томскига кадәр куып баралар, аннары Врангельне дөмбәсләп, Кара диңгезгә атып ташыйлар. Гали инде командир була. Шуннан күп тә үтми, яраланган Гарәфине яңадан авылына кайтарып жибәрәләр. Алар Кырымның карасу биек чинарлары астында кочаклашып аерылалар.

— Илгә кайткач, кара, Гарәфи дус, колакларыңны йомып йөрмә, үзебезнең советский власть өчен көчеңне кызганма. Бәлки, мине ат койрыгына таккан куштаннар, тиреләрен алмаштырып, әле дә шыпырт кына яталардыр анда. Очратсаң, солдатча эшләрен бетер,— ди икән Гали һәм үзе үк көрсенеп куя икән.— Юк, булдыра алмассың, юашрак кеше син, Гарәфи, йөгән белән әйдәсәң, калмыйсың, барасың, әмма тезгенеңне ычкындырсалар, сукуыр тәкә кебек төртеләсәң дә куясың,— ди.

Дөрәс әйткән икән шул Гали. Гарәфи абзый, авылына кайткач, яңадан шул сыңар күзле атына һәм сукасына ябышкан. Еллар үткән. Гарәфи, берничә тапкыр читкә

дә чыгып, бәхет сынап караган. Аның белән бергә киткән Сугышлы егетләренен күбесе я шахтада, я рудникта, я заводта урнашып калганнар. Ә Гарәфи тагын авылына кайткан. Көннәрнен берендә ул, Казаннан килгән бер уполномоченныйдан сорашып, Гали турында белешкән. Гали зур кеше, Казанда эшли икән, ләкин фронттагы яраларыннан соң сәламәтлеге бик шәптән түгел икән. Әллә кайларда, әллә нинди курортларда дөвалап караганнар — шифасы аз тигән. Врачлар аңа авылга кайтырга, борчылмыйча яшәргә кушалар икән.

Һәм шуннан соң күп тә үтми, илдә колхозлашулар башлангач, Гали абзый үзе дә Сугышлыга кайтып төшә һәм төшүе белән колхоз турында сүз кузгата. Гарәфи белән дә алар озак сөйләшәләр һәм Гарәфи тагын, инә артындагы жеп шикелле, аңа тагыла.

— Әйдә, тезгенне сиңа бирдем, Гали, сиңа ышанам, — дип әйткән ул.

Колхозда Гарәфи абзый бик тырышып эшли, анын тормышы шактый түгәрәкләнә. Алты почмаклы өй салып жибәрә, каралтылар торгыза, өс-баш киёмнәрен, өй җиһазларын өр-яңадан алмаштыра, балалары укырга керәләр. Шунның белән бергә Гарәфи үзенен дә эчтән яңаруын сизә. Аерым хужалык булып яшәгән чактагы өзлексез борчулары, үзенен дә теңкәсенә тиеп беткән икеләнүләре, йоклаган чагында да жанын тындырмый торган иртәгәге көнгә булган ышанычсызлыгы бөтенләй юкка чыга. Ул жиңеләеп, яшәреп киткәндәй була. Колхоздашлары арасында аның хөрмәте арта, жыелышларда булса, анын киңәшләренә колак салалар.

Дөрес, еллар эзсез үтмәгәннәр. Гарәфи абзый да бик үк картаймаса да, шактый олыгайган. Баш түбәсе пеләшләнгән, чигә чәченә чал кунган. Ул кулын артка куеп йөрергә күнегеп киткән. Шулай да бирешергә исәбе юк әле. Колхоздан эшчеләр сорап язу килгәннен ишеткәч, ул үзе председателгә барган һәм эшкә жибәрүләрен үтенгән...

Үткәннәрен искә төшереп, бакча алдындагы урындыкта кичке тынлыкка чумып барган урамга карап, әкрәгенә сөйләшеп утырган бу ике кешенен тормыш юллары энә шундый иде.

— Гали, — диде Гарәфи, хатирәләр кузгаткан күңел дулкынлануын басарга тырышып, — сәфәргә чыгар

алдыннан шулай бер сөйләшсән, күңелләр иркенәеп китә. Әйдә, булмаса, кереп берәр чынаяк чэй дә эчик. Парлап кунакка чакырып булмады, гаепләмәссең инде.

Гали абзыйның эреләнә, кыстата торган гадәте юк иде. Махсус рәвештә кунакка йөрергә яратмаса да, җае туры килгәндә бер-ике чынаяк чэй эчүдән һичкайчан баш тартмый иде. Бу юлы да ул, җыелышка барыр алдыннан әзрәк ял итеп аласы булуга карамастан, каршы килмәде.

Алар Гарәфинен ак өенә керделәр. Өй эче якты һәм кызлар бүлмәсе кебек чиста иде. Стена буенда эреле-вак-лы мендәрләр өелгән шарлы тимер кровать, каршы якта савыт-сабалар тутырылган пыяла шкаф, зур көзгә, бер кечерәгрәк өстәл. Ак чыбыктан үрелгән этажеркада китаплар тезелгән. Тәрәзә төпләрен кургашын кәгазьгә төрелгән чүлмәкләргә утыртылган гөлләр бизәгән.

Гарәфинен хатыны Бибигайшә җиңги — өстенә эре-эре бизәкле күлмәк кигән, яулыгын киленнәрчә артка кысып бәйләгән җитез хатын — толымнарына үргән тәңкәләрен чылтырата-чылтырата табын хәзерләргә кереште һәм, кунак алып киләсе булгач, алданрак әйтергә кирәк иде дип, ирен җиңелчә генә шелтәләп алырга да өлгерде.

— Сез Гарәфигә ачуланмагыз, Гайшә,— диде Гали абзый көлеп.— Мин үзем мәшәкәтләдем сезне. Сез пешергән коймак бик тәмле була иде, коймак ашыйсым килде дә кердем.

— Коймакка булгач, парлап киләләр, Гали абзый,— диде Бибигайшә җиңги, өстәлгә берсеннән-берсе тәмлерәк ашларын тезеп. Уңган хатын бервакытта да югалып калмый, һәр көтелмәгән кунакка аның сые эзер була.

— Я, рәхим итегез, Гали абзый, үзегез яраткан коймактан авыз итегез,— диде ул.

Гали абзый аның тәмле коймакларын мактый-мактый ашарга кереште.

— Ул хәтле күтәрәп мактамасагыз да ярар инде, Гали абзый.— Бибигайшә җиңги, җиңелчә кызарып, Гали абзыйга чэй ясап бирде.

Гали абзый, куе итеп ясалган чәйнә рәхмәт әйтеп алып, күңелле генә сөйләргә кереште:

— Менә Гарәфи, картаям инде, дигән була, Гайшә, ә үзе, киек каз кебек, әллә кайларга китәргә җыена.

— Без инде, Гали абзый, аның чуар йөрәклелегенә

күнегеп беткән. Әйдә йөрсен берәз, бездән чибәррәкләрне тапмаса, әйләнәп кайтыр әле.

Гайшә жиңги аска карап утырган иренә күз атып алды. Аның бу карашында ачулану да, сагышлану да бар иде. Күрәсең, Гарәфи абзыйның читкә китәргә теләве семья эчендә шома гына үтмәгән. Гали абзый сүзне жайсызрак башлап жибәрүе өчен үз-үзен орышып алды. Шунуң өстенә ул бу жиңел сөякле хатынның вакыт-вакыт авыруы кузгалуын да белгәнгә күрә, аңа Бибигайшә жиңги хәтта кызганыч булып китте.

— Шәһәр күчтәнәчләре алып кайткач, пример, бездән дә әйбәтрәкләре булмас әле,— диде Гарәфи абзый һәм кунагын кыстарга тотынды.

— Алдан кычкырган күкенең башы ярыла, алдан мактанма әле,— диде Бибигайшә жиңги һәм көлөп жиберде.— Ярар инде, ир кешенең теләгенә каршы килеп булмас. Барсын инде.

Шуннан соң мәжлес яңадан күңелле төс алды һәм ахыргача шулай дәвам итте. Аннары Гали абзый Бибигайшә жиңгигә сый-хөрмәте өчен рәхмәтләр әйтеп һәм артык борчылмаска киңәш итеп, чыгып китте.

Бибигайшә жиңги:

— Безне онытмагыз, кергәләп торыгыз, Гали абзый,— дип озатып калды.

Көтүдән кайткан терлекләргә абзарга япканнан соң, Гарәфи абзый яңадан бакча алдына чыгып утырды. Ни өчендер аның күңеле һаман тынычлана алмый иде.

Һава караңгыланып килә. Урамга куе күләгәләр сузылган. Фермалар ягыннан көчле гөрелте, көлгән, кычкырган тавышлар ишетелә. Бигрәк тә кызлар яңгыравыклы тавыш белән көләләр.

Коры чокырның аргы ягында Газинур күренде.

— Газинур, бире кил әле,— дип кычкырды Гарәфи абзый утырган жиреннән кул болгап. Газинур шунда ук аның янына килеп житте. Ул якасы ачык ак күлмәктән, биленә каеш буган, аягында күн итек. Аны өстенә иске бишмәт киеп, алдына альяпкыч ябып, аягына резина галош элгән килеш күрергә күнеккән Гарәфи абзый шаяртмыйча булдыра алмады.

— Газинур, туйга хәзерләндеңме әллә, пример?

Газинур кара кашын биетеп куйды.

— Туйга бик хәзерләнер идем дә, Гарәфи абзый, каз

өмәләре вакыты житмәгән шул. Бүген клубта кунак кызының доклады була. Доклад тыңларга, үзөң беләсен, атлар янындагы киёмнәрдән барып булмый. Докладтан соң уен булачак. Ат исе чыгып торса, кызлар яныңнан таяр.

Гарәфи абзый, көлемсери төшөп, башын чайкады.

— Жавапны син таба беләсен, Газинур. Я, ничек, пример, әйтик юлга хәзерме соң?

— Минем эзер булганга биш былтыр инде, Гарәфи абзый,— дип, бер дә тоткарлыксыз жавап бирде Газинур,— аркага юл капчыгы асасы да әти-әни белән сау-буллашасы. Аннары, даешь Урал!

Гарәфи абзый Газинурның шат, көләч һәм алсу йөзенә озак карап торды. Мөгаен, ул күптән түгел генә мунча кереп чыккандыр. Яңаклары алма кебек янып тора. Бер караганда ул исерек тә кебек, бер караганда бөтенләй аек. Ятим үскән, балачак иркәлеген татымаган, жиде-сигез яшеннән үк әтисе белән көтү көтә башлаган һәм колхоз оешканга кадәр кышларын кулакларда батрак булып эшләгән, алардан хәтсез күп кагылу-сугылуларны күргән бу яшь егеттә кайдан шулкадәр көр күңеллелек, кайдан шул хәтле үз-үзенә ышану? Менә Гарәфи булып Гарәфи читкә чыгып китәр аддыннан утырыр урын тапмыйча борчыла. Мактанудан түгел, Гарәфи бит Уралын да, Себерен дә, Кырымын да күргән кеше. Шулай да озын юлга чыгу алдыннан йөрәгә тыр-ный. Ә колхозыннан утыз-кырык чакрымнан да ары китмәгән Газинур ник бер генә хәвефләнсен, ичмасам. Була икән шундый кешеләр!

— Жиңелрәк карыйсың син тормышка, Газинур, жиңелрәк. Уй-сагышың юк синең, пример.

— Уй-сагыш ул, Гарәфи абзый,— диде Газинур шаян тавыш белән,— эшсез кешеләрдә генә була. Минем бүгенгәчә эшсез торганым булмады. Ни пычагыма уй-сагышның кирәге бар?

Уйлама күңелем әллә ни,
Уй бетерә бәндәне.

Гарәфи абзый ихтыярсыздан көлөп куйды.

— Диңгез сиңа, пример, һаман тубыктан икән әле, Газинур. Бер караганда сокланам да сиңа, жиңел яшисең, матур яшисең. Дөньядан да курыкмыйсың, пример.

Газинур кинэт бик житдилэнep китте. Авыз эченнән көйләүдән туктады.

— Үзебезнең совет дөнъясыннан ни өчен куркырга, Гарәфи абзый?— дип сорады ул.— Менә иске заман булса, бәлки, куркыр идем. Ә хәзер миңа кая барсам да бер кояш.

— Шулай, шулай,— диде Гарәфи абзый һәм үзе, Газинур белән беренче танышкандай, аны жентекләп күзәтте. «Гали абзыең чәчкән орлыклар синең күңелендә дә яхшы шытып чыкканнар икән, егет»,— дип уйлап алды ул.

Газинур кесәсеннән һәйбәт папирос кабы чыгарды һәм аны, «кош күрсәтәм, карагыз, очмасын!» дигәндәй кыландырып, Гарәфи абзыйга сузды.

— Рәхим ит, Гарәфи абзый, Казан кызларының бүлгәе.

Гарәфи абзый, алтын язулы папиросны бармак очларында әйләндерә-әйләндерә, киез эшләпәле башын кыйшайтып, Газинурга текәлде.

Газинур, аның хәйләле карашын сизмичә, Гөлләр бүләк итеп биргән папирос кабына карап, елмаеп тора. Берсеннән-берсе биегрәк боз таулары. Бер кеше атка атланган да, башлык колакларын җилдә туздырып, жан-фәрман чапкан аргамакта каядыр бара. Кавказ диләр бу таулы җирләрне. Газинур Кавказ турында әтисенен бетмәс-төкәнмәс солдат хикәяләрен генә ишеткәне бар. Әмма ишетү бер, үз күзең белән күрү икенче. Эх, әгәр дә Газинур шул карлы тау башларын якыннан торып бер күрсә иде! Анда, ди, тау башларында кар, түбәндә виноградлар, әфлисуннар үсә.

— Кара аны, Газинур,—дип шаяртты Гарәфи абзый, хуш исле папиросны суыра-суыра.— Пример, әйтәм, сүрәтле папирос кабына Казан кызы каптырып куймасын үзеңне. Була ул андый хәлләр яшә чакларда.

Урамның аргы ягыннан ныгып бетмәгән яңгыравыклы тавыш: «Газ-и-нур-р!..»—дип кычкырды. Һәм бөтен «Красногвардеец» тирәләре күңелле яңгыраш белән «...нур...» дип кабатладылар.

— Халикъ пилмән ашарга чакыра,— диде Газинур һәм урыныннан торды. Гарәфи абзый да аякка басты.

— Ярый, Газинур,— диде ул,— шулай алайса, иртәгә таң белән кузгалабыз. Һашимга, Газзәннәргә, клубта

күрсән, әйт әле. Озак йокламасыннар. Юл кешесенен юлда булганы яхшы.

— Була ул, Гарәфи абый, бер дә борчылма.

Жилкапка төбендә Газинурны энесе Халикъ каршы алды.

— Абый,— диде ул, бик зур сер итеп әйткән шикелле әкрен генә,— әйдә тизрәк. Кунак апалар гөбедә май язалар, ә майлары төшми. Әни көлә, апалар көлә. Кызык!

— Ә пилмән?

— Пилмән өлгермәгән әле, аны әле казанга да салмаганнар.

Халикъ абыйсын кызык карарга гына чакырган икән.

Газинур ишекне ачканда, Гөлләр жиз кыршаулы гөбедә тырышып-тырышып май яза иде. Гөбе эчендәге атлагыч бер югары күтәрелә, бер түбән төшә, аның саен кызның кояшта янган куллары да бер күтәрелә, бер түбән төшә. Кыска сары чәчләре тузгып маңгаена сибелә. Ул аларны кул аркасы белән артка таба сыпыра да тагын озын саплы атлагычка тотына. Фатыйма, кулына китап тотып, көлә-көлә аңа карап тора.

Газинурны күргәч, Гөлләр эшеннән туктады.

— Уф, арыдым,— диде ул, елмаеп, һәм сәке кырыена утырды.— Коточкыч хезмәт икән.

— Газинур, сиңа юлга май атлыйлар бит,— диде мич янында казан асып маташкан әнисе.— Ни гомер азап-ланалар, мескеннәр. Үзем генә языйм дим дә, бирмиләр.

— Бәлки, юлда Газинур безне бер исенә төшерер, дип тырышкан идек тә, булдыра алмадык,— диде Гөлләр һәм Фатыймага карап алды.— Югыйсә, китәр дә бөтенләй онытыр.

— Шундый изге теләктә булуыгыз өчен бик зур рәхмәт, алайса,— диде Газинур һәм, учларын бер-берсенә ышкып, атлагычка тотынды.— Карап карыйк әле, нигә чыгымлый икән ул.

Кызлар Газинурның эшен кызыксынып күзәтә башладылар. Ул, бер дә көч куймый, шаярып кына эшли кебек. Үзе:

— Күз тидерерсез, туры карамагыз,— дип көлә.

Ул арада пилмән дә өлгерде, май да язылып бетте. Кызлар, гажәпләнеп, гөбегә карадылар.

— Чү, Газинур, нишлэттең син?

— Әфсүн укыдым,— диде Газинур көлеп.— Сәре һәм догасы бар аның.

Пилмән ашаган чагында каядыр югалып торган Халик ишектән атылып керде дә бөтен кешегә ишетелерлек итеп:

— Гали абый клубка китте!— дип кычкырды.

— Ут чыкканмыни, нигә шул хәтле акырасың, юләр,— диде әнисе ачуланып.

Кызлар пилмәннәрен тиз-тиз ашап бетерделәр дә клубка жыена башладылар.

— Ашыкмагыз, хәзер чәй дә өлгертәм,— диде Шәмсинур түти,— безнең халык алай ашыгып жыела торганнардан түгел.

— Әни, син үзең генә ашыкмый торган кеше,— диде аңа каршы Халик һәм, авызына пилмән артыннан пилмән тутыра-тутыра, аңлатып бирде:— Клубта инде утырыр-ырга урын да калмаган. Сабиржан бабай белән Галәк бабай да анда инде. Ы... ы...

— Төелеп үлсәң ич, кая бу кадәр кабаланасың,— диде Шәмсинур түти.— Сөякләре коелырга торган Галәк бабайга ни калган тагы анда?

Халик бу мәгънәсез сорауга җавап биреп тормады. Бүген ул аеруча шат иде. Чөнки бүгенге жыелышны хәзерләшүдә аның да катнашы зур. Ул, Гали абый кушуы буенча, белдерү язып, аны правление ишегенә ябыштырып куйды. Аннары үзе кебек иптәшләре белән, өйдән-өйгә кереп, колхозчыларга жыелыш буласын әйтеп йөрде. Гөлләр аңардан жыелыш башланыр алдыннан чертежларны, схемаларны һәм кечкенә электростанция макетын сәхнәгә чыгарып куюын үтенде. Халикның түбәсе күккә тиде.

XI

Зал чыннан да шыгрым тулган иде. Кызларны, юл биреп, алга үткәрделәр. Чабуыннан тартуларына карамастан, Газинур да аларга ияреп алга узды.

— Килдегезме, кызлар,— диде Гали абый һәм кунакларны сәхнәгә, кызыл комач япкан өстәл янына чакырды. Аның өстендә һәрвакыттагыча гимнастерка, билдә каеш, аякларында күн итек иде. Күкрәгендә

Кызыл Байрак ордены һәм тагын ниндидер значок ялтырый.

Гали абзый, Хәнәфи һәм Гөлләр сәхнәгә менделәр. Фатыйма менмәде. Ул Гали абзый урындыгына утырды. Газинур Хәнәфидән бушап калган урындыкны эләктергә ашыкты.

Халикъ сәхнәдә Гөлләр янында бөтерелде. Менә ул Гөлләрнең колагына нәрсәдер пышымдады, аннары сәхнә артына йөгереп чыкты, яңадан керде һәм алдан хәзерләнгән кадакларга Гөлләрнең чертежларын элә башлады. Кечкенә өстәлгә өсте ак жәймә белән ябылган ниндидер бер серле әйбер китереп куйды. Бу вакытта аның кояшта каралып беткән йөзе шундый тантаналы, шундый бәхетле бер төс алган иде, әйтерсез, бүгенге кичәдә иң-иң кирәкле кеше ул һәм залда утыручылар барысы да аның сүзен тыңларга жыелганнар.

«Қара, абыйсыннан алда тәбегә баса бит, кара бөрчә», дип уйлады Газинур һәм, артына борылып, күзләре белән Миңнурыйны эзләде. Бая ишектән кергән чагында аның чуар яулыгы күзгә чагылып калган иде, хәзер бер жирдә дә күренми. Қая китте икән?

— Иптәшләр,— диде Гали абзый һәм шау-шу берьюлы басыла башлады.— Бүген безнең алдыбызда Гафиятулла бабайның,— ул алдагы рәтләрнең берсендә утырган Гафиятулла абзыйга карап алды,— Қазаннан килгән кунак кызлары бар. Менә Гөлләр,— ул уң ягында утырган кызга башы белән изәде,— безгә колхоз электростанцияләре турында сөйләячәк, ә Фатыйма,— ул Галәк бабай белән Газинур уртасында, беренче рәттә утырган кызга ымлады,— сөекле шагыйребез Һади Такташның шигырьләрен укыячак. Шауламыйча, игътибар белән генә тыңлап утыруыгызны үтенәм. Сүз Гөлләр иптәшкә бирелә.

Гөлләр, чәнчә бармак юанлыгындагы чыбыкны ике кулы белән ике башыннан тотып, сәхнә кырыена килеп басты. Ул кыска жиңле ак күлмәктән, биек үкчәле ак туфлидән. Бүе зифа, биле өзеп алырдай нечкә. Сары бөдрә чәчләре иңнәренә тиеп торалар. Яшь егетләр аңардан күзләрен алмыйлар.

— Иптәшләр,— диде ул сөйкемле ачык тавыш белән. Утыручыларга бу гадәти сүз бик табигый, бик тыныч әйтелгән күк тоелды, Гөлләр исә бик каты дулкынлана

иде. Ул авылда үзенен булачак диплом эшен аз-маз караштыргаларга гына исәпләгән иде. Гали абзыйның тәкъдименә ул ашыгыбрак ризалык бирде. Колхозчылар алдында чыгыш ясауның никадәр жаваплы бер эш булуы турында уйламаган иде ул. Шул турыда ныклап уйлый башлагач, төн йокылары качты. Ул бит бары тик студент-дипломник кына. Аның белеме дә төгәлләнмәгән эле. Ә колхозчылар өчен электростанцияләр кызыклы фән яңалыгы булудан күптән узган. Ул — алар өчен тормыш мәсьәләсе, ул — аларның иртәгәгә көне. Менә шуңа күрә дә алар клубка шулай шыгрым тулганнар. Шуңа күрә дә йөз яшәр Галәк бабай да мич башында кала алмаган, жыелышка килгән һәм, уң кулын колагына куеп, докладчының һәр сүзен игътибар белән тыңларга эзер тора. Газинурны, аның кебек атлыгып, янып торган уннарча колхоз яшьләрен әйтмисең дә инде.

Гөлләр Совет хөкүмәтенен һәм Коммунистлар партиясенен киләчәктә авылларны электрлаштыру эшенә никадәр зур игътибар бирүе турында сөйләде дә, докладының иң авыр өлешенә — колхоз электростанциясенен ничек корылуына күчте. Әллә инде Гөлләр электричество белән һичбер танышлыклары булмаган кешеләргә дә шуны аңлаешлы итеп сөйләп бирә белгәнгәме, әллә «бу кызый менә нинди хикмәтләр сөйли, каян аңлап бетерәсең барысын да», дип, кешеләр үзләре аптырап калгангамы, — аны бүлдерми-нитми тыңладылар. «Мөгаен, бик начар сөйлим, берни дә аңлата алмыйм», — дип борчылды Гөлләр. Ул, дулкынланып, үзенен чертежларын, схемаларын, ак жәймә япкан һәм барысын да бик сәерсендергән әйбернен өстен ачып күрсәтте. Уенчык өйгә охшаган бу әйберне Гөлләр «макет» дип атады. Залдагылар бер кешедәй булып сәхнәгә таба сузылгач кына, ул жиңел сулап куйды. Аннары шундый электростанцияне салыр өчен күпме материал, күпме вакыт, күпме акча кирәклеген бәйнә-бәйнә төшендереп бирде. «Красногвардеец»ның үзендә электростанция салу мөмкинлегенә күчкәч, халыкның кызыксынуы тагын да арта төште.

— Электр чыгару өчен су кирәк дидегез. Безнен чишмәләрнен суы чыпчыкка муеннан, каргага тездән, — дип кычкырдылар залдан. Шунның артыннан ук шау-шу купты.

Гөлләр тавыш басылганны көтте дә берәз елмайган хәлдә:

— Тынычланыгыз, иптәшләр! Су бар, суны Газинур табып бирде,— диде.

Халык Газинурга үрелеп карый башлады. Почмакка посып утырган Тавык Мортый:

— Ачкан икән Қазан каласын!— дип кычкыруга бөтен зал шаркылдап көлеп жибәрде.

Гали абзый халыкны көч-хәл белән тынычландыргач, Гөлләр сүзен дәвам иттерде.

— Дөрөс, иптәшләр, сезнең үз жирегездә су юк, ләкин сезнең күршегездә — «Прогресс» колхозында ике электростанциягә дә житәрлек су бар.

Тавык Мортыйның мыскыллы тавышы яңадан ишетелде:

— Яфановкада, иптәш докладчы, Зәй суы бар, Андреевкада Дымка суы. Күрше районда Ык. Анысы тагында зуррак. Бәлкем, суны шуннан гына алырбыз, Газинур сорагы, чуртан кушуы буенча, ә?

Бу юлы берәү дә көлмәде. Киресенчә, бөтен яктан Мортыйга ачулана башладылар. Галәк бабай таягына таянып урыныннан торды да Гөлләргә мөрәжәгать итте:

— Сүзеңне бүлмә, кызым. Безнең арада акыл өләшкәндә пумала астында калган бер мескен жан иясе бар. Кушаматы — Тавык. Шуңа күрә көн элгәре кытаклый ул.

Галәк бабайга ду килеп кул чаптылар. Гөлләр ап-ак сакаллы картның бу кадәр ачы телле булуына гажәпләнеп, сүзен дәвам иттерде. Бабайның үтергеч сүзләреннән соң, әлегә тавык кушаматлы кеше белән бәхәскә керүнен мәгънәсе калмады.

— «Прогресс»ның фермалары турысыннанрак,— диде Гөлләр,— 300—400 метр канау казыганда сезнең үз жирегездә менә дигән плотина эшләп булачак.

Бу фикер халыкка бик тиз барып житте. Хәнәфи, Гали абзыйның колагына пышылдап:

— Разведка сведениеләре начар түгел бит,— диде.— Бу турыда чынлап уйлашырга да кирәк булыр.

— Уйлашырга кирәк, әлбәттә. Ләкин канау турында түгел. «Красногвардеец» белән «Прогресс»ка икесенә бер электростанция салу турында. Бу эш жиңелрәк тә, арзанрак та булачак.

Доклад һәм сораулар шактый озынга сузылды. Галәк бабай: «Электр йортыгызны миңа да күрсәтегез әле, балалар»,— дип сәхнәгә үк менде. Залдан аңа: «Яхшырак кара, Галәк бабай, электростанция салгач, сине анда галавный инженер итеп куярбыз»,— дип кычкырдылар.

Сәгать уникалчегә киткәч, Гали абый Гөлләрне кызганды булса кирәк, сорауларны туктатты.

— Гөлләр белән соңгы очрашуыбыз түгел, иптәшләр. Ул бездә жәй буге торакак,— дигәч, халык тына калды.

Тәнәфестән соң, сүз Фатыймага бирелде. Ул сәхнәгә чыкты да, тавыш басылганны көтеп, башын түбән иеп торды. Аннары Гади Такташның сугыш уты кабызырга маташучы «Англиянең мәгърур лордына» язган мәшһүр нотасын укырга кереште. Укыган саен аның тавышы көчәя, катылана барды.

Мин нотамны сиңа «жәнап гали»,
Фәлән-төгән диеп башламыйм,
Мужик булып язам,
Йөрәктә дә
Англиягә ачу сакламыйм...

Шагыйрьнең янган йөрәгеннән чыккан нәфрәтле сүзләрен Фатыйма мөмкин кадәр көчлерәк пафос белән укырга тырышты һәм ул моңа иреште дә. Аның сүзләре тыңлаучыларның йөрәкләренә үтеп керерлек рәвештә көчле яңгырадылар.

Сиңа каршы булган аэропланнар
Гади алюминнан коелыр.
Ләкин...
Шул тиеннәр биргән миллионнарны,—
Сугыш ачсаң,—
Сугыш сафында
Очратырсың әле тагын да!
Гаскәрләрнең көчле,
Тик шулай да
Ул гаскәрләр безне җиңә алмас!

Фатыйма аеруча бер дәрт белән соңгы юлларны укыганда, клубка МТС тракторчысы Исхак Зәбиров килеп керде. Аңа берәү дә игътибар итмәде. Ул, ишек яңагына сөялеп, тыңлый башлады. Аннары янын­дагы егетнең колагына иелеп:

— Кем бу?— дип сорады.

— Казан кызы.

Фатыйма укып бетерде. Аңа бик озак кул чаптылар. Аннары ул сөекле шагыйребезнең тагын бик күп шигырларен укыды. Тагын кул чаптылар. Газинур, сәхнәгә үк йөгереп менеп, чиксез дулкынланган тавыш белән: «Рәхмәт, Фатыйма, рәхмәт Такташ абыйга да!»— диде һәм кызының кулын кысты.

Кичә тәмам булгач та, картраклар тарала башлады, ә яшьләр уенга калды. Урындыклар тышка чыгарылды. Кызлар, су сибеп, идәнне себереп алдылар. Аннары клуб уртасына куелган ике урындыкка ике гармоньчы килеп утырды һәм бию көен сыздырып жибәрделәр.

— Әйт шуны!— дип кычкырып, Газинур уртага сикерде һәм бармакларын шартлата-шартлата биеп тә китте. Ул әле бер кулын, әле икенче кулын баш артына куя һәм шул уңайга көләч йөзен әле уңга, әле сулга бора. Ә аяклары, әйтерсең, идәнгә дә тимиләр — очалар гына.

Гөлләр каршында ул аеруча озак һәм кыланып биеде. Яшьләр аны төрле яктан кыздырып тордылар. Гөлләр арыган иде, ләкин шундый ихлас күңел белән биеп чакыруны илтифатсыз калдырырга көче житмәде. Ул кулларын киң жәеп, түгәрәк буйлап бер әйләнде дә уртага басып бии башлады. Газинур аңа сокланып карап торды. Гөлләр гүя биеми, ә иксез-чиксез зәңгәр күктә, кояш нурларында коенган ак күгәрчен кебек, дәртен тыя алмыйча, уйнап оча...

Гөлләр, Газинурның иңбашына кулын салып утырган һашимны уртага чакырып алып, аның урынына утырды.

— Гөлләр,— диде Газинур, аның ялтырап торган күзләренә карап.— Димәк, безнең колхозда чынлап та электростанция корып була? Мин берүзем син әйткән теге өч йөз метрлы канауны казып бирер идек. Валлаһи газыйм менә.

Кыз, сулышын еш-еш алып:

— Син китәсең бит,— диде.

— Хәзер мин китмәскә дип тә торам әле. Үзем бармасам, Хәнәфи абый мине көчләп жибәрми.

Гөлләр аның колагына иелеп пышылдады:

— Юк, Газинур, син фикереңнән кире кайтма. Син анда монтерлык эшенә өйрәнергә тырыш.

Биюләр жыр белән, жырлар биюләр белән алмашынды. Газинур яшьләр арасында Исаково кызларын һәм күрше чуваш авылы Наратлы кызларын да күрде. Бер-

берсеннән бер-ике километр жирдә генә яшәгән рус, татар, чуваш яшьләре клубтагы кичәләрдә һәрвакыт диярлек аралашып торалар, бергә уйныйлар, бергә бииләр иде.

Такта яручы Пашка белән Степан да монда. Степанның иңендә гармонь. Ул уйнамаса да «Красногвардеец» кызлары аңа аеруча сөйкемле карыйлар.

Менә бер чуваш кызы белән «Красногвардеец» егетен уртага алып, аларга парлап жырларга куштылар. Сары чәчле, кыр чәчәге кебек зәңгәр күзле чуваш кызы, бер дә тартынып тормастан, бик ягымлы тавыш белән татарча жырлап жибәрде:

Ал да була, гөл дә була
Күгәрчен билләрендә,

Егет аңа кушылды:

Бул син батыр, бул көрәшче
СССР илләрендә.

Ишек төбөндә, уенга катнашмыйча басып торган яшьләр арасында Газинур Сәлимне күрде. Ул, ниндидер көлке әйбер турында сөйләп, яшьләрнең игътибарын үзенә тартырга маташа иде. Кызларның берсе аны, кулыннан тотып, уенга сөйрәмәкче булды. Сәлим, кулын күкрәгенә куя-куя, уйнарга теләге юклығын аңлатырга тотынды. «Назлыбикә», — диде Газинур эченнән.

Сәлим доктордан язу китергәндерме-юкмы, Газинур ул кадәресең тикшереп тормады. Ләкин китүчеләр исемлегендә ул да бар иде.

Фатыйманы уртага чакырдылар. Ул сүтелә башлаган кара толым очын үреп түгәрәк уртасында басып торган чагында, Исхак Зәбиров такта яручы Степанның баянын тартып алды да, аягүрә баскан килеш, дәрт белән сыздырып жибәрде. Бу әле күптән түгел генә татар композиторларының берсе тарафыннан язылган яңа бию көе иде. Фатыйма, берәз гажәпләнеп, тиз генә башын күтәрде һәм, аксыл бөдрә чәчле, матур, таза егеткә сынап караганның соң, гүя минем бу карашымны сизмәсеннәр дигәндәй, очып биеп китте.

Гөлләр почмакта басып торган кызларның пышылдауларын ишетте:

— И жаным, шул Исхакның гармонь уйнаулары...

— Биючесе дә, гармоньчысы да пар килгәннәр.

— Кем бу?— дип сорады Гөлләр Газинурдан, Газинур, горуруланып:

— Тракторист!— дип жавап бирде.

Кинәт Газинур юкка чыкты. Гөлләр, тәрәзә төбенә утырган Халикъны чакырып алып, Газинур кайда дип сорады. Абыйсының серен белгән хәйләкәр малай капчыкны төбеннән тотып селекмәде.

— Правленигә кергәндер әле,— диде.

Бу вакытта Газинур, бакча рәшәткәсә аркылы сикереп төшөп, Миңнурыйның тәрәзәсен чиертә иде.

— Миңнурый, Миңнурый,— дип пышылдады ул.

Берничә чиерткәч тә Миңнурый тәрәзә янына килде,— күрәсең, ул көтеп торган. Ләкин йөзә ачулы, кашлары жыерылган.

— Ни кирәк сиңа, шар күз? Бар әнә, иреннәреңне гурсайтып, кунак кызларына карап утыр.

Газинур әкрәң генә көлеп жибәрде:

— Ачуланма, Миңнурый... Мәхәббәтем сиңдә генә.

Кызның тавышы тагын да рәхимсезләнә төште. Сүзләре боз кебек салкын иде.

— Тасма телләнмә әле. Яхшылыкта кит, югыйсә, өстенә кайнар су сибәчәкмен.

Газинур сөйли генә башлаган иде, Миңнурый авыз ачарга да ирек бирмәде:

— Кунак кызлары янында мәкиббән китеп утыра бит, әнекәем. Кыланышыннан гарьләнәп үләрсең. Бөтен дөнъясын оныткан. Кунак кызы белән колактан-колакка сөйләшкән була.

Нәрсәгә соң Миңнурый бу кадәр ярсыган? «Мөгаен, сүз ирештергәннәрдер»,— дип уйлап алды Газинур һәм тәрәзә төбендәге тамчылы гөлне бер читкәрәк этеп куйды: ул аңа карарга жайсызлый иде. Миңнурый гөлне яңадан үз урынына утыртты.

— Кич буе, ичмасам, әйләнәп тә карамый...

— Карадым, син күренмәдең.

— Күренмәдем! Синәң шардай күзләрең мине күрерлекмени. Мин бит инә очы кадәр генә, мине күрер өчен зур күрсәтә торган пыяла кирәк.

— Житәр инде, Миңнурый. Бу ачулануларың белән дә йөрәкне теләсең.

— Булган, ди, сиңдә йөрәк. Бар, югал. Тәрәзәм төбендә өрәк кебек катып торма әле.

— Мин иртәгә китәм бит, Миңнурый,— диде Газинур әкрән генә.

— Китсәң, юл такыр.

Кинәт Миңнурый, куллары белән йөзен каплап, артка тайпылды.

— Миңнурый жаным, Миңнурый,— дип дәште Газинур.

Кыз җавап бирмәде.

Газинур тәрәзә төбөндә тагын берәз басып торды да бакчадан урамга чыкты. Клубның ачык тәрәзәләреннән гармонь чыңнары, тыпыр-тыпыр биюләр, кул чабулар, шат тавышлар ишетелә. Мәктәп почмагында кемнәрдер сөйләшеп тора. Газинур адымнарын әкрәнәйтте.

— Һашим бәгырем, онытмассыңмы?

— Юк, Әлфия жаным, онытмам.

Газинур кулларын чалбар кесәсенә тыкты да, Һашим белән Әлфиягә кызыгып, авыл буйлап, фермаларга таба атлады. Аннары, бер көрсенеп алып, кычкырып җырлап җибәрде:

...Ут салалар, су салмыйлар
Янган йөрәкләремә.

...Икенче көнне, төш вакытларында, Газинурлар Бөгелмә вокзалында вагонга утырдылар. Газинур күңелсез иде. Гарәфи абзый да, Һашим да, Газзән дә һәм башкалар да моңа игътибар иттеләр. Газинур юл буе әллә нинди моңлы җырлар җырлап килде. Аның күңелсезлегенең сәбәбен иптәшләре төрлесе төрлечә юрады. «Туган үскән җирдән чыгып киткәндә һәркемгә шулай ямансу була ул»,— диде аз сүзле Газзән. Гарәфи үзенчә нәтиҗә ясады: «Әйттем бит, Газинур, пример, кунак кызы белән сак бул. Теге Қазбек тавы буйлап чапкан атта йөрәгенне алып китте, ахры, ул синең».

Газинур берсенә дә җавап бирмәде, акланган булып төрле уен-көлкә сүзләр дә әйтмәде. Атта килгәндә артка каерылып-каерылып карады. Вагонга кереп утыргач, ачык тәрәзә яныннан китмәде.

Перронда халык кайный. Кемнәрдер, соңга калам дип, акны-караны күрмичә йөгәрә. Чәйнекләр шалтырый. Кемнәрдер саубуллаша, хат яз, онытма, диләр. Әнә алдарак берсе — ак чәчле карчык күз яшьләрен кулъяулыгы белән сөртә. «Аерылулар шушы инде»,— дип уйлап куйды Га-

зинур һәм шунда, перронга күтәрелә торган баскычларда, аның күзләренә чуар яулык чагылып китте. Егет үз-үзен онытырлык дәрәжәдә:

— Миңнурый!!— дип кычкырып жибәрде һәм кешеләрне этә-төртә ишеккә ташланды. Көрәк сакаллы бер рус карты аның артыннан:

— Вот, ошалелый!— дип башын селкеп калды.

Перрон уртасында кая барырга белмичә, як-ягына каранып торган Миңнурый янына Газинур, ук кебек атылып килеп, ике беләгеннән тотты һәм, очкынланып торган кара күзләре белән аңа карап:

— Миңнурый бәгырем!— диде.

— Газинур...— диде Миңнурый, әкрен генә.— Уф, кичектем дип котым очты.

— Каян килеп чыктың? Ничек килеп життең, Миңнурый?

Кыз озын керфекләрен түбән төшерде. Ничек килеп житте соң ул? Моның хәзер әһәмияте бармыни. Ул олы юлга кадәр өч километр чамасы жәяү йөгерде, аннары атка утырды, ат бик әкрен бара күк тоелгач, тагын жәяү, турыдан йөгерде, ә аннары аны автомобиль куып житте...

— Ничек булса да килдем инде,— диде ул, чак-чактынын алып. Хәзер бу алсуланган, чиксез дулкынланган Миңнурый кичәге салкын, чәнечкеле Миңнурыйга бер дә охшамаган иде. Сөйкемле, оялчан, матур Миңнурый. Ул Газинурга шундый өздереп карый, кулларын аның кулларыннан тартып алу түгел, үзе аңа ныграк сыена бара.

Чаң суктылар. Халык вагон ишекләренә ябырылды. Миңнурый куеныннан чиккән яулык чыгарып, оялып кына, Газинурга сузды.

— Мә, бүләгем булсын, Газинур.

— Миңамы?— дип шатланып һәм гажәпләнеп сорады Газинур.

— Сиңа,— диде кыз әкрен генә.— Син бит минем... бер генәм. Онытма.

Газинур аны күкрәгенә кысты.

— Онытмам, бәгырем, онытмам!

Паровоз озын итеп кычкыртты. Аннары поезд әкрен генә кузгала башлады. Газинур вагон баскычына сикерде.

— Хуш, Миңнурый, хуш, акыллым. Хуш, гөләп чәчәтем!

Миңнурый, чуар яулыгын болгый-болгый, вагон белән янәшә йөгәрә. Вагон тәгәрмәчләре кызурак әйләнә. Газинур яңакларында салкынча каты җилне тоя. Менә Миңнурый туктады. Ул һаман да әле яулыгын болгый. Әнә ул бик кечкенә инде. Ә вагон тәгәрмәчләре кызурак әйләнәләр. Миңнурый инде бөтенләй күренми дә. Поезд инде Бөгелмәнең соңгы йортлары яныннан чабып үтә. Алда очсыз-кырыйсыз киң кыр күренә.

— Хуш, Миңнурый, сау булыгыз, туган җирләрем!— дип соңгы мәртәбә кычкыра Газинур һәм, тәгәрмәчләр тавышы кебек озын көйгә салып, җырлап җибәрә:

...Озакламый без кайтырбыз,
Ай, кояшлар кебек әйләнәп.

XII

Бер елга дип киткән Газинур ике елдан артык читтә йөрде. Караңгы төндә ат абзарлары алдына утырып сөйләшкәндә: йөргән таш шомара, яткан таш мүкләнә, дип әйткән иде Сабир бабай. Нинди хикмәтле, нинди матур сүzlәр! Аларның чын мәгънәсен Газинур юлга чыккач кына аңлады.

Бөгелмәдән кузгалып киткәч тә, башта Газинурның уйлары Миңнурыйе турында гына булды. Сөйгәнненең чуар яулыгы гына түгел, җырларга кушылып җырлана торган матур Бөгелмәнең биек-биек йортлары, завод трубалары, мәһабәт кыясыман күтәрелгән элеваторы да — ул элеваторга Газинур никадәр ашлык ташыды!— күптән инде күздән югалуга карамастан, Газинур һаман да тәрәзә яныннан китмәде. Аңа, ни өчендер, киләсе станциядә Миңнурый яңадан күренер кебек тоела иде. Гүя аларның кайнар мәхәббәтләрен бер-берсеннән аерырлык көч тә, ара да дөньяда юк. Миңнурый — матур һәм чәнечкеле гөләп чәчәге — ул шундый кыз, ул бервакытта да, беркайчан да үзенен Газинурыннан аерылып калмас кебек. «Красногвардеец»тан Бөгелмәгә очып килеп җиткән кебек, алдагы станцияләреннән берсенә дә очып килеп җитәр шикелле. Ләкин станция артыннан станция үтте, ә ыгы-зыгы килеп торган перроннарда, Газинур никадәр генә йотлыгып карамасын, Миңнурый күренмәде. Дөрөс, берничә тапкыр ул алдана да язды — чуар яулыклы кызлар азмыни станцияләрдә! Ләкин үзе алданса да, күңеле шатланды.

Моннан соң, Миңнурыйны исенә төшергән кечкенә генә нәрсәләр дә аның нечкә һәм хисчән күңелен сөендерәчәк иде.

Поезд һаман алга бара. Ямь-яшел урманнарда дулкынланып торган алтын иген кырларына ыргылып чыга һәм Газинурның Миңнурый турындагы матур уйларына: «Менә кайда ул игеннәр! Монда колхозлар безнең «Красногвардеец» хәтле генә түгел икән!»— дигән яңа матур уйлар килеп кушыла иде. Аннары авыллар, разъездлар, кечерәк станцияләр күренеп кала. Һәр жирдә яңа йортлар салалар, һәр жирдә, төзелешләр өстендә, кызыл флаглар жылферди. Бу кызыл флаглар Газинурны станциядән станциягә озатып баралар һәм ул, газеталардан илдә барган төзелешләр турында әллә ничә кат ишеткән булса да, боларны үз күзгә белән күргәннән соң: «Һай-һай, эшлиләр дә икән!»— дип куя иде. Ул арада жәйге тымызык жылдә жылфердәп торган чираттагы кызыл флагчык күздән югалуга, поезд матур болыннар, ямьле тугайлар буеннан бара башлып, зәңгәр тасмасыман вак-вак инешләр күренеп кала. Газинур яңадан үзенең Миңнурыйны исенә төшерә һәм тавышын артык күтәрмичә, иреннәрен кәгазь сыярлык кына ачып, моңлы итеп жырлап жибәрә:

Минем исемдә син генә;
Бәгырем, белмисең генә.

Ләкин озак сагышлана, төшенкелеккә бирелә белми торган шат күңелле Газинур, бара торгач, яңадан үзенең асылына кайтты. Ике-өч сәгать үтүгә аны бөтен вагон белә иде инде. Иптәшләре югары полкларда тын гына ятып, колхоз эшләре, бала-чагалары турында үзара әкрән генә сөйләшеп барган арада, Газинурның шаян һәм шат тавышы әле бер купеда, әле икенчесендә ишетелә иде. Әле ул вагонның арғы башында, алар кебек үк договор белән эшкә баручы Норлат кызлары белән «Сарман»ны жырлый, әле кемнәр беләндер тамбурга чыгып тәмәке тарта, әле олырак юлчылар аны үз яннарына утыртып, кайдан икәнлеген һәм кая баруын сораптыралар, Газинур үзе дә сораптыра. Кешеләр аның бөтен нәрсәне белергә теләвенә гажәпләнәләр. Шәл бөркәнгән бер татар карчыгы аның болай төпченүен ошатып та бетермәде булса кирәк:

— Белмәгәннең беләге тыныч, улым. Барысын белсәң, бик тиз картаерсың,— диде.

Газинур балаларча көлөп жибәрде.

— Юк, эбекэем, хэзер белмэгәннен түгел, белгәннен беләге тыныч. Беләге юан берне егар, белеме юан менне егар, ди безнең Галәк бабай. Сез аны белмисез инде. Йөз яшәгән карт ул!

Үз гомерендә бик күп жирләрдә булган һәм, әлбәттә, Уралны да белгән Гарәфи абзый Газинурның Бөгелмәдә аңа «ошалелый!» дип кычкырган көрәк сакаллы рус карты белән чәй эчеп утырганын күргәч, башын селкеп куйды:

— Һай-һай, жор! Һай-һай, су сөлеге бу Газинур!— диде һәм берәз уйланып торгач, бөтенләй икенче тавыш белән сөйләп китте:— Үзебез турында, пример, берни әйтә алмыйм, бик кыенга туры килсә — сезонлы эшләрдә андый хәлләр булгалый, егетләр,— борынны салындырып кую ихтималыбыз да бар. Әмма Газинур турында алдан әйтә алам: югалмас бу егет! Утта да янмас, суда да батмас! Күр, без вагонга утырганнан бирле яткан урыныбыздан кузгалганыбыз юк, авызыбызга йөзек капкан шикелле һичкем белән сөйләшмибез, ә ул һаман кешеләр арасында.

Гарәфи абзый югары полкага менеп ятты. Аңа каршымыштым Газзән яткан, өченче полкадан Һашим белән Сәлимнең башлары сузылган. Гарәфи абзый аларга, күз кысып, елмаеп куйды:

— Куначага иртәрәк кунакладыгыз түгелме соң, егетләр? Безгә, Газизжан белән, пример, ярый, без олы кешеләр, ә сез нәрсә, эреп аккан шикелле анда ятасыз? Вагон тулы кызлар. Безгә «Красногвардеец»тан гына килен алырга димәгән бит. Пример, әйтәм, бәлки, берәрегезнең бәхете шунда адашып йөри торгандыр. Төшегез, хэзер үк төшегез! Түшәмгә төкереп ятмагыз әле. Төнлә дә йокларга өлгерерсез.

Лакин төне буе йокламаган егетләр төшәргә ашыкмадылар.

— Их, булмаган нәрсәләр,— диде Гарәфи абзый һәм Газинурның аргы баштан ишетелгән жырына колак салып өстәде.— Яшерми әйтәм, сокланам мин безнең Газинурга. Кешедән качмаган кешенең кеше белән сүзе була, ди. Яхшы сүз ишетә.

Вагон тәрәзәләреннән кояш нурлары бәрәп керде. Югарыдан түбәнгә таба, берәз кыйгачлап, сизелер-сизел-

мәс кенә тибрәнәп торган алтын бау сузылды. Күзләренә қояш нурлары тешкән Газзән йөзен читкә борды. Һашим белән Сәлим дә башларын яшерделәр. Вагонның аргы башында Газинур «Нурия»не сузып жиберде, аңа кызлар кушылды.

Юл борылып-борылып бара булса кирәк. Қояш нурлары инде икенче як тәрәзәдән керә. Ул да булмый, вагон эчә караңгыланып китә. Гарәфи абзый баш астына куйган котомкасын җайлый да бүленгән сүзен дәвам иттерә:

— Қайчак, пример, мин үзем дә бу Газинурга аптырап куям. Аның күңелендә кешеләргә карата, нәрсә дип әйтим, яхшы теләкме, зур яратумы ята...

Һашим сүзне уенга борырга ашыкты:

— Вәсбия әби әйткән, ди, мин үлгәч, каберемне Газинурдан казытыгыз, дип. Дөрөсмә икән?

— Ул кадәрәсен белмим, әмма ләкин, егетләр, оятны да күтәрә белергә кирәк,— диде Гарәфи абзый шелтәле тавыш белән.— Вәсбия әби ярым суқыр, ярым гарип, япа-ялгыз бер карчык. Дөрөс, колхоз аны ташламый, ашарына-эчәрәнә биреп тора. Шулай да кешенең күңел дигәнә дә бар бит әле. Җанлы кешенең сөйләшәсә дә, хәбәр ишетәсә дә килә, аннары теге-бу нәрсәгә мохтаж чагы да булгалый. Пример, мин үзем дә, гөнаһны яшереп булмый, аңа күрше булсам да, сирәк керә идем. Керсәм, исәнлек-саулык сорашудан узмый идем. Ә карчык кешенең исәнлек-саулыгы, сорамаһан да, иләк кебек, үтәдән-үтә күренеп тора. Ә Газинур, пример, кайчан карама Вәсбия әби янында, суын да китерә, утынын да ярып кертәп куя. Мичен дә төзәтәп бирә, ишек тупчасын да рәтлә. Сөйләр сүзе дә бетми аның.

— Җитәр инде, Гарәфи абзый, шул Газинурны мактап авыз суларың корыды,— диде Сәлим. Мөмкин булса, ул Газинур турында бөтенләй сөйләтмәс иде, ләкин шул ук вакытта, юлга чыккач, иптәшләрен үзенә каршы куюдан да курка иде. Юл хәлен беләп булмый.

Газинур килде. Аның йөзе чак кына кызарган, кара күзләре уйнап ялтырый, күлмәк якасын ычкындырып жибергән. Үзе яланбаш, чәчен машинка белән кыска итеп алдырган.

— Гомерең озын булыр әле, Газинур, синен турыда сөйләшәп тора идек,— диде Гарәфи көләп.

— Гайбәтемне сатасызмы?

Газинур, ике кулын ике як полкага куеп, күзен кыса төште дә Сәлим белән Һашимга карады.

— Тукта әле, егет,— диде Гарәфи абзый, кинәт башын сузып,— якынрак кил әле, сулышыңны миңа таба өр әле. Әйтәм, пример, бөтен вагонны яңгыратып жырлайсың. Төшергәнсең бит, каһәр!

— Һич юк, Гарәфи абзый. Ярты чынаяктан да кимрәк иде, кече телгә дә тимәде. Дядя Митрофан сыйлады. Бездә, ди, русларда, сыйлап биргәннән баш тартмыйлар. Ә мин әйтәм, татарлар сыйлап биргәнне кире какмыйлар. Шуннан чынаякларны чәкештердек. Ул үзе, Гарәфи абзый, һәкъ без бара торган урманда эшли икән. Ялдан кайтып килүе. Туган авылымда булдым, ди.

— Тукта, тукта,— диде Гарәфи абзый һәм полкадан кабаланып төшә башлады.— Без бара торган леспромхоздан дисеңме? Рәтләп сөйләштеңме соң аның белән? Эшләр, пример, ничек анда? Ярарлыкмы?

— Урта бармак кебек дип әйтә. Кияүне мактаган кебек мактый, безнекеннән дә әйбәт леспромхоз бөтен Уралда юк, ди.

— Сөйләсәң, сүзнең мае чыга, үзем барып сөйләшим әле, егетләр,— диде Гарәфи абзый һәм вагонның аргы башына китеп барды.

Газинур урмандагы эш турында Митрофан карттан ишеткәннәрен иптәшләренә сөйли башлады. Һашим белән Сәлим, кызыксынып, югарыдан башларын суздылар. Тик күзләрен йомып яткан Газзән генә сүзгә катышмады. Ул һаман тын тора һәм үзенек ниндидер бетмәс-төкәнмәс уйларын уйлый иде.

Газинур леспромхоздагы хәлләр турында, үзе күрә белгән кеше кебек кызып, дәртләнеп сөйли иде. Ул әле барып та житкәне юк, ә Соликамск аның өчен туган колхозы кебек якын һәм үз булып әверелгән иде инде. Газинур аның нарат урманнарын, бөтен илгә атаклы урман кисүчеләрен мактый башлады:

— Урман кисүче Володя Бушуевның рәсемен Москва газеталарында басып чыгарганнар. Яхшы эшләгәнә өчен бүләк итеп алтын сәгать жибергәннәр. Ә үзе, ди, дядя Митрофан әйтә, буйга-сынга баһадир түгел, синнән чак кына зуррак. Теләсәң, ди, син дә аның кебек атаклы урман кисүче була алачаксың, ди. Минем куллар кычы-

тып тора эле. Жиңнәрне сызганып тотынсак, шәт сынат-
мабыз, ә?

Кулларын баш астына тыгып яткан Газзән беркемгә
дә карамыйча, караңгы чырай белән:

— Чылбырлынымы?— дип сорады.

— Как же, чылбырсыз алтын сәгать буламыни, Газ-
зән абый.

Газзән, Газинурның авызын яба алмавын күргәч, та-
гын да корырак тавыш белән:

— Алдан күп кычкырасың, башың авыртыр,— диде.—
Ярты чынаяктан эрегәнсең.

Ләкин Газинур исерек түгел иде. Аны аракы исертмә-
гән, аны бүтән нәрсә «исерткән» иде.

Гомерендә беренче тапкыр поездга утырган һәм үзе-
нең туган-үскән жирләреннән беренче тапкыр еракларга
чыгып киткән бу егет, туган илнең зурлыгын һәм киңле-
ген дә үз күзе белән беренче тапкыр күрә һәм шунлыктан
аның күңеле язгы Идел кебек дулкынланып ташый иде.
Моңарчы ул, ничектер, үзенең колхозы, аның көндәлек
ыгы-зыгысы белән генә яшәде. Ә поездга утырганнан соң
күпме жир үтте, күпме станцияләр, күпме шәһәрләр күр-
де. Ә алда яңа станцияләренең, яңа шәһәрләренең исәбе дә,
хисабы да юк.

Беренче күргән нәрсә һәрвакыт яңа, үтә кызык була.
Ләкин ул яңа, ул үтә кызык нәрсәләр бик күбәеп китсә,
алар үзләренең күплекләре белән кешене басалар, той-
гыларының үткенлеген киметәләр һәм ахыр килеп анын
күңелендә гамьсезлек тудыралар. Ләкин Газинурның тын-
гысыз жаны бу гомуми кагыйдәгә дә сыярга теләми иде.
Жил өрөп торган ут һаман көчәя барган кебек, Газинур-
ның күңеле дә, яңадан-яңа нәрсәләр күргән саен, һаман
киңәя, зурая гына бара иде шикелле.

Гарәфи абый да, хәтта бөтен юл буенча яткан жирен-
нән кузгалмыйча түшәмгә карап барган Газзән дә аңар-
дан көләләр.

— Станция саен төшөп ни эзлисез, юләр,— диләр.

«Их, Гарәфи абый, Гарәфи абый! Син үзең бөтене-
сен күргәч тә, бүтәннәргә ул кызык түгел дип уйлыйсың-
мы? Әллә, Сәлим белән һашимга күрсәтеп, алар менә
синең кебек, тиле бозау шикелле, чабып йөрмиләр бит
дизеңме? Ләкин дә бит, Гарәфи абый, һашим белән
Сәлим жидееллык мәктәп бетергән кешеләр, алар бит

Казанда гына да әллә ничәшәр тапкыр булганнар. Ә Газинур Бөгелмәдән ары кая киткәне бар? Эзли, имеш! Нәрсә эзли соң Газинур? Гарәфи абзый, әйт әле, яз көне жылы туфракны тишеп чыккан яшь бодайлар нәрсә эзли? Нигә алар, бер-берсен узышып, көн-төн үсәләр, кояшка үреләләр? Аңлат шуны, Гарәфи абзый, әгәр шуны аңлатсаң, Газинур да сиңа үзенә күңелен аңлатыр».

Гарәфи абзыйның шаярып кына әйткән сүзләре Газинурның күңелендә әнә шундый катлаулы бер тойгы, җавап уятты. Ләкин ул боларны, әлбәттә, телдән әйтмәдә һәм әйтергә җыенмады да. Ул үзенә берәз гажәпләнгән-сыман дугаланып торган кара кашлары астындагы акыллы күзләре белән Гарәфи абзыйга текәп карады да, нәкъ балаларча, беркатлы гүзәл сафлык белән елмайды:

— Үзем дә белмим, ләкин чыгасы килгәч нишлим, Гарәфи абзый.

Поезд яңа зур станциягә килеп җитә иде.

— Кипяток...— диде Газзән һәм яз көне беренче тапкыр өнәннән чыга башлаган карт аю төсле ашыкмый гына полкадан төшә башлады.

— Үзем алып киләм!— диде Газинур һәм Гарәфи абзыйның калай чәйнеген эләктереп, чыгып та китте.

XIII

Бригадир биек штабельләр арасында тирән уйга чумып утырган карт урманчы Карп Васильевич янына Газинурны алып килде.

— Саумы, Карп Васильевич? Менә сиңа яңа ярдәмче китердем, рәхим ит.

Бригадирның бу сүзләренә каршы урманчы борын эченнән нидер мыгырдап кына куйды. Газинур берни дә аңламады. Ул бу кешегә сәерсенеп карады. Картның кечерәк борыны өстендә нечкә кыршаулы күзлегә төшәм-төшәм дип кенә атланып тора. Сары мыгының чылгыйларын өскә таба бөтереп җибәргән, шундый ук сары сакалының очы да, чак кына бөтерелеп, өскә таба карап тора. Авызында кыска саплы кәкре трубка. Ул аны еш-еш суыра һәм авызыннан көлтәләп чыккан төтенне, тын-гысыз черкиләргә ачуланып куган кебек, кулы белән әлән-дән-әле таратып тора. Кайдадыр якында гына тукран тукылдый. Күрәсен, ул да картның эчен пошыра, тавыш

ишетелгән саен, аның мыек очлары селкенеп куялар. Газинур ни дип тә уйларга белмичә аптырап басып торганда, Карп Васильевич кинәт урыныннан күтәрелде.

— Менә нәрсә, хөрмәтле иптәш,— диде ул бригадирга һәм кулын селкеп куйды:— Мина ярдәмче кирәкми. Шул!

Бригадир елмайды. Ул, күрәсен, картның холкын белә иде.

— Ни сөйлисең, Карп Васильевич. Сиңа, берүзенә кыен бит. Яшьләргә килгәндә, хәтерен калмасын. Яшь чак — яшел чак. Төрлесе була. Ярый, минем эшем күп, Карп Васильевич. Биргәндә алып кал, соңыннан сорап йөрсәң дә булмас. Ә иптәш Гафиятуллин начар егет түгел, бугай.

— Башта алар берсе дә начар булмый,— диде карт, ләкин аның тавышында баягы кискенлек юк иде инде.

Ике ай буе Карп Васильевич яшь кенә бер егетне маркировкага—тамга салырга өйрәтте. Киләчәктә мастер итү турында хыялланды. Беренче өйрәнчеге, маркировщик эшен ошатмыйча, ташлап киткәннән соң, Карп Васильевич яңасын бик төпченеп сайлады. Егет юньле генә шикелле иде. Сәләте дә бар, тырыш та. Ә гомерен хезмәткә багышлаган, бөтен шатлыгын шул хезмәттән тапкан Карп Васильевич каршында бу сыйфатлар әһәмиятсез түгел иде. Ул өйрәнчегенең кечкенә генә уңышына да чын күңеленнән, аталарча шатланды һәм жыелышларда булсын, өендә булсын, бу турыда үзенә бертөрле горурлык белән сөйләп килде. Бала чагыннан ук урманда эшләп үскән һәм урман остасы булу өчен никадәр зур кыенлыктар аркылы үтәргә кирәклеген бик яхшы белгән карт урманчы яшьләргә бу эшне бик аз вакыт эчендә үзләштерергә мөмкинлек булуына куанып бетә алмый иде. Ләкин анын шулай зур күреп, кадерләп өйрәткән егете бөтенләй көтмәгәндә һәм, күңел өчен генә булса да, Карп Васильевич белән сөйләшмичә, икенче бер эшкә күчеп китте. Бу үз һөнәре белән горурланырга яраткан картны чиксез җәберсетте. Әлбәттә, яшь егеткә моторлы пычкы белән яки тракторда, автомашинада эшләве кулайрак, ләкин маркировканы да кем дә булса ясарга тиеш ләбаса. Юк, кем дә булса түгел, ә агачны бик яхшы таныган кеше ясарга тиеш. Чөнки маркировщикның тамгасыннан башка бер генә бүрәнә дә урманнан читкә китми. Киселгән агачның

икенче гомер юлын билгеләүче дә, яңа тормышка аңа путевка бирүче дә ул!

Әгәр дә юньсез егет берни әйтми генә китеп барган булса, бер хәл иде әле. Ул чагында Карп Васильевичның күңеле, бәлки, бу хәтле кыйналмас та иде. Ул юньсез киткән вакытта «тамга салу — эшмени ул» дип мыскыл иткән бит әле. Моны инде карт урманчы һич тә күтәрә алмый иде. Чөнки хезмәт ул барыннан да югары, аны кимсетергә берәүнең дә хакы юк!

— Әйе,— диде урманчы бригадирга,— башта алар берсе дә начар түгел. Ә соңыннан... син күр дә мин күр.

— Житте, житте, Карп Васильевич. Яшь чак — яшел чак дим бит. Ниләр булмый.

Бригадир анда-санда гына аударылмый калган наратлар белән чуарланган киң кисенте буйлап китеп барды. Карп Васильевич, Газинурга күтәрелеп тә карамыйча, яңадан агач төбенә утырды. Берничә минут алар икесе дә тын тордылар. «Жилле карт икән», дип уйлап алды Газинур һәм, мастерның марля белән ураган кулына, аңары озын саплы маркировка чүкеченә күз төшереп, кызгангансыман башын селкеп куйды.

— Кулың авырта, ахрысы, дядя Карп? Бир әле чүкеченә, эзрәк сугып алыым. Кайда, ничек сугарга?

Карп Васильевич Газинурга бер тапкыр күтәрелеп карады да читкә борылды.

— Әгәр дә бар кеше дә тамга суга белсә, мин аны авырткан кулым белән сугып та йөрмәс идем,— диде ул, шелтәлэгән төслерәк итеп.— Аны сала белеп салырга кирәк. Бу утын яру түгел, егеткәй.

— Күрсәтеп бирсәң, дядя Карп, мин бик тиз отып алыр идем.

Картның күзләрендә кызыксыну чаткысы кабынгандай булды.

— Отып алыр идем дисеңме? — дип сорады ул.

— Әйе.

Шуннан соң гына Карп Васильевич Газинурны игътибар белән баштанаяк карап чыкты. Әмма урта буйлы, зур кара күзле гади авыл егете аның күңеленә ошап бетмәде, ахрысы, сүрән йөзе яктырмады. Ләкин Газинур, картның салкын карашын гүя сизмәгән кебек, үзенә яңадан-яңа сорауларын яудыра барды. Агачларның юан башларындагы тамгага кулы белән күрсәтеп:

— Дядя Карп, тамгадагы беренче хәреф нәрсәне аңлата? «Ш» белән янәшә ике шакмак тора, аннары цифр. Аларның хикмәте бармы?

Карт тамга чүкечен брезент курткасының кесәсенә тыгып куйды да Газинурга тагын бер тапкыр карап алды.

— Тукта әле, егет...— диде ул, жиңелчә ачуланып.— Нигә тигәнәк кебек ябышасың? Кем син? Кайдан килдең? Нинди һөнәрең бар?

Карп Васильевич Газинурның үзе турындагы кыска һәм беркатлы хикәясен тыңлагач, күн кепкасын бармагы белән күтәреп, башын кашып куйды, кырыс карашы эз генә йомшарып киткәндәй булды.

— Алай икән-н...— диде ул сузып кына һәм егеткә туры карап сорады:

— Ә син, егетем, чынлап өйрәнергә телисеңме? Әллә тегеләй-болай гынамы?

— Чынлап телим!— диде Газинур. Аның бу кыска жавабында, бигрәк тә акыллы күз карашында теләк тә, кыюлык һәм ниндидер зирәклек тә бар иде. Карп Васильевичның күңеле бөтенләй йомшарды.

— Алайса тыңла, егетем,— диде ул һәм кесәсеннән тамга чүкечен алып, калкып торган «Ш» хәрефенә бармагы белән төртеп күрсәттә:— Бу баш хәреф агачның сортиментын күрсәтә, ягъни бу агачтан нәрсә ясалачакын әйтә. «Ш» дигән икән, димәк, бу агач шпал ясарга китә. Аңладыңмы? Әгәр тамганың беренче хәрефе «А» булса, ул бүрәнәләр авиациягә китә. Ә хәрефтән соң куела торган квадратлар агачның сортын күрсәтә: бер квадрат — беренче сорт, ике — икенче, өч — өченче. Дүртенче сорт булмый. Нибары өч. Ә инде квадратлардан соң куела торган цифр агачның диаметрын, ягъни юанлыгын күрсәтә. Төшендеңме?

— Бераз төшендем шикелле,— диде Газинур.— Үземчә әйтеп карыйм әле, буталмадыммы икән.

Ул картның сөйләгәннәрен үзенчә кабатлап чыкты да бераз көлемсери төшеп:

— Дөрөс сөйләдемме?— дип сорады. Дөрөс сөйләгән белә, шулай да моны картның үз авызыннан да ишетәсе килә иде аның.

«Үткен, шельма!» дип уйлап алды карт, ләкин мактаудан тыелып, сүзен дәвам иттерде:

— Ләкин монысы аның иң жиңеле. Монысын аның башына тай типмәгән һәр кеше аңлый ала. Тамга салучы агачларның сортларын таний белергә, аларны бутамаска тиеш. Югыйсә, сиңа беренче сорт дип икенче сортны тыгарлар, ә син шап та шап — тамга сал. Юк, алай булмый ул, егетем. Агачны таний белү — кыенрак. Моны бер утыруда төшендереп тә булмый. Бу — фән! Әйе. Ләкин теләгән кеше белә ала. Кеше акылы ирешә алмый торган бернәрсә дә юк. Шул, егетем, теләгән булса, өйрән — экренләп барысын да төшендереп бирермен. Хәзер әйдә, агачларга тамга салыйк. Синәң чүкеч тотканың бармы? Кадакны бер сугуда төбенә кадәр батыра аласыңмы? Бик яхшы, хәзер сынап карарсың. Тамганы да бер сугуда салырга кирәк: тамга ачык, туры булып, бүрәнә башының өске кырыена, билгеле бер урынга төшсен. Менә болай.

Карт озын саплы чүкеч белән жиңелчә селтәнде дә бүрәнә башына шап итеп сукты.

— Күрдеңме, — диде ул үз хезмәтеннән тәм тапкан бер тавыш белән: — тамга нинди ачык булып төште. Менә тагы. Күрдеңме? Менә тагы! Һоп! Күрдеңме, чүкеч бөтен йөзе белән ничек тип-тигез килеп төшә. Я, хәзер син сәләтеңне күрсәт, егетем. Кабаланма. Чүкечне менә болай тот. Берәү дә анадан мастер булып тумый. Барысы да тырышлык белән күнегү аркасында килә.

Газинур, учларына төкереп, кулларын бер-берсенә ышкыды да чүкечне алды. Аннары уйнаган шикелле генә шап иттереп агачка сукты. Тамга ачык, тигез булып төште.

— Я, я, тагын берне! — диде карт жанланып.

Газинур тагын сукты. Бу юлы да тамга ачык, матур булып төште. Карт, ике кулы белән тез башларына тотынып, бөтен гәүдәсе белән алга иелгән һәм балык тотучы кебек муенын сузган килеш:

— Я, я, тагын берне! — дип кычкырып торды. Ул егетнең эшләвен ошатты булса кирәк, — теләсәң, булдырасың, — диде.

Урман кисүчеләр барагына Газинур күтәренке күңел белән кайтты. Ул эшеннән бик канәгать иде. Ә Карп Васильевич аңа барысыннан да бигрәк ошаган. Сәер, ләкин һәйбәт карт!

Газинур иптәшләреннән кайда эшләүләре турында сорап башлады. Һашим белән Сәлим автомашиналар

га бүрәнә төяшкәннәр, Гарәфи белән Газзән ат белән эшлэгәннәр икән...

— Я, ничек урман эше, Газзән абый?— дип сорады Газинур, бүтәннәргә караганда күңелсезрәк утырган колхоздашынан.

«Красногвардеец»тан чыгып киткәннән бирле кырырмаган, йөзен саргылт сакал-мыек баса башлаган, артык аз сүзле Газзән кыска гына җавап бирде:

— Эш кодалый бару түгел,— билгеле.

— Ә синең сразы буйлы штан киясең киләмени, Газзән абый?— Газинур кычкырып көлеп җибәрде, аннары җитди итеп өстәде.— Эх, Газзән абый, эш турында алай әйтергә ярыймыни?

Газзән белән сөйләшүе кыен иде. Ул «куй, бызлап торма!» — дигән шикелле кулын селтәде дә Газинурның сүзләренә бөтенләй җавап бирми башлады.

Баракта утыз-кырык кеше тора иде. Газинур алар белән танышырга ашыкты. Поездда очраган дядя Митрофан белән атаклы урман кисүче Владимир Бушуев та бу баракта торалар икән. Газинур бу турыда белгәч куанып китте.

— Дядя Митрофан, теге иң шәп стахановчыгызны күрсәтегез әле,— диде Газинур, Митрофан карт янына барып. Карт куе кашлары астына яшеренгән кечкенә күзләрен барак буйлап йөртеп чыкты да:

— Күренми, кайтмаган әле,— диде.

Икенче көнне Газинур эштән тагын да күтәренкерәк күңел белән кайтты. Кич белән, йокларга яткан чагында Һашим белән Сәлимнең икесенә берьюлы сорау бирде:

— Егетләр, әйтегез, ботак нәрсә ул?

Һашим кычкырып көлә башлады.

— Исән торасыңмы, Газинур, ата казың күкәй саламы?

— Ачуы килмәгәндә,— диде Газинур һәм майкасын салып, кроватька сузылып ятты. Аның тәне кояшта янып көрән төскә кергән. Кулбашлары салыныбрак тора, күкрәге киң, мускуллары көчле.— Юк, Һашим,— диде ул кинәт җитди тавыш белән,— мин шаярмыйча сорыйм бит. Урманчы булгач, аны белергә кирәк. Белмәү гаеп түгел, белергә теләмәү гаеп, шулаймы, Гарәфи абый?

— Шулай, шулай, бик дөрөс әйтәсең, Газинур,— диде Гарәфи һәм өстенә газета гына җәелгән өстәл янына ки-

леп, өстәлдәге лампаның куыгына өрдә. Ут гөлт итеп сүндә. Барак эче дөм-караңгы булып китте. Ләкин берәздән тәрәзә пыялалары өз генә аксылланды.

— Белмәсәгез үзем әйтим. Ботаклар,— диде Газинур, Карп Васильевичтан ишеткән сүзләрне кабатлап,— үзәгачның тумыштан килә торган кимчелеге.

Газинурны яратып бетермәгән, Әлфия алдында оятка калдыруын бер генә минутка да исеннән чыгармаган Сәлим, үртәп көлдән тыела алмады.

— Ботак агачның кимчелеге булса, кешенең аяк-кулы нәрсә була? Ни сөйләгәнәңне белмисең бит, мастер абый.

— Агачның түгел, үзәгачның, русча әйткәндә деревинаның,— дип төзәтте Газинур. Ул Сәлимнең авызын капларлык бүтән сүзләрне дә тапкан булыр иде, ләкин бүген аның һич тә әрләшсә килмәде.

— Бүрәнә аша бүре үтермә, калай этәч!— диде Газзән, Сәлимне яклап, һәм кроватен шыгырдатып икенче ягына әйләнәп ятты,— йокла!

— Чү, Газзән абый, яшь мастерның сүзен тыңлыйк әле,— дип Сәлим яңадан чәнчеп алды.

Газинур, иптәшләренә көлүенә карамыйча, караңгы түшәмгә текәлгән килеш, үз фикерен аңлатырга тотынды. Үзәгачта ботаклар никадәр азрак булса, үзәгачның кыйммәте шулкадәр югарырак икән. Аннары үзәгачта ботакның кайда туры килүе дә — уртадамы, кырыйдамы — бик мөһим. Ләкин ботак үзәгачның бердәнбер кимчелеге түгел. Үзәгачның бүтән кимчелекләре дә шактый икән. Газинур үрелгән яки кәкрәйгән үзәгачлар турында, ярык яки черек үзәгачлар турында, үзәкләре зәңгәрләнә башлаган үзәгачлар турында сөйләп китте. Хәзер инде берәү дә аңардан көлми иде. Хәтта Газзән дә башын аның ягына таба борды. Кайчак Газинур тукталып кала, бутала, күрәсәң, бик күп нәрсә аның үзенә дә ачык түгел әле. Шулай да ул шушы берничә көннән эрәм үткөрмәгән, иптәшләренә билгеле булмаган әллә нихәтле яңалыкларны беләп өлгергән. Барыннан да бигрәк тыңлаучыларга аның яңаны тотып алырга, төшенергә ашкынуы тәэсир итте. Һашиб белән Сәлим аңа беренче тапкыр эчләреннән кызыгып куйдылар. Гарәфи абыйның да күңеле кытыкланды булса кирәк, яткач тәмәке тарта торган гадәте булмаса да, торып тәмәке төрә башлады.

— Безнең мәрхүм әткәй әйтә торган иде, — диде Гарәфи абзый тәмәкесен суыра-суыра, — алтынны тоткан таныр, дияр иде. Агач та, пример, шундый ук алтын. Без шул алтынны таптап йөрибез, әмма берни күрмибез. Күзләргә йомып йөргәч, шулай була икән ул. Мин бит элек тә урман эшендә аз-маз маташкалаган кеше, пример, оят булса да әйтим, Газинур минем авызымнан алып әйтте. Газинур түгел, мин сөйләргә тиеш идем сезгә бу сүзләргә. Егет син, Газинур!

Көтмәгәндә Гарәфи абзыйның Газинурны яклап һәм мактап куюы әңгәмәгә бөтенләй башка төс бирде. Карангы баракта колхоздашлар таң сызыла башлаганчы сөйләштеләр. Гарәфи абзый урман эшендә берни дә белмим дип тыйнакланган булса да, сөйләшә торгач, аның да теле ачылып китте. Ул урман кисүчеләргә файдалы булган бик күп нәрсәләр турында сөйләде.

Жанын ватылмый торган чуен тартма эченә бикләп куйган Газзән генә сүзгә катнашмады. Ул яшелле-сарылы тавышлар чыгарып күптән тегермән тарттыра иде.

Сөйләп арыгач, Гарәфи абзый да, аннан соң Сәлим дә йокыга киттеләр. Ә Газинур белән һашим әле һаман хыялланып сөйләшәләр иде. Ләкин алар тиздән үзләрен күңелсезлек көтүен башларына да китермәделәр.

Беркөнне кич белән, бригадир аларның барысын да үз конторкасына алып керде дә вакытлыча, кышка кадәр, төрлесен төрле участкага жиберергә мәжбүр булганлыгын әйтте.

— Жәй көне, үзегез күрәсез, бездә эш аз. Безнең сезон кыш көне башлана. Кыш көне жаныгыз нихәтле теләсә, шул хәтле эш булачак. Тагын бер тапкыр әйтәм, егетләр, мин сезне вакытлыча гына күчерәм.

— Бишебезне бер урынгамы? — дип сорады Гарәфи абзый. — Без бер-беребездән аерылмаска теләр идек, иптәш бригадир.

— Юк шул, бишегезне биш урынга жиберергә туры килә.

Бригадирның бу сүзләреннән соң, барысы да шаулаша башладылар. Иптәшләреннән һич тә аерылырга теләмәгән Газинур бигрәк тә кызды.

— Юк, начальник безгә үзе әйтте, сез бергә эшләрсез, бергә торырсыз, диде. Без башта ук сөйләшеп куйган идек.

— Мин дә, иптәш Гафиятуллин, үз башым беләм генә эшләмим. Мин дә начальникның боерыгын үтим.

Газинур аңа ышанмыйча карады.

— Начальник үзе куштымы?

— Алайса, киттек, Газинур,— диде Гарәфи абзый, Газинурның жиңеннән тартып.— Начальство белән сүзгә килешү яхшы эш түгел.— Һәм кулларын аркасына куйган килеш, башын иеп, баракларга таба юнәлде.

Газинур дары кебек кабынып китте. Аны бригадирның сүзләреннән битәр күпне күргән, тәжрибәле Гарәфи абзыйның бригадир белән бик тиз килешүе һәм башын бөгеп, мескенләнеп китеп баруы гарьләндерде.

Аз гына вакыт эчендә Газинур урман эшен чын күңеленнән яратырга өлгерде. Гәрәбәдәй сары кәүсәле, иртәкич берөзлексез шаулап торган мәһабәт наратлар, әллә нинди жыл-давылларга да бирешмәгән юан-юан агачларны егып баручы урман кисүчеләр, агач ташучы күңелле шоферлар, киёмнәре дә, борыннары да майга буялып беткән тракторчылар, подстанциядә — урман шаулавы кебек тигез гөжләү белән әйләнеп торган дизельләр янында эшләүче житди монтерлар, кепкаларының козырекларын артка әйләндереп кигән шаян слесарьлар Газинурның йөрәгенә бик нык кереп урнашканнар һәм ул алардан, бигрәк тә аны чын күңелдән өйрәтә башлаган Карп Васильевичтан һич тә аерылырга теләми иде.

— Юк, мин моннан китмим! — дип кычкырды ул бригадирга һәм иптәшләренә борылып өстәде:— Хәзер үк начальникның үзенә барам.

Газинур бүрәнәләр төяп узып баручы автомашиналарның берсенен кабина баскычына сикерде дә борылышта күздән дә югалды.

Леспромхоз начальнигы әле иртән иртә үк шәһәргә чыгып киткән һәм кайчан кайтасы да билгеле түгел икән. Контора кешеләре дуылдап килеп кәргән егетнең сүзләрен сәерсенеп тыңладылар. Ярсу йөрәкле татар егетеларга ошады, ләкин бу эштә начальникның үзеннән башка берәү дә ярдәм итә алмавын әйттеләр. Начальникның чыннан да шундый приказы булган икән.

Газинур урамга чыкты һәм, кәефсезләнеп, бүрәнәләр өеме өстенә утырды. Күк йөзәндә бер генә болыт та юк. Кайдадыр такта яралар, ахрысы, түгәрәк пычкы зырыл-

давы ишетелә. Бөтен поселок эчендә тәмле сагыз исе анкый.

Газинур ашыкмыйча гына тәмәке төрдә һәм, зәңгәр тәмәке төтене аркылы поселок урамы буйлап карый-карий, күңелсез уйларга чумды. Әгәр чыннан да күчәргә туры килсә? Карп Васильевич ни әйтер? Элекке өйрәнчегеннән күңеле кыйналган кебек, Газинурга да рәнжәрме? Менә бит аяк астыннан килеп чыккан бәла нинди була ул. Эх!

Гарәфи абзыйны күз алдына китергәч, Газинурның күңеле тагын да ныграк борчыла башлады. Нишләп бу Гарәфи абзый бу кадәр йомшак? Еламаган балага имчәк бирмәүләре исеннән чыкканмы әллә. Үзәң дауламагач, конечно, контора нәрсә язмас. Эх! Менә булсын иде биредә Гали абзый, менә юлын табар иде ул!

Гали абзыйны исенә төшергәч, Газинурның пошынган күңеле шактый тынычланды. Гали абзый кебек кешеләр монда да бардыр ич! Әлбәттә, бар. Алар кайда юк?!

Газинур, кепкасын җилкә чокрына этеп, урыныннан сикереп торды да автомашиналарның тәгәрмәчләре һәм чылбырлы трактор-лесовозлар актарып бетергән киң урамның аргы башына таба йөгереп китте. Кикрикларен канга батырып сугышып торган ике этәч, куркып, аның аяк астыннан икесе ике якка очты.

Леспромхозның партөешма секретаре урнашкан өр-яңа нарат йортка керер алдыннан Газинур бер генә минутка туктап калды. Ул үзенә өстен-башын какты, ычкынган якасын төймәләде. Аннары кыю рәвештә ишекне тартып ачты.

— Керергә рөхсәтме?

Өстәл артында утырган ак гимнастеркалы, кырык биш-илле яшьләрдәге күзлекле бер кеше ягымлы тавыш белән:

— Рәхим итегез, ни йомыш?— диде.

Газинур аның чәчен машинкада алдырган киң маңгайлы башына, калын кара кашларына, ачык чыраена тагын бер карап алгач, әкрән генә:

— Миңа партөешма секретаре кирәк иде,— дип со-рады һәм ни өчендер каушап китте.

— Мин булам,— диде өстәл артындагы кеше.—Рәхим итегез, утырыгыз.

Газинурның каушавы тагын да арта төште. Ул икеләнәп калды: утырыргамы, юкмы? Гали абзый янына килеп кәргәч, ул үзендә курку түгел, ә эчке каушау сизә торган иде. Әмма Газинур бервакытта да аңардан ятсынып тормый иде. Ә биредә ул ятсына, ахрысы, беренче күргәнгәдер.

Шулай да ул урындык читенә утырды һәм үзенен кемлеген дә әйтеп тормастан, зары турында кызып-кызып сөйләргә кереште. Секретарь аны бүлдермичә тыңлады, бары тик күзлеген салып, сул кулының ике бармагы белән күз төпләрен генә сыпырып алды. Аннары күзлеген яңадан киде. Дулкынланган Газинур аның күзләренен нинди төстә икәннен дә күрә алмады, әмма аларның үзен игътибар белән күзәтүен сизде һәм тотлыгып калды.

— Сөйләгез, сөйләгез,— диде секретарь.

— Мин инде әйтәсе сүземне әйттем, иптәш секретарь,— диде Газинур, кулындагы кепкасын бөтереп,— безне бер-беребездән аермагыз, безгә элекке урыныбызда эш табып бирегез. Нинди эш булса да ярый, без эштән баш тартмыйбыз. Агач кисәргә булса да, ат белән ташырга булса да, ботак чабарга булса да — барыбер.

— Сез партиялеме?— дип сорады ахырда секретарь.

Газинур кызарып җавап бирде:

— Юк, мин партиясез.

— Комсомолецмы?

— Түгел.

Газинур үзенен кемлеген сөйләгән чагында секретарь аңа тагын да текәлебрәк карый башлады. Ләкин аның бу төпченүле карашы Газинурга ошап бетмәде. «Алтын сәгать тапканмыни, әйләндереп-әйләндереп карый»,— дип уйлап алды ул эченнән.

— Монда үзең килдеңме? Берәрсе өйрәтеп җибәрдеме?— дип сорады секретарь.

— Үзем килдем, беркем дә өйрәтеп җибәрмәде,— диде Газинур.

Секретарь урыныннан торды. Ул Газинурдан шактый озын, юан иде. Газинур аның янында үзен малай гына итеп сизде. Сөйләгән вакытта ничектер онытылган каушавы яңадан йөрәген салкынайтып җибәрде. Күнелендәгене барысын да яхшылап сөйләп бирә алдымы соң ул? Бутамадымы? Татарча булса, буталмас иде, барысын да бәйнә-бәйнә төшендереп бирер иде. Русча менә кайчак

кирәкле сүзне табып булмый. Газинур борчылып секретарьның жавабын көтте. Ни әйтер?

Секретарь, өстәл артынан чыгып, уң кулын Газинурның иңбашына куйды. Газинур урыныннан сикереп торды һәм секретарь сүз әйтмәс борын ук барысын да аңлады. Сулышы иркәнәеп китте.

— Яхшы, иптәш Гафиятуллин, син хәзер бар, кайт. Үзең дә тыныч бул, иптәшләрәңне дә тынычландыр. Начальник кайту белән үк барысын да жайларбыз. Беркая да китмәссез.

...Ике ягына да мәһабәт наратлар үсеп торган олы урман юлы буйлап Газинур иптәшләрә янына кайта. Аның итек үкчәләре машина тәгәрмәчләре астына түшәлгән һәм ике буразна кебек еракка-еракка сузылып киткән такталарга дөп-дөп баса. Ә йөрәгендә шундый зур шатлык, күңеле шундый якты, әйтерсең, берүзе бөтен дөньяны кочаклаган. Кепкасын кулына тотып, адым уңаена селкә-селкә бөтен тавышы белән кычкырып жырлый.

Урманнарға керсәң, сызгырып кер,
Селкенмәгән агачлай калмасын...

Иптәшләрә, барак каршындагы чирәмгә ятып, аны көтеп торалар иде. Караңгыланып килгән урман эченнән күтәрәнке жыр тавышы ишетелгәч:

— Безнең Газинур кайта,— дип башларын күтәрделәр.

— Тәки үз дигәнән булдырган, ахрысы,— диде Гарәфи абзый һәм ябык йөзе яктырып китте. Хәтта аз сүзле, һәрвакыт караңгы чырайлы Газзәннең дә йөзендә ниндидер жанлану сизелде.

Урман арасыннан жырлый-жырлый килеп чыккан Газинур, кулын болгап, ерактан ук иптәшләрәнә кычкырды:

— Китмибез, калабыз!

XIV

Берничә ай вакыт үтте. Көзгә салкын яңгырлар башланды. Көзнең беренче атналарында алтыннан койган шикелле сары яфраклары белән шыбырдап утырган ак

каеннар, кызгылт яфраклы усаклар, өрәңгеләр хәзер көн-нән-көн шәрәләнә баралар. Бары тик наратлар, чыршылар һәм ак чыршылар гына үзләренәң яшел ылысларын коймый, алар жәй көннәрендәгечә бизәнәп-ясанып утыралар, тик берәз карасулана гына төшкәннәр.

Урманда жәйге күңелле чыр-чулар да ишетелми. Сай-рар кошлар күптән инде очып китте. Моннан бер атна элек Газинур урман эчендәге күлдә киек үрдәкләрнең ерак юлга чыгар алдыннан төркөмгә туплануына карап торды. Кieke үрдәкләр әле бер төркөмгә жыелалар, әле күл эченә таба йөзеп китәләр, яки муеннарын сузып һавага күтәреләләр. «Болары егет-жиләннәре булса кирәк, сабантуендагыча, кая басарга белмичә ярсыйлар»,— дип уйлады Газинур. Ул шулай уйларга гына өлгергән иде, яшел башлы ата үрдәк, тирә-ягына бер каранып алды да, шундый моңлы итеп кычкырып жибәрде, Газинурның күзләренә яшьләр килде. Бер минуттан үрдәкләр бөтенесе берьюлы һавага күтәрелделәр һәм күл өстендә әйләнә башладылар. «Туган жирләре белән саубуллашалар,— дип уйлады Газинур.—Кешеләр туган жирдән туйган юк, туган илнең төтене дә тәмле диләр. Сөз, кошлар, андый нәрсәләргә белмисез инде».

Үрдәкләр күл өстендә бер әйләндедәр дә, өчпочмак булып тезелеп, көньякка таба юл алдылар. Газинур алар күздән югалганчы карап торды һәм, Миннурыен юксынып, сагышланып куйды.

Ләкин куллары һәрвакыт эшкә кычытып торган Газинур уй-сагышка чумып озак йөри алмый иде. Лес-промхоз тормышы аны көннән-көн күбрәк мавыктырды, ул анда һәр көн нинди дә булса бер яңалык ача барды һәм шуңа сабый баладай чын йөрәктән сөенде.

Ул арада салкын Урал кышы сәлам бирә башлады. Ул суыкка чыдый алмаган кошларны куып кына туктамады, урмандагы бөтен жәнлекләргә озын кышка тизрәк хәзерләнәргә мәжбүр итте. Тиеннәр, иртәдән кичкә кадәр агач башларында сикерешеп, чикләвек жыюдан туктамадылар. Аю өнгә ятарга ашыкты. Бүреләрнең, төлкеләрнең йоннары куерды, саесканнар, ала каргалар, чәүкәләр, песнәкләр кешеләр тора торган урыннарда якына килделәр.

Кечкенәдән табигать кочагында үскән Газинур боларның барысын да күрсә дә, исе китмәде.

Иртән алар, Карп Васильевич белән бергәләп, эшкә баралар. Берсе алданрак чыкса, икенчесе берәз көтөп тора. Күзлеген борын очына гына элгән Карп Васильевич картларча ашыкмыйча, әкрән генә атлый, ә Газинурның күкрәгендә, әйтерсең, казан кайный, ул колын шикелле юргаларга гына тора. Делянка аңа сабантуе майданын хәтерләтә, һәм ул анда көрәшкә катнашырга теләүче, ихтимал, күңеле сөйгән кунак кызын да очратырга өметләнүче егет кебек, дулкынланып, ашкынып бара. Хәтта кайчакларда төнлә, кинәттән уянып киткәчтә, шушы гөрләп торган делянка аның күз алдына килеп баса һәм татлы йокыларын качыра. Мондый вакытларда ул таңга кадәр уйланып ята, ә иртән гажәеп бер жиңеллек һәм дәрт белән эшенә йөгәрә.

Әле ерактан ук, урман шаулавына кушылып, үткен пычкыларның үзенә бертөрле нечкә һәм моңлы көй белән зырылдаулары, агачларның гөрселдәп авулары, балта тавышлары, тракторларның гүләве, ат әйдәүчеләрнең һай-һулары ишетелә. Делянкага якынрак килгән саен, бу гомуми шау-шу көчәя, зурая бара. Берничә минуттан, борылышны үткәч, бөтен делянка күренә башлый. Алда кара стена шикелле урман шаулап тора. Кулларына моторлы пычкылар яки урманчылар лучковая дип атап йөрткән гади кул пычкылары тоткан агач аударучылар, атакага барган шикелле, шул кара стенага таба һөжүм итәләр. Иң хәтәр жылларга дә бирешмичә, жәен-кышын шаулап торган мәһабәт наратлар, зифа ак чыршылар төпләренә зырылдап торган үткен пычкы баткач, калтыранып киткәндәй булалар, аннары, ни булды дигәнсыман, бер генә секундка тынып калалар да әкрән генә авалар. Алар ауган урында һавага кар фонтаннары күтәрелә, һәм кар бөртекләре, ап-ак парашют гөмбәзе шикелле кабарып, берәздән яңадан жиргә төшә башлый, урман кисүчеләрнең бүрекләренә, иңнәренә кунып ала-кола итә.

Агач аударучылардан илле метрлар чамасы арттарак ботак чабучылар эшли. Иртәнге кояш яктысында аларның балталары һәм балта астыннан очкан ап-ак йомыркалар ялт-йолт килеп тора. Ботак чабучылар үткән урында шәп-шәрә бүрәнәләр һәм чыбык-чабык өемнәре генә кала. Чыбык-чабыкларны шунда ук бер читкә алып китеп, зур-зур учакларга ташлыйлар. Ылыслар дары кебәк

кабынып китэлэр дэ күзлэрне чагылдыра торган көчлө бер яктылык белән чытырдап яналар, э чи ботаклардан исэ саргылт куге төтен күтөрелә. Трактор һәм ат белән бүрәнә сөйрәүчеләр киселгән һәм чистартылган агачларны эшкәртү мәйданына ташып торалар. Эшкәртү мәйданы делянканың нәкъ урта бер жирендә. Биредә бүрәнэләргә разметка ясыйлар, аларны кискәлиләр, сортларга аералар, тамга салалар, аннары эстакада янына килеп туктый торган автомашиналарга, тракторларга, атларга төяп, станциягә озата баралар.

Карп Васильевич белән Газинур делянканың нәкъ менә шушы үзәк мәйданында эшлиләр. Карп Васильевич, ботаклардан чистартылып, карда яткан озын-озын агачларны, сары метры белән тиз-тиз үлчәп, кечкенә балтасы белән кирәк урыннарга киртек ясап бара. Анын артыннан ук эшкә керешкән пычкычылар, шул киртекләргә карап, бүрәнәне төрлө озынлыктагы өлешләргә кисәләр.

Газинур Карп Васильевич белән янәшә эшли һәм шундый ук эшне башкара. Карт урманчы кул астында ул шактый гына тәжрибә туплап өлгерде. Укымышы аз булса да, сизгер, житез акылы аңа күп нәрсәне практикада бик тиз төшенергә мөмкинлек бирде. Дөрөс, анын Карп Васильевичныкы кебек, үз-үзенә тулы ышанычы да, ныклыгы, тапкырлыгы да юк әле. Һәр өлкәдәге кебек, агачларның да кыйммәтле һәм кыйммәте азрак сортлары була. Разметка ясаучының бурычы — һәр киселгән агачтан кыйммәтле сортны күбрәк чыгарырга тырышу. Газинур моны, әлбәттә, белә, ләкин белү бер, эшләү башка. Шуна күрә ул, ялгышмыйм дип, разметка ясаудан элек, кар өстендә яткан агачның бер башыннан икенче башына үтә, чамалап үлчәп карый, кайчакта карга тезләнәп агачның аскы ягын капшап карый. Моңа аның шактый күп вакыты китә. Ләкин соңыннан, үзе разметка ясаган агачларның яхшы сыйфатлы шпал бүрәнэләре, телеграф баганалары, рудник стойкалары булып әверелүен күргәч, шуның өстенә Карп Васильевичтан да берәр жылы сүз ишеткәч, аның күңеле язгы тургай кебек жырлый башлый. Э инде эзер бүрәнэләргә тамга сугарга керешкәч, ул Карп Васильевич белән икесе өчен дә эшләп өлгерә. Анын күзе һәм кулы бервакытта да ялгышмый.

Кайчакта Газинур тирлэп-пешеп бетә дә бераз хәл алыр өчен биек эстакададан делянкага карап тора. Клей-мо сабы белән бүреген күтәрә төшә, кызу мангаена салкын жылнен килеп орыну рәхәтен тоя, ә ялтырап торган зур кара күзләре делянка буйлап йөгәрәләр. Борчак чүмәләсе кочаклап китергән шикелле, ботаклар кочаклап килгән чая кызларга шаян сүзләр кычкыра, атта эшләүчеләр, трактористлар яки бүрәнә өючеләр белән әйтешеп ала, ләкин күп вакытта аның күзләре делянканың аргы башына — Володя Бушуев эшләгән почмакка төбәлгән була. Әнә ул, Володя Бушуев, бүреген бераз артка батырып, аксыл бөдрә чәчләре киң мангаена төшкән хәлдә, майданда жиңгән батыр кебек, ашыкмыйча гына икенче агач янына килә. Үз-үзенә ышанган һәм зур тәҗрибәле кешеләрдә генә була торган бер җитез караш белән (нәкъ Карп Васильевич кебек) мәһабәт наратны «үлчәп» ала, жылнен көчен, юнәлешен һәм агачның кайсы якка таба авышып үскәнлеген билгели һәм аны үзенә кирәк булган урынга ничек итеп аудару турында уйлап куя. Моңы ул берничә секунд эчендә эшли. Шуннан соң Володя үзенә ярдәмчесенә нидер әйтә һәм аларның моторлы пычкысы чыжылдый башлый. Күп тә үтми зифа нарат, зәп-зәңгәр күк гөмбәзендә тотыныр әйбер тапмыйча, ипле генә авып төшә.

Володя Бушуев аударган агачларның башлары барысы бер юнәлештә, трактор юлының ике ягына почмак ясап яталар. Шуңа күрә биек эстакада өстеннән караган Газинурга алар бик зур бер чыршы булып күренә. «Оста аударга безнең Володя», дип уйлап ала Газинур, чөнки агачларны бу рәвешчә аудару бүрәнә сөйрәтүчеләренә эшен бермә-бер жиңеләйтүен ул белә иде инде.

Владимир Бушуев белән Газинур урманга килгән көннәрдә үк танышты һәм ул аңа бик ошады. Бушуев уртача буйлы, якты зәңгәр күзле, көләргә, жырларга һәм жиң сызганып, тирләп-пешеп эшләргә ярата торган киң күңелле рус егете иде. Үзенә атаклы урман кисүче булуына, даны леспромхоздан ерак-еракларда шаулавына карамастан, ул Газинур белән бер дә эреләнмичә сөйләште, аның беркатлы сорауларыннан башта эче катып көлдә, ә аннары җитди итеп, түземлелек белән аңлатырга кереште. Газинур инде аның биографиясен дә читләтеп белеп алды. Ул урман кисүче малае, әти-әниләре хәзер дә

исән, күрше участка эшлиләр. Володя аларның төпчек уллары, ә Володяның абыйлары кайсы инженер, кайсы Кызыл Армия командиры. Володя үзе дә киләчәктә командир булырга хыяллана. Володяның Катя исемле сөйгән кызы да бар икән, биредә медпунктта эшли, тик хәзер, вакытлыча, Свердловскига киткән. Озакламыйча кайтырга тиеш.

Газинурның Володя янына йөгереп барасы килә, ләкин эше бик тыгыз. Озакламыйча машиналар кайтып житәргә тиеш, барлык эзер бүрәнәләргә маркировка ясап бетерергә кирәк. Газинур учларына төкерә һәм яңадан тамга салырга керешә.

Участокта өстенә кыска тун, башына кеш мехыннан тегелгән бүрек кигән партоек секретаре — Павел Иванович Иванов күренде. Ул беркадәр вакыт Бушуев белән сөйләшеп торды, аның эшен күзәтте, ботак чистартучылар янына туктады, тракторчыларның эшенә җентекләп карап торды, аннары трактор өстенә менеп, кулы белән тирә-якка күрсәтә-күрсәтә нидер әйтте. Мөгаен, берәр киңәш биргәндер.

Павел Ивановичны монда көн саен күрергә мөмкин. Ял вакыты туры килсә, эшчеләр аны шунда ук сырып алалар һәм ул кар өстендә яткан берәр бүрәнә өстенә утырып, я леспромхозның көндәлек эшләре турында, я Советлар Союзындагы яңалыklar турында сөйләп китә. Ул һәрвакыт үзе белән карта йөртә һәм халыкара хәлләр турында сөйләгәндә аны ике агач арасына беркетеп куеп, чыбык белән күрсәтә-күрсәтә, Европаның көньягында, Австрия һәм Адриатика районында, шулай ук Европаның көнбатыш кырында, Испания һәм аның әйләнәсендәге сулар районында, Бөек океанда, Кытай тирәсендә сугыш төеннәре бәйләненеп китүе турында; астыртын рәвештә, игълан ителмичә башланган икенче империалистик сугышның Гибралтардан алып Шанхайга кадәр булган гаять зур майданда баруы турында аңлатып бирә иде. Эшчеләр аның шушындый кыска, җанлы әңгәмәләрен яраталар. Павел Иванович иң буталчык мәсьәләләр хакында да бик гади итеп, һәркем төшенерлек итеп сөйли белә иде.

Газинур Павел Ивановичны аеруча хөрмәт итә иде. Павел Иванович үзе дә аны онытмый. Бүген дә, участок буйлап килә-килә, эстакада турысына җиткәч, Газинур

янына туктамыйча үтмәде. Кул биреп исәнләшкәч, Павел Иванович:

— Я, иптәш Гафиятуллин, эшләр барамы? Иптәшләрәңнең кәефләре ничек?— дип сорады.

— Ал да гөл,— дип, Газинур көлемсери төшеп җавап бирде.— Сезгә рәхмәт, Павел Иванович, ярдәм иттегез.

— Эшкә күнегәсезме?

— Әкреләп күнегәм.

— Бик яхшы. Озакламыйча укуларны оештырып җибәрәбез. Сиз да, иптәшләрәң дә укырга кирәк. Политтүгәрәккә йөрерсез, аннары рус телен өйрәнерсез. Буламы?

— Була, иптәш парторг.

Карп Васильевич белән берәз сөйләшкәч, Павел Иванович башка эшчеләр янына китеп барды. Газинур аның артыннан яратып карап калды. Менә бит нинди кеше ул. Әллә нәрсә әйтмәде дә, вәгъдә дә итмәде, ә күңелне, яз кояшы кебек, җылытып китте. Газинур беләгендә таулар актарырлык көч сизде. Ул кичкә кадәр баш күтәрми эшләде һәм бертуктаусыз диярлек җырлады.

Эш бетәр алдыннан Газинур янына Карп Васильевич килде. Газинур, маркировка ясауны тәмамлап, яңадан разметкага керешкән иде. Хәзер ул озын, кәкре агач янында уйланып басып тора иде.

— Нәрсә аптырадың, Газинур?—дип сорады карт.

— Менә бу кәкредән рәтле бернәрсә чыгара алмыйча башны кашып торам әле, Карп Васильевич. Алай кистерсәм дә вай, болай кистерсәм дә вай. Утынга гына тураттырсам — кызганыч. Икенче шундый агачның үскәннен кырык-илле ел көтәргә кирәк.

Карп Васильевичның күзләре бүрәнәнең буен буйлап өлгергәннәр иде инде. Ул көлемсерәп куйды һәм кыска бармаклы кулы белән сары мыегын бөтереп алды.

— Уң дәрәс, дуслым,— диде ул.— Разметка башлар алдыннан һәрвакыт шулай уйла. Чөнки кискән ябышмый. Ләкин аптырарга да ярамый. Менә, бүрәнәнең юан башыннан, зәңгәрләнгән урынын, утынга кисеп ташлыйбыз,— Карп Васильевич бүрәнәнең юан башыннан бер метр чамасы калдырып, балтасы белән киртләп алды,— ә калганын берәр метрлык брусларга кистерәбез. Хәзер кара, нәрсә булды. Кәкрең — турайды да китте. Төшендеңме?

Газинур картка рәхмәт әйтте һәм разметка ясап чыкты, аннары икенче бүрәнәгә юнәлде. Карп Васильевич аның эшен мык чылгыен бөтерә-бөтерә күзәтеп торды. Ул бер әйткәнне тиз төшенеп алуы һәм иренми эшләве өчен Газинурны аерата ярата иде.

Эштән кайткан чакта Газинур, караңгыланып килгән урман эчендә дөрләп янган учакларга күз ташлап:

— Урманда утынның кадере юк диләр иде, дәрәс икән. Көн саен нихәтле ботак яндыралар. Ә безнең якта әниләр казан аслыкка да аптырый,— диде.

Кулларын артына куеп барган Карп Васильевич житди генә жавап бирде:

— Юк, Газинур, урманда утын күп булган өчен генә яндырмыйлар аларны. Урманда чүп-чар булмаска тиеш. Чүп-чарда агач өчен бик зарарлы кортлар, бөжәкләр үрчи. Жәй көне янгын чыгуы да мөмкин.

— Соң аларны яндырмыйча, берәр нәрсә эшләтеп булмыймыни?— дип янә сорады Газинур.

Карт тиз генә жавап бирмәде. Мөгаен, бу турыда ул үзе дә күп уйлагандыр, башкалардан да бу сорауны күп ишеткәндер.

— Әйе,— диде ул әкрән генә,— бу ылыслы ботак-чабаклардан, тиешенчә эшкәрткәндә, уксус кислотасы, метил спирты, тагын бик күп файдалы химик әйберләр эшләргә мөмкин. Тик менә урман химикларының куллары гына житешми...

— Ничек инде житешми? Ялкауланалармы әллә? Тотарга да газетага язарга! Безнең районда колхозларга йөрми торган бер агроном бар иде, шуны газетага язгач, көн-төн колхозларда йөри башлады.

Карп Васильевич Газинурның беркатлылыгына елмайды:

— Яздылар инде, Газинур,— диде ул.— Бу турыда хәзер Москвада бик зур галимнәр баш вата. Жиңел мәсьәлә түгел ул.

Карт урманчының бу сүzlәре Газинурның кызулыгын беркадәр сүрелдерде. Москва белгәч, галимнәр баш ваткач, күрәсен, чыннан да жиңел эш түгелдер. Шулай да әйтмичә түзмәде:

— Алайса, ул галимнәргә хат язарга кирәк, тизрәк кыймылдасыннар. Югыйсә, көн саен нихәтле ботак яндырабыз ич. Әрәм бит.

Алар кисентелек буйлап баралар иде. Хәзер монда бары тик яшь агачлар гына үсә. Аларның берничәсен трактор сындырып киткән. Карп Васильевич шул сынган агачлар янында туктап, башын селкеп, юньсез тракторчыны әрли башлады.

— Чын урманчы,— диде ул,— урманны кисү турында гына түгел, аны үстерү турында да кайгыртырга тиеш. Бүгенге көн белән генә яшәп булмый, иртәгә, киләсе елга, йөз елга алга карарга кирәк.

Карт ауган яшь наратны торгыза башлады. Газинур аңа булышырга тотынды.

— Бу участокта,— диде Карп Васильевич,— мин хәтерлим, Володя Бушуев эшләгән иде. Ул агач кисеп ташлаудан элек, яшь агачларны сындырмас өчен, аны кая таба аудару турында да уйлый.— Менә,— карт кулын сузып яшь наратлар үсеп торган киң аланга күрсәтте:— берсен генә дә имгәттермәгән бит! Барлык урманчылар да шулай эшләргә тиеш, Газинур!

Карп Васильевичның бу сүзләре Газинурга көчле тәсир ясады булса кирәк, ул тирән уйга чумып бара башлады. Әйе, йөз ел алга карап яшәве дә, эшләве дә күнелле.

Алар тау башына менделәр. Моннан тирә-як бик ерак күренә иде. Кышкы салкын җил аларның ияк очларынан чәметте. Урманчылар икесе дә, бүрекләрен артка этеп, алга карап тора башладылар. Карп Васильевич, кулын сузып, еракта узып баручы хәтсез озын эшелонга күрсәтте:

— Әнә синең тамгаң сугылган агачлар илебез төзелешләренә китеп бара, Газинур. Хәерле юл телә аларга. Менә күз алдыңа китер: илебезнең кайсыдыр бер шәһәр-рендә, әйтик, Москвадамы, Ленинградтамы, Киевтамы, Ташкенттамы, Казандамы яки бүтән бер шәһәрдәме, менә минем кебек бер карт мастер синең тамгаң салынган агачларны карап йөри, ди. Ул бик таләпчән, аңа агачның иң шәбе кирәк, чөнки яхшы материалдан гына яхшы әйбер ясап була. Карт мастер, күзләрен кыса төшеп, син тамга салган агачка тын гына карап торыр да әйтер:—Барырлык! Исеңдә тот, Газинур, карт эшчеләр мактауга юмарт түгел, ләкин әгәр алар «барырлык», ди икән, димәк, бик яхшы. Анлайсыңмы син шуны?

— Анлайым,— диде Газинур.

Күбэләк-күбэләк кар ява башлады. Газинур баракка чыланып кайтты. Ләкин аның күңеле күтәренке иде. Ул юеш киёмнәрен тиз генә салды да, мич тирәсенә кибәргә элөп, үзе эчке күлмәкчән килеш, кроватена сикереп менеп, юрганына төренде.

— Тундыңмы?— дип сорады каршы койкада утырган Гарәфи абзый.

— Жан тунмаса, Гарәфи абзый, тән тунмый,— дип көлөп жавап бирде Газинур.

Газинур үзенң «Красногвардеец» иптәшләрен көндөз бик сирәк күрсә дә — алар дүртесә дә ат белән ағач ташыйлар иде — кичләрен һәрвакыт бергә булалар, бергә ашарга йөриләр, клубка, кинога да бергә баралар. Аларның үзара сөйләшкән сүзләре нәрсә турында гына башланмасын, ахыр килеп, барыбер «Красногвардеец»ка кайта һәм шуның белән тәмамлана иде.

Аларның берсә дә «Красногвардеец»тан аерым яшәмәде. Колхозның кечкенә генә яңалыгы да аларга билгеле була иде. Чөнки аларның һәркайсы атна саен диярлек хатлар алып тора. Бигрәк тә һашимга хатлар еш килә. Аның өзелеп сөйгән Әлфиясә колхоз хәлләре турында да бик юмарт яза. Һашим хатның ул урыннарын иптәшләренә дә кычкырып укый.

Газинурның исә хат ягыннан башта ук бәхетә булмады. Дөрөс, эти-әнисеннән, абыйсы Мисбахтан аңа хатлар килгәли, ә Миннурый нигәдер бөтенләй эндәшми. Әллә онытты инде ул гөләп чәчәгә? Әллә берәр сәбәп бармы? Газинур аңа әллә ничә хат язып жиберде. Үзенң сөюләрен килештереп әйтер өчен жырлар да язды. Бик сагындым, бик саргайдым, әгәр сабырлык даруларын тапкан булсан, миңа да жибер, диде. Хатка каршы хат көтүен белдерде, мине онытма дип үтенде. Әмма Миннурыйдан жавап хатлары барыбер килмәде. Иптәшләре кайчак Газинурны кызганалар, кайчак шаярталар: «Сиңа хат язарга вакыты бармы соң аның... берәрсенң куенында ак куян кебек йомылып ята торгандыр әле»,— диләр иде. Бигрәк тә Сәлим әче телле булып китте. Ул, Газинурның гыйшкыннан көлөп, аның күзен ачырмый башлады. Киң күңелле Газинур исә аңа ачуланмый, бигрәк тә Сәлимнң моны ниндидер явыз бер максат белән эшләвен башына китерми иде. Ул Сәлимнң Миннурыйга тыныч карый алмаганлыгын белә, ләкин Миннурыйның

аңа бервакытта да чынлап күз салганы булмады бит.

Бүгөн Газинур эштән кайтып кереп, кроватена утыргач, Гарәфи абзый:

— Я, Газинур, сөенчегә ни бирәсең?— диде һәм тумбочка өстенә жәйгән газета астыннан берьюлы ике хат чыгарды.

Газинур, кулын сузып:

— Хатлар? Миңамы, Гарәфи абзый?— дип кычкырды.

— Юк, син вәгъдәңне башта әйт, аннары кулыңны сузарсың.

— Ни телисең, шуны алып бирәм, Гарәфи абзый. Бир тизрәк!

Булса була икән! Хатларның берсе Миңнурыйдан, икенчесе Гөлләрдән. Газинур иң элек Миңнурыйның хатын ачты һәм беренче юлларын укый башлауга анын йөзе, кояш нуры төшкән кебек, балкырга тотынды.

Миңнурыйның хаты озын иде. Колхоз хәлләре турында шактый күп язган. Дәүләткә ашлык тапшыруны срогынан алда үтәгән өчен колхоз председателе Хәнәфине патефон белән бүләкләүләрен әйткән. Моңысы инде бишенче патефон. Хәнәфи көлә: «Мин патефоннан башка бүләк алмыйм»,— ди. Колхозчыларның кәефләре бик күтәренке, хезмәт көненә жидешәр-сигезәр килодан да ким алмаячаклар. Гали абзый, Кавказдан дәваланып кайткач, яңадан элекке урынында эшли башлаган, Сабир бабай һаман шунда, атлары белән. Тавык Мортыйны кулга алганнар. Бөгелмәдә күрсәтмә суд булган. Теге вакытта атларны агулаучы Тавык Мортый булган икән...

— Ах, эт нәрсә!— дип кычкырып жибәрде Газинур.

Һәм, теге вакыттагы хатасы өчен оялып, комач кебек кызарды. Гали абзый аны никадәр хаклы орышкан! Газинур әле яңа гына ул чактагы ялгышының бөтен тирәнлеген аңлап житкерде. Чөнки колхозда чакта ул, бу дошман эшеме, түгелме, дип шикләнеп йөрсә дә, күнеленнән аның дошман эше булмавын, очраклы бер чир булуын гына тели иде. Хәзер исә, Тавык Мортыйның дошманлыгы ачылгач һәм аның барлык атларны харап итеп ташлау мөмкинлеген күз алдына китергәч, Газинур калтыранып, икенче тапкыр:

— Ах, эт нәрсә!— дип кычкырды.

— Ни булган?— дип сорады Гарәфи абзый, гажәплә-
неп.

— Без китәр алдыннан колхозның атлары авырган
иде бит... Тавык Мортый эше булган.

— Ни сөйлесең!

— Менә Миңнурый язган...

Газинур хатның бу өлешен янә укып чыкты. Аның
нәфрәтләнүенең чиге юк иде. Гарәфи абзый да исәпкә
калды.

Газинур хатын укуны дәвам иттерде. Миңнурый үзе
бик каты авырган һәм, тимер юлда укуын ташлап, кол-
хозга кайтырга мәжбүр булган. Хәзер хәле әйбәтләнгән.
Һашим белән Әлфия арасында хатлар туктамый, дигән.
Һашим кайткач, туй итәргә вәгъдәләшкәннәр...

Быел көз авылда туйлар бик күп буласы икән. Егет-
жилән, кыз-күлән бар да шашынып йөри. Әлфия инде
мамык түшәкләр хәзерли...

Газинур, хатны укуын бүлеп, баракның аргы башында
домино уйнап утырган Һашимга кычкырды:

— Әй, кил әле, карсак, монда кил. Синең бөтен эч
серләреңне сөйләп биргәннәр бит.

«...Ә син, Газинур жаным, кайчан кайтырсың икән?
Лимон кебек саргайтып бетерәсең үземне. Ялгыз башым-
ны кая куярга белмичә йөрим. Бер ямь күземә күренми
син булмагач. Син, бәлки, мине оныткансыңдыр да...
Газинур бәгырем, өмет йолдызым, син дә кайт инде тиз-
рәк...»

Сәлим турында берни язмаган. Хәтта аңа сәлам дә
әйттермәгән.

Гөлләрнең Казаннан жибәргән кош теледәй хаты дус-
ларча язылган иде. Газинур киткәч, колхозда күнелсез
булып калуын, Фатыйма белән бик еш аны искә төшереп
сөйләүләрен әйткән һәм Газинурдан биргән вәгъдәсен
онытмавын, укуын, берәр һөнәргә өйрәнүен үтенгән.

Гөлләрнең хатында бернинди вәгъдәләр дә, Миңну-
рыйның хатындагыча кайнар мәхәббәт тә, тирән сагыну
да юк иде, шулай булса да ул, еракта янган йолдыз ке-
бек, Газинурны шатландыра, сөендерә, кайдадыр Казан
шәһәрендә Гөлләрнең яшәве аның тормышына ямь өстенә
ямь бирә иде кебек.

Һашим белән Сәлим, уеннарын ташлап, Газинур яны-
на килделәр. Гарәфи абзый, аларга күз кысып:

— Егетнең бәхет капусы ачылды бит, берьюлы ике кыздан ике хат!— диде.

— Алайса, Газинур берьюлы ике куянның койрыгын тота,— дип чәнчеп алды Сәлим.

Кулларын чалбар кесәсенә тыккан кыска буйлы Һашим, елмаеп:

— Я әле, Газинур, укып җибәр, минем турыда татлы торма нәрсә язган,— диде.

— Бәлки, Газинур башыннан ук укыр?— диде Гарәфи абзый, аның сүзен куәтләп.

Газинур кара күзләрен уйнатып алды:

— Артыграк булмасмы икән, Гарәфи абзый. Һашим бит Әлфиянең хатларын берсен дә тулы килеш безгә укымый? Я, ярар, тыңлагыз.

Газинур хатны яңадан укый башлагач, Сәлим шунда ук мич каршына китеп барды һәм тәмәке кабызды. Миннурыйның Газинурга төбәп әйтелгән жылы сүзләрен ишеткәндә аның йөзе караңгыланганнан-караңгылана барып, күзләре яшел тамчылар булып кечерәеп калды. Ләкин хатта Тавык Мортыйның исеме телгә алынганда, ул кинәт кенә Газинурга таба борылды һәм үлек кебек туптуры карап тора башлады.

Газинур хатны укып бетергәч, Сәлим тиз генә иптәшләре янына килде һәм:

— Бу чынмы?— дип сорады, еш-еш сулап.— Безнең атларны Тавык Мортый агулаган булганмы?

— Миннурый буш сүз язып тормас,— диде Гарәфи абзый.— Ә без менә үз арабызда сарык тиресе ябынып йөргән бүрене күрмәгәнбез.

— Ух, сволочь!—дип кычкырды Сәлим һәм йодрыгын күтәреп кемгәдер янап алды.— Ул кара жан аркасында бер гаепсез кешенең башын ашаулары мөмкин иде бит. Минем турыда нихәтле нахак сүз сөйләделәр...

Сәлим ике-өч минут буенча җилләнеп торды да, иптәшләренең үзеннән экрен генә көзүләрен күргәч, яңадан мич каршына барып утырды һәм папирос кабызды. Ләкин бу юлы инде ул тәмәкесен баягы кебек өзек-өзек түгел, ә ашыкмыйча гына суырды. Барлык вак жанлы кешеләрнеке кебек Сәлимнең дә нәфрәте сай һәм тәмәке төтенедәй җиңел иде. Мондый кешеләр теләсә нинди факттан да аның шәхси ягын аерып алалар. Әгәр дә аларның үзләренә бернәрсә дә кагылмаса — алар канә-

гаты. Әгәр дә инде шунда аларның аз гына хаклы булулары да күренсә, алар канәгаты кенә түгел, алар инде шат. Сәлим белән дә нәкъ менә шундый хәл иде. Башта ул бик каты курыкты. Мортый эшенә бер-бер катнашы булганлыктан түгел,— бу яктан аның вәжданы чиста иде,— ә вак-төяк гөнаһларының ачылуыннан курыкты. Андый-мондый хәлнең юклыгын белгәч, ул жинел сулап куйды: хәзер Сәлимнең колхозда кайчандыр начар ветфельдшер булганлыгын бөтенләй онытачаклар, алай гына да түгел, ул әле, эшне яхшылап алып барганда, үткән көннәрнең каһарманы булып әверелүе дә бик мөмкин... Бу мескен һәм вак уй аның күңелен шатлык белән тутырды.

Әгәр дә иптәшләре Сәлимнең бу бозык уен белсәләр, алар аны кыйнап ташлаган булырлар иде. Кызганычка каршы, бозык уй һәрвакыт тирән яшерелгән була һәм аны белү түгел, сизүе дә кыен. Менә кеше терсәге белән тезенә таянып мич алдында утыра, ашыкмый гына тәмәке тарта, йөзенә ут яктысы төшкән һәм аның жаны да, йөзе кебек үк, якты шикелле тоела. Аның башында бик әшәке уйлар айкалуын берәү дә белми...

— Ә безнең мыштым кайда?— дип сорады Һашим кинәт.

Газзән баракта юк иде. Ана нәрсәдер булды. Соңгы вакытта ул баракка гомумән бик соң кайта һәм еш кына исерек тә була иде. Аек чакта аның авызыннан сүзгә аркан белән тартып та чыгарып булмаса, исергәч ул күп һәм зарланып сөйли, каядыр китәргә жыенганлыгын әйтә.

Гарәфи абзый да, егетләр дә аны иптәшләрчә үгетләп карадылар. Ләкин Газзән аларны тыңларга да теләмәде: «Мин бәби түгел, миңа нәнкә кирәкми»,— ди иде ул аларга каршы.

Газзән белән сүзләре күбрәк туры килә торган Сәлим:

— Контора тирәсендәдер әле. Ул бит чыннан да китәргә жыена,— диде.

Шул чакта, карга буялып, Газзән үзе дә кайтып керде. Ул карлы бүреген ишек төбөндә салып, киез итегенә суга-суга какты да ашыкмый гына чишенә башлады. Аннары, дөрләп янган мич авызына каршы чүгәләп, тәмәке тартырга тотынды. Газинур сүзсез генә аны күзәтеп ятты. Газзәннең йөзе уйчан, үзе бераз борчылган да кебек. Нәрсә бар аның уенда? Нинди теләкләр белән яши бу кеше? Авылда чакта ул урта хәллеләрдән санала иде.

Аларның бөтен нәсел-нәсәпләре мыштым, үзләре үтә сараннар. Колхозда Газзән үзенә бер ягы белән дә күзгә ташланмаса тырыша иде. Бер генә жылышта да сүз алып сөйләмәде.

— Начальство күбрәк белә, без вак кешеләр,— ди торган иде ул, бик бәйләнә башласалар.

Газзән тәмәкесен тартып бетереп, үз кровате янына килеп утыргач, аңа Тавык Мортый турындагы хәбәрне әйттеләр. Моңа аның бер дә исе китмәде.

— Таш капчыкка утырасы килгәндер,— диде ул сүрән генә.

Газинур аның бу пошмаслыгына эченнән бик нык ачуланса да, тыштан сиздермәде. Сүзне икенчегә борып:

— Газзән абый, безгә әйтмичә генә каядыр китәргә жыенасың дип ишеттем, дәресеңме?— дип сорады.

Газзән тиз генә җавап бирмәде. Ул Газинурга каш астыннан кырыс кына карап алды да өстәлгә таянды. Бары шуннан соң гына:

— Әйе, барып чыкса, шундый исәп юк түгел иде,— диде.

Газинур, башта ук аңа турыдан-туры бәрелергә батырчылык итмичә, өмет һәм ышаныч белән аның кулыннан тотты:

— Ни сөйлесең син, Газзән абый?! Хәзер бит урманда эшнең иң кызу чагы башлана. Урак өсте. Быелга, үткән елгыга караганда, планы да ике өлеш арттырып биргәннәр.

Газзән, өстәлгә таянган килеш, һаман читкә карап торды. Газинур Һашимга, Сәлимгә, иң актыктан Гарәфи абыйга күз төшерде: «Я, сез ни дисез моңа?»

— Газинур дәресең әйтә, Газзән. Хәзер моннан китү килешеп бетмәс,— диде Гарәфи абый. Һашим да шуны якларга кереште. Сәлим сүзгә катнашмады.

Газзән үз алдына мыгырданды:

— План тулар... Без монда төп көч түгел — мичәүдә баручылар гына.

Үз кровате янына китеп өлгергән Газинур, бу сүзләргә ишеткәч, бер сикерүдә Газзән койкасы янына килде. Ул шундый каты сикерде, өстәлдәге лампа чайкалып китеп, аз гына аумады.

— Сыер кебек дулама әле,— диде Газзән, кашларын жыерып.

— Мичәүдә баручылар дисеңме?.. Планны бездән башка да тутырырлар дисеңме?— дип буыла-буыла кычкырды Газинур.—Акылың алтын икән, Газзән абый! Кирәк вакытта үзебез барып сорадык, ә хәзер көн-төн эшли торган вакытта, кигәвеннәр тешләгән бозау кебек, койрыкны сырт буена!.. Бу ничек була инде, Газзән абый?— Газинур Гарәфи янына килде.— Син безнең арада олы кеше, колхоздан киткәндә Хәнәфи абый безгә синең сүзне тыңларга кушты. «Красногвардеец»ның йөзенә кызыллык китермәгез, диде. Газзән абый синең сүзеңне тыңларга тиеш. Син турысын өздәрәп әйт.

Гарәфи башын күтәрәп, бер Газинурга, бер Газзәнгә карады. Аның бу карашында Газинур ниндидер тартыну барлыгын сизде. Ул Газзәннең хәтерен калдырырга теләми иде булса кирәк. Газинур моның белән килешә алмады.

— Юк, Гарәфи абый, син туры итеп әйт, боргаламыйча. Әгәр дә инде Газзән абый тыңламый икән, үз акылым акыл, ди икән, ул чагында китсен. Тик мин Газзән абыйдан мондый эшне көтмәгән идем. Ул Тавык Мортый түгел бит.

Газинурның бу сүзләренә каршы Газзән берничек тә җавап бирмәде.

XV

Шулай да беркөнне эштән кайтуга, Газзәннең койкасын буш күргәч, Газинур бик нык күңелсезләнде һәм үзенң кровате янына килеп, чишенмичә-нитмичә ятты да, кулларын баш астына куеп, такта түшәмдәге бер ноктага карап тора башлады. Колхоздашының болай эшләвенә аның күңеле кыйнала иде. Дөрөс, иртән эшкә киткәндә, Газзән барысы белән дә ике куллап сабуллашты, үзенң кая эшкә урнашуы турында бик тиз хәбәр итәргә булды. Ләкин аның болай жылы итеп сабуллашулары түгел, ә бәлки, яңадан уйлар әле, китмәс әле, башына тай типмәгән бит, дигән фикер Газинурны беркадәр өметләндергән иде. Хәзер барысы да ачык. Газзән киткән...

Газинур янына Володя Бушуев килеп утырды.

— Сагышланасыңмы әллә?— диде Володя. Аның зәңгәр күзләре үз итеп карыйлар иде.— Якташың ташлап киттемени?

— Китте шул!— диде Газинур, яткан жиреннән кузгалмыйча.— Жылы урын эзләп китте. Гарьлек!— Газинур торып утырды.— Белсән иде, Володя иптәш, бу китүе белән ул мине ничек жәберсетте!— Ул үзенң кабарып һәм жылдән, салкыннан кызарып беткән зур учын күкрәгенә куйды.— Менә монда пычак кадаган кебек. Житмәсә, безнең «Красногвардеец» кешесе... Қыйнап киткән булса, жиңелрәк булыр иде. Павел Ивановичның күзенә ничек күренермен хәзер.

Володя аның иңбашына кулын салды:

— Қайғырма, Газинур,— диде ул йомшак кына.— Киткән артыннан китеп булмас. Безгә менә кичке буш вакытларны файдалы итеп үткәрү турында уйларга кирәк. Хәзер бит һәр жирдә уку елы башланды. Мин үзем урман техникумының читтән торып уку бүлегендә укыйм. Сиңа да, Газинур, укырга кирәк. Тырышсаң, булдырасың син.

Уку турында сүз чыгуға, Газинур бик шатланып китте. Бу турыда Павел Ивановичның да сөйләшкәнлеген әйтте.

— Мин монтерлыккамы, тимерчелеккәме укыр идем, Володя,— диде ул хыялланып.— Қолхозда электростанция салырга уйлайбыз.— Газинур Гөлләрне күз алдына китерде һәм елмаеп өстәде:— Без аның урынын да билгеләдек инде.

— Бик яхшы,— диде Володя.— Минем электрик дуsym бар. Миша Степановны беләсеңме?— Газинур, белгәнлеген әйтеп, башын иде.— Миша менә дигән электрик. Ул сине өйрәтер. Ләкин моннан тыш, Газинур, сиңа рус телен өйрәнергә кирәк. Турысын әйткәндә, русчаны син, урман тракторы чыбык-чабыкны ваткан кебек, ватасың. Аннары без сине политтүгәрәккә дә яздык. Тиздән безнең кызыл почмакка Катя килеп йөри башлаячак. Син аны белмисең әле, ул жәй буе шәһәрдә экзаменнар биреп йөрде. Тагын ике елдан врач буласы кеше. Ул ел саен бездә аз белемле кешеләрне укыта. Сине дә укытыр.

— Берүземнеме?

— Нишләп берүзеңне булсын. Синң кебек укырга теләүчеләр бездә байтак, Газинур.

Атна-ун көннән укулар башланды. Газинур үзенң иптәшләре белән бергә бик тырышып укырга йөри башлады. Хәзер Газинурның бер генә киче дә буш бул-

мый иде. Ул я Карп Васильевич янына, «урман дәресенә», я Миша Степанов янына, «электр дәресенә», я кызыл почмакка, Катя янына, рус телен өйрәнергә, я политграмота түгәрәгенә йөгәрә. Бигрәк тә Катяның дәресләрен ул түземсезлек белән көтә иде. Кара болыт чәчле, берәз моңсу карый торган коңгырт күзле, елмайганда яңаклары чокырлана торган бу япъ-яшь рус кызы аңа бер дә иренми чә рус телен өйрәтә, кайчагында аның берүзе өчен генә калып та берәр-икешәр сәгать утыра торган иде. Газинурның сүз запасы шактый бай, жөмләләр төзәргә дә осталыгы бар, әмма басымнарны, родларны ул бик нык бугый иде. Татарчага туры китереп, топор, пила, дерево кебек рус сүзләрен барысын да «ул» дип жибәрә, яки «он пошел» урынына «она пошел», яки киресенчә кулланулар аның телендә еш була иде. Катя аңа һәр мисалны иренми чә, аерата зур түземлелек белән аңлата һәм русча сөйләгәндә татарчаны онытып торырга куша иде. Газинурның жыр яратуын, жыр отарга сәләтле булуын сизеп алгач, Катя аңа төрле жырлар ятларга куша башлады. Кайчак алар, дәрестән соң, моңлы рус жырларын бергәләп жырлыйлар иде. Газинур жырны кайда ишетсә, шунда отып ала иде. Катяга ул һәр дәрәскә бер жыр ятлап киләргә сүз бирде һәм вәгъдәсен бик төгәл үтәде. Кайчакта Катя аның отып килгән жырларын тыңлаганда эче катып көлә һәм аның моңсу коңгырт күзләре очкынланып китәләр иде.

Бүген дә уку китабы буенча бирелгән дәресе укытканнан һәм ике бит чамасы күчереп яздырганнан соң, Катя Газинурдан:

— Я, Газинур, бүген нинди жыр өйрәндең? — дип сорайды.

— Жыр — сабак түгел, аны булдырабыз, — диде Газинур елмаеп һәм үзенә матур тавышы белән жырлап жибәрде:

— Нас утро встречает прохладой,
Нас ветром встречает река...

Катяның ак йөзе жиңелчә кызарып китте: бу Володя Бушуевның яраткан жыры иде. Катя белән икәүдән-икәү генә калган чакларында ул һәрвакыт шушы жырны жырлый торган иде.

— Кудрявая, что ж ты не рада
Веселому пеню гудка? —

дип элэктереп алды Катя. Газинур аңа кушылды. Кушымтаны да икәү бергә жырладылар.

Не спи, вставай, кудрявая,
В цехах звеня,—
Страна встает со славою
Навстречу дня.

Катя шатланып туя алмый: жыр Газинурның күнелен күтәрәп кенә калмый, жыр аңа рус телен яратырга, рус сүзләрен дәрәс әйтергә, сүз байлыгын арттырырга да бик зур ярдәм күрсәтә иде.

Беркөнне дәрестән соң, баракка кайткан чагында, Катя Газинурдан:

— Газинур, синең сөйгән кызыңның исеме ничек?— дип сорады. Газинур шыгырдап торган кар өстеннән атлый-атлый аңа гажәпләненеп карады:

— Минем сөйгән кызымның барлыгын каян беләсең?

— Синең кебек жырчы егетләрнең сөйгән кызлары булмыймы соң,— диде Катя елмаеп.— Колхозыгызның бөтен кызлары сиңа гыйшык тотканнардыр әле.

Газинур, култык астындагы әлифбасын жайлабрак кыстырып:

— Юк, «Красногвардеец»та ул яктан минем базар әллә ни югары түгел иде,— диде.— Бездә барысы да жырлый белә, жырның ертыгы юк. Менә гармоньчының базары бервакытта да төшми. Кызлар аңа чебен балга ябышкан кебек ябышалар.

— Хәйләлисендер, Газинур. Шулай да сөйгәнеңнен исемен әйт әле.

— Миннурый,— диде Газинур.

— Миннурый? Матур исем. Ә русча нәрсә дигән сүз?

Газинур русча аның мәгънәсен аңлата алмагач, Катя аны берәз шелтәләп тә алды.

— Ничек инде ул алай, Газинур, сөйгән кызың исемең мәгънәсен белмисең.

— Аның мәгънәсе дә буламыни?— дип гажәпләнде Газинур.— Бездә мәгънәсен-ниен тикшереп тормыйлар: Миннурый да Миннурый дип йөртә бирәләр. Ә менә кушаматларының мәгънәсен беләм: берсе—гөләп чәчәге—цветок шиповника, икенчесе—татлы торма—сладкий редька.

— Сладкая,— дип төзәтте Катя һәм көлөп жибәрде.— О, ул үзе чәнечкеле, үзе татлымыни?

— Шундыйрак шул!— диде Газинур һәм аның тавышында горурлану да, сагыш та яңгырады.

Тышта инде чын-чынлап Урал кышы хөкем сөрә иде. Кайбер аеруча салкын төннәрдә агачлар шарт-шорт итә, әйтерсең, мылтык аталар. Мондый төннәрдә бүреләр поселокка якынрак килеп улыйлар, ә иртән тагын каядыр посалар. Агачларның шәрә ботаклары ап-ак бәскә төренгән. Салкын күктә йолдызлар чекрәешеп тора. Бер кырыйда урман эчләренә монсу ак нурын сибеп, тулган ай экрен генә йөзә. Мондый айлы кичләрдә, әгәр дә азрак жыл дә булса, урман эче жанлы кебек тоела — бөтен җирдә күлэгәләр уйный, серле авазлар ишетелә.

Баракка керер алдыннан Газинур бер генә минутка туктап калды һәм ике нарат уртасыннан күренеп торган тулган айга текәлде. Бәлки, Миңнурый да айга карый торгандыр? Катя үзенәң сораулары белән аның яшь күңелен жилкендереп җибәрде. Ерак шул син, Миңнурый, ерак, кадерлем. Хатларың да бик сирәк килә. Көн аралаш язам дисең, ә Газинур нибары ике хатыңны алды. Ара ерак шул, язган хатларың да тиз генә килеп җитә алмый.

Хатларның югалуында бер-бер кешенең катнашы барлыгын Газинур башына да китерә алмый иде. Әгәр хатларның леспромхозга кадәр килеп тә, шушында ерткаланып җилгә очырылуын яки учакка атылуын белгән булса, ул гаеплене яңаклап алудан да тукталып калмас иде. Ләкин ул үзенәң беркатлылыгы белән берни дә күрми иде. Хатлар конторкага килә, аннан кем туры килсә, шул алып кайта да өләшә. Газинур үзе почтальон килә торган вакытларда конторкага барырга бер дә вакыт таба алмый иде.

Сәлимнән ул бөтенләй шикләнмәде. Газзән киткәннән соң, Газинур Сәлимне хәтта беркадәр якын күрә башлады. Ни әйтсәң дә, «Красногвардеец» егете бит, бергә үскән, бергә уйнаган, бер чишмәнең суын эчкән. Дөрөс, биредә Сәлимнең колхозда чакта күзгә ташланмаган яңа, күңел кайтаргыч сыйфатлары да әз-әзләп ачыла башлады. Ул еш кына аракы эчә, кайдадыр китеп карта уйный. Газинурның үз теле белән әйткәндә «шахыр-махыр» да иткәли иде. Беркөнне Газинур аның сандыгында «ат башы хәтле» яна йозак күргәч, исәпкә калды: нәрсә яшерә Сәлим? Элек ул сандыгын иптәшләре алдында да бер дә тартымыйча ача торган иде. Анда аның киём-салымыннан һәм

сандык капкачының эчке ягына ябыштырылган бизәкле
открыткалардан башка берни дә юк иде. Хәзер ул санды-
гын кеше юк чакта гына ача...

Газинур кайчан да булса Сәлим белән ныклап бәре-
лешеп аласын, йөрәгенәң ерак-ерак почмагында хәзергә
әле сәбәбе дә билгеле булмаган ачу төене төйнәлә баш-
лавын сизә иде сизүен. Ләкин үзе үк моны күңеленнән
жуарга да тырыша иде.

Газинур тагын бер тапкыр тулган айга карап алды да,
Миңнурыен сагынып тирән генә бер көрсенеп, баракка ке-
реп китте.

XVI

Биек тау башыннан, атылган ук кебек очып, ике кеше
чаңгыда төшә. Текә борылышларда алар, кар тузаны
туздырып, бер генә секундка күренәләр дә тагын күздән
югалалар, аннары тагын агачлар арасыннан очып чыга-
лар, тагын югалалар. Аларга борыла-сарыла төшәргә
туры килә, чөнки аларның юлларында бик күп агачлар,
ташлар бар.

Алданрак төшә торганы бөтен көченә оча. Аның өстен-
дә ак свитр, куге зәңгәр чалбар, башында куян тиресеннән
тегелгән озын колаклы бүрек. Көчле жил аның муенына
ураган шарфының очларын, бүрегенәң озын колакларын
артка каерган. Чаңгычы үзе алга иелгән, божралы таяк-
ларын карга да тидерми. Бу оста чаңгычының урман бе-
лән яхшы таныш булган кыю бер кыз икәнән күрү кыен
түгел иде.

Арткарак калып төшә торган чаңгычы, сары костюмлы,
аркасына ау мылтыгы аскан егет, үзенәң хәрәкәтен тот-
карлабрак килә. Ул кызның секунд саен алмашынып тор-
ган һәр хәрәкәтен күзәтә. Аның карашында соклану да,
борчылу да, кирәк була калса, ярдәмгә хәзерлек тә бар.
Чаңгылар аның ихтыярына тулысынча буйсына, текә бо-
рылышларны ул аеруча оста үтә һәм әгәр теләсә, кызны
әллә кайчан узып киткән булыр иде.

Еракта, ак жәймә шикелле жәелеп яткан киң күл өс-
тендә, алар туктыйлар һәм берәздән икенче тауга менәләр
һәм тагын түбән төшөп китәләр. Күрәсен, алар икесе дә
таулардан шуарга, кошлар кебек очарга, урманның үзлә-
ренә каршы чабуын күрергә яраталар. Егетнең ау мыл-

тыгы да ул-бу булмагае дип кенә алынган булса кирәк. Аларга бик күп куян, көртлек эзләре очрый, бер тапкыр алар хәтта поши эзен дә игътибарсыз үтеп киттеләр. Ниһаять, алар бер тау башында туктадылар. Тирә-якта урман кисүченең пычкысы тимәгән мәһабәт наратлар, карасу чыршылар, тирән бер олылык саклап, селкенмиçе торалар. Аларның киң тармаклы ботакларын кар баскан, ул кар бөртекләре кояш нурларында жем-жем итә. Бигрәк тә кышкы урманда каеннар матур. Аларның бәс белән уралган нечкә ботаклары ап-ак чәчәкле гөлләр төсле. Каеннар үзләре шундый нәфис, шундый сылу, шундый зифа, аларны кочып үбәсе килә. Һәм куян бүрекле кыз чыннан да аны бер кулы белән кочаклый һәм башын аның ап-ак кәүсәсенә куя. Бер генә секундка озын коңгырт керфекләрен түбән төшерә һәм алсу ак йөзле бу кыз әкияттәге йоклап яткан урман чибәренә охшап китә. Егет аның янына килә, кыз озын керфекләрен күтәрә, елмая. Аның елмаюында да, кояшта жемелдәгән яңа кар бөртегенә жемелдәве шикелле, ниндидер кабатланмас бер матурлык бар. Егет аның кулынан тота.

Алар текә яр кырыенда туктыйлар. Түбәндә Кама елгасы. Хәзер ул калын боз астында, өстенә ап-ак юрган ябынган, яз көнендәгечә актарылып акмый, жәй көнендәгечә әкрен генә тирбәлдәрәп, исәпсез-хисапсыз салларны да мул суында алып бармый. Ул калын боз астында, ләкин шулай да агудан туктамаган һәм бәхетләре ташып торган ике яшь күңел аның дулкыннарының тонык шаулавын ишетәләр кебек.

Газинур Володя белән Катяны (әйе, бу алар иде) беренче тапкыр икесен бергә нәкъ менә шунда, кояш белән яктыртылган Каманың текә ярында күрде. Аның күзләре зур булып ачылдылар: аларда сөенү дә, көнләшү дә бар иде. Менә бит бәхетлеләрнең хәле!

Аучылар йөри торган киң чаңгыларга баскан Карп Васильевич исә, егет белән кызга тамчы да игътибар итмиçе, үз юлынан бара бирә. Аның бөтен гәүдәсе, хәтта кечкенә сакалы һәм борын очына элгән күзлегенә дә алга омтылганнар кебек. Бил каешында аякларынан асқан ике куян һәм бер көртлек селкенә.

Газинурның да бил каешында ике куян бар. Ләкин ул аудан бигрәк урман белән кызыксына шикелле. Ул кар өстендәгә эзләргә түгел, тирә-ягына каранып бара. Авыз

эченнән нидер көйли дә. Үзе нигәдер яланбаш, кара чәч-
ләренә кар бөртекләре ябышкан.

Кайдадыр тукран агач кайрысына томшыгы белән
бәрә. Берничә тапкыр бәрә дә туктый, аннары тагын ту-
кылдарга керешә. Биек нарат башында, аучыларга мыс-
кыллы карап, көнжәлә койрыклы тиен ботактан ботакка
сикерә.

Газинур кинәт кычкырып жырлап жибәрә. Карп Ва-
сильевич шаккатып туктый, озак кына карап тора, ан-
нары ярсып бармак яный: ух, юләр! Ауда жырлап йөри-
ләрмени...

...Баракта Катяны көтәләр иде. Ул монда кич саен
диярлек килә һәм эшчеләргә «Қорыч ничек чыныкты» ки-
табын кычкырып укый иде. Ул бик оста укый. Китапның
күңелле урыннарын укыганда, аның үзенә дә йөзе шат-
лыктан балкый, тавышы ягымлылана, байларның, петлю-
рачыларның кабахәтлекләрен, ерткычлыкларын сурәтлә-
гән урыннарын укыганда, аның тавышы кырыслана, чырае
караңгылана, геройларның авыр кичерешләре турында
укыганда, аның күзләре мөлдерәмә яшь белән тулы була.
Урман кисүчеләр — картлары, яшьләре — аны тын да ал-
мыйча тыңлыйлар. Катя белән бергә шатланалар, нәфрәт-
ләнәләр, кайгыралар. Газинур һәрвакыт Катяга каршы
утыра һәм малай чакта чирәмгә утырып, Галәк бабайның
Ямәлкә патша турындагы тылсымлы әкиятләрен тыңла-
гандагы шикелле, китапның бер генә сүзен дә ычкындыр-
маска тырыша.

Катяга жылырак булсын өчен, мич кырыена ук елыш-
тырылган өстәл янына Газинур бүген дә иң алдан килеп
утырды. Урманда Катя белән Володяны күрүен исенә тө-
шергәч, «Бүген Катя бик арыгандыр, килми калмагае»,
дип борчылып куйды. Ләкин Катя билгеләнгән вакытта
килеп житте. Ул елмая-елмая килеп керде һәм инде өстәл
тирәсенә утырышкан уннарча кешеләргә баш иеп:

— Исәнмесез, иптәшләр,— диде.

Дядя Митрофан аңа тунын салырга булышты, куян бү-
регән кулыннан алды.

— Қызлар артыннан ничек ухаживать итәргә яшьләр
картлардан үрнәк алсыннар,— диде ул, барысын да көл-
дереп.

Өстенә аксыл көрән фуфайка кигән Катя, коңгырт чәчләрен төзәткәләп, өстәл янына утырды да китапның ак кәгазь кыстырган жирен ачты. Барысы да Катяның бүген аеруча шат күңелле, көләч йөзле булуына игътибар ителәр. Ләкин Газинур гына моның чын сәбәбен белә иде.

— Иптәшләр,— диде Катя,— укуыбызны дәвам итерәбез. Ләкин бүген мин сезгә күп укымам, нәкъ сәгать сигездә клубта кино башлана, ә аннары танцы була. Барыгыз да клубка рәхим итегез.

Катя үзенә монсу, ләкин бүген үтә көчле ялтыраган күзләре белән халыкка тагын бер тапкыр карап алды да укый башлады.

«Бу зур, көчле кеше, нык большевик, мең тугыз йөз унбишенче елдан бирле РСДРП(б) члены, йөзе диңгез жыллара белән киселгән, Балтик матросы Федор Жухрай үзенә сикерләнгән күзләр белән карап торучы яшь кочегарга тормышның каты хакыйкатен сөйләде.

— Мин, туган, үзем дә бала чакта менә сиңең шикелле идем,— диде ул.— Көчене кая куярга белмисең, эчендәге буйсынмас көч тышка бәрәп чыга. Мин фәкыйрьлектә яшәдем. Кайчакларда тук, яхшы киенгән бай малайларына карыйсың да, аларга булган дошманлыктан йөрәген яна. Мин еш кына аларны бик каты кыйный торган идем, ләкин моннан, әтинең мине нык кына кыздыруыннан башка бернәрсә дә чыкмый иде. Ялгызың сугышып, тормышны икенче якка борып булмый. Синдә, Павлуша, эшчеләр файдасын күзәтүче яхшы кеше булу өчен кирәк булган бөтен нәрсә бар, тик син менә бик яшь әле һәм сыйнфый көрәшне бик аз аңлайсың. Мин сиңа, туганкай, чын юлны сөйләп күрсәтермен, чөнки мин беләм: син эшлекле булачаксың. Юаш һәм ялагай кешеләрне яратмыйм мин. Хәзер бөтен жир йөзәндә янгын башланды. Коллар баш күтәрде, алар иске тормышны диңгез төбенә батырырга тиешләр. Ләкин моның өчен ана куенында назланучы балалар ярамый, моның өчен батыр егетләр кирәк, сугыш алдыннан тараканнар шикелле ярыкка качмыйча, шәфкатьсез сугыша торган нык халык кирәк».

Газинур, Катядан күзен алмыйча, терсәгенә таянып тыңлый. Ана әле күп кенә сүзләренә мәгънәсен төшенүе дә кыен, кайчагында ул аңлап та бетерми, жаны-тәне белән ярата башлаган Павка яки Жухрай матрос озаграк югалып торсалар, эче пошып:

— Павка белән Жухрай матрос кая киттеләр?— дип, Катяны булдереп, сорап та куя иде. Мондый чакта аңа төрле яктан ачуланып кычкыралар, ә Катя ачуланмый, ул елмая гына. Китаптагы вакыйга урынын Газинур күптән инде үзенә яхшы таныш булган Бөгелмәгә күчереп куйган иде. Шуңа күрә китапта сөйләгәннәрне Бөгелмә урамнарындагы хәлләр итеп күз алдына китерә, аларны Гали абзыйлар белән, Бөгелмәнең туганнар каберендә күмелгән геройлар белән бәйли иде. Жухрайны ул Бөгелмә ревкомы членнары Петровская, Просвиркин иптәшләр белән бергә күмелгән билгесез матрос итеп исәпли иде.

Павка Корчагин матросны петлюрачылардан коткаргач, Газинур чиксез шатланып:

— Молодец, Павка!— дип кычкырды.— Шулай кирәк, андый кеше өчен башың да жәл түгел.

Икенче көнне Газинур, бүрәнә төшөрөп, аягын имгәтте. Карп Васильевич шунда ук аны медпунктка озатты. Катя, ак халат киеп, чиста, иркен бүлмәдә берүзе утыра иде. Газинурның аксый-туксый килеп кергәннен күргәч, борчылып:

— Газинур, ни булды?— дип сорады.

— Таяк төште,— диде Газинур, шаяртып.

Яра шактый көчле иде, ләкин Катя перевязка ясаганда, Газинур бер генә тапкыр да ыңгырашмады.

— Мин сиңа бюллетень язам, Газинур. Син берничә көн өйдә генә утыр,— диде Катя.

Газинур каршы килде:

— Кирәкми, мәшәкәтләнмәгез. Мин барыбер баракта ята торган түгел.

Бары тик Катя шелтәләгәннән соң гына, Газинур кәгазьне кулына алды һәм, уңайсызланып:

— Карп Васильевичка берүзенә кыен булачак бит,— диде. Аннары башын күтәрәп:— Катя иптәш, сез миңа, алайса, Островский китабын биреп торыгызчы. Бер жирдә минем шигем бар, үз күзем белән карыйсым килә,— диде.

Катя, гажәпләнеп:

— Нинди шик ул, Газинур?— дип сорады.

— Матрос Жухрайны эшчеләргә булышыр өчен Ленин үзе жиһәргән булган, анын пулеметы да булган. Сез, ни гәдер, шул урынын укымадыгыз.

— Ни өчен алай дип уйлыйсың, Газинур?

— Миңа бу турыда Гали абзый сөйләгән иде. Жухрай матрос безнең Бөгелмәгә дә Ленин кушуы буенча килгән булган. Аның кабере дә Бөгелмәдә. Тик анда нигәдер исемен генә язмаганнар.

— Бөгелмәдә?

— Әйе, Бөгелмәнең шәһәр бакчасында. Безнең Гали абзый аны, Павка Корчагин кебек, үз күзе белән күргән... Жухрай матросны соңыннан аклар үтергәннәр...

Катя берни әйтмәде, ул Газинурга «Қорыч ничек чыныкты» китабын биреп жиберде һәм ул чыгып киткәч, тәрәзәдән бик озак карап торды. Газинурның китапны шулкадәр үзенчә аңлавына ул таң калган иде.

Яңа ел алдыннан урман кисүчеләрнең зур жыелышы булды. Иң яхшы бригадага — Володя Бушуев бригадасына Күчмә кызыл байрак тапшырылды. Володя Бушуев кызыл комач белән ябылган президиум өстәле яныннан торып, уннарча кешеләрнең алкышлары астында, байрак янына килде. Байракны тотып торучы икенче бригада житәкчесенең кулын каты итеп кысты. Аннары байракны уң кулына алып, халыкка таба борылды да смирно басты. Якты электр утында байракның йолдызы, алтын чукалары һәм куе кызыл төстәге хәтфәсе жем-жем итеп торды. Володяның жилдән, кояштан каралган йөзгә көлөч, күзләре, чак кына кысыла төшөп, каядыр еракка-еракка карыйлар иде.

Алгы рәтләрнең берсендә, Катя белән янәшә утырган Газинур, байрак тоткан Володяга сокланып карый-карый, Бушуев бригадасы членнарыннан да катырак итеп, бөтен көч белән кул чапты. Моңарчы аның байрак тапшырганны бер дә күргәне булмады. «Красногвардеец»та андый хәлләр нигәдер юк иде. Байрак алырга хокукы булу, байрак тотып, менә шулай халык алдында басып тору бәхетенә ирешү Газинурга бик зур, хәзергә әле аның көчә житмәслек бер эш булып тоела. Шулай да бүген ул аерата бәхетле, леспромхозның начальнигы үзенең докладында, башка бик күп ударниклар белән бергә, Газинур Гафиятуллинның да исемен мактап телгә алды. «Егетне юлдашына карап беләләр, ди. Минем юлдашым — Володя кебекләр», дип уйлап куйды Газинур күңеленнән һәм янында тын гына утырган Катяга карап алды. Ул

Газинурдан да бигрэк шатланган, алсу йөзеннән нур балкый, ләкин моны берәүгә дә сиздермәскә тырыша.

Алкышлар тынгач, Володя байракны моннан соң беркемгә дә бирмәс өчен, тагын да тырышыбрак эшләячәкләрен әйтте. Аның тавышы көчле, нык иде. «Әйе, бу егет тиз генә ычкындырмас»,— дип уйлап алды Газинур.

Жыелыштан Газинур бәйрәмдәгедәй күтәренке күңел белән кайтырга чыкты. Әйтерсен, аның үзенә байрак бирделәр, әйтерсен, серле көзгедә аңа аның иртәгәге гажәеп матур көнен күрсәттеләр дә: «Әйдә, оч, егет, шул яктылыкка таба!» диделәр һәм ул бөтен яшь йөрәге белән җилкенеп оча да башлаган иде.

Кинәт исерек җыр ишетелде. Газинурның өстенә салкын су сипкәндәй булдылар, ул, сискәнеп, туктап калды һәм янындагы иптәшләреннән:

— Нинди ишәк болай акыра?— дип сорады.

— Мишка Карабаш,— дип җавап бирделәр аңа.— Байрак тәтемәгәнгә хәтере калган, ди.

Газинур бу кешене бик аз белә иде. Карабаш икенче участокта эшли, ерак баракларда тора. Эш вакытында бөтенләй диярлек очрашырга туры килми. Жыелышта аның турында ипле сүз әйтмәделәр. Дөрөс, элегрәк аны ударник дип йөриләр иде. Бер тапкыр стена газетасында да мактап яздылар. Соңыннан леспромхозда шундый хәбәр таралды: Мишка Карабаш өеннән телеграмма алган, имеш, әнисе үлем түшәгендә ята. Ул көннәрдә Мишка Карабаш чыннан да юкка чыгып торды. Яңадан леспромхозда күренә башлагач, хәл-әхвәл сорашучыларга:

— Әнине күмдем,— дип кенә җавап бирә торган булды.

Шул вакыйгадан соң Мишка нигәдер лаякыл исерек йөри башлады. Күпләр аны кызганып: «Акыллы гына егет иде, кайгыдан харап була», дип борчылдылар. Үгетләп, оялтып карадылар. Аннары шелтәләп тә бактылар. Берсенен дә файдасы булмады. Карабаш һаман эчә бирде.

Бүген дә эчкән. Әнә ул үзе кебек берничә исерек баш белән чаттан килеп тә чыкты. Сөзәргә хәзерләнгән үгез шикелле башын бөгеп, алпан-тилпән атлый-атлый Газинурлар төркеменә якынлашты да, биш адымда туктап:

— Бушуевчылармы?— дип мыгырданып куйды һәм, ирен почмакларын кыйшайтып, мыскыллы бер аваз чыгарды:— Хе!

Бушуев егетләреннән берсе түзмәде:

— Азрак салдынмы эллә?— дип чәнчеп куйды. Карабаш, аңа арты белән борылып, үз эшнэләренә эндәште:

— Карагыз, байрак йөртүчеләр,— диде һәм бормаландырып сүгенергә тотынды.— Чүпрәк алганнар да, фәлән-төгән, түбәләре күккә тигән. Ә безгә чүпрәк нәрсәгә? Безгә премиясе булсын! Акчасы. Шулаймы?

— Шулай булмыйча!— дип, тиз генә эләктереп алды Газинур.— Песиненң буе житмәгәч, ит сөрсегән, ди.

Бушуевчылар, кычкырып көлә-көлә, үз юлларына китеп бардылар. Мишка Карабаш, йодрыгы белән янап, юл уртасында сүгенеп калды.

Берничә көннән соң, Володя Бушуевны, дядя Митрофанны һәм тагын берничә кешене шәһәргә, стахановчылар кинәшмәсенә жибәрделәр. Алар арасында Газинур да бар иде.

Китүчеләрне озатырга Гарәфи абый белән һашим да килде. Сәлим нигәдер күренмәде.

— Хәзер син, Газинур, дәрәжәле кеше,— диде Гарәфи абый, аңа хәерле юл теләп.— Халык арасында үзеннән баяңне төшермә. Сөйләгәннәрне әйбәтләп тыңла, кайт-кач, безгә дә житкерерсең.

— Газзән абыйны очратсаң, сәлам әйт,— дип өстәде һашим.

Газинур әле һаман да үзенен бәхетенә ышанып житә алмый иде. Әйтүе генә жиңел бит, ул Володя Бушуевлар белән бергә, леспромхозның иң яхшы эшчеләренен берсе булып, кинәшмәгә бара. Юк, бу, мөгаен, бик матур бер төштер, менә ул уяныр да, барысы да бетәр. Ләкин башкалар белән бергә Павел Иванович та Газинурның кулын кыса һәм елмаеп сорый:

— Я ничек, иптәш Гафиятуллин, шатмы?

Шәһәргә алар кич белән килеп життеләр. Поезддан төшүгә аларны машина көтеп тора иде инде. Шау-гөр килеп утырдылар да ике ягында, Газинур якыннан әле һичкайчан күрмәгән, биек-биек таш йортлар тезелеп сузылган урамнар буйлап киттеләр. Күперләр, чатлар, мәйданнар, бакчалар артта калды.

— Ай-һай, мондагы таш пулатлар,— диде Газинур, йортларның зурлыгына гажәпләнеп.— Берсенә бер колхоз кереп утыруы мөмкин.

Аларны шәһәрнең иң яхшы гостиницасына урнаштырдылар. Келәмнәр, ямь-яшел гөлләр, рәсемнәр, картиналар белән бизәлгән киң, якты баскычлар буенча өскә — бишенче катка күтәрелделәр. Яшь кенә бер кыз бүлмәне ачып бирде.

— Рәхим итегез, иптәшләр,— диде.

Газинур зур тәрәзә янына килде. Бер кулы белән штораны күтәрәп, урамга карый башлады. Аның каршында электр утларына чумып, төнге шәһәр жәелеп ята иде. «Ут диңгезе икән биредә, төнлә инә табарлык», дип уйлап алды ул. Вакыт соң булуга карамастан, киң мәйдан аркылы бертуктаусыз диярлек машиналар, кешеләр узып торалар. Газинурның машиналарга да, кешеләргә дә мондый биек урыннан һичкайчан карап торганы юк иде. Мәзәгрәк икән. Бигрәк тә кешеләрнең аяк атлаулары.

Газинур үзенек күтү күткәндә биек усак башына мөнгән чагын исенә төшерде һәм ихтыярсыздан көлемсерәп куйды: «Күтәрелә бит Газинур абзагыз!»

Киңәшмә икенче көнне иртән башланды. Алар бөтен төркемнәре белән залга керделәр. Халык бик күп иде. Залы да урмандагы клуб хәтле генә түгел — мең кеше сыярлык!

Володя Бушуевны, башкалар белән бергә, президиумга сайладылар һәм Газинур яңадан үзенек дустан өчен горурланып куйды.

Газинур докладчыны бер сүзен дә ычкындырмыйча тыңларга тырышты. Ләкин докладчы урман эшенек киләчәгә турында сөйләгәндә, Газинур шул хәтле хыялланып китте, зал тып-тын утырганда, берүзе кинәттән кул чаба башлады. Кайберәүләр аңа кырын карап алдылар, әмма күпчелек аңа иярде һәм берничә секундтан шундый көчле алкышлар давылы күтәрелде, Газинур инде беренче булып үзе кул чаба башлавына да ышанмый иде.

Тәнәфестән соң, атаклы стахановчылар берәм-берәм трибунага чыгып сөйли башлагач, Газинур тагын тып-тын калды. Аларның сүзләрендә Газинур өчен шул хәтле күп яңа нәрсә бар иде, ул аларны барысын да хәтерли алмам дип борчылып та куйды. Газинур бу киңәшмәдән кайткач, үзенек һәм иптәшләренек эшенә бөтенләй башкача караячагын төшенде.

Төнлә, сиртмәле кроватта, ак жәймәләр эчендә рәхәтләнеп ял иткәндә, ул Газзәнне исенә төшерде. Кайда икән

ул? «Бәхетен» таптымы икән? «Юләр син, Газзән абый, безнең заманда бәхет эзләп чапмыйлар, тырышып эшләсән, бәхет үзе синең янга килә».

Леспромхозга алар дүртенче көнне кайттылар, һәм Газинур, юл киemen дә алмаштырмыйча, Карп Васильевич янына йөгерде.

— Я, кайттыңмы, стахановчы?— дип, көлөч йөз белән каршы алды аны карт урманчы.

— Кайттым, кайттым, Карп Васильевич. Иллә, әйбәт булды да!

Алар өелеп бетмәгән штабель өстенә менеп утырдылар һәм Газинур үзенең күргәннәре-ишеткәннәре турында жанланып сөйләргә кереште.

XVII

Кадерле Миңнурыена жибергән кош теледәй хатларында: «Договор срогын тутырам да бер көн тормый «Красногвардеец»ка кайтам»,— дип яза иде Газинур. Ләкин ел үтте, Гарәфи абый, Һашим һәм Сәлим кайтып киттеләр, ә үзенең колхозына, сөйгәнненә бөтен җаны-тәне белән ашкынган Газинур һаман леспромхозда калды. Баштарак отпускка кайтам дип йөргән иде, соңыннан ялын да биредә генә үткәрде. Әллә кай арада гына жәй үтеп, көз килеп җитте.

Беренче вакытларда китми торыуының ачык сәбәбе дә бар иде — Карп Васильевич авырды.

Ләкин карт сәламәтләнгәч тә, сәбәпләр табылып торды. Рус телен яхшырак үзләштерергә, берәр һөнәргә өйрәнергә кирәк иде. Жәй көне Газинур слесарьлар, шоферлар, электриклар янында чыннан да күп чуалды. Шунның белән бергә Мисбахның киткән чакта әйткән сүзләре дә исеннен чыкмады: синең өйләнәсең бар бит, расход булачак. Әйе шул, өс-башыңны да эзрәк шомартмый ярамый, Миңнурийга да тегесен-монсын алырга кирәк. Гомергә бер генә була торган яшьлек туен башкаларныкынан ким итеп, йөзгә кызыллык китермәссең бит. Дөрөс, мондый чакта: күңел киң, кесә тар дип әйтәләр. Кыш буге туплаган маяның җитмәве дә мөмкин. Һашим белән Сәлим җитмәгәннен этиләрәннен ала алалар, ә Газинурның андый таянычы юк, ул үзе әтисенә кулыннан килгәнчә ярдәм итеп торырга тиеш. Димәк, бөтен мәшәкать аның үз башында.

Әйе, болар барысы да шулай, барысы да дөрес. Ләкин шулай булса да Газинурның леспромхозда тоткарлануының төп сәбәбе шушы ғына түгел иде. Сагынулары никадәр генә көчле булмасын, туган колхозы турындагы уйлар аны никадәр генә борчымасыннар, Газинур хәзергә моннан китә алмавын аңлый иде. Күзгә күренми торган ниндидер бик нык жепләр аны леспромхозга бәйләп өлгергәннәр иде инде. Ул леспромхоз өчен вәжданы каршында жаваплы булганлыгын тою дәрәжәсенә иреште. Ләкин йөрәкне авызлыклап кую да бик кыен иде. Аңа йозак салмассың бит, күкрәгеңнән суырып алып та ташламассың.

Хәзер инде Газинурның сагынулары бермә-бер артты: ул Миңнурыйны да, иптәшләрен дә сагына. Буш вакытларында бараклардан ераккарак китеп, көзнәң салкын, зәңгәр күгеннән өчпочмак-өчпочмак булып очкан кырказларының моңлы тавышларын сәгәтьләр бую ямансылап тыңлап утыра, яки кайда булса әкрән генә гөжләгән биек наратларның төбенә чалкан ятып, яки тынып-томрап аккан Каманың биек ярына басып, әкрән генә жырлап жибәрә торган булды:

...Сагынасыңмы дип сорыйсың,
Сагынмаган кая ул.

Ул кайтыр көннәрен саный һәм бу газаплы көннәренң кими баруына баладай шатлана иде. Тиздән, тиздән үзенәң гөләп чәчәген, Миңнурыйн күрәчәк, аның белән бергә булачак, күзләренә караячак. «Синәң күзләр төпсез диңгез...» дип, әкрән генә жырлар ул аңа. Миңнурыйн озын керфекләрен сирпеп карый-карый назланып көләр...

Кайчагында Газинур Сәлимне исенә төшерә: егет күптән инде колхозда. Газинурның юклыгыннан файдаланып, Миңнурыйга сумала кебек ябышмыймы икән ул аяклы хәсрәт анда? Һәм көнчелек, әрсез тычкан кебек, Газинурның йөрәген кимерә башлай, аның өйгә кайту теләген тагын да көчәйтеп жибәрә. Мондый вакытларда ул хәтта ыңгырашып та куйгалый иде.

Беркөнне баракка партөешма секретаре Павел Иванович Иванов килеп керде. Аның башында киң кырлы эшләпә, өстендә жиңел соры плащ, аягында сазлыктарда киеп йөри торган озын кунычлы күн итек иде. Күрәсең, ул ерак участокларны әйләнәп кайта.

Павел Иванович эшләпәсе белән плащын салып, ишек кырыендагы чөйгә элде дә өстәл янына килеп утырды.

Бу озын буйлы, такыр башлы, алтын күзлекле кеше-не жыелышларда, урман участокларында, баракларда көн саен күрергә күнеккән Газинур аңа бөтенләй диярлек ияләшеп беткән иде. Павел Иванович үзенек тышкы кыяфәте белән бөтенләй башка кеше булса да, аның акыллы күз карашында, кешегә булган жылы мөнәсәбәтendә, гадилегендә, Газинурның беренче әйдәүчесе, беренче укытучысы Гали абзыйга охшаган сыйфатлары күп иде. Газинур моны Павел Ивановичны һәр күргән саен сизә иде, ә хәзер икәүдән-икәү утырганда моны аерата ачык күрде һәм сөенеп китте.

Газинурның чәе кайнаган иде. Ул өстәлгә ике стакан, ак күмәч, шикәр куйды да чәйнеген алып килде. Газинур шул «хатын-кыз эшләрен» башкарганда, Павел Иванович аны күзәтеп торды.

— Я, Газинур, колхозга кайтабызмы?— диде Павел Иванович, бал кашыгы белән үтә куе чәйне болгатып. Ул Газинурның өстәмә договор срогы да тулып килгәнлеген белә иде.

— Кайтасы килә, Павел Иванович,— диде Газинур. Аның тавышында тирән сагыну яңгырады.— Хәзер безнең колхозның эшләре бетеп килә инде. Озакламыйча анда туйлар башлана. Кайчакта берьюлы икешәр-өчәр туй була, бөтен колхоз бәйрәм итә. Ә яшь егетләр, яшь кызлар мондый чакларда чистый акылдан язалар...

— Синек анда кемнәрек бар? Хатының юк, бугай?

— Әти карт бар, аннары...

— Сөйгән кызыңмы?

— Әйе,— диде Газинур, һәм аның сөйкемле йөзе жиңелчә кызарды.

— Туйга көтәме?— Павел Иванович, стаканын ирен-нәре янына күтәреп, Газинурга көлемсерәп карады. Газинур да елмайды.

— Алай ук өздәреп сөйләшмәгән идек сөйләшүен дә, эшләр шуңа таба бара иде.

Парторг бер минут чамасы эндәшми торды. Кайчандыр ул да, Газинур кебек, янып торган яшь егет иде һәм үзенек сөйгән кызына өйләнергә жыена иде. Ул чакта Павка Иванов Урал елгалары буенда әтисе белән бергә

такта ярып йөри иде. Иртәгә туй дигәндә жандармнар аны кулга алдылар һәм шуннан соң ул үзенә сөйгән Катюшасын яңадан беркайчан да күрә алмады. Ул, Павел Ивановичны эзләп, ерак Себергә киткән һәм кайдадыр очсыз-кырыйсыз Себер тайгасында аның эзләре мәңгегә күмелгән. Хәзер менә Павел Ивановичның чәчләренә чал төшкән, күз төпләре вак-вак жыерчыклар белән капланган, ә ул көннәренә кайгысы һаман онытылмый...

Павел Иванович ун еллап вакыт үткәннән соң гына, сөргәннән кайткач кына өйләнде. Аннары балалар туа башлады. Башта малай булды, аннары кыз бала. Кызына Павел Иванович үзенә беренче сөйгәннен исем куштырды. Хатыны моңа каршы килмәде, ул бары тик, минем кызым да шундый саф йөрәкле булып үссен, диде.

1922 елда гражданнар сугышыннан әйләнеп кайткач, Павел Иванович үзенә башына яңа зур хәсрәт төшкәнлеген белде: улы белән хатыны һәлак булганнар. Кечкенә Катюшаны балалар йортына биргәннәр. Ул аны бик озаҡ эзләгәннән соң Уралдагы балалар йортларының берсенән табып, шунда ук үзгә алды. Шуннан бирле алар гел бергә яшиләр иде.

Газинур, әлбәттә, бу турыда бернәрсә дә белми иде. Ул парторгның чал төшкән чәченә, елмайган чагында чигәләрендә жыела торган вак жыерчыкларга карый-карый, бөтенләй башка нәрсәләр турында уйлый иде.

— Ничек әйтәләр әле, Газинур,— диде Павел Иванович, егеткә бер жылы караш ташлап,— туй — бәйрәмнәрен бәйрәме диләрме әле?

— Белмим, Павел Иванович. Андый хикмәтле сүзне ишеткәнем юк.

— Алайса, китаптан укыганмындыр.

— Китапта булыр. Китапта һәрвакыт матур итеп язалар. Шаккатасың.

— Ә син, Газинур, китаплар укыйсыңмы?

Газинур комач кебек кызарды.

— Мин, Павел Иванович, күбрәк тыңлыйм,— диде ул оялып кына.— Кайчакта берәр калын китапны алып, шартлатып укып чыгасы килә дә, чабулар жибәрми, грамота аз. Юкаракларын аз-маз сукалый башладым. Ләкин анысы да кыен.

— Башта һәрнәрсә кыен була ул, Газинур, аннары күнегәсең.

Китаплар турында сөйләшә торгач, леспромхоз эшләренә күчтеләр. Павел Иванович алар хәзерли торган агачларның кайларга китүе һәм агачның халык хужалыгында нинди урын тотуы турында сөйләде. Агачтан башка бер генә производство да эшли алмый икән.

— Без алга барган саен,— диде Павел Иванович, сүзен ашыкмыйча гына дәвам иттереп,— агач безгә күбрәк кирәк. Урманнар безнең илдә житәрлек, ә менә белгечләр аз. Кыш көне бездә, үзең беләсең, сезон, жиң сызганып эшләр чак, ә без кешеләрне эшкә өйрәтеп вакыт үткәрәбез. Ел саен өйрәтәбез, ел саен өйрәткән берсе китеп тора. Сезончылык тез аска суга безнең, Газинур.

Газинур парторгның нәрсәгә ымлавын бик тиз сизенде һәм, күңелсез генә елмаеп, жылкә чокырын кашып алды. Егетнең бу елмаюы һәм күңелендә туган көрәшне капларга тырышып, малайларча беркатлылык белән жылкә чокырын кашып алуы парторгка аның йөрәгендә нәрсәләр ташуы турында бик ачык сөйлиләр иде.

Газинур, йөзе кызара баруын сизеп:

— Мин уйлап карыйм әле, Павел Иванович,— дип мыгырданып куйды.

Парторг аның хәленә кергәндәй елмайды.

— Уйла, Газинур, уйла,— диде.— Кыен мәсьәлә бирдем мин сиңа. Бу сөйләшүне соңыннан да күп тапкырлар исенә төшерерсең. Туйдан башлады, тукмак белән бетерде, диярсең...

Беркөнне иртә белән Карп Васильевич Газинурны Мишка Карабаш бригадасына жибәрде.

Карабаш бригадасы иң ерак участка эшли иде. Газинур анда барып житкәнче, шактый вакыт үтте. Урман тын. Пычкы тавышлары да, агачларның гөрселдәп авулары да ишетелми. Газинур борчыла башлады. Бу ни бу? Әллә ялгыш икенче юлга кереп киттеме? Ләкин киналанга чыккач, Газинур урман кисүчеләрнең аударылган агачлар өстенә утырышып, тәмәке тартуларын күрде. Тәмәке төтеннәре нечкә зәңгәр жепләр булып, әкрен генә һавага күтәреләләр иде.

Якынарак килеп, утыручылар арасында Павел Ивановичны да күргәч, Газинур тагын да гажәпләнә төште. Парторгның йөзе ачулы. Мишка Карабаш һәм аның

егетләре аска карап утыралар. Күрәсен, Газинур килер алдыннан, парторг белән карабашчылар арасында шактый кызу сүз булган.

Газинур сәлам бирде, ләкин аның сәламен алучы булмады.

Парторг кыю бер хәрәкәт белән урыныннан торды.

— Менә шулай, Карабаш, әгәр сез намуслы кеше булсагыз, суган сатып утырмагыз! Хәзер үк эшкә керешегез.

Карабаш бер читтәрәк яңа киселгән агач төбөндә бөкрәеп утыра һәм мүкләнеп беткән ташка охшый иде. Кара чәче бүреге астыннан тузгып чыккан, күзләре, тычканныкы кебек, йөгәрешеп торалар.

Павел Ивановичның сүзләрен ишеткәч, Карабаш селкенеп куйды, ләкин урыныннан кузгалмады.

— Сез, иптәш парторг, минем намусыма тими торыгыз,— диде ул һаман аска караган килеш.— Мин, бәлкәм, дөньяда иң намуслы кешемендер...

— Арттан санаганда...

Кемдер әкрән генә көлеп куйды, ләкин Карабашның авыр карашы астында шунда ук тынып та калды.

Павел Иванович егетләргә карап:

— Ә сез, геройлар, нишләмәкче буласыз?— дип көлемсерәде.— Әллә сез дә кичкә кадәр учак янында жылынырга уйлыйсызмы? Бәлки, ботка да пешерә башларсыз?

Моңа да җавап бирүче булмады. Мишка Карабашның ачулы карашы бүрәнәгә чапкан үткен балтага тукталды. Аннары аның кан баскан күзләре парторгка текәлделәр. Карабашның һәр хәрәкәтен сагаеп күзәтеп торган Газинур ихтыярсыздан Павел Ивановичка якынрак елышты.

Парторг кулына пычкы алды.

— Я, кайсыгыз минем белән,— диде ул кыю гына.— Кемнең егәрлеге бетмәгән әле?

Газинур беренче булып кузгалмакчы иде дә, тыелып калды: ул урман кисүче түгел, белмәгән көйгә тыгылып, парторгны оятка калдыруы мөмкин.

Бая бригадирдан көлә башлаган яшь егет кинәт сикереп торды.

— Әйдәгез, егетләр, кәнителине бетерергә вакыт,— диде ул һәм, кулы белән иптәшләрен чакырып, кар ера-ера парторг белән янәшә атлады.

Алар артыннан башкалар да берәм-берәм кузгалдылар. Мишка Карабаш берүзе калды. Жыерылып төшкән каш-

лары астыннан ул аланда кайный башлаган эшне, киселгән наратларның гөрселдәп авуларын, ап-ак кар фонтаннарының югары күтәрелеп әкрән генә иңүләрен шактый озак күзәтте.

Газинур аңа карап торды-торды да, түзә алмыйча:

— Үрдәк бәбкәләре чыгарган тавык кебек яр буенда берүзең утырып калдың бит, абзый,— диде.

— Цыц!— дип акырды Қарабаш.

Бер сәгать чамасы вакыт үткәч, Павел Иванович кайтты. Мишка Қарабаш һаман да ағач төбендә утыра иде.

— Шулай итеп, мине бөтен халык алдында хур итәргә булдыгызмы, парторг?— дип, сүзләрен теш арасыннан сыгып сорады ул.

— Сөз үзегез үзегезне хур итәсез, Қарабаш. Күрәсезме, бригадагыз нинди әйбәт эшли?

Қарабаш үзенең алга сөрде.

— Миңа нишләргә кушасыз инде хәзер?

— Сөзгәме? Күнелегез теләгәнчә ағач төбенә утырып торырга,— дип көлемсерәде Павел Иванович.— Ә кич белән конторага керерсез. Артык сөйләшеп торуның кирәге юк. Барысы да ачык.

Көн урталарында каты буран күтәрелде. Урман мен төрле авазга шаулы башлады. Һава бик тиз караңгыланды. Барлык бригадалар да диярлек эшләрен туктатып, кайтып китәргә мәжбүр булдылар.

Газинур баракка тәмам туңып, карга батып кайтып керде. Өс киemen чишенгәннән соң, дөрләп янган мич каршына килеп, жылынырга тотынды. Берәз хәл алгач, Қарабаш бригадасында булган хәлләр турында сөйләргә кереште.

— Қарабашка исең киткән!— дип бүлдерде аны олырак яшьләрдәге бер урман кисүче.— Безнең парторг эрерәк жәнлекне дә бәрәп еккан кеше.— Һәм ул гражданны сугышы вакытында Ерак Көнчыгышта хәрәкәт иткән Павел Иванович отряды үзеннән ике өлеш артык булган япон гарнизонын ничек юк иткәнлеген, ә самурай полковнигын плен алганлыгы турында сөйләп бирде.

— Анысы шулай шулаен да,— дип, икенче бер урман кисүче сүзгә кушылды,— Қарабашка жиңел карарга ярамый. Қарабаш — коточкыч кеше ул. Ул моны болай гына калдырмас. Баягынак миңа очраган иде, лаякыл исерек, ә тун астына балта яшергән.

Қарабашның ачулы күз карашын, агачка чабылган балтаны күз алдына китергән Газинур, тунын тиз генә эләктереп алып, ишеккә таба омтылды. Ләкин чыгып өлгермәде, ишек ачылып китте һәм баракка дядя Митрофан килеп керде. Аның кулында Павел Ивановичның хәлсез гәүдәсе иде.

Газинур яшен суккандай катып калды. Ә дядя Митрофан, авыр-авыр атлап, баракның арғы башына узды да парторгның үзенә койкасына салды.

— Чиста сөлге...

— Кайсы дошман безнең...

— Мишка Қарабаш эше,— диде ишектән килеп кәргән бер егет.— Ярый әле дядя Митрофан килеп өлгерде. Югыйсә...

Митрофан карт Газинурның кулыннан чиста сөлгене тартып алды да:

— Катяга йөгер. Күз ачып йомганчы барып жит,— диде.

Газинур башына бүреген дә кимичә барактан йөгерепп чыкты. Ул чәнечкеле буранны да, көйдергеч салкынны да сизмичә, бөтен көче белән йөгерде. Яңаклары буйлап яш акты, йөрәгендә Қарабашка карата нәфрәт һәм шул ук вакытта үз-үзенә тирән үпкә ташыды. Ничек соң ул парторгка кул күтәрүче кабахәтнең кара уен берьюлы сизеп ала алмады?

Яланбашлы, агарынган йөзле Газинурны ишек төбөндә күргәч тә, Катя куркып артка чигенде.

— Ни булды, Газинур?— дип, көч-хәл белән сорады ул.

— Күңелсезлек... Киенегез!

— Володяга бер-бер хәл булдымы әллә?

Газинур башын чайкады.

— Әтигәме?— дип, тагын әкрәнрәк тавыш белән сорады Катя.

Газинур башын түбән иде.

Мишка Қарабашны шул ук көнне кулга алдылар. Тикшерү аның урман заводы хужасы малае икәнлеген, ялган исем белән йөрүен һәм ике тапкыр хөкемнән качканлыгын билгеләде. Әнисенә ялган авыруы турындагы телеграмма чынлыкта әтисенә кулга алынуын хәбәр иткән.

Этисенең яшерелгән алтыннары һәм башка күп кенә кыйммәтле әйберләре булган. Бу турыда этисе белән Мишка гына белгәннәр. Менә шул алтыннар инде Мишка Қарабашны акылдан яздырып йөрткән. Алтыннарны кулга төшерү өчен ул хәтта этисен үтерергә дә маташкан. Ләкин карт көчле булган әле, бирешмәгән, ул үзе улын буып үтерә язган. Шуннан соң Мишка яхшы кеше исем алырга тырышып йөри башлаган. «Рәтле кәгазьләр кулга төшерергә кирәк,— дип уйлаган ул.— Ударник грамотасы кулда булса, аннары эшнең җайлысын үзем дә табар идем. Ә эти дөмөккәч, алтыннарны сыпырам да заградага таям».

Телеграмманы алгач, Мишка этисе өчен түгел, алтыннар өчен курыккан. Карт тиле аларның урынын күрсәтмәгәнме? Этисенең холкын яхшы белгәнгә, ул моңа ышанып та җитмәгән, ләкин дөньяда ниләр булмый. Поезда өенә кайткан чагында ул өч тәүлек буена авызына бер валчык аш капмаган, бер тамчы су эчмәгән, йокламаган. Ябыгып беткән. Этисенең бусагасыннан кергәндә анын чырае төн кебек караңгы, үзе ерткыч кебек зәһәр булган. «Кичеккәнлеген» белгәч, Қарабаш аю кебек үкереп җибәргән, һәм беркем белән дә сабуллашмыйча, шул ук төндә китеп тә барган. Леспромхозга кайткач, ул эчә башлаган. Бетте баш, бетте дөнья дигән...

Мишка Қарабашның тарихы телләрдән телләргә күчеп, Газинурга да килеп җиткәч, ул гажәпләнүдән битәр, ничектер, үзенә карата да, башкаларга карата да таләпчәнрәк булып китте. «Дөнья бу, колактарны йомып йөргәнне яратмый. Бүре юк димә бүрек астында...» Шунда ук парторг белән булган соңгы сөйләшү исенә төште. Әле бүгенгә кадәр Павел Ивановичка җавап биргәнә юк бит анын.

Кич белән Газинур парторгның квартирасына китте. Павел Иванович больницада ике атна чамасы яткач, яңадан леспромхозга кайткан, ләкин эшкә чыкканы юк иде әле.

Катя белән Павел Иванович чәй эчеп утыралар иде. Газинурны да табынга чакырдылар. Ул, парторгның башына уралган ак марлядан күзен алмыйча, өстәл янына килеп утырды. Һәм ни дип сүз башларга да белмичә аптырап калды. Әмма Павел Ивановичның кәефе күтәренке иде. Катя да көләч. Газинур җиңел сулап куйды. Павел

Ивановичның эш, укулар, колхоз хәлләре турындагы сорауларына уйнап-көлеп җавап бирә башлады.

— Эти, син аңардан сөйгән кызының кушаматларын сора әле,— дип, Катя утка май өстәде.

— Я, я, Газинур. Әйт әле. Тыңлыйк.

— Бездә, Павел Иванович, кушамат таксалар — гомерлеккә.

Миңнурыйның кушаматларын белгәч, Павел Иванович рәхәтләнеп көлдә. Дөрөс, ул башта ук Газинурның ниндидер җитди бер йомыш белән килүен сизенде сизенүен, ләкин сораулар биреп ашыктырмады. Ниһаять, Газинур үзе сүз башлады.

— Павел Иванович,— диде ул, бик җитди итеп,— барактагы сөйләшүебезне онытмадыгызмы әле?

— Юк, онытмадым, Газинур.

— Мин бит сезнең тәкъдимгә берничек тә җавап биргәнәм юк әле. Бу көннәрдә бик күп уйландым... Тагын бер сезонга калырга булдым. Колхоз каршы килмәс дип уйлыйм...

— Ә туй?— дип бүлдерде Катя.

— Туй бездән качмас, Катя Павловна. Чәчләр бәйләнгән булса, арадан җил дә үтмәс.

— Нәрсә дип әйтим сиңа, Газинур,— диде Павел Иванович,— дөрөс уйлагансың, карарың дөрөс. Беләм, бу уйга килү сиңа җиңел булмагандыр, ләкин... гомуми эш өчен үзенңең шәхси омтылышыңны кирәк чакта җиңәргә өйрән.

Газинур бик тирән сулап куйды, әйтерсەң, ниндидер бик зур киртә аркылы атлап чыкты ул.

...Бу кыш, ничектер, бик тиз үтеп китте. Беркөнне шома саплы тамгасын бил каешына, ялтырап торган җыелма метрын күкрәк кесәсенә кыстырып, киселгән делянка буйлап барганда, Газинур әле яңа гына кардан ачылган агач төбендә шәмәхә төсендәге нечкә умырзая чәчәген күреп туктады да иелеп өзеп алды.

— Малай, яз җиткән бит!— диде ул һәм тирә-ягына гажәпләнгәнсыман карады. Моннан әле берничә генә атна элек бу урында мәһабәт наратлар белән аралашып, өрәңгеләр, ак чыршылар шаулап үсеп утыра иде. Аннары бирегә үзенңең моторлы пычкысы белән Володя Бушуев һәм аның иптәшләре килде... Хәзер монда яңадан тирән

тынлык. Урман кисүчеләр моннан ерак киткәннәр. Агачлар булмагач, бу урында кар да тизрәк эрегән һәм кар китәр-китмәс беренче яз чәчәге — умырзая баш күтәргән.

Газинур, башын артка ташлап, күккә карады. Күк йөзе чиста, зәңгәр һәм, Миңнурыйның бәйрәм косынкасы кебек, жиңел иде. Газинурның кызу эш эчендә онытылып торган сагынулары тагын кузгалдылар һәм ул, яңадан умырзаяга карап:

— Малай, яз житкән бит!— дип куйды. Нәкъ шул чакта Павел Иванович килеп чыкты. Ул кулына умырзая чәчәге тотып исәпкә калган Газинурны ерактан ук күрде һәм хәзер, ничектер, хәйләле дә, шаян да, мөлаем дә елмаеп аңа якынлаша иде.

— Нихәл, Газинур,— диде ул,— умырзая таптыңмы? Яз житте диген!

— Яз житкән шул, Павел Иванович, ә мин менә шуңа гажәпләнеп торам әле.

— Күңелләрең дә жилкенә башладымы?

Газинур Павел Ивановичның тел төбен аңлап житкermәде. Ул аның көләч йөзенә, аннары пиджак кесәсеннән чыгып торган «Правда» газетасына күз төшереп алды да, «Бригадаларда беседа үткәреп кайта», дип үзенчә уйлап куйды.

— Я, күңелләрең жилкенәме, юкмы?— дип кайтарып сорады ул һәм Газинурның кулындагы чәчәккә башы белән ымлады:— Мин менә урманда әллә ничә жирдә умырзая күрдем — берсен дә өзмәдем, син менә берне күргәнсең, аны да өзгәнсең. Володя Бушуев синнән дә уздырып жибәргән — берүзе бер бәйләм жыйган.

Кинәт Газинур елмаеп куйды.

— Сез, Павел Иванович, безнең Хужа Насретдинчарак, ерактан урап әйтәсез икән. Берьюлы абайлый да алмадым.

Павел Иванович, берәз уйлап торгач:

— Әйе, Газинур, яз килде,— диде.— Сина да кайтырга вакыт. Югыйсә, Миңнурыең көтә-көтә саргаеп беткәндер. Аны артык саргайтырга ярамас. Хәзер урманда эшнең азрак чагы. Бар, кайтып туй яса да, кышка, теләсәгез, парлашып килегез. Икегезгә дә эш житәчәк,— ул Газинурның нык иңбашына кулын салды.— Алтын чагын синен, Газинур. Анда сине ничек көткәнлекләрен мин бик

яхшы күз алдыма китерәм. Ашык, дустым, яшьлек ике килми.

Шул көннән Газинур юлга хәзерләнә башлады.

XVIII

«Красногвардеец»ка Газинур көн урталарында кайтып төште. Май ае иде. «Алга» юлы буендагы тау башыннан үзәнлектә бик жайлы гына урнашкан сөекле колхозын күргәч, Газинур арбадан сикереп төште дә, тау түбәсендә, жыл двигателе янында, туктап басып калды. Ул бер колхозына, бер двигательнең биек, челтәрле башнясына, көмешсыман канатларының кояшта ялтыравына карап ала һәм ихтыярсыздан күзләренә шатлык яшьләре килеп тыгыла. Анда, шәһәрләрдә генә түгел, ерак-ерак колхозларда да «индустрия» чәчәк ата. Ул киткәндә бу көмеш канатлы двигатель хыял гына иде бит!

Озак вакытлар читтә йөрөп, зур-зур шәһәрләрдә эшләп кайткан кешегә үз авылы гадәттә кечерәйгән, искергән, фәкыйрьләнгән күк тоела. Ул үзенә хыялында матурлап-пөхтәләп йөрткән авылын танымыйча, берничә минут аптырашта калып тора. Ике елдан артык читтә йөрөп кайткан Газинур да, үз колхозын беренче күргәч, гажәпләнәп куйды. Ләкин аның гажәпләнүе бөтенләй башка иде. Ул киткәндә шәп-шәрә диярлек булган йорт тирәләре хәзер инде яшеллеккә күмеләп баралар. Ихаталы бакчаларда тырыш куллар үстергән шомырт, чияләр, алмагачлар шау чәчәктә утыра. Бөтен үзәнлектән, бөркеләп-бөркеләп, тәмле чәчәк исләре килә!

Газинур, башын артка ташлап, мәһабәт двигательгә тагын бер мәртәбә карап ала, аннары аның сөенеч белән тулы күзләре инде салынып беткән май заводының яңа бинасына текәлә, яңа сыер абзарлары, терлек каралтылары буеннан йөгереп үтә, аннан яңа амбарларга, тугым бөгү мастерскоена, аннары тагын да ераккарак омтылып, каршы яктагы тау башында олы кыясыман торган ябык ыңдырга, аның янындагы тегермән бинасына һәм, ул киткәндә салына башлаган амбарлар тирәсендәге әллә нихәтле бүтән бинаяларга барып тукталалар. Чү, кайдандыр Газинурга бик яхшы таныш булган озын-озын зырылдау тавышы ишетелә. Зырылдау бер нечкәргәндәй була, бер тагын да калыная төшә. Тукта, бу түгәрәк

пычкы тавышы ич! Колхозда түгэрэк пычкы! Әллә үзләре такта да яралармы? Ул пычкыны нәрсә белән әйләндерәләр? Әллә движоклары да бармы? Бар шул, әнә, аның үзенә бертөрле калын тавышы яңгырый! Нигә, нигә соң бу турыда хатта язмаганнар иде?!

Газинур күзләреннән аккан шатлык яшьләрен кул сырты белән сөртеп ала һәм бары шуннан соң гына үз йортына карый. Туган йорты булмаса да, торган йорты. Аны да танырлык түгел. Аның каршында да бакча үскән, яфраклардан хатта тәрәзәләр дә күренми.

Урам уртасында, яшь чирәмдә каз бәбкәләре йөри. Ак яулыгын артка кысып бәйләгән, ак алъяпкычлы бер кыз сиртмәле коедан су ала-ала, правление ишеге төбенә баскан шундый ук ак алъяпкычлы, ак яулыклы икенче бер кызга кул болгый. Кемнәр икән? Правление ишеге төбендәгесе Әлфия түгелме икән?

Исаково очыннан, фаралары белән кояшта жемелдәп, йөк машинасы төшеп килә. Правление ишеге төбендәге кыз аңа таба борылып карый да ялт иттереп ишектән кереп югала. Газинур көлемсери һәм күзләре белән Миңнурыйның тәрәзәсен эзли башлый: әнә ул, ап-ак пәрдәсе һәрвакыттагыча төшерелгән.

Миңнурый, Миңнурый! Гөләп чәчәгем! Сизәсеңме, бәхетәң нинди якын синең! Газинур түзми, киң күкрәге белән туган колхозының тәмле һавасын киерелеп сулый да ачык, күңелле тавыш белән жырлап жибәрә:

Өстемдәге күлмәгемнең
Якаларын кем уйган,
Исең матур, кемнәр куйган, Миңнурый,
Сине күреп кем туйган.

Һәм жырын бетерер-бетермәс, бөтен көче белән таудан түбәнгә омтылып, яшь колын кебек сикерә-сикерә, авылга таба йөгәрә башлый.

Алдан хәбәр итмәгәнә, Газинурны өендә берәү дә көтми иде. Бөгелмәдән ул очраклы олауга утырып кайтты.

Газинур, жыл капканы ачып, ишек алдына йөгереп килеп керде. Ишек алдының яртысын диярлек биләп алган бакчада әтисен күрде. Гафиятулла бабай, май ае булуга карамастан, башына қолакчын бүреген, өстенә иске ту-журкасын киеп, алдына алъяпкыч элгән һәм, һәрвакыттагыча, үз алдына сөйләнә-сөйләнә, тимер көрәк белән карлыган куаклары төпләрен йомшартып йөри.

Газинур бер кулы белән читәнгә тотынган һәм бөтен гәүдәсе белән алга омтылган килеш, берничә секунд урыныннан кузгала алмыйча, әтисенә карап торды. Гомер буге кулы эштән бушамаган, ару-талуны белмәгән кадерле карт әтисенә карата аның күңелендә чиксез зур, изге мәхәббәт, уллык мәхәббәте ташыды. Кинәт, нәкъ сабий чагындагыча:

— Әтием!— дип кычкырып жибәрде һәм күз ачып йомганчы тәбәнәк читән аша сикереп, әтисенә каршы йөгерде. Ич тә көтмәгәндә, уйламаганда улын күргән Гафиятулла бабайның кулыннан көрәгә төшеп китте. Ул, бер сүз әйтә алмыйча, баскан урынында катты да калды. Нәрсәдер аның бугазыннан кыскандай булды, ул авызын ачты. Сирәк керфекләре еш-еш селкенделәр, тез буыннары калтырап китте.

— Газизнурым!— диде ул ахырда һәм калтыранган ике кулын алга сузды.— Улым, синме бу? Сине күрәмме, балакаем?!

Газинур аның кочагына ташланды һәм башын әтисенә күкрәгенә куйды. Әтисе аның маңгаеннан үпте, кабарып беткән зур кулы белән җиткән чәченнән сыйпады һәм һаман бер үк сүзләргә кабатлады:

— Газизнурым... Сине дә күрер көннәрем бар икән! Газизнурым!

Газинурның энесе Халикъ өйдә пәке белән нидер юнып утыра иде. Ишектән килеп кергән абыйсын күргәч, урыныннан сикереп торды да:

— Әни, абый кайткан!— дип кычкырып, Газинурның муенына килеп асылынды.

Кече казан яныннан, кулларын алъяпкычына сөртә-сөртә, Шәмсинур җиңги килеп чыкты һәм, ике кулын сузып, Газинур белән күреште.

Халикъны шунда ук Мисбахларга йөгерттеләр. Өйдә булсалар, парлап килсеннәр, дип әйттерделәр. Ул арада Газинурның кайтуын ишеткән күрше-күлән дә керә башлады. Иң элек Галәк бабай белән Сабир бабай килеп җиттеләр. Галәк бабай озын ак күлмәк өстеннән җиңсез казаки кигән, аягына каталар элгән, башында кырпулы бүрек. Ул һаман шундый ук, бер дә үзгәрмәгән төсле. Сабир бабай исә шактый бирешкән, сакал-мыегы тәмам агарган, гәүдәсе дә бөкрәя төшкән.

— Алты яшәр юлдан кайтса, алтмыш яшәр күрешә

килер,— диде Галәк бабай һәм, исәнлек-саулык сораша-сораша, Газинур белән ике куллап күреште.

— Балакаем, наныем, исән-сау кайттыңмы?— дип, Сабир бабай да ике кулын сузды.

Қартлар артыннан ук хатыны Мәйсәрә белән Мисбахетдин килеп житте.

— Абый!— дип, Газинур Мисбахны кочаклап үпте.— Исән-сау торасыңмы? Мәйсәрә апа исәнме?

Мәйсәрә йөкле иде. Үзенә шундый хәленнән берәз уңайсызланып булса кирәк, кызарып куйды. Газинур аның тартынып кына сузган кулын кысты.

— Барыгыз да исән-саумы, Мәйсәрә апа, балалар? Газинур апа дигәч, Мәйсәрә тагын да кызара төште, кыз чагында Газинур аңа исеме белән генә дәшә торган иде.

— Ул хәтле картайтмасаң да ярар инде,— диде ул, елмаеп, һәм кече якка, Шәмсинур жиңги янына узды.

Газинурның кайчан кайтасын белмәсәләр дә, көтеп торганнар икән. Шәмсинур жиңгинең атланмае, каймагы, юкә балы, каклаган ите, чәкчәге — барысы да табынга тезелде. Қоймак та өлгерде. Газинур алып кайткан шәһәр күчтәнәчләрен дә табынга куйдылар. Гафиятулла бабай Шәмсинур жиңги белән пышылдап сөйләшкәннән соң, өстәлгә әчетелгән бал да килеп утырды. Галәк бабай белән Сабир бабай, бер-берсенә карашып, сакалларын сыпырып алдылар.

Чәй һәм бал эчә-эчә барысы да — картлары, яшьләре — астыртын гына Газинурга күз төшергәләп торды. Чын икән, йөргән таш шомара икән. Газинур моннан ике ел элек колхоздан киткәндәгечә түгел. Өс-баш та яхшы ук спайланган, урман һавасы да бик килешкән, ахрысы, яңаклары бодай кабартмасыдай күпереп, алсуланып торалар. Ләкин Газинурның үзгәрүе киемендә һәм йөзөндә генә түгел, аның үзгәрүе күз карашында да, сүзләренә ашыкмыйча, төпле итеп сөйләвендә дә (аңа шәһәр турында, эшләгән эше турында хәтсез күп сораулар яудырдылар, ул аларның берсен дә җавапсыз калдырмады), үз-үзен тотуында да сизелә иде. Ул акыллыланган, олыгайган һәм үзенә хөрмәт уяттыра иде.

— Яшь чагында дөнья күрү — ир егетнең бурычы, диләр иде борынгы картлар,— дип, Галәк бабай, биш барма-

гына күтэргән тәлинкәсенә өф итеп өрә-өрә, сөйләп китте.— Инде исән-сау кайтуыңа бик шөкер. Хәзер, әти-әниң исән чагында үзеңне башлы-күзле иткәндә дә ярар иде, Газинур.

Сабир бабай да кордашының сүзләрен жөпләп торды. Янәсе, вакыт бик житкән, яшьлекнең кадерен белергә кирәк, әгәр мәслихәт күрсәләр, ул үзе яучы булып барырга әзер.

Газинур бу сүзләре өчен картларга рәхмәт әйтеп тә, ачуланып та утырды. Миңнурыйны күрмичә торып бу турыда һич тә сөйләшсә килми иде аның. Ул сүзгә колхоз хәлләренә күчерергә теләде, ләкин, картлар алдында әдәп саклап, аларның сүзләрен бүлдермәде. Сөйләшә торгач, картлар үзләре үк колхоз хәлләренә күчтеләр.

Сабир бабай, Газинур алып кайткан күчтәнәчләрдән авыз итеп:

— Сагынгансың инде, Газинур, колхозыбызны,— дип әйтеп куйды.— Туган жирләр сагындыра ул. Мин шулай Карпатта йөргәндә, шәрә муенлы бөркетләр генә куна торган таш өстенә утыра идем дә, күңелләр бик ямансылый башлагач, әкрәң генә жырлап жибәрә торган идем.

— Туган жирдән туйган юк, кем, Сабир— дип, Гафиятулла бабай, үзенең Кавказда хезмәт итүләрен искә төшереп алды. Аннары кар түбәле Кавказ тауларыннан төшеп, яңадан «Красногвардеец»ка кайтты.— Колхозыбызның хәле, улым,— диде ул, кечкенә сакалын бармаклары белән аралаштыргалап,— бик күркәм бара, әйе. Язгы чәчүне вакытыннан алда төгәлләдек. Апрельнең ничәнче числосында әле, картлар, чәчүгә төштеңез?.. Элекке заманда бу вакытта Ялачич бояры да кузгалмый иде.

Галәк бабай әле һаман да таза, тигез тешләре белән гәрәбәдәй конфетны тешләп, чәен эчкәч:

— Ужымнар да бик яхшы күтәрелеп килә,— диде.— Кичә генә Хәнәфи белән бөтен кырларны атта әйләнәп кайттың. Хәнәфигә дә әйттем, күз генә тимәсен, быел ужымнар да, сабан ашлыгы да бик әйбәт өметләр тудыра дидем. Яңгырлар да бик вакытлы явып алды.

— Ветрянканы күргәнсеңдер инде, Газинур,— дип, Сабир бабай үз шатлыгын бүлешергә ашыкты.— Жилне таки эшкә жиктек бит. Қайчан телибез, шунда абзарларга су бирә. Элеккеге заманда мондый хәлләр әкиятләрдә генә булган. Терлекләргә сугара-сугара нихәтле жәфа

чиккәнне син үзең дә онытмагансыңдыр әле. Ә хәзер, берәр яшырәк егетне тауга йөгертәм дә: су! дип кычкырам и, рәхим ит, улактарга көмештәй саф су чылтырап ага. Хайваннарның жаннары нихәтле тели, шул хәтле ага. Әхмәтгали белән Хәнәфигә рәхмәт. Алар башлап тотындылар.

— Үткән правлениедә электростанция салдыру турында сүз булган,— диде Гафиятулла бабай.— Гөлләр дә килеп киткән иде. Хәзер ул инде инженер, бик зур урында эшли.

Гөлләр турында ишеткәч, Газинур сөенеп куйды. Гөлләр аңа монтерлыкка өйрәнергә кушкан иде. Хәзер Газинур бу эш белән беркадәр таныш. Аның сандык төбөндә инструментлары да бар. Колхозда электростанция генә салсыннар, ул, һичшиксез анда күчәчәк.

— Сабиржан тимерченең малае Сөләйман правлениедә радио ясаган,— дип өстәде Галәк бабай.— Кеше дигәннең акылы! Үз түрөндә утырып, мең чакрымнардагы кешенең тавышын ишетә...

Газинур сүз арасында Гали абзый турында сорап куйды, районда эшли икән. Сәламәтлеге яхшырган. Озакламыйча ялга кайтачак икән.

Бал Галәк бабайның башына шактый көчле йөгертә, ахрысы. Аның сүз янчыгы бөтенләй чишелеп китте, берәүгә дә сөйләргә ирек бирми башлады.

— Газинур улым, урманда нинди жырлар жырлай идегез,— дип сорады.— Бер жырлап, картларның күңелен күрмәссеңме?

Жыр дигәндә инде Газинурның капчыгы буш түгел. Рәхсәт сорагандай, әтисе белән абыйсына бер карап алды да жырлап та жибәрде.

Галәк бабай аны, башын иеп, тыңлап утырды да Газинур жырлап бетергәч, әйтә куйды:

— Яңа жырлар икән. Без яшь чакларда андый жырлар юк иде. Безнең жырлар башка иде. Ишеткәнегез бармы лашманчылар турында? Күптән булган хәл инде ул. Петр патша заманында. Петр патша кораблар ясаткан, шуңа бөтен ил белән урман кискәннәр. Безнең бабайлар мари урманнарында лашман куганнар. Минем үземә дә Севастополь сугышы елларында лашманда булырга туры килде. Безнең заманда да ул бик авыр хезмәт иде, бабайлар заманында лашман эше каторгадан

да авыррак булган. Әле дә оныта алмыйм бабайның бер жырын...

Галәк бабай берәз уйланып торды да, күзләрен йомып, әкрен генә жырлап жибәрде:

Бәрәңге урманы агачы,
Тарталмыйлар лашман атлары,
Шул ағачлар килеп төшкәч,
Юкка чыга адәм башлары.
Ступай, кычкыра
Имән кисмәгә,
Яна йөрәгем
Аракы эчмәгә.

Йөз яшьлек картның инде дерелдәп торган иреннәреннән чыккан бу халык хәсрәтенен ачы моңы, күз яше белән тулы бу жыр табындагыларга бик көчле тәэсир итте. Ә Галәк бабай, берәз тын торгач, шундый ук озын, моңлы көйгә икенче бер жырны башлады. Бу — шул заманнарның бәете иде.

Саңгыз дигән урманда күп түгелде күз яшем,
Аккош очып житмәс жирдә калды бәнем газиз башым.
Қара Ширмә буенда үрдәк йөрер тезелеп,
Лашманчылар кайтканнан соң, әнкәм йөрер тилмереп.

— Менә, Газинур улым,— диде Галәк бабай берәздән.— Элекке заманда халык нинди жырлар жырлаган. Яңа урманнарда син инде аларны ишетмәгәнсең. Менә мин сиңа карыйм да сөенәм. Бәхетле заманда тудың син. Синен жырың да, тормышың да башка. Қара, кадерен бел боларның, Газинур улым. Мин, карт юләр, кайчакта сез яшьләргә иске жырларны юри жырлап куям. Бу матур тормышларның кайдан килгәннен онытмагыз, дим.

Чәйләр, баллар эчелеп беткәч һәм юл чәенә килгән кунаклар рәхмәтләр әйтә-әйтә таралгач, Газинур правлениегә чапты. Ул ишекне ачып кергәндә, Элфия берүзе счет төймәләре салып утыра иде.

— Элфия, колхозның доходын миллионга житкердеңме инде,— диде, Газинур өстәл янына атлады. Элфия, көтмәгәндә, үз алдында шәһәрчә киенгән Газинурны күргәч, шатланып кычкырып, урыныннан торды:

— Әнием, Газинур абый кайткан!

Газинур аның кулын ике кулы белән кысып селкәселкә:

— Менә, туеңа кайтып житәрмен дип әйткән идем бит, кайттым. Я, кайчан туең була, Әлфия? Үзең шундый чибәрләнгәнсең, күзем генә тимәсен.

— Китсәнә, Газинур абый, син һаман шундый ук шаян икәнсең әле.

— Әлфиянең туе булганга биш былтыр инде, соңга калдың, егетем,— дип, икенче бүлмәдән, кара мыегын бора-бора, Хәнәфи килеп чыкты.— Аның инде хәзер синең кебек егет малае бар. Саумы, Газинур?

Газинур, кызарып киткән Әлфиягә шаян караш ташлап, Хәнәфигә омтылды.

— Хәнәфи абый, саумы!

Алар кул кысышып күрештеләр, аннары Хәнәфи, Газинурның иңбашына кулын куеп:

— О-һо! Егеткә шәһәр икмәге килешкән икән,— диде.

— Урман һавасы диген, Хәнәфи абый,— дип төзәтте Газинур.

— Ярый, урман һавасы булсын. Әлфия, ничек, өйләндерергә ярыймы, юкмы егетне?

— Миңнурыйны суган кебек саргайтып бетерде инде.

— Синең кебек саргайган булса, бигайбә, Әлфия.

— Менә күрерсең әле,— диде Әлфия мәгънәле генә.— Чит жирләрдә бик күп йөрсәң...

— Һай, усаллангансың, Әлфия, болай усал түгел идең бит. Киявең кем? Я, нигә аска карыйсың? Хәнәфи абый, күр, кияүгә чыгарга оялмаган, киявенең исемен әйтергә ояла.

— Ник оялыйм... Синең жан дустаның инде...

— Қарсак Һашиммы? Я, ярый, ярый, Әлфия, кызарма, күгәрчен сөтенне күбрәк хәзерләп куй, кунакка килермен.

Бу көнне Газинур колхозның бөтен хужалыгын йөреп, карап чыкты, Һашимны, Сәлимне күрде, Газзән янына да кергән иде, өйдә туры китерә алмады. Шуннан туптуры Гарәфи абыйларга юнәлде.

— Озакладын син, Газинур,— диде Гарәфи абый, егетне баштанаяк карап чыккач.— Һашим, кайтып, чеби чыгарырга да өлгерде инде монда.

— Эшне ташлап китәсе килмәде,— диде Газинур төпле генә.

— Эш ул, Газинур, беркайчан да бетәсе түгел. Ничек

соң? Без киткәч, күп үзгәрешләр булдымы? Павел Иванович, Бушуев, Карп Васильевичлар исән-сау калдылармы? Теге куян бүрекле кыз андамы әле?

Газинур Гарәфи абзыйга күзләрен кыса төшөп карды. Гарәфи абзыйның маңгай өстендәгә чәче коелып беткән булса да, яңаклары күпереп тора.

— Һәммәсе исән-сау калдылар, сәлам әйттеләр. Бүтәннәре турында иркенләбрәк сөйләшөп утырыбыз әле, Гарәфи абзый. Аяк-өстән генә сөйләп бетерерлек түгел.

Гарәфи абзый белән сөйләшкәннән соң, Газинур ыңдырга менде, аннары, председатель Хәнәфи белән бергә, тарантаска утырып, басуга китте, Чаптар һаман шундый ук ут, элдереп алырга гына тора.

Караңгы төшкәндә, басудан әйләнөп кайттылар. Газинур хәзергә атлар тирәсендә эшләргә булды. Хәнәфи каршы килмәде.

— Эшлә, туган, югыйсә, Сабир бабайга кыенга килгәли,— диде ул.

Газинур Сабир бабай янына ашыкты.

— Күрәм, йөрәген элеккеге кебек үк тынгысыз икән,— диде себерке сабына таянган Сабир бабай.

— Бөкрене кабер генә төзәтә,— диде Газинур, көлөп.— Эх, беләмсең син, Сабир бабай, мин ничек сагындым колхозыбызны. Юк, моннан соң беркая да китмим!

— Ник алай? Начармы әллә анда?

Газинурның күзләрендә гажәпләнүгә охшаган бер нәрсә ялтырап китте.

— Минем алай дигәнәм юк, Сабир бабай. Анда начар түгел, анда бик яхшы. Кешеләре дә бик әйбәт. Ләкин үз колхозыбызны шәһәр кебек итәргә кирәк. Электр станциясен салып жибәрү белән, күп нәрсә үзгәрәчәк. Мин электр эшенә берәз өйрәнөп кайттым.

— Анда һөнәр дә өйрәттеләрмени, Газинур?

— Өйрәттеләр...— Газинурның күз алдына аксыл бөдрә чәчле Володя Бушуев, монсу күзле Катя, Карп Васильевич, партөешма секретаре Павел Иванович килеп бастылар. Ул стахановчылар киңәшмәсен хәтерләде һәм сулышын киң алып кабатлады:— Күп нәрсәгә өйрәттеләр! Хәзер безнең илебездә эш белмәгән кеше булмаска тиеш, Сабир бабай. Тормыш шулай куша, югыйсә, сөяләнә басам, ди.

— Һа, кара син аны, акыллы сүз бит бу, Газинур.

Газинур бөтен жирдә булды, бөтенесен күрдә, тик Миңнурый янында гына булмады. Ләкин Миңнурый ту-рында читләтеп кенә сүз чыкса да, аның колаклары үрә торды. Әлфиянең кинаяле сүзләреннән соң, ул шунда ук Миңнурый янына кермәкче иде дә, имеш-мимешләргә юл куймас өчен, үзен тыйды. Ул Халикъны чакырып алды һәм аңардан:

— Я әле, әйтеп бир әле, разбойник, Миңнурый апан ничек тора? Нинди егетләр белән йөри?— дип турыдан-туры сорады.

Халикъ, әлбәттә, колхоз кызларының, шул жөмләдән Миңнурыйның да яшерен серләрен белә иде. Ләкин ул абыйсы кебек хәйләкәр булганга, сер капчыгын берьюлы чишеп куймады.

— Миңнурый апага яучылар йөри дә, ул аларны кире борып жиберә. Минә күрсә, Газинур абыеннан хатлар юкмы, дип аптыратып бетерә, кайчак кәнфит тә бирә. Қаенем, жаным, кил, яныма утыр, бер үбим әле үзеңне, дип шаярта. Үзе үпми. Гөләп чәчәге кебек чәнечкеле ул.

— Әле дә гөләп чәчәге дип йөртәләрме үзен?

— Хәзер күбрәк кычыткан диләр.

Газинур кычкырып көлеп жиберде һәм шуның белән йөрәге тынычланды. Ләкин иртәрәк тынычланган икән.

Қараңгы төшү белән аңа дус-ишләре жыелды һәм алар байтак вакыт жырлап утырдылар. Газинур бүтән-нәргә чокырны тутырып салганда, үзенең чокырын я си-кертеп үтте, я арагы урынына, йөзен юри чытып, су эчте. Аның бөтен уйлары Миңнурый янында иде.

— Клубта бүген берни дә юкмыни?— дип сорады ул иптәшләреннән.

Кичә клубта кино күрсәткәннәр, аннан элек доклад булган, ә бүген — берни дә юк.

Сәлим почмакта утыра һәм, сүзгә катнашмыйча, бер-туктаусыз арагы чөмерә. Аңа «Аша, исерерсең»,— диләр, ул ашамлыктарны кулы белән читкә этә дә тагын стакан-ны ала. Стакан аркылы Газинурга карый. Берничә тап-кыр аларның күз карашлары бергә очрашты: мондый чакта, әйтерсең, кылычка кылыч бәрелеп утлар чәчри иде.

Кинәт Сәлим урыныннан торды һәм ике кулы белән ашъяулыкны йомарлап, аны өстәлдәге барлык савыт-саба, ашамлыктар, шешәләр белән бергә үзенә тартты. Табындагылар әллә ничә аваздан: «Сәлим, бу нишләвен,

юләрләнмә!» — дип кычкыра башладылар. Ләкин ул берәүне дә тыңламады, күрмәде. Пыялаланган күзләре белән каядыр еракка караган килеш, буылып-буылып сөйләргә тотынды:

— Газинур... Нигә син кайттың? Тагын юлыма аркылы төшәсеңме? Юк, не позволю! Лучше сандыгыңны ач, күрсәт урман кызыңны! Әллә чәчәген өзгәч, урманда ташлап калдырдыңмы? Миңнурый бар дисеңме? Юк, Миңнурый барыбер сиңа булмаячак. Бул...— Сәлимнең теле көрмәкләнә башлады. Ул, чайкалып китеп, лап итеп урынына утырды һәм нечкә, ямьсез тавыш белән жырлый башлады:— Асылъяр, кенәри, бергә булырбыз әле...

Өстәлнең икенче башында утырган Газинур агарынып китте, колакларына ышанмады. Ул, иптәшләрен этә-төртә, Сәлим янына килде.

— Ни сөйлесең син?!— дип, исерек булмаса да, Сәлимнең якасыннан алды. Ләкин теге йоклый иде инде. Газинур аны сәке кырыена төртте дә, үзе шунда ук ишек алдына чыгып, түмәргә утырды.

Карасу күктә түм-түгәрәк ай йөзә. Йолдызлар жемелди, ә арырак кырыйларына ай нуры төшкән болыт кисәкләре күренә. Һава жылы, пырылдый-пырылдый коңгызлар оча. Өйдән жыр һәм гармонь тавышы ишетелә. Һашим Хафизаләм иркәм көенә жырлый...

Газинур тирән сулап куйды.

— Шулай... «Чит жирләрдә озак йөрсәң...» Хәзер аңлайым, Әлфия, кем бакчасына таяк атканыңны.

Моннан чирек сәгать кенә элек Газинурның бөтен уйлары Миңнурый белән бергә иде, йөрәге бары тик аны күрү бәхете белән генә тулы иде. Ә хәзер... Нәрсә калды хәзер?..

Аның янына малайсыман гына кечкенә буйлы Һашим килеп басты.

— Газинур, ник безне ташлап чыгып киттең? Сәлимигә хәтерен калдымы? Аның сүзләре яңа түгел бит...

Һашим тәмәке кабызды һәм янчыгын Газинурга сузды.

— Тарт, дустым, күңеленә жиңелрәк булыр,— диде ул һәм Газинурның иңбашына кулын куйды.

Газинур, зур күзләрен караңгыда ялтыратып, аңа бер күтәрелеп карады да башын түбән иде.

— Газинур,— диде Һашим, аның янына утырып.— Син мине дус дип саныйсыңмы әле? Мин сине элеккечә дус

күрәм. Хәтерлисеңме, Бөгелмәнең таш юлын салганда, ничек эшләдек? Кышын Бөгелмәдән кайтканда, чана артыннан йөгерткәнемне дә хәтерлисеңме?

Газинур ирексездән көлеп жибәрде.

— Чанада шаярып барганда, башымны вата язганыңны да онытмыйм. Әле булса эзе бар.

— Алайса, дуслыгыбызга да ышанасың?

Газинур аны кочаклап алды.

— Рәхмәт,— диде Һашим,— хәзер син монда утырма. Мәжлесне үзем түгәрәкләрмен, сине Миңнурый тилмереп көтә. Бар.

— Ә Сәлим?!— дип, Газинур үзе дә сизмәстән сорап куйды.

— Бар, бар, ул турыда соңыннан. Сукур чебен күзгә кермәсә, аны сукур да димәсләр иде.

Бер секунд эчендә Газинурның бөтен көче үзенә кайтты. Ул, читән аша сикереп, шунда ук күздән юк булды. Һашим берәз басып торды да жыр, гармонь тавышы яңгырап торган өйгә кереп китте.

Газинур караңгыда мәче кебек үткен күрә һәм, очар карлыгач кебек, тавыш-тынсыз йөри белә иде. Ул, бер генә Сарбайны да борчымыйча, бәрәңге бакчалары аркылы үтте һәм бөтенләй икенче яктан, Исаково ягынан посып килеп Миңнурыйның тәрәзәсен чиертте. Тәрәзә пәрдәсенен кырые шунда ук күтәрелде һәм эчтән әкрен генә:

— Ишек бикләnmәгән,— дигән тавыш ишетелде.

Газинур йорт кырыеннан, куе күлэгәгә сыенып, баскычка менде. Өйалды караңгы иде. Кинәт Газинурның муенына ялангач кайнар куллар сарылды.

— Газинур, жаным...

Караңгыда Газинур Миңнурыйның йөзен күрә алмады. Тик эссе сулышын гына тойды. Аннары аның битләренә кызның хуш исле чәчләре орынды. Газинур аны бөтен көче белән кочаклап алды...

— Миңнурый, бәгырем, чү, ник елыйсың?— дип пышылдады ул.

Миңнурый, аның кулыннан тотып, өйгә кертте. Өй эчендә ут яндырылмаган булса да, тәрәзәдән төшкән ай нурыннан шактый якты иде. Миңнурый тәрәзә пәрдәсен яхшылап корды да ут кабызды. Һәм бер кулы белән асылма лампага тотынган килеш, сөйкемле һәм назлы

күзләре белән Газинурга карады. Миңнурый буйга шактый тартылган, җитмәсә, биек үкчәле туфлиләр кигән. Ул хәзер инде юан тормага охшамый, биле нечкә, буе зифа, коңгырт чәч толымнары билен узган, очлары, элек-кечә, берәз сүтелеп торалар.

Миңнурый очып килеп Газинур янына утырды һәм сөйгәненең кулларыннан тотты.

— Бер елга дип китүләрең шушы булдымыни, Газинур? Һашимнарның кайтканына да ни гомер узды инде.

Миңнурыйның бу сүзләрендә ике ел буенча җыйналган чиксез сагынулары да, йокысыз төннәрдә мендәр читен тешләп яшерен елауларның ачы ләззәте дә, шелтә дә, үпкә дә һәм инде бәхеткә ирешүдән, өметләренен юкка чыкмавыннан туган шатлык та бар иде.

Шулкадәр тирән мәхәббәт һәм сабый бала кебек иркәләнү белән әйтелгән бу сүзләргә ни дип җавап бирергә? Бу яшь кызның чылтырап аккан чишмә суы кебек саф һәм җәйге таң кебек гүзәл тойгылары алдында нинди сүзләр белән акланырга? Бармы соң андый сүзләр? Газинур аларны белми дә, белсә дә Миңнурый алдында аларны әйтер өчен теле әйләнмәс иде.

— Газинур, мин бит синең тау башында җырлаган җырыңны ишеттем,— диде Миңнурый әкрән генә һәм, гүя шул җырны яңадан тыңлаган кебек, тирән ләззәткә чумып, күзләрен йомды. Газинурның көтмәгәндә ерактан ишетелгән җыры яшь кыз йөрәгендә нинди зур шатлык катыш тетрәү уятуы турында Миңнурый бер сүз дә әйтмәде. Газинур исә аңардан күзләрен ала алмыйча, аңа берсүзсез карап торды: җырларда сагынып җырланган, тавышы кошлар сайравында гына ишетелгән ерактагы Миңнурый чыннан да үземе соң бу?

Миңнурый тиз генә урыныннан торды һәм ни өчен икәннен үзе дә белмичә, икенче якка юналде. Газинур аны куып җитеп иңнәренә аллы-гөлле ефәк яулык салды.

— Бүләгем булсын, Миңнурый...

— Рәхмәт, Газинур.

Миңнурый керфекләрен түбән төшерде. Кулын дулкынланып торган калку күкрәгенә куйды. Аннары озын керфекләрен яңадан күтәрәп, нурлы күзләре белән Газинурына карады. Ул чиксез бәхетле иде. Сәлимнәрнең теңкәгә тигән чаклары, Газинур турындагы төрле гайбәт имеш-мимешләр, хәтта үзенен ике ел буенча кичергән сагышла-

ры да бу минуттагы зур бәхете алдында бик кечкенә булып калдылар. Ул үзенә Газинурга булган үпкәләрен дә, ачулануларын да, чәнечкеләрен дә онытты. Аның карашы гүя: «Мин гөләп чәчәге, ләкин синең өчен минем инәләрем юк»,— дип әйтә иде.

Миңнурый Газинурның кочагына ташланды һәм кайнар иреннәрен сөйгәннен иреннәренә якын ук китереп сөйли башлады:

— Газинур, сиңа, бәлки, төрле сүз ирештерерләр... Ышанма аларга, мин сине генә сөям, син минем бер генәм, гомерлек ярым...

XIX

Ындыр табагы өстендә, кичке жылы һәм аяз күктә күгәрченнәр оча. Кайчакта алар, рәт-рәт тезелгән, алтыннан койгансыман сап-сары салам эскертләренә килеп куналар да, борчылып, ябык ындырга карыйлар. Анда аларның оялары. Ләкин күгәрченнәр ояларына керә алмыйлар. Ябык ындыр эчендә, тирә-яктагы бөтен әйберләренә дер селкетеп, сугу машинасы үкерә, жылгәргеч зырылдый, кешеләр кайнаша. Биек, озын сарайның бер башыннан көлтә төягән арбалар кереп тора, икенче башыннан ашлык төягән олаулар, автомашиналар чыгып китәләр. Тик сугу машинасы эштән туктагач кына, күгәрченнәр үз ояларына курыкмыйча очып керәләр һәм йомшак тузан белән капланган ояларына кунаклап гөрләшә башлыйлар. Ләкин хәзер кич якынлашуга да карамастан, ябык ындыр эчендә сугу машинасының туктарга исәбе юк. Күгәрченнәр мәһабәт сарайга түгәрәк күзләре белән берәз карап торалар да яңадан һавага күтәреләләр, ябык ындыр түбәсенә кунмакчы булып түбәнәйләр, ләкин аның тере нәрсә кебек дерелдәп торуын күргәч, кунарга батырчылык итмичә, яңадан югары күтәреләләр һәм колхоз ягына таба очып китәләр. Батып барган кояш нурлары күк күгәрченнәрен канат асларындагы ак йоннарын яктырта, ә ак күгәрченнәр, кыйгач борылганда, көмеш нурда коенгансыман, бөтен каурайлары белән ялтырап китәләр.

Күгәрченнәр — мул тормыш билгесе. Элекке заманда, ачлык елларында, алар бөтенләй күренмиләр иде. Ә хәзер һәр колхоз өстендә дөньядагы бу иң гүзәл, иң затлы, иң зыянсыз кошлар төркем-төркем булып очалар, түбә кыек-

ларында, сарай түбэләрендә гөрлиләр. Бигрәк тә алар колхозның ындыр табаклары тирәсендә күп. Биредә аларга берәү дә тими, алар кешеләргә шул хәтле ияләшкәннәр, чебиләр кебек аяк астында чуалалар, бер дә курыкмыйлар.

Дәүләткә ашлык ташучы олаулар Бөгелмәдән кайттылар. Газинур, алдагы «Малина» исемле жирән кашка атның арбасыннан сикереп төште дә, гөрләп торган ябык ындыр эченә йөгереп керде. Аның кара күзләре ашлык сугучы уннарча хатын-кызлар арасыннан Миңнурыйны эзләде. Ак жинсәле Миңнурый, тузан кунган кызыл яулыгын күзләренә кадәр үк төшереп, ажгырып торган барабанга көлтә биреп тора иде.

Ул баулары киселгән көлтәләрне күз иярмәс житез бер хәрәкәт белән ала да барабан алдына сала. Жилкенеп, уйнап, сөеп эшли Миңнурый, Газинур аның эшен күргән саен сөенеп, куанып бетә алмый.

Миңнурый да Газинурны күрдә һәм, елмаеп:

— Шадрам кайткан икән,— диде һәм көлеп жибәрде.— Нигә бик тиз кайттың, юлда түгеп калдырмадыңмы?

— Бөгелмә элеваторын безгә якынарак күчереп куйганнар,— диде Газинур һәм, барысына да ишеттерергә тырышып, кычкырды:— Әкрән кыймылдыйсыз, кызлар. Менә соңгы капчыкларны алабыз!

Газинур, биш потлы капчыкны жылкәсенә уйнап кына күтәрде дә, арбасына таба йөгереп китте. Аннары тагын йөгереп кайтты, коточкыч гөрелтедән сөйләшүе кыен булса да, жаен туры китереп берәр шаян сүз әйтеп яки мәгънәле итеп карап, күз кысып, кашын сикертеп, башын чайкап кызларны көлдерде һәм, яңа авыр капчыкны иңенә ташлап, арбасына йөгәрде. Киләп ураган кебек беренче караңгыдан икенче караңгыга кадәр, ә кайчакта төне буенча да Бөгелмә белән «Красногвардеец» арасында олаулар белән йөргән Газинур, аяктан егылырлык булып арыганда да, сер бирергә яратмый иде. Бигрәк тә үзенә гөләп чәчәге алдында сынатасы килми иде аның. Миңнурыйның теленә эләксәң, сөйгәнем дип тормас!

Ике дистәгә якын олауга капчыклар төялеп беткәч, Хәнәфи аларны тагын бер кат санап чыкты да, кечкенә блокнотына билге ясап, кулын күтәрде:

— Хәерле юл, егетләр. Озак тоткарланмагыз. «Заря»-лылар, «Тигез басулар» уздыралар,— дип кыздырып.

алды, ләкин үзе мыек астыннан елмаеп куйды,— уздыр-мый торсыннар!

«Красногвардеец»тан Бөгелмәгә унсигез километр, барып кайту белән — утыз алты. Кояш баер алдыннан чыгып киткән олаучылар төнлә генә кайтачаклар. Ләкин бу берәүне дә хәзер борчымый. Мондый кызу эш өстендә колхоз төнен көнгә ялгап эшләргә күнеккән. Шулай да бер-берсен яраткан яшь йөрәкләр күреп сөйләшер өчен вакытын да, жаен да табалар.

Газинурлар бик соң кайттылар. Арыган атларны алмаштырып, яңаларын җиктеләр. Сугу машинасының ремене бушаган иде. Шуннан файдаланып, Миңнурый Газинурның арбасы янына килде. Башка олаулар төялөп бетмәгән иде әле. Газинур Миңнурыйның кулыннан тотты һәм алар салам эскертләре арасына кереп киттеләр. Миңнурый йомшак саламга утырды һәм башыннан тузанлы яулыгын алды. Караңгыда аның йөзе яхшылап күренми, тик ак тешләре һәм күзләре генә ялтырый иде.

Газинур, Миңнурый янына, хуш исле салам өстенә чүгәләп:

— Бик арыдыңмы?— дип сорады.

— Арыдым, беләкләремне күтәрер хәлем юк,— диде Миңнурый, серен яшермичә, һәм шунда ук көлөп җибәрде.— Тугебызга кадәр хәл керер әле, иеме?

— Ә туйны кайчан ясыйбыз соң, Миңнурый? Кайчан кавышабыз?

Миңнурый, арыган кулларын баш артына куйган килеш, көлөп:

— Кызыл кар яугач,— диде.

Олаучылардан кемдер сызгырды.

— Минне чакыралар,— диде Газинур һәм Миңнурыйның кулын кысты.— Саргайтып бетерәсең бит, җаным!

— Син минне ике ел саргайттың, мин алай да түздем. Син берничә атна көтәргә теләмисең.

— Димәк, урып-жыюлар беткәч тә?

— Кызыл кар яугач, дим ич.

Яңадан сызгырдылар.

— Киттем!— диде Газинур һәм, Миңнурыйның битенән үбеп, йөгереп китеп тә барды. Миңнурый, бәхетле елмаеп, аның артыннан карап торды да әкрән генә күзләрен йомды. Шунда ук аның күңеленә: «Күзем йомсам, күз

алдымда...» дигән жыр килде. Ул елмайды һәм яңагын йомшак саламга куйды.

Шулай ул нибары ике-өч минуттан да кимрәк ятты. Ләкин шул ике-өч минут эчендә ул жылы, йомшак суга чумган кебек, татлы йокыга талырга да, хәтта төш күрергә дә өлгерде. Имеш, алар Газинур белән самолетта очалар. Аннан аларга Татарстан, күрше Башкортстан жирләре генә түгел, бөтен Советлар Союзы күренә, имеш. Бөтен жирдә, илнең иңеннән-иңенә, буеннан-буена сузылган кырларда кешеләр уңыш жыйалар. Һәр жирдә алтын көшеләр өелгән. Алар таулардан да биегрәк.

Миңнурый, Газинурның кулыннан тотып:

— Газинур, кара, никадәр байлык безнең илебездә!— ди, имеш.

Алар һаман очып баралар, имеш. Тирә-як шундый якты, шундый иркен, шундый бәхетле, әйтерсез, жиргә олы бәйрәм килгән. Күктә дә ник бер генә болыт булсын. Кайдандыр жыр яңгырый. Шат күңелле жыр. Гармонь да уйныйлар...

Миңнурый күзләрен ача һәм урыныннан сикереп тора. Тәне жиңеләйгән, ул әле һаман оча кебек. Йокысы тәмам ачылган, күңеле әлегә гажәеп төштәгечә биеккә-биеккә очу тәэсиреннән канатланган. Ә олы юлдан олауда барган Газинурның шат һәм күңелле жыры ишетелә:

...Юл бирегез, икмәк төяп
Кызыл обозлар бара.

Сугу машинасы гөрли башлады. Миңнурый, яулыгын бәйли-бәйли, ындырга йөгерде.

Иртә белән әле яңа гына Бөгелмәдән кайткан Газинурны председатель янына чакырдылар.

— Олауны Вәлиәхмәткә тапшыр,— диде Хәнәфи,— ә үзең движок янына позициягә урнаш. Николай Михайловичка ярдәмче итеп билгелим үзеңне.

Газинур шатлыгын яшерә алмыйча:

— Минеме? Машинист ярдәмчесе итепме?— дип кайтарып сорады.

— Мин бүтәнне димәдем, бугай.

Хәнәфи кырт борылды да үлчәүләр янына китте. Кызлар, чиләкләр белән көшелдән ашлык алып, капчыкларга тутыралар иде.

Газинурны машинист ярдәмчесе итеп күчерү турындагы хәбәр бик тиз арада бөтен ындырга таралды. Миңнурыйның, бер генә күзе белән булса да, «шадрасына» карыйсы килде: нишли икән ул юләр анда. Ләкин барабан — комсыз, машина яныннан китү түгел, тузгып чыккан чәчен яулык астына кыстырырга да вакыты юк Миңнурыйның. Ул, кыен булса да, төшке аш вакытын көтте. Ашарга кайтышлый, белмәмешкә салынып, керосин, май исләре бөркелеп торган машиналар бүлегенә ишеген ачты. Машина артыннан жиннәрен сызганган, йөзә майга буялган Газинур килеп чыкты.

— Әбәү, мунча пәрие, нишләп йөрисең син монда,— диде Миңнурый, Газинурның монда йөрүенә гажәпләнгәндәй булып.— Николай Михайлович күрсә, чыбыклар әле үзеңне.

Күңеле горурлыктан һәм шатлыктан ташыган Газинур, кызга каш сикертеп куйды.

— Бәлки, башта мин синең үзеңне кычыткан белән сыйлап алырмын. Машиналар бүлегенә чит кешегә кереп йөрергә ярамавын оныттыңмыни?

— Һай, нинди усал машинист,— дип, Миңнурый пырхылдап көлөп жибәрде.— Соң син бу агрегатның нәрсә икәннен беләсеңме әзрәк?

— Белмәсәм, монда куймаслар иде, Миңнурый жан!

Газинур, Миңнурый янына ук килеп, шаян тавыш белән әкрән генә жырлап жибәрде:

Агыйдел алкынына,
Басма су салкынына;
Килмә янга, кабынырсың
Йөрәгем ялкынына.

Миңнурый тиз генә тирә-ягына каранып алып, кешә-кара күренмәгәч, Газинурга шаянлык белән җавап кайтарды:

Ал биргәннәргә — ал бирәм,
Гөл биреп тормыйм әле;
Гөрбияннарга — гөрбиян,
Сер биреп тормыйм әле.

Газинур кочып алырга дип кулын сузган гына иде, Миңнурый ялт итеп читкә тайпылды һәм назланып бармак яный-яный юк булды.

Миңнурый туй кызыл кар яугач булыр дип шаярткан булса да, алар ак кар яуганны да көтмәделәр. Урып-жыю эшләре берәз иркәнә төшкәч тә, аларның туйлары булды. Кызыл туй ясадылар. Иртән Газинур правление атын — ак бәкәлле чем-кара Чаптарны тарантаска жигеп, Миңнурыйларның капкалары төбөнә килеп туктады. Миңнурый киенеп-ясанып көтеп тора иде инде. Ат килеп туктагач, өстенә кыска жакет, башына озын чуклы ак шәл, аягына өр-яңа галошлар белән биек үкчәле туфлиләр кигән Миңнурый, Гали абзыйның хатыны Галимә апа һәм Әлфия өйдән чыктылар. Миңнурый тарантаска утыруга, сабырсызланып һәм бер урында биеп торган Чаптар кузгалып та китте. Галимә жиңги белән Әлфия аларның артыннан, хәерле юл теләп, кул болгап калдылар.

Су алырга чыккан күрше хатын, кул болгап торучы Галимә апа белән Әлфия янына килеп:

— Ахирәт, кемнәрне болай озаттыгыз? Бөгелмәдән кунак килгән идеме әллә?— дип сорады.

— Юк,— диде Галимә жиңги, яшен сөртеп алып,— Газинур белән Миңнурый Бөгелмәгә язылышырга киттеләр.

Кичен Гафиятулла абзыйның өе кунаклар белән тулды. Түрдә, иң мактаулы урында, Гали абзый белән Галимә апа, колхоз председателе Хәнәфи, алар белән янәшә яшә кияү белән яшә килең — Газинур һәм Миңнурый — аннары Сабир бабай белән Галәк бабай, бригадир Габдулла, Гарәфи абзый белән Бибигайшә жиңги, Һашим белән Әлфия һәм башка кунаклар утырганнар иде. Сакал-мыекны төзәттергән Гафиятулла бабай, өстенә чиккән якалы ак күлмәк кигән Мисбах, Шәмсинур жиңги кунакларга хөрмәт күрсәтү өчен аяк өстән тордылар.

Мәжлесне ачып жибәрергә вакыт иде инде. Гали абзый елмаеп:

— Туйны безнең колхозыбызның иң карт кешесе Галәк бабай ачсын,— диде.— Картларга хөрмәт.

Түрдә тулган ай кебек балкып утырган түгәрәк ак сакаллы Галәк бабай тамагын кырып алды.

— Үз гомеремдә,— диде ул, сакалын сыпырып,— туйларның зурысын да, кечкенәсен дә, күңеллесен дә, даулысын да күп күрдем. Кияү егет тә, башкода да булдым, кыз да урлаштым... Шулай бервакытны... ярый, анысы хәзергә торып торсын, соңыннан сөйләрмен. Әйе, күп нәр-

сә күрдем. Әмма ләкин кызыл туйда утырганым булмады. Инде кызыл туйда утыру бәхетенә дә ирештем. Шаять, монысы соңгысы булмас. Ягез, жәмәгать, табынны көт-термик, колхозыбызның кызыл туге котлы булсын. Яшь-ләргә тигез гомер телик!— Галәк бабай тамырлары беле-неп торган ябык көрән кулы белән бер стакан мөлде-рәмә тулы балны алды:

Жырларга кушсаң, жырлармын,
Гөрләргә кушсаң, гөрләрмен.
Килгән кодаларның хакы өчен,
Жырлау түгел, егылып үләрмен, их!

Ул стаканны төбенә кадәр эчеп жибәрде һәм, кызыл башлы сөлге белән сакал-мыегын сөртеп:

— Галәк бабагызда дәрт бетмәгән әле,— диде.

Кунаклар көлеп жибәрделәр. Шау-шу күтәрелде. Яңа котлаулар, тигез, бәхетле гомер теләүләр башланды. Гали абый белән Хәнәфи дә берничә сүз әйттеләр. Алар яшь-ләрне колхоз өчен көчне кызганмый эшләргә, алма кебек балалар үстерергә чакырдылар. Газинур белән Миңнурый аска карап утырдылар. Аның каравы, картлар китеп, та-бынга үз тиңнәре — колхоз яшьләре жыелгач, аларның шат көлүләре, парлап жырлаулары, тыпыр-тыпыр биюлә-ре бер генә минутка да тынмады. Берсеннән-берсе узды-рып биеделәр, берсеннән-берсе уздырып жырладылар һәм аларга сокланмаган кеше калмады.

Туйга Сәлимне дә чакырганнар иде. Бөтен өметләре юкка чыккан һәм көнләшүдән үз-үзен кая куярга белми йөргән Сәлим, тыштан бер дә исе китмәгән кешегә салы-нып, туйга килде. Ләкин аның эчкә баткан күзләренен карасуланып китүенә караган һәр кешегә аның йөрәген-дә нинди ялкын дөрләвен, күңелендә нинди давыл ярсу-ын белүе кыен түгел иде. Ул бөтен кешедән күбрәк эчте, бөтен кешедән күбрәк жырлады, күбрәк көлде. Авыру бизгәк белән янган күзләре бер генә минутка да ак кү-гәрчен кебек Миңнурыйдан китмәде. Газинур да, аннан бигрәк Миңнурый да моны сизеп тордылар, ләкин күрмә-мешкә салындылар, чөнки алар икесе дә бүген бик бә-хетле иде.

Газинурның кияү егете һәм табынны алып баручы һашим әледән-әле Сәлим янына килеп, аның колагына нидер пышылдады. Ул, Сәлим үткән мәжлестәге кебек,

тавыш-гауга чыгарып, туйның ямен жибәрер дип курка иде. Ләкин бүген Сәлимгә аракы тәәсир итмәде.

— Һашим, аракыга су кушып бирәсеңме әллә син!—
дип кычкырды ул һәр рюмкадан соң.— Кызганма син
Газинурның малын,— һәм шунда ук яшь кияүгә боры-
лып,— кара аны, Газинур, Миңнурыйның кадерен бел!—
дип кычкырды.— Бүтән андыйны таба алмассың!

Аннары Сәлим җырларга тотынды. Ул стенага сөялеп,
күзләрен йомып, бөтен мәҗлесне онытып җырлады. Аның
артык кычкырмыйча, моңлы итеп җырлавы йөрәгенен
никадәр сыкравын бик яхшы әйтеп бирә иде. Тавышы да
бүген, бүтән чактагы кебек, ямьсез түгел иде.

Алма сатучылар килгән,
Алдым яшигы белән,
Яр булмаслыгын да белдем,
Сөйдем яшьлегем белән.

Ак өемә элеп куйдым
Алмалы паласымны,
Өзелеп сөйдем, белеп сөйдем
Аерылып каласымны.

Чылтырап аккан чишмәдә
Бармы яулык юганың,
Җаның теләп сөйгән ярың
Онытыласы юк аның.

Кече якта кемдер көрсенеп куйды һәм кызганган та-
выш белән:

— Әй, бичара, нигә бу кадәр өзгәләнә, колхозда кыз
беткәнмени,— диде.

Газинурның кара күзләре уйнаклай башладылар, су-
лышы ешайды. Миңнурый аның кулын кысты һәм үз
җырыннан үзе елай башлаган Сәлимне алып чыгып кит-
кәнче ычкындырмады. Ә аннары, гүя барысына да җавап
биргән кебек, җырлап жибәрде:

Самоварың жиз генә,
Кайнаулары тиз генә,
Матур да күп, чибәр дә күп,
Җан сөйгәнем бер генә.

Сәлимнең егет горурлыгын югалтып шулкадәр түбән
төшүе, малай кебек үкереп елавы Газинурның күңелендә
бик ямьсез тойгы уятты. «Яңгыр астында калган көчек
кебек шыңшып утырганчы, муенга элмәк салалар аны,

хәчтерүш!» дип уйлап алды ул. Тик Миңнурый жырлый башлагач кына, аның күңеле ачылып китте һәм Миңнурыйга кушылып жырлап жибәрде:

Безнең басу — такыр басу,
Тотыйк төлкеләр булса.
Алдашмабыз, ташлашмабыз,
Алда гомерләр булса.

Мәжлес бик соң таралды. Өйдә Газинур белән Миңнурый гына калды. Көләч йөзле, кара күзләре ялтырап торган, бәхетле һәм чиксез шат Газинур, ике кулын алга сузып, үзенең гөләп чәчәген чакырды. Миңнурый, башын кыңгыр салып, шаянлык белән тулы күзләрен сирпеп аңа карады, аннары кинәт бит очларына ялкын капкандай булды һәм ул, йөгереп килеп, ике кулын Газинурның кулларына куйды.

— Ак күгәрченем, без бергә!— диде Газинур һәм Миңнурыйны кочагына тартты.

XX

Гафиятулла бабайның өе кечкенә булганлыктан, Газинур өйләнгәч тә, озакламыйча, әти-әнисенең ризалыгын алып, башка чыкты. Уң яктагы күршеләренен өе, хужалары читкә киткәнлектән, бушап тора иде. Шул йортны сатып алдылар.

— Илла, шәп таш пулат та соң безнең йорт!— диде Газинур, шаяртып, һәм кечкенә тәрәзәле, тыштан да, эчтән дә кызыл балчык белән сыланган тәбәнәк өйнең ишеген ачты.— Төкле аягың белән, Газинур иптәш,— диде ул үз-үзенә һәм борынгы йола буенча, әтисе биреп жибәргән бер бөтен ипине өстәл өстенә куйды. Моңы ул ниндидер балаларча саф беркатлылык һәм шаянлык белән эшләде. Миңнурый исә каенатасының кечкенә булса да кеше жылысы белән жылытылган өеннән, бигрәк тә Гали абзыйларның якты, жыйнак, авылча бай йортынан соң, буш өйгә килеп кергәч, ишек төбөндә баскан килеш туктап калды. Аның йөзөндә ниндидер аптыраш һәм күңелсезлек иде.

Шат һәм көләч Миңнурыйның кинәт болай сагышка чумуын күргәч, Газинур хатыны янына килде, аның иңбашларыннан йомшак кына кочып алды.

— Әллә инде ямансылый башладың, Миңнурый жаным,— диде ул иркә тавыш белән.— Безнең тәрәзәбезнең кечкенәлегенә, гөләп чәчәгем, исең китмәсен, ул зур дөньяга карый.— Газинур көлемсерәп куйды.— Галәк бабай әйтә: карчыганың оясы түгел, үзе матур, ди. Колхозның эшләре уң булса, бер-ике елдан менә дигән алты почмаклы, зур тәрәзәле йорт салырбыз.

Миңнурый Газинурга күтәрелеп карады. Аның кечкенә кара күзләре елмая иде. Бары тик шул кечкенә күзләренә тирәнлегендә генә, кайдадыр бик еракта, үтеп киткән яңгырның офыктагы болытлары кебек, моңсулык шәүләсе калган иде.

— Их син, минем кыю карчыгам,— диде ул, ярым мыскыллап, һәм шунда ук жиңнәрен сызгана башлады.— Чиләкләр ал да суга йөгер. Завхоздан берәз акбур сорап ал. Өйне яхшылап акшарламыйча, юмыйча кермибез.

— Баш өсте, гөләбем, йөгерәм!— диде Газинур һәм чиләкләр шылтыратып коега чапты. Урамда аның кемгәдер:— Яңа йорт котлау мәжлесеңә рәхим итегез!— дип шаярып кычкырган тавышы ишетелде.

Миңнурый Газинурның бу «кунакчыллыгынан» ихтыярыз елмаеп куйды. Газинурның нәкъ менә шушы балалардай беркатлылыгы, дөньяда хәсрәт уты йотмыйча, жиңел яшәве, төшенкелекне белмәве аңа барысыннан да бигрәк ошый иде бит.

Миңнурый ятимлектә үсте, аның үз өе, үз почмагы булмады. Ләкин кош та үзенә оя кора, Миңнурый да үзенә оя кирәклеген аңлый иде. Ул эзер йортка тап булырмын дип бервакытта да хыялланмады. Барысын да үз кул көче белән тудырырга хәзерләнде. Кайчак ул сагышлана, әмма аның сагышы, иртәнге чык кебек, тиз оча иде. Тормыш аны куркытмый, кыенлыктар алдында чигенергә уйламый иде ул. Кайда гына булмасын, ни генә эшләмәсен, Газинур кебек, теленнән жыры төшмәде.

Газинур су алып кайтты. Миңнурый, өстенә иске кара күлмәк кигән, башына иске яулык япкан һәм яланаяк килеш, өй эчендәге тузаннарны, пәрәвез ояларын себереп йөри иде.

— Син кемне өй котларга чакырдың?— дип сорады ул Газинурдан.— Башта өйне кеше керерлек итәргә кирәк ләбаса.

Жәйге көн озын, әмма өйне эчтән-тыштан агарта,

аннары тэрэзэлэрне, идэннэрне юа торгач, кич тэ килеп житте. Бу көнне Газинур белән Миңнурый өйалдында гына йокладылар. Икенче көнне Газинур, иртән иртә үк, атлар янына китте һәм өйгә төш вакытында гына кайтты.

Миңнурый тэрэзэдән башын сузып:

— Алъяпкычыңны салып, ботинкаларыңны сөртеп, кулларыңны юып кер, сабын белән су энә ишек алдында, сөлге дә шунда,— дип кычкырды.

Газинур аның кушканнарын төгәл үтәп, ниһаять, өй эченә кергәч, ишек төбөндә таң калып туктады. Ап-ак өй эче аслы-өсле кызыл башлы сөлгеләр белән бизәлгән, бер як стенага ак бөрешле ашъяулык элөп куелган. Идән сары гәрәбәдәй ялтырый, урын-жир әйбәт итеп жыелган, ак мендәрләр кабарып тора, түрдәге көзгә башына да сөлге эленгән, көзгә астында яңа авылны күрсәткән зур плакат, тэрәзә төпләрендә — псәй яфрагы, ал кына гөлләре, тамчылы гөлләр, алар ышыгында жиңел ак пәрдәләр күренә. Киҗеле ашъяулык япкан өстәлдә, бизәкле поднос өстендә, самовар шаулый. Ә Миңнурый үзе мич кырыена баскан да, кулларын бөөренә куөп, елмаөп тора.

— Чү, мин ялгыш килөп кермәдемме? Бу шадра Газинур өө буламы?— дип сорады Газинур көлөп.

— Әйдә, әйдә, мутланма әле, күзләреңне дә май ашаган мәче кебек елтыратма,— диде Миңнурый.

— Уңган хатын кар өстендә казан кайната дип сөйләләр иде, иллә, дөрес икән,— диде Газинур һәм Миңнурый янына килөп, аның уң битеннән үбөп алды.

Кыш житте. Бөтен жир ап-ак карга күмелде. Гамьсөз балалар чана, чаңгы шуалар. Ә олылар иртәдән кичкә кадәр кырда кар тота. Газинур белән Миңнурый да кар то-тарга йөриләр. Газинурның өстендә сырған телогрейка, сырған чалбар, аягында киез итек, бүреген, көязлөндөреп, кыңгыр салып кигән, бүтөннәр кебек колакларын төшөреп бәйләмәгән. Бияләйләрен билбавына кыстырган, яланкул эшли. Аның дөртле һай-һулары һәм шаян жырлары бер генә минутка да тынмый.

— Гарәфи абзый, артта каласыз!— дип кычкыра ул бер якка.

— Кызлар, көжә!— дип кычкыра икенче якка.

— Гөлназира жаным, булачак киявөңә түшәк хөзер-

лэмисен, жәһәтрәк кыймылда!— дип шаярта арттарак калган бер кызны.

Менә Газинур, беразга гына эштән туктап, көрәк сабын култык астына терәп, кырга карап тора. Кыр буйлап, жәяүле буран себерелә, әйтерсен, күзгә күренми чапкан ак аргамакның яллары дулкынлана. Газинур шул күзгә күренмәгән ак аргамакның жылда тузгыган ялларына карап, жырлап жибәрә һәм жырлый-жырлый хатын-кызлар арасынан Миңнурыйны күзләре белән эзли. Ул аны бик тиз таба.

Миңнурый йөкле. Кыр эшләренә аны берәү дә жибәрми, бригадир Габдулла хәтта ачуланып та алды:

— Синен арканда, Миңнурый, мин халыктан сүз ишетәм. Кызлар күземне ачырмый, йөкле хатыннары кырга чыгармасаң, колхозда кеше беткәнмени, диләр. Мин сиңа ничә әйттем, фермада гына кал, ә син һаман үзсүзләнәсең. Газинурың кайда, син шунда, што аны берәрсе алып китәр дип куркасыңмы?

Кайтыр алдыннан Газинур Миңнурый янына килә, көрәген кулыннан ала һәм, берәүгә дә ишеттермәслек итеп, әкрән генә әйтә:

— Син бераз саграк булыр идең, Миңнурый. Сиңа авыр күтәрергә ярамый бит.

— Нишләп авыр күтәрим. Кар авыр буламыни, — ди Миңнурый һәм жыл кискән иреннәре белән елмая.

Өйгә кайтып ашаган-эчкәннән соң бераз ял иткәч, алар клубка китәләр. Газинур бер почмакка утырып газеталар караштыра, Миңнурый кычкырып уку оештыра. Ара-тирә Газинур Миңнурыйга күтәрелеп карап ала. Бик кыска гына вакытка — Миңнурый ноктадан соң тын алган чагында аларның күзләре очраша һәм алар бер-берсенен фикерләрен аңлыйлар. Берничә айдан аларның беренче балалары туарга тиеш. Беренче бала! Бу турыда уйлаганда нинди генә атаның һәм нинди генә ананың күнелә сөенми дә, йөрәге яшерен шатлыктан һәм борчылудан сызланмый! Шушындый минутларда, яңа туган балаларның бишекләренә бомбалар ташларга хәзерләнүче фашистларга — сугыш уты кабызучыларга нинди көйдергеч нәфрәт кабынмый да нинди ярсу тумый!? Фашистлар ачыктан-ачык сугыш хәзерлиләр. Испанияне канга батырдылар. Хәзер герман фашистлары котырына, самурайлар кылыч уйната, финнар кыбыржый. Шулай ук алар безнен

илгә каршы да сугыш башларлармы икәнни? Безне тыныч хезмәтебездән аерып, кулга корал тотарга мәжбүр итәрләрме икәнни? Газинур урманда чакта Павел Ивановичның шул турыдагы әңгәмәләрен исенә төшерә һәм тирән уйга кала. Әйе, Павел Иванович дөрөс әйткән иде: икенче бөтендөнъя сугышы башланган инде.

Клубка бармаган кичләрендә Газинур белән Миңнурый китап укыйлар. Күбесенчә Миңнурый укый, Газинур бер кулын иягенә куеп, зур күзләрен кая булса мич почмагына терәп, хәрәкәтсез тыңлап утыра. Аның күз алдына куян тиресеннән тегелгән озын колаклы бүрек киеп йөргән Катя килеп баса, Катяның жылы мичкә аркасын сөяп китап укулары исенә төшә һәм йөрәге әллә нишләп китә.

Беркөнне Миңнурый Газинурга «Галиябану» китабын укыды. Аны ул яттан диярлек белә иде, чөнки үзешчән түгәрәккә катнашып, әллә ничә тапкыр сәхнәдә Галиябану ролен уйнаганы бар иде.

Газинур да бу пьесаны яхшы белә, ә Галиябану көе аның яраткан көйләреннән берсе иде. Ләкин кабаттан тыңларга яки карарга туры килгәндә, Газинур һәрвакыт бик каты дулкынлана иде. Бу юлы да шулай булды. Башта ул тып-тын утырды, аннары түзмәде, Миңнурыйны бүлдереп:

— Ну, бу куштан Исмагыйльне! Әгәр мин бар чакка туры килгән булса, билләһи газим, муенын өзеп, башын култык астына кыстырып жибәргән булыр идем,— диде.

— Этәчләнми генә утыр әле, яме,— диде Миңнурый. Ул укыган чакта бүлдерүне яратмый иде.

Газинур яңадан терсәгенә таянып, күзләрен мич почмагына текәп, тыңлый башлады. Ләкин берәздән сүз кыстырмый түзмәде:

— Ә Галиябану колхоз кызы булса, менә дигән кеше булыр иде, иеме, Миңнурый?

— Ие,— диде Миңнурый, үчекләп.

— Бәдри абый да, акчага кызыгып, кызын әрәм итмәс иде. Кызганам мин аларны, бигрәк караңгы тормышта яшәгәннәр.

— Тыңлайсыңмы, юкмы тик кенә!— дип ачуланды Миңнурый.

— Бетте, бетте, жаным, бир йөзегеңне, авызыма кабам.

Китапның ахырын укыганда, Газинурның күзләреннән яшьләр атылып чыкты. Ул урыныннан торды да, пиджагын жилкәсенә элеп, яланбаш килеш чыгып китте.

— Кая болай чыгасың, тиле. Салкын тидерәсең ич! — дип кычкырды Миңнурый, аның артыннан.

Биш-ун минут вакыт үткәч, Газинур яңадан өйгә керде. Миңнурый аны әрләргә тотынды. Газинур каршы жавап бирмәде. Ул хатыны янына килде дә аны иңнәреннән кочып янына утыртты.

Күп кирәкмәни ирен яратучы яшь хатынга! Иренен иркәләп бер кочуы аның бөтен ачуын юкка чыгара.

— Син бигрәк йомшак күңелле кеше икәнсең, Газинур.

— Кешеләрне кызганам. Гомерләре әрәм үткән.

Алар байтак вакыт эндәшми тордылар, аннары Миңнурый, Газинурны авыр уйлардан аерыр өчен:

— Газинур, син улмы, кызмы телесең? — дип сорады һәм күз кырыйлары белән генә, астан югарыга таба, иренә карап алды. Газинур баш бармагы белән аның борын очына басты.

— Хәзер кыз да, малай да кирәк. Элекке замандагына, иманага жир артсын дип, малай теләгәннәр. Кызларга кимсетеп Артыкбикә дип исем биргәннәр. Хәзер безнең колхозыбызның мәңгегә беркетелгән жире бар. Кем туса да, бәхете көтеп тора.

— Шулай да ирләр, нигәдер, күбрәк малай булсын дип телиләр, — диде Миңнурый.

— Ансы билгеле инде, — диде Газинур көлеп, — малай туса — әтисенә, кыз туса — әнисенә булышчы.

Колхозчыларның жыелышы кичкә билгеләнгән иде. Язгы чәчүгә хәзерлек мәсьәләсе барлык кешеләрне дә дулкынландырганлыктан, «Красногвардеец»ның кечкенә клубы жыелыш башланганчы ук шыгрым тулды. Газинур белән Миңнурый үзләре кебек шаян, сүзчән яшьләр арасында, урта бер жирдә утырганнар иде. Сабир бабайгына монда ничектер адашып эләккән. Сәламәт, алсу йөzlәр арасында аның ак сакаллы жыерчыклы йөзе әллә кайдан аерылып тора.

Хәнәфи президиум сайларга тәкъдим иткәч, залдан һәрвакыт сайланыла торган кешеләрнең — правление

членнарының, укытучы, председатель һәм бригадирның исемнәрен кычкыра башладылар. Кинәт Гарәфи абзый аякка басты һәм берәз көтә төшкәч:

— Мин, жәмәгать, президиумга Газинурны тәкъдим итәр идек,— диде.

Бөтен яктан хуплаган тавышлар ишетелде.

— Дөрөс!.. Газинурны языгыз!..

Газинурны, әйтерсен, алмаштырып ташладылар. Ул бөрешеп, оялып, аска карап утырды. Гомерендә беренче тапкыр президиумга сайлылариде аны. Житмәсә, жыелышы нинди тагын — яше-карты агылып килгән.

Исемлекне тавышка куйганнан соң, Хәнәфи:

— Президиум членнары, урыннарыгызга рәхим итегез,— диде.

Газинур урыныннан торды да шунда ук кире утырды. Миңнурый шәл почмагы белән авызын каплап, пырхылдап көлеп жибәрде һәм терсәге белән Газинурга төртеп:

— Бар инде,— диде.— Әллә миннән башка куркасыңмы?

Газинурның уң ягында утырган Сабир бабай егетнең хәлен яхшырак төшенде булса кирәк.

— Халык үзе чакыра икән, аптырамый бар, улым,— диде.

Газинур торып киткәч, Сабир бабай Миңнурыйга таба иелеп:

— Менә бабай әйткән иде диярсен, килең: заманы килер, доклад та чыгып сөйләр әле безнең Газинур,— диде.

Миңнурый ире өчен күңеленнән горурланса да, гадәтнчә шаяртып җавап кайтарды:

— Минем шадрам да доклад ясый башласа, кемнәргә тыңлап утырыр икән.

Хәтерә калган Сабир бабайның ни дип әйтүен Миңнурый ишетмәде. Аның бөтен игътибары ирендә иде. Жидееллык мәктәпне тәмамлаган, беркадәр вакыт шәһәрдә дә яшәгән Миңнурый жәмәгать эшләре мәсьәләсендә үзен иреннән тәҗрибәлерәк саный иде. Ул Газинур, тыйнаклык күрсәтеп, арткы урындыкка утырып дип көттө. Ләкин Газинур Хәнәфи белән янәшә утырды һәм шунда ук председателның колагына ниндидер көлке сүз пышылдады булса кирәк, тегенең мыеклары селкенеп куйды. Миңнурый шаккатып, хәтта кулларын чабып алды: менә сиңа пәрәмәч!

Докладны тыңлаганда да Миңнурый иреннән күзен алмады. Аның күңелендә шатлык белән бергә борчмыу артканнан-артты: Газинур бер-бер мәгънәсез сүз әйтеп, үзен бөтен халык алдында гомергә хур итәр төсле тоелды аңа. Ә ул ирен житди кеше итеп санауларын, аның һәрвакыт президиумга сайланыла торган хөрмәтле кешеләр исәбендә генә булуын, сүз сораса, Гали абзый яки укытучы кебек житди итеп сөйләвен генә тели иде.

Чыгыш ясаучылар, гадәттәгечә, атлар турында, орлык, инвентарь, агрономия чаралары, МТС турында сөйләделәр. Жыелыш шактый сүлпән бара иде. Дөрөс, председателне, бригадир Габдулланы берәз тәнкыйтьләп алдылар. Яңа завхоз Сәлим Салмановка гына күбрәк эләкте.

Миңнурый аны күзләре белән эзләде. Сәлим беренчә рәттә, картлар арасында, президиумга яны белән борылып эре генә утыра. Гүя ул бер күзе белән президиумны, икенчесе белән залда утыручыларны күзәтә. Соры якалы тунының төймәләрен ычкындырып жибәргән, майдан ялтырап торган аксыл чәчен шома итеп артка тараган. Шуңа күрә башы кеп-кечкенә булып калган.

«Менә күркә!» дип уйлап алды Миңнурый һәм чаккына кычкырып жибәрмәде: председатель Газинурга сүз бирде. Миңнурый шунда ук барысын да онытты. Аның йөрәгендә бары бер нәрсә — борчмыу гына калды. Менә ул Газинур жиденче күктән егылып төшәчәк куркыныч минут. Моңарчы Газинур жыелышларда бервакытта да чыгып сөйләмәде, күп булса, утырган жиреннән бер-ике авыз сүз кычкырды. Миңнурый Газинур бу юлы да шулай эшләр дип уйлаган иде. Ләкин бөтенләй көтелмәгән бер хәл булып алды.

Газинур трибунага чыкты. Елмайды, оялып кына башын кашып куйды, тагын елмайды. Залда көлгән тавышлар ишетелде. Миңнурый эсселе-суыклы булып китте.

Ул арада Сәлим үзенә нечкә тавышы белән:

— Бетердеңме?— дип чәнчеп алырга да өлгерде.

— Менә башлыйм әле, башлагач ничек тә бетерермен,— диде Газинур тыныч кына һәм залда яңадан көлгән тавышлар ишетелде.

Миңнурый үз-үзен өзгәләргә житешкән иде: житди кешеләр шулай сүз башлыйлармыни!

Кинэт Газинур кызып сөйләп китте:

— Менә сез, картлар, әйтергә яратасыз: «Сабанда сайрашмасан, ындырда ыңгырашырсың», дисез. Шулаймы, Галәк бабай?— Ул беренче рәттә утырган ил картына мөрәжәгать итте. Галәк бабай бер кулы белән озын таягына тотынып, икенче кулын, яхшырак ишетелсен дип, колагына куйган иде:

— Дөрөс, улым, бик дөрөс.

— Ләкин бу мәкаль искергән инде, бабай.

Галәк бабай аптырап:

— Нәрсә әйтәсең?— дип сузып сорады.

— Искергән, дим, бу мәкаль. Хәзер яхшы уңыш аласың килсә, чәчүгә кыштан ук хәзерләнергә кирәк. Ә кышны без ничек үткәрдек? Барыбыз да хатыннарыбызның жылы куенына иртәрәк кереп ятарга ашыктык шул.

Бу сүzlәрдән соң Миңнурый иренен тешләде һәм колак очларына кадәр кызарды. «Менә өйгә генә кайт, шадра шайтан, күрсәтермен мин сиңа жылы куен!»

— Агроөйрәнүләр бөтенләй диярлек булмады. Димәк, быел да колхоз кырларында искечә эшләргә уйлыбыз. Ә инвентарь белән эш ничек? Завхоз үзе әнә яңа тун кигән, өстеннән шабыр тир акса да, салмый утыра, ә сабаннар, чәчкечләр, урак машиналары кар астында ята. Безнең завхоз иптәш Салманов аларның кар астында тутыгып эштән чыгулары турында уйлап та карамый. Ә тимерчелек ни хәлдә? Бөтен эшне бер кешегә аударганбыз да тынычланганбыз. Болай булса, ремонт көзгә кадәр дә бетмәячәк. Сез дә, Хәнәфи абый, дилбегәне йомшарткансыз, Габдулла да тискәре якка карый. Ә соңыннан, уңмаган кызың туендагыча, ыгы-зыгы кубар, тегесе әзер түгел дә, монысы әзер түгел. Уңмаган кызы мондый чакта ахирәтләре коткара: берсе күлмәк, берсе яулык, берсе читек бирә. Ә безне кем коткарыр?

— Һай, тирәннән сөрдәрә бит, килен,— диде Сабир бабай, сөенечен яшерә алмыйча.

— Әйтмә инде, бабай!— дип бүлдерде Миңнурый аны.— Мондый тирәнлекне — ташка үлчим.

Чынында исә Миңнурый Газинурның ипләп сөйләп китүенә, кешеләрне тыңлата алуына бик шат иде, ләкин мин-минлегә хәтта үз алдында да моны танырга ирек бирми иде.

— Куй әле, килен, тузга язмаганны сөйләмә,— диде

Сабир бабай һәм Газинур сөйләп бетерүгә беренче булып аякка басты.

— Газинур бик дәрәс сүзләр әйтте, иптәш колхозчылар. Тимерчелек ат абзарлары янында гына. Көн саен күрәп торабыз. Сөләйман берүзе кыштырдый анда. Ярдәм кирәк аңа, жәмәгать. Мин Сөләйманга булышчы итеп Газинурны билгелик дип әйтер идек. Леспромхозда чакта ул тимерчелек эшенә аз-маз өйрәнгән. Ашлык сукканда движок янында да начар эшләмәде. Тагын бер тапкыр егетлеген күрсәтсен. Аتلарны аңардан башка да карарбыз.

Сабир бабайның тәкъдимен раслап кул чаптылар.

Өенә кайткач, Газинур кровать астынан агач сандыгын чыгарды да леспромхоздан алып кайткан инструментларын карый башлады: менә кирәкләре дә булды.

Миңнурый, иннәренә жылы шәл салып, аңа каршы утырган һәм чәнечкеләрен тирән батырмыйча гына ирен шаярта. Ул инде клубта инәләр өстендә утырганын оныткан. Аның куркуы хәзер эчке канәгатьләнү тойгысы белән алмашынган һәм аңа инде бүтән бернәрсә дә кирәкми.

Икенче көнне Газинур таң атар-атмас ук тимерчелеккә килде. Сөләйман юк иде әле. Газинур алачыкның бикләnmәгән ишеген тартып ачты һәм алачык эченә күз салды. Бөтен жирдә чүп-чар ауный, инструментлар чәчеләп ята.

— Тимерче ачуланса ачуланыр, шулай да берәз тәртипкә китерим әле бу чәүкә оясын,— диде Газинур үзенә.

Айлар буенча өелгән чүп-чарны чыгарып ташлагач, жир идәнне яхшылап себерде, чәчеләп яткан инструментларны тәртипләп тезеп куйды, учакны кабызып жибәрде.

Карап торырга бәләкәй генә тимерче, алачык ишегеннән атлап:

— Кем монда шаяра?— дип кычкырды.

— Хәерле иртә, Сөләйман абый,— диде Газинур аңа каршы.

— Пумушник әллә килеп тә житкәнме?

— Иртә торган, ике норма биргән, ди. Йокыдан чүмәлә өеп булмас, Сөләйман абый.

— Ә үзең кичә безнең колхозчылар хатыннарының

жымы куеннарына иртэрэк кереп ятарга ашыгалар,— дидең.

— Минем хатын керпе кебек чәнечкеле шул, Сөләйман абзый. Күп йоклатмый.

Тимерче елмайгандай итте дә, күн альяпкычын биле-нә бәйләп, кырыс кына:

— Ярар, башлыйк. Эш вакытында ләчтит сатуны яратмыйм. Бүген сабаннардан тотынабыз. Әнә теге төрәннәрнең пычакларын алып кил әле.

Газинурның алачыкны тәртипкә китерүеннән ул канәгать идеме, юкмы, әйтүе кыен. Һәрхәлдә, Сөләйман берни булмагандай эшкә кереште. Үзенә элекке ярдәмчесен кар астында яткан чәчкечләрне чыгарырга жи-бәрде.

— Кара, аяк өстән йоклап йөрмә,— диде.

Газинур төрән пычакларын алып килде. Тимерче аларны кулында әйләндереп карады да берсе артыннан икенчесен учакка тыкты. Газинур өрдәргә кереште. Пычаклар кызып житкәч, Сөләйман озын саплы келәшчә белән аларның берсен эләктереп алып сандалга салды һәм бәләкәй чүкечен чыңлатып суга да башлады. Газинур дәү чүкеч белән тимерче күрсәткән урынга кайрылып-кайрылып бәргә тотынды.

Газинурга бер генә нәрсә ошамады: тимерче эндәшмичә, шаяртмыйча, жырламыйча эшли. Газинур аны жанландырып жибәргә тырышып караса да, берни чыкмады. Тимерченең иреннәре ачылмадылар. Тик төшкә ашка туктар алдыннан гына:

— Синәң, Газинур, бүген кулларың түгел, телен авыртачак,— диде.— Күп сөйлисең.

«Мыштым Газзәнне сиңа ярдәмче итеп бирәсе иде. Менә пар килер идегез», дип уйлады Газинур, ләкин телдән башкача әйтте:

— Ни дип, Сөләйман абзый, сүз кушмый эшләргә, без мәчеттә утырмыйбыз ла.

Тимерче кулын селтәде дә ашарга китеп барды.

XXI

«Красногвардеец» кырларында язгы чәчү гөрли. Председатель Хәнәфи колхозның иң яхшы атларын, иң яхшы сабанчыларын, иң яхшы чәчүчеләрен кырга чы-

гарды. «Урта кулка» сабанчыларның һай-һуларыннан, кычкырып жырлауларыннан яңгырап торды. Хәзер колхозның үзәк хезмәт мәйданы, иң күңелле һәм дәртле урыны биредә иде. Председательне дә бары тик биредә генә табарга мөмкин. Ул Чаптарны тарантаска жигеп, киң кыр буйлап сабанчыларның әле бер төркеменә, әле икенчесенә, әле чәчүчеләр янына ашыга. Чаптар юл сайлап тормый,— ул кырлар буйлап турыдан йөрергә күнеккән ат.

Тарантас түренә утырып, «Красногвардеец»ның калкулыктагы кырлары буйлап барган Хәнәфигә үз колхозының басуы гына түгел, тирә-як колхозларның чәчүлекләре дә ап-ачык күренә. «Заря», «Прогресс», «Тигез басу» кырларында тракторлар эшли. Хәнәфи аларга озак карап бара. Шәп нәрсә ул трактор дигәнәң. Әле кичә генә алар «Красногвардеец» кырларын шаулаталар иде, бүген энә кайда. Тракторчыларның бригадиры Исхак Зәбиров, Хәнәфи белән саубуллашканда:

— Урып-жыюга кадәр, Хәнәфи абзый,— диде.— Чәчүне кызу тоттың.

— Қойрыклары бар әле,— дип көлемсерәде Хәнәфи.— Синен тракторларың бөтен жиргә дә керә алмый бит.

Хәнәфи шул турыда уйлый-уйлый тирә-яктагы авылларга күз төшерә — алар да «Красногвардеец» кырынан ап-ачык күренәләр. Энә Петровкада яңа мәктәп салдыралар, Наратлы авылына өч йөк машинасы бер-бер артлы кереп бара, Бөрәшәүдә янгын каланчасы күтәргәннәр, Ивановканың силос башнялары калкып чыккан...

Биектә-биектә, зәңгәр күк йөзендә тургай сайрый. Хәнәфи, башын күтәреп, аның гажәеп матур жырына колак сала. Шул чакта Чаптар кешнәп жибәрә һәм Хәнәфинен уйларын бүлә. Ул тирә-ягына карана. Урман буенда чәчү машиналары эшли. Хәнәфи атын шунда таба бора.

Алдагы чәчкеч артына баскан Газинур корыч сошникларга алтын бодай агуын күзәтеп һәм бөртекләрне куллары белән тигезләп үз алдына елмая. Гүя шушы елмаюы белән ул бодай бөртекләрен жылы кара туфракка озата һәм аларның исән-сау шытып чыгып, ямь-яшел дингез булып дулкынлануларын тели. Хәзергә аның артында

кара туфрак тасмалары гына сузылып калса да, аңа бо-
дайлар шаулуй күк тоела.

— Буламы, яшь егетләр, яшь кызлар!— дип кычкыр-
ды Хәнәфи һәм тарантастан төшөп, кулларын артына
куеп, чәчкечләргә ияреп бара башлады.

— Була!— дип, яшьләр бердәм җавап бирделәр.

Хәнәфи Газинур янына килде.

— Я, эшләр ничек, Газинур?

— Ал да гөл, Хәнәфи абый. Орлык чиста, эре. Менә
дигән кондиция!

Газинурның соңгы сүзеннән Хәнәфи көлеп куйды. Ан-
нары мыегын борып:

— Ә сөөнчегә нәрсәң бар, мут егет, я әле, чиш янчы-
гыңны!— диде.

Газинурның күзләре шар булды. Кичә Миңнурыйны,
Газинур кырда чакта, Бөгелмәгә балалар тудыру йорты-
на озатканнар иде. Бүген иртән аның сәламәт котылуы
турында колхозга телефоннан шалтыратканнар.

— Нәрсә, шатланмыйсыңмы әллә?— диде Хәнәфи, бер
сүз әйтә алмый торган Газинурга карап.— Кызың бар,
юләр!

— Кызым?!— дип, Газинур тыны кысылып кычкыр-
ды.— Ә әнисе ничек, әнисе исән-саумы, Хәнәфи абый?

Баланы алар берәз соңрак көтәләр иде. Ни булды
икән? Миңнурый бер-бер авыр әйбер күтәрмәдеме икән?

— Борчылма,— диде Хәнәфи,— хатының да сәламәт,
балаң да сәламәт.

Хәнәфи икенче чәчкечкә таба китте, ә Газинур, шат-
лыгына чыдый алмый, орлык китерүче кызга кул бол-
гап:

— Нәсимә, кызым бар, кызым!— дип кычкырды.

Миңнурыйны, алты көннән соң, Гафиятулла бабай
белән Мәйсәрә апа алып кайттылар. Кыр эшләре бетеп
житмәгәнгә, Газинур үзе бара алмады. Өенә ул бары тик
караңгы төшкәч кенә кайтты һәм, ишектән атылып керү-
гә, шатлыктан ярсыган тавыш белән:

— Кая минем кызым!— дип кычкырды һәм инде кем-
дер, Газинурның әтисе булса кирәк, ясап биргән сиртмә-
ле бишеккә таба юнәлде.

Миңнурый анын юлына аркылы төште:

— Чү, өстөң салкын, балага салкын тидерерсең. Чишен башта.

Газинур, Миңнурыйны кочаклап үпте дә, тиз-тиз өстен-башын чишенеп, яңадан бишеккә омтылды. Миңнурый тагын аны балага якын жибәрмәде.

— Юк, элек кулларыңны ю, аннары мичкә терәп жылыт!

Газинур бер сүз әйтми хатынының кушканнарын эшләде. Ул кулларын юып, ак сөлгегә сөртте дә кайнар мичкә терәде.

Миңнурый бишек янында баскан килеш баланы тирбәтә. Йөкле вакытта гәүдәсе юанайганга зифалыгын жуйган Миңнурый хәзер яңадан кыз вакыттагы кебек чибәрләнгән. Газинур аңа сөеп карап торды да, бер сүз әйтми аның янына килеп, иңнәреннән кочаклады. Аннары тирән хөрмәт, олылау һәм ихтирам белән, беренче тапкыр:

— Әнисе!— диде.

— Менә тора-тора төржәгун!— дип, иркәләнеп көлөп жибәрде Миңнурый.— Кайтып керүенә бер гомер үтте, хәл сорашу юк, исәнме юк — әнисе!

— Я әле, кызымны күрсәт инде,— диде Газинур, уңайсызланып.

— Кызым, кызым, дип өзгәләнәсен, ә үзең бишек тә хәзерләп куя белмәгәнсең.

Газинур, аптырап, кулларын жәеп жибәрде:

— И-и! Искә дә килмәгән бит, шайтанны!

— Әй, минем хәсрәтем!— диде Миңнурый һәм саклык белән генә баланың битен ачты. Бала, күзләрен йомып, әкрән генә мышнап йөклый иде.

— Нинди нәни! Чыпчык баласы хәтле генә!— дип пышылдады Газинур һәм иелеп баланың жылы маңгаеннан үпте. Бала, тынычсызланып, башын боргалап алды.

Миңнурый, бәхетле елмайган килеш:

— Үпкәнне яратмый ул, бик назлы,— диде.

Газинур балага текәлеп карап торды да:

— Үземә охшый икән,— дип куйды,— ух, син, күк күгәрченем минем, сандугачым, былбылым.

Миңнурый баланың битен япты.

— Житәр,— диде ул, шаян гына,— югыйсә, балага бөтен яраткан кошларыңның исемнәре белән дәшә башларсың тагы.

— Э исемен ничек куштырабыз?— дип сорады кинэт Газинур.

— Син яраткан исемне,— диде Миңнурый,— синен кызың.

Балага Сәмига дип исем бирделәр.

Хәзер инде Газинур эштән кайткан саен баласын кулына алып сөймичә, өстәл янына утырмый. Вакыты булганда ул аны сәгәтьләр буенча иркәләргә эзер. Ул балаларга карата бик күп такмаклар белә һәм шуларны әле берни дә аңламаган кызына бертуктаусыз кабатлый иде:

Әлли-бәлли бәбкәсе,
Кая киткән әнкәсе?
Каенлыкка жиләккә,
Бәбкәенә бүләккә.

Шундый бәхетле минутларның берсендә, бер дә көтмәгәндә, аларга районнан сабантуена кайткан Гали абый килеп керде. Газинур белән Миңнурый аны ачык йөз белән, балалардай сөенеп каршы алдылар. Миңнурый шунда ук самовар куеп жибәрде һәм Гали абыйдан исәнлек-саулык сораша-сораша өстәл хәзерләде.

Гали абыйның өстендә кара костюм (элек ул күбрәк күгелжем йон гимнастерка кия торган иде), аягында ботинка. Йөзе берәз түгәрәкләнә төшкән, яңакларында алысулык та бар. Бритва белән кырдырган башының түбәсе һәм маңгай өсте ялтырап, чигә тирәләре күгелжемләнеп торалар.

Ул кесәсеннән тәмәке савытын чыгарды. Ләкин бишеккә күз төшереп алгач, кесәсенә кире тыкты.

— Ярамый икән, өйдә кечкенә бар,— диде ул, елмаеп.— Я әле, күрсәтегез батыр кызыгызны. Исеме ничек, Сәмигамы?

Миңнурый, жинелчә кызарып, бишектән баласын алып килде. Гали абый бармагын баланың нәни ияк астына куеп, иренен чупылдатып алды. Бала елмайгансыман авызын ачты да кинэт елап жибәрде.

— Эттә-тә, батыр кыз,— диде Гали абый,— кунак абыйга ачуланымга ярыймы соң?

— Бир әле Сәмигамны,— диде Газинур һәм, кызын кулына алып, очындыра-очындыра такмаклы башлады:

Үч-үч, үктеки,
Үсмәгәнгә кечтеки,

Үсәр әле, зур булыр,
Бигрәк матур кыз булыр.

Бала шунда ук елавыннан туктады.

— Харап инде, әтисе иркәләдеме, жан рәхәте килә. Әти кызы булыр, ахрысы,— диде Миңнурий.

Чәй эчкәндә Гали абзый аларның икесенә берьюлы карап:

— Я, ничек торасыз?— дип, тормышлары турында сорап башлады. Газинур белән Миңнурий бер-берсенә карашып алып, икесе дә көлөп жибәрделәр.

— Күгәрченнәр кебек гөрләшеп торабыз.

Бу гомуми сүзләр генә Гали абзыйны канәгатьләндермәде. Ул жентекләп сорап башлады. Колхозда ничек эшләүләре белән дә, өйдә үзара ничек торулары белән дә кызыксынды.

— Мин Хәнәфи белән сөйләштем. Колхозда сез икегез дә бик яхшы эшлисез. Моңысы иң әһәмиятлесе. Моңысы өчен мин икегезне дә мактыйм, икегез өчен дә куанам. Шулай кирәк, колхозчы өчен колхоз эше беренче чиратта.— Гали абзый берәз эндәшми торды һәм инде суына башлаган чәен Миңнурийдан кайнарлаттырып, бер-ике йотым эчте дә сүзен давам иттерде:— Мин сезнең үз кешегез... Минем сезгә туры итеп, каты итеп әйтергә хакым бар. Күрәм, Миңнурий кулыннан килгәннең барысын да эшләгән, өй эчегез чиста, гөлләр дә бар, сөлгеләр дә. Менә сәгатегезне күрмим. Шүрлегегездә китапларыгыз да аз. Ишек алдыгыз да бөтен яктан ачык...

— Газинур менә...— дип сүзгә кушылды Миңнурий.— Колхоз дисә — үлә, өй эшенә бер дә күңел бирми.

— Тукта әле, әнисе,— диде Газинур әкрән генә,— менә яхшымы, яманмы өй алдык, сыер алдык. Болар бит барысы да бер ел эчендә. Менә быел тагын колхозның игене уңып, хезмәт көненә былтыргы кебек жидешәр-сигезәр килодан бүлик — өй эчен дә аллы-гөлле итәрбез. Бөгелмә кибетендә күрәп кайттым — менә дигән шарлы тимер кроватьлар бар. Гарәфи абзыйларныкы кебек.— Ул берәз уйлап торды да, көтмәгәндә:— Ну, кроватьтан бигрәк радиоприемник алып идем әле,— диде.

Миңнурий, хәйран калып, кулларын ботына сукты. Гали абзый да көлемсерәп куйды, күзләрендәге һәм тавышындагы катылык та бетте. Ул инде бөтенләй икенче төрле итеп сүзен очлады:

— Сез мине ялгыш аңлый күрмәгез: колхоз эшенә ким-челек китереп, үз оягызга, әрлән кебек, бөтен нәрсәне ташыгыз димим. Газинур дәрәс әйтә, колхозда булса — колхозчының өендә дә була. Шулай да читтән килгән бер кеше өегезгә керсә, аптырап калырлык булмасын. Культуралы итеп тора башларга бик вакыт. Моңа сезнең мөмкинлегегез дә бар. Төшендегезме?

— Берәз гына,— диде Газинур елмаеп. Шуннан ул сүзгә бик оста гына итеп икенчегә борып жибәреп, Гали абзыйдан Авыл хужалыгы күргәзмәсе турында сорап башлады. Аннары сүз үзгәрткән-үзгәрткән колхозда электростанция салуга күчкән һәм шунда, гүя сүз арасында гына, гүя гади бер танышы турында сорагандай гына Газинур Гөлләргә турында сорап куйды. Казанга барганда Гали абзый янәсә аны күрмәгәнме.

Гөлләргә исемен ишеткәч, Миңнурый иренә ачулы һәм усал карап алды. Ул моннан өч ел диярлек элек клубта Газинурның Гөлләргә сокланып карап утыруларын, аның белән колактан-колакка сөйләшүләрен һәм кара-каршы биюләрен әле дә оныта алмый иде.

— Гөлләргә дисә, үзәкләргә өзәлә,— диде ул, үпкәле тавыш белән.— Казанда аны эзләп йөрергә Гали абзыйның вакыты күп, ди.

— Көнләшә дә беләсеңмени, Миңнурый?— дип сорарды Гали абзый, шаяртып.

Миңнурый өчен Газинур җавап бирде:

— Коточкыч көнчә, Гали абзый.

— Әбәү, синең кай җиреңне көнләшим?

Кемдер ишек дөбөрдәтте һәм ул да булмады, бүлмәгә яңгырга чыланган һашим килеп керде. Кунак барын күргәч, берәз каушый төшебрәк ишек төбөндә туктап калды.

— Саумы, Гали абзый?

— Исәнме, һашим. Яңгыр явамы әллә?

— Чиләкләп коя. Бәйрәмнең бөтен ямен жуя.

— Әйдүк, һашим, өстәл янына уз, чәй ясап бирәм,— диде Миңнурый.

— Рәхмәт, чәй эчеп торыйм. Мин ашыгыч йомыш белән кергән идем.

— Кемгә, миңамы?— диде Газинур, урыныннан торып.

— Юк, Миңнурыйга... Бүген клубта безнең үзешчән түгәрәк «Галиябану»ны күрсәтмәкче иде дә Галиябануны

уйнауучы кызыбыз авырып китте. Менә хәзер нишләргә белми аптырап торабыз. Иптәшләр Миңнурыйга жибәрделәр. Кыз чакта ул Галиябануны бик оста уйный торган иде.

— И, тапкансың, Һашим, искә төшерер чакларны... Хәзер минем нәни балам бар. Аны кайда калдырыйм? Ул бит минут саен уяна.

— Ул турыда без уйлаштык. Гөлҗиһан әбине китерәбез.

— Кит, кит, Һашим! Гөлҗиһан әбигә бала ышанаммы соң. Ул үз балаларын да карый белмәде. Безнең Сәмига бик елак кыз. Этисеннән башка беркемне дә тыңламый.

Һашим, ни дияргә белмичә, әле Миңнурыйга, әле Гали абзыйга, әле Газинурга карый иде. Ә Гали абзый идән уртасында баскан килеш, кулына кепкасын алып, китәргә жыена һәм нигәдер көлемсери. Мөгаен, нишләрдәр икән бу ике юләр, дип уйлый торгандыр.

— Нигә Әлфия уйнамый?— дип сорады Миңнурый.

— Карчык ролен уйный ул. Карчык булырга бик ярата.— Һашим өметен тәмам өзәргә теләмичә тагын Миңнурыйга карады:— Этисеннән башка беркемне дә тыңламыймыни?

— Юк шул... эти кызы ич ул.

Газинур көлеп куйды.

— Һашим дус, буең кыска, акылың тагын да кыскарак. Син мине юкә чөй белән чөйләмичә тор әле. Тел очында ни торганны сизәм: хатыныңны театр уйнарга жибәреп, үзең балага нәнки булып кал. Шулаймы?.. Эшләрең шәп, Газинур, моннан да ары шәп булмый да.

Бу сүзләргә Газинур шундый сәер һәм эчкерсез беркатлылык белән әйтте, өйдәгеләр барысы да шаркылдап көлеп жибәрделәр. Бала, куркып уянып, кычкырып елый башлады.

— Чыннан да эшләрең шәп түгел икән, Газинур,— диде Гали абзый һәм Һашимга борылды:— Тиз башланамы соң спектаклегез?

— Клубта халык шыгрым тулган да бит...

— Ә Хәлилне кем уйный?— дип сорады Газинур кинәт.

— Сәлим.

— Ә?!

Газинур кулын селтәп алды.

— Юк, башка бер кеше булса, бәлки, нәнки булып калырга да риза булыр идем. Ә Сәлим булгач... ник дөнья жимерелми!..

Газинурның ни өчен каршы килүе барысына аңлашыла иде. Миңнурый кыз чакта аның артыннан йөргән Сәлим әле булса аны оныта алмый. Ул һаман да әле өйләнмәгән, чынмы, ялганмы: «Миңнурый булмагач, бүтәнне алмыйм»,— дип әйтә, имеш.

Гали абзый ишек янына килде һәм кепкасын киде.

— Ярый, Миңнурый, хуш булып торыгыз. Иртәгә Галимә апагыз үзебезгә дәшәр. Ә син, Һашим, башыңны имә. «Красногвардеец» хатын-кызлары кызарып утырмасалар, Галиябану ролен үзем уйнармын. Яшь чакта минем дә уйнаганым бар.

Бу сүزلәре белән Һашимны гына түгел, Газинур белән Миңнурыйны да аптырашка калдырып, Гали абзый чыгып та китте. Бер минут чамасы ни әйтергә белми торгач, Һашим тирән генә көрсенеп куйды.

— Нишлибез инде?

Миңнурый сүзсез генә киенә башлады.

— Син кая?— дип сорады Газинур гажәпләнеп.

— Театр уйнарга,— диде Миңнурый салкын гына.

— Ә бала?

Газинур, ике кулы белән башын кысып, урындыкка утырды.

— Һашим, син бар, без хәзер килеп житәбез,— диде Миңнурый.

Һашим шунда ук атылып чыгып та китте. Миңнурый Газинур янына килде, аның кара чәчләреннән сыйпап, янына утырды.

— Син дә көнче икәнсең, Газинур,— диде ул әкрән генә.— Иптәшләрнең хәленә керергә кирәк ләбаса. Көнчелек — искелек калдыгы. Театр уйнаудан ни була? Мин бит барыбер синнән башка беркемне дә яратмыйм, яратмам да!

Газинур башын күтәрде һәм гажәпләнеп хатынына карады.

— Ә үзең көнче түгелмени? Әле генә Гөлләр өчен күзләреңнән миңа нинди уклар аттың. Ә минем Гөлләр белән театр уйнаганым юк. Әгәр уйнасам, син нишләр идең икән?

— Кайсыгыз яхшырак уйный дип карап утырыр идем.

— Утырыр идеңме икән, чәченә барып ябышыр идеңме икән?

Миңнурый кашларын жьерды һәм бик житди итеп жавап бирде:

— Син мине ул хәтле тиле дип уйлама әле, Газинур. Әйдә, киен, киттек. Гали абзый да килеп житәр.

Газинур берәз уйланып утырды да:

— Әх, беткән баш беткән!— диде һәм урыныннан торды.— Ә Гали абзый безне шәп итте, йомшак тотып, каты жиргә утыртты.

— Шул кирәк безгә!— диде Миңнурый.

...Гали абзый алдагы рәтләрнең берсенә килеп утыруга, пәрдәне ачып та жиберделәр. Ләкин «Галиябану»ны чын профессиональ артистлар уйнавында да, театр турында һични белмәгән авыл һәм колхоз яшьләренең уйнавында да әллә ничә тапкыр күреп һәм элегрәк елларда авыл сәхнәсендә үзе дә уйнап йөргәләгән Гали абзый, сәхнәгә күз салудан бигрәк, Газинурны эзләде. Әнә алгы рәттә утыра икән. Кулында ак юрганга төргән бала. Еламасын өчен экрен генә тирбәтеп тора. Ә зур кара күзләре очкын белән тулы.

— Молодец,— диде Гали абзый эченнән һәм сәхнәгә борылды. Анда, авыл урамында, егетләр, гармоньга кушылып, Галиябану көенә жырлыйлар, Галиябану-Миңнурый, тәрәзә яңагына сөялеп, аларга карап тора...

XXII

Шулай матур яшиләр иде алар. Әгәр фашистлар сугыш ачмаган булса, алар туган «Красногвардеец»ның бәрәкәтле кырларында дәрт белән эшләп, бүген дә шулай тыныч, бәхетле гомер кичерерләр иде. Алар үз колхозларының тагын ике-өч елдан соң да, биш-ун елдан соң да нинди булачагын күз алларына бик ачык китерәләр иде: ул чагында инде «Красногвардеец»ның үз электростанциясе күптән салынып беткән булачак, бөтен эшкә электр жигелгән, кырларның уңышы ике-өч тапкыр арткан, арышларның, бодайларның, тарыларның, бәрәңгеләрнең сортлары яхшырган, терлекләренең дә, атларның да нәселләре үзгәргән, кошчылык фермалары гөрләп тора,

авыл башында, тау итәгендә һәм тау араларында жиләк-жимеш һәм алма-чия бакчалары шаулап үсә, һәр өйдә радио сөйли, яңа мәктәп, хата-лаборатория, уку йорты, балалар бакчасы йорты, яңа клуб. Телисең икән кинога бар, телисең икән лекция тыңла, телисең икән үзешчән түгәрәгенң постановкасын кара. Колхоз председателе Хәнәфи дә: «Әй, Әптери малай, фәлән абзый артыннан май заводына йөгер әле, фәлән матур апаны қазлар фермасыннан тиз генә чакырып кил әле», дип тормас, ә телефон трубкасын алып да: «Центральный, тимерчелек мастерскоен... Тегермәнне... Сепараторныйдан Миңну-рыйны... электростанция, монтер Газинурны...» дип, кабинетыннан чыкмыйча гына кирәкле эшләре турында сөйләшеп алып, күрсәтмәләрен бирер...

Қыш көне Газинур бик ныклап укырга хәзерләнә иде. Колхоз председателе Хәнәфи аны Бөгелмәгә терлекчеләр курсына жиберергә вәгъдә итте. Ләкин 1939 һәм 1940 нчы елларның қышы хәвефле булды. Ил өстендә күптән жыелып килгән дауылның беренче яшене яшьнәде: Америка һәм Англия империалистларының котыртуы буенча Финляндия сугыш ачты. «Красногвардеец»ның өч егете — Газинур, Мисбах һәм Газзән Қызыл Армия сафларына чакырылды. Алар өчесе беркөнне киттеләр һәм бер отделениегә туры килделәр. Сугышка да бергә керергә жыенганнар иде, ләкин аларга сугышка керергә туры килмәде. Хәтта фронтка да барып житмәделәр, аларны ярты юлдан — Вологдадан кире кайтардылар. Қызыл Армиянең көчен үз сыртларында татый башлаган акфиннар бик тиз сугышны туктатуны сорадылар.

Ай ярымнан соң, яңадан колхозга кайткач, Мисбах белән Газзән солдат киёмнәрен, шунда ук үзләренең тумыштан ияләшкән, шуңа күрә тәнгә якынак та, жылырақ та булып тоелган үз киёмнәренә алмаштырдылар. Газинур исә, колхозга кайткач та, солдат киёмнәреннән аерылырга теләмәде. Салкынак көннәрдә шинельдән, көннәр жылыта башлагач — гимнастеркадан, билең кәеш белән буган, башына йолдызлы шлем кигән килеш йөрде. Шушы килеш ул, Бөгелмәгә барып, рәсемгә дә төшеп кайтты.

— Кара әле, әнисе, Газинур солдатны!—диде ул Миңнурийга, һәм аңа ярты открытка зурлығындагы, осталыгы бик таман булган фотограф төшергән рәсемне сузды.

Миңнурый ялтыравыклы юка кәгазьне кулына алып, аңа озак кына карап торды. Газинур аягүрә басып төшкән. Уң кулы белән өстәл кырыена тотынган, сул кулының бармакларын жиңелчә генә бөккән. Башында йолдызлы «буденновка», өстендә гимнастерка, билендә кинкаеш, каешына ат куган чыбыгын кыстырган. Ләкин Миңнурыйга аның киеме түгел, йөзе кадерле. Кыю һәм намуслы йөз. Кара күзләре каядыр еракка карыйлар һәм ниндидер бик мавыктыргыч, бүтәннәр күрми торган бер нәрсәне күрәләр кебек. Кара кыйгач кашлары, гажәпләнгәнсыман, азрак өскә күтәрелгән. Бераз калынак иреннәре чак кына ачылган...

— Нәкъ үзең инде,— диде Миңнурый.

— Суйган да каплаган,— диде Газинур.

Миңнурый, гадәтенчә, көлемсерәп куйды һәм үзенә хас шаянлык белән:

— Иреннәреңне кыса төшсәң, чыбыгыңны алып ташласаң, үземә охшамас дип курыктыңмы? Аннары, кесәләреңә шул хәтле нәрсә тутырдың? Рәсемгә төшәргә баруыңны алдан әйтсәң, ичмасам, гимнастеркаңны әйбәтләп үтүкләп биргән булып идем,— диде.

Кызыл Армиядә аз гына булып кайтканнан соң, Газинурның тышкы киemenдә генә түгел, холкында да күп кенә яңа үзгәрешләр сизелә башлады. Дөрөс, ул әле һаман да әүвәлгә кебек шук, шаян, жырчы, ләкин шул ук вакытта аңарда инде яшьлекнең юләр жиңеллегә, беркатлы гамьсезлегә бетә төшкән. Хәзер аның йөрәгендә гүя күзгә күренми торган ниндидер бер пружина эшли башлаган һәм бу пружина аның барлык рухи көчләрен бер учка жый. Күз алдын каплап торган алсу пәрдә дә ачылды, әйләнә-тирәдәге тормыш, кешеләр, аларның үзара мөнәсәбәтләре, эшләре хәзер элеккечә гади булып күренмиләр иде инде аңа. Ул аларның катлаулылыгын күрә, иске белән яңа арасында барган өзлексез көрәшне күрә һәм бу көрәштә элек уена да китермәгән матурлыкны татый. Дөрөс, тормыш арбасында Газинурның бервакытта да түләүсез юлаучы булганы юк иде, ләкин ул аңа ныклап жигелгәч, үзендә чиксез зур көч сизде. Гүя ул канатланып яктылыкка таба оча. Бала чактан ук таныш, эмма ул чакта әле томанлы, тонык булган бу тойгы хәзер апачык һәм конкрет булып китте. Бу тойгы Газинурның күңелендә аңа тагын да якынак, кадерлерәк булып киткән

туган иле, колхозы, семьясы белән аерылгысыз бәйләнә иде.

Финляндия вакыйгаларыннан соң ул сугыш куркынычына реальрәк карый башлады. Шулай да, дошманнар хәзер Кызыл Армиянең көчен тагын бер тапкыр күрдөләр — моннан соң алар ут белән жиңел генә шаярмалар дип тә уйлый иде. Латвия, Литва, Эстония һәм Бессарабиянең Советлар Союзына кушылулары аның күңелен тагын да күтәрә төште һәм аңа болар барысы да сугыш куркынычын бик еракка этәрделәр кебек тоелды. Шуңа күрә газиз туган илебез өстенә яңадан сугыш башланган көнне дә аның бөтен уйлары тыныч хезмәткә, э якты хыяллары матур киләчәккә төбәлгән иде.

Кичтән бригадир Габдулла, правлениедә Газинур белән Мисбахка наряд биреп:

— Иртәгә сез ике сабан белән «Йөрәк»кә барырсыз, — диде.

«Йөрәк» дип «Красногвардеец»та урман эчендәге, йөрәккә охшаган кечкенә генә бер аланга әйтәләр иде. Бу аланга колхоз орлыклык өчен көздән яңа сорт арыш чәчәргә исәпли иде.

Газинур белән Мисбах «Йөрәк»кә таң белән башлагач ук киттеләр. Ә кояш тәртә буге күтәрелгәндә, алар байтак жирне сөрөп тә өлгергәннәр иде.

Газинур беренче сабан белән алдан бара. Ул бер кулы белән ике төрәнле сабанның шомарып беткән тоткычыннан кыскан, икенче кулы белән дилбегәсен тотып, атларын әйди. Ул олы тояклары өчен «Чабата» дип йөртәлгән туры ат белән «Малина» исемле жирән кашка байталны җиккән. Симез, олы атлар сабанны җилтерәтеп кенә алып баралар. Жир дә йомшак. Көзгедәй ялтырап торган төрәннәр кара карга канаты шикелле чөмкә, симез туфракны уйнап кына актаралар. Газинур әле сызгырып куя, әле атларын иркәләп, аларга ягымлы сүзләр кычкыра, әле бөтен кырны яңгыратып, кычкырып җырлап җибәрә. Башындагы шлемын артка этәргән, кояшта уңарга өлгергән гимнастеркасының якасын ычкындырган. Озынча йөзеннән тир ага. Ул туфраклы кулы белән уң янагын сыпырып алган булса кирәк, бармак эзләре сузылып калган.

Мисбахетдин шактый артта калып бара. Хужа ашыкмагач, атлары да теләр-теләмәс кенә атлыйлар. Мисбах

аларга кычкырмый, тик ара-тирә арт саннары өстендә чыбыркысын гына шартлатып ала. Шуннан атлар берәз кызулата төшәләр дә, яңадан онытылып, ашыкмыйча гына үз жайларына бара бирәләр.

Мисбах эш вакытында бөтенләй диярлек кычкырып жырламый, бик жырлыйсы килсә, авыз эченнән генә нидер көйләгән була.

Сабан артыннан ул әйдәүче булып түгел, ә күлгә шикелле, мәжбүри рәвештә тагылып бара кебек. Ләкин аның турында ялкау дип тә, эш сөйми дип тә әйтеп булмый. Ул беркайчан да бүтәннәрдән ким эшләми, әпентөпен дә эшләми, шул ук вакытта уздырмый да. Ул бер яктан да гаепләп булмый торган урта кул кеше иде. Янып, жылкенеп эшләргә яраткан Газинур кайчакта, ярым шаяртып, ярым житди итеп:

— Абый, телисеңме, мин сиңа үз йөрәгемнән очкын алып бирәм,— дип әйтә иде. Мисбах Газинурны яратканга, бигрәк тә Газинурның мыскыл итү өчен түгел, ә эчкерсез йөрәктән әйткәнлеген яхшы белгәнгә, аңа һич тә ачуланмый, тик түбәнчелек күрсәткәндәй, чикләвек төсле коңгырт күзләре белән елмая гына иде.

Газинур, жир башына барып житеп, атларын туктаты һәм сабан төрәннәрен калак белән чистартырга кереште. Бу эшне дә ул эленке-салынкы гына эшләми, ә үзенчә ниндидер тәм һәм шигърият белән эшли. Аның кечкенә агач калагы тиз-тиз хәрәкәтләнә, ә төрәнгә ябышкан туфрак төерләре әллә кая очалар.

Төрәннәрен чистартып бетергәч, Газинур сынын турайтты һәм, уң кулын бөөренә куеп, әле жирнең яртысына гына житеп килгән Мисбахетдинга таба борылды.

— Абый, ташбака кебек кыймылдыйсың, буксирга алам үзеңне!— дип, урманда чакта еш әйтелә торган «буксир» сүзен кыстырып кычкырды. Аннары атларының камыт асларын карап, муеннарыннан, арт саннарыннан сыйпаштырып алды да:

— Әйдә әле, малкайларым!— дип, Мисбахетдинның килеп житүен дә көтмичә тагын кузгалып китте. Тагын аның дәртле жыры алан буйлап яңгырады:

Кырда үскән житеннәрнең
Матур була чәчәге,
Матур колхозның бу көне,
Күңелле қиләчәге.

Газинур үз тавышына үзе сокланып жырлый торган кеше түгел иде. Шулай да бу минутта, ни өчендер, аңа кушылып бөтен тирә-як яшәү жырын жырлый кебек тоелды. Үткен төрәннәр актарган чем-кара туфрак та, «Йөрәк»не урап алган ямьле урман да, андагы кош-кортлар да, фирәзәдәй зәңгәр күк тә, шул аяз, якты күк йөзәндә көлеп торучы кояш та — барысы да, барысы да шатлык, бәхет жырын жырлайлар кебек тоелды һәм аның йөрәгә тирән ләззәт, рәхәтлек белән тулды.

Спасс сыртына якынлашып килгән ак күлмәкле, ак яулыклы бер хатын күренде. Ул бер кулы белән баласын җитәкләгән, икенче кулына шакмаклы кызыл ашъяулыкка төргән төенчек тоткан.

Бу — иртән ашамый-эчмичә китеп барган Газинур белән Мисбахка төшке аш алып килүче Миңнурый иде.

Миңнурый килеп җиткәч, сабанчылар атларын турмыйча гына солыга куйдылар, үзләре агач күләгәсенә утырышып, катык белән кайнар бәрәңгә ашый башладылар. Аш янында да Газинур тавыш-тынсыз утырмады. Миңнурыйны көлдәрәп, әллә нихәтле шаян сүзләр сөйләде. Аннары, атлар солыларын ашап бетергәнче, кызын муенына атландырып, урманга кереп китте.

Инде ике яшь тулып, өченчегә киткән Сәмига әтисенең муенында үзен бик рәхәт сизде булса кирәк, кычкырып, кайбер авазларын йота-йота жырлап җибәрде:

Әйт әле, күбәяк,
Сөйләшик билгәяк...

Урман һавасы саф, берәз салкынча һәм хуш исле. Агач араларында әллә нихәтле ал, кызыл чәчәкләр күренә. Үлән котырып үскән — Сәмиганың ал бантиклы башы гына күренә.

— Әтием, әтием, кара, мин кызыл чәчәк таптым, — дип кычкырып җибәрде ул һәм җете кызыл чәчәк алдында кулларын чаба-чаба сикергәләп биергә тотынды. Аннары аның күзе икенче чәчәккә кунган ак күбәләккә төште булса кирәк, ул тагын көчлерәк шатланып, — әтием, әтием, миңа күбәяк килде, миңа күбәяк килде! — дип кычкыра башлады. Газинур чәчәкләрдән таң ясап кызының башына киертте һәм аңа читтән сокланып карап торды.

Менә алар тагын сабан сөрәләр. Миңнурый белән Сәмига, чәчәкләрен күтәрәп, кайтып киттеләр. Кайтып киттеләр, әмма сабан артыннан барган Газинурның күз алдыннан башына чәчәк тажы кигән, түгәрәк алсу йөзле кызы китмәде. Газинур аның киләчәге турында уйлый башлады. Сәмига, үсеп житкәч, кем булыр: врачмы, агрономмы, зоотехникмы? Кем булса да булыр, хәзер аңарга укыр өчен бөтен юллар ачык, бөтен мөмкинлекләр бар. Ә Мөдәрриснең (хәзер аның улы да бар инде) инженер-электрик булуын теләр иде. Чөнки колхозның үз инженеры булырга тиеш ләбаса...

«Йөрәк»нең әле яртысы да сукаланмаган иде. Ә кояш чамадан тыш кыздыра башлады. Атлар тиргә батты, алар кигәвеннәрдән һәм черкиләрдән арыныр өчен, башларын, койрыкларын бертуктаусыз селкәләр. Газинур шешәгә салып алып килгән ачы исле карболканы аларның тиреләренә кош канаты белән сөртеп карады, файдасы аз булды.

— Газинур, кайтыйк булмаса, тәмам теңкәгә тиделәр, эшнең дә рәте юк,— диде Мисбахетдин. Газинур каршы килмәде. Алар сабаннарын арбага салдылар да кайтырга да чыктылар. Атлар, гүя арыганлыкларын онытып, өйгә бик жәһәт атладылар.

Колхоз нибары ике-ике ярым километр ераклыкта иде. Зиратны узып, ыңдыр турысына житкәч, бөтен «Красногвардеец» уч төбөндәге кебек күренде. Колхозда ниндидер гадәттән тыш бер хәл бар, ахрысы, правление янына халык төркеме җыелган. Әнә тагын кемнәрдер йөгәрә. Хатын-кызлар. Әнә урам уртасында озын ак күлмәк өстеннән җиңсез камзул кигән, кулына таяк тоткан Галәк бабай да бара...

Аякларын арба кырыеннан салындырып утырган Газинур, кулын каш өстенә куеп, алга омтылып карады да, борчылган тавыш белән:

— Абый, авылда бер-бер хәвеф-хәтәр булганмы әллә? Бөтен колхоз купкан бит,— диде.

Мисбах та авылга карый башлады. Шик юк, анда нидер бар. Әнә яңадан-яңа кешеләр правлениегә таба йөгәрәләр.

Газинур белән Мисбах, ни дип юрарга да белмичә, атларын кызулаттылар һәм берәздән конный дворга килеп тә життеләр. Ат абзарлары ишеге төбөндә аптыраган

һәм куркынган кыяфәттә Сабир бабай басып тора иде.

— Ни бар, Сабир бабай, нигә халык жыелган?— дип, арбага аягүрә баскан Газинур кычкырып сорады. Сабир бабай калтыранган тавыш белән жавап бирде:

— Ишетмәдегезмени әле, балалар?! Сугыш!.. Гитлер, йөзе кара, безгә каршы сугыш башлаган... Хөкүмәтебез исеменнән иптәш Молотов сөйләгән... Халык митингка жыела...

Газинур бер секунд чамасы тын калып басып торды. Ул ихтыярсыздан тирә-ягына каранып алды: ремонттан чыккан жнейкалар, арбалар, сабаннар, туарылмаган атлар, тап-такыр ишек алды... Монда бөтен нәрсә хезмәт турында гына сөйли. Нигә ул сугыш? Кемгә кирәк? Кайда? Кемнәр ачкан аны?

Газинур арбадан сикереп төште дә митингка йөгереп китте. Хәнәфи абый, ниндидер биек әйбергә басып, кулларын болгый-болгый сөйли иде.

Мисбахетдин атларын туара башлады. Сабир бабай аның алдына килеп, ничектер, артык йомшак тавыш белән:

— Мисбахетдин улым... Син дә халык янына бар... Атларны үзем туарымын,— диде.

Газинурга, Мисбахка һәм Газзәнгә военкоматтан инде повестка да килеп житкәнлеген турында берьюлы әйтергә картның теле әйләнмәде.

XXIII

Китәр вакытлар житкән иде инде.

Өстенә искерә төшкән язгы пальто, аягына тула оек белән резина галош кигән Газинур, Миңнурыйның ике беләгеннән тотып, соңгы мәртәбә аның кадерле күзләренә текәлеп карады. Миңнурый гажәеп зур түземлек күрсәтә иде. Йокысыз үткән төн аның матур йөзенә тирән кайгы эзен салса да, анда: «Син киткәч, ике кечкенә бала белән мин берүзем нишләргән, көнемне ничек үткәргән?»— дип аптырап, өметсезлеккә төшү дә, тетрәү дә юк иде. Ул бер генә тапкыр да еламады. Тик менә хәзер, китәр минутта, Газинур аның ике беләгеннән тотып, күзләренә текәлгәч кенә, аның озын керфекләре дерелдәп китте.

— Хуш, Миңнурый жаным,— диде Газинур, әкрәң генә.— Хуш, бәгырем. Әгәр кыерсыткан чакларым булган булса — кичер...

Миңнурый аны, ике кулы белән муеныннан кочаклап, кат-кат үбә башлады.

Кроватьларында уйнап утырган Сәмига белән Мөдәрис этиләре белән әниләренә гажәпләнәп карап тордылар. Нәни балалар берни дә аңламыйлар иде.

— Кирәкми, Миңнурый, кирәкми, бәгырем, елама. Дошманны жиңәрбез дә әйләнәп тә кайтырбыз,— диде Газинур. Аннары балалары янына килде һәм икесен ике кулына алды.

— Зур үс, кызым, син дә, улым, зур үс,— диде ул, әле берсен, әле икенчесен үбә-үбә.— Тәти булыгыз, еламагыз.

Күз яшьләрен сөртәргә һәм үзен яңадан кулга алырга өлгәргән Миңнурый, Газинурның иңбашына кулын куеп:

— Үзеңне сакла,— диде.— Безнең өчен кайгырма. Колхоз безне ташламас. Балалар өчен дә борчылма. Мин аларны тәрбияләргә. Без иртә-кич сиңең жиңәп кайтуыңны көтәрбез...

Газинур балаларын кроватьларына бастырды.

— Мин әткәйләргә күрешәргә керим, Миңнурый. Син олаулар янына бара тор,— диде ул һәм ишеккә таба атлады. Ишек тоткасына бер кулы белән тотынгач, туктап калды, артына борылды һәм зур кара күзләре белән моңаеп басып торган хатынына, балаларына карады. Аннары йөгәрәп килеп, өчәсен дә тагын тиз-тиз үптә дә, ишек башындагы чөйдән шлемын эләктәреп, атылып чыгып та китте.

Ишек алдының уртасына жиккәч, Газинур авыр сулай-сулай туктады. Правление ягынан гармонь тавышы, кемнәрнендер жырлавы һәм халык гөрләве ишетелә. Урам уртасыннан, үзенә кардәшләре һәм якыннары белән уралган хәлдә, Газинур үтәп бара.

Газинур урамга чыкмыйча гына, ишек аллары аркылы үтәп, әтисенә өенә керде. Мисбах анда иде инде.

Сәкедә табын хәзерләнгән. Сөйләшмичә генә берәр чынаяк чәй эчтеләр. Аннары Гафиятулла бабай табынны жыйрга кушты. Шакмаклы ашъяулык өстендә, тәлинкәдә, теләм-теләм киселгән икмәк һәм тоз савыты гына калды. Менә табынны жыйп йөргән Шәмсинур жиңги

дә сәке читенә килеп утырды. Ата-баба йоласы буенча берәз тынга калып утырдылар. Аннары картлар дога кылды. Шуннан соң Гафиятулла бабай дулкынланган тавыш белән соңгы сүзләрен әйтте:

— Сез туган илебезне сакларга китәсез, улларым. Батыр булыгыз. Батыр егет — яу күрке, диләр иде борынгылар... — Ул берәз эндәшми торды да өстәде: — Сез инде хәзер ил хезмәтчеләре — бөтен халыкның күзе, өметә сездә. Семьяларыгыз, бала-чагаларыгыз турында борчылып, башыгызны кайгыга салмагыз. Без монда аптырамабыз, колхозыбыз бар. Күмәкләшеп яшәрбез. Дошманнарны жиңеп, исән-сау кайтыгыз. Миннән теләк шул, балалар.

Гафиятулла карт күзләренә тыгылган яшьләрен кызыл кулъяулыгы белән сөртеп алды. Газинур белән Мисбах табындагы икмәкне сындырып кабып, бармакларын тозга тидереп яладылар да картлар белән сабуллаша башладылар...

Фронтка китүчеләрне озатыр өчен бөтен колхоз правление йорты янына жыйналган иде. Бер якта хатын-кызлар, алар белән янәшә «Красногвардеец»ның уйчан йөзләре, урта яшьтәге ирләре баскан. Председатель Хәнәфи дә алар арасында. Икенче якта бүген-иртәгә повестка көтеп торган яшьләр тупланган. Сәлим гармонь уйный, Һашим, Зәки, Бари, кулларын иңбашларына куеп, кычкырып жырлыйлар.

Урта бер жирдә «Красногвардеец»ның хөрмәтле картлары жыелган. Иң алда таягына таянып, күлмәге тезләренә житкән, аягына жылы каталар, башына түбәтәй кигән, ап-ак сакаллы Галәк бабай басып тора.

Фронтка китүчеләрне Бөгелмәгә илтөп кайтыр өчен атлар килде. Тарантасларга колхозның иң яхшы атлары жигелгән иде.

Берәздән үзенәң жыл капкасын ачып, Гафиятулла бабай урамга чыкты. Менә ул озын гәүдәсен бөкрәйтә төшеп, ике улының ике беләгеннән тотып урам буйлап әкрен генә атлап килә. Өстендә кыска жинле казаки. Ак күлмәгенәң жиннәре һәм итәгә казаки астыннан күренеп тора. Аның иңнәрен авыр кайгы баскан. Ул бик авыр атлый. Менә ел ярым эчендә икенче тапкыр инде ул берью-

лы һәм колхозда иң беренче булып ике улын сугышка озата.

Халык аны тынып, хөрмәт белән каршы алды.

— Хәнәфи туган,— диде Гафиятулла бабай, председатель алдында туктап.— Менә ике улым... Икесен дә үз кулым белән илгә тапшырам. Балаларыма актыккы сүзем шул: Ватаныбызны батырларча сакласыннар... Явыз дошманнарны жиңеп кайтсыннар!

Хәнәфи йомшак күңелле кешеләрдән түгел. Ләкин бу минутта аңа да сүз табуы кыен булып китте.

— Рәхмәт, Гафиятулла абзый, рәхмәт,— диде ул дулкынланып.— Бик зур сүzlәр әйттең. Солдат өчен ата сүзе — командирның приказы кебек үк — изге. Газинур белән Мисбах аны жиргә салып таптамаслар.

— «Ватаны юк—жыры юк сандугач ул», дип сөйләгән нәрен ишеткәнем бар иде,— диде Гафиятулла абзый, ике кулын сузып.— Сандугач — жыры белән, ил — азатлыгы белән матур. Азатлыкны күз карасы кебек сакларга кирәк.

Хәнәфи, аның ике кулын кысып:

— Рәхмәт, рәхмәт, Гафиятулла абзый!— дип кабатлады.

Гафиятулла абзый картлар янына китте, аннары тарантаслар янына килеп, утырып китүчеләргә йомшак булсын өчен, печәннәрен кабарта башлады. Моңы ул, гадәткә, үз алдына сөйләнә-сөйләнә эшләде. Хатын-кызлар аңа карый-карый күз яшьләрен сөртеп алдылар. Ирләрнең чырайлары тагын да уйчанланды.

Ат башында баручы малайлар кузлага менеп утырдылар. Гармонь көчлерәк ярсый башлады. Газинур, яшьләр янына килеп, гармоньга кушылып бер жыр жырлады.

Мылтык тоткан кулларымның
Көче бетмәс көрәштә;
Жанымны да кызганмамын
Илем өчен көрәштә.

Хәнәфи сәгатенә карап алды:

— Егетләр, юл кешеләренең юлда булганы яхшы,— диде һәм тарантас өстенә менеп басты. Тыныч вакытта аның сүзенә һәрвакыт колак салып килгән халык будәһшәтле көндә председателгә тагын да якынрак килде. Аның тыныч һәм ышанычлы тавышы һәркемгә көч бирә иде.

— Жәмәгать,— диде Хәнәфи үзенң ачык тавышы белән,— без бүген үзебезнең иң яхшы егетләребезне оза-

табыз. Иртәгә, бәлки, бүтәннәребезне дә чакырырлар. Ләкин колхоз эше туктамаска тиеш. Китүчеләрнең урынын буш калдырмас өчен без икеләтә-өчләтә көч куеп эшләргә тиешбез. Озакламый урып-жыю көннәре башланачак. Мин безнең хатын-кызларыбызга һәм кадерле картларыбызга мөрәжәгать итәм: барыгыз да эшкә! Аптырарга, куркырга урын юк, Кызыл Армия дошманнарны каршы ала белер. Ә китүчеләргә сүзөбез шул: сез анда «Красногвардеец»ның данына тап төшермәгез!..

Икенче тарантаска Газинур сикереп менде. Аның йөзө житди, күзләре үткен һәм ачулы карыйлар иде.

— Колхоздашларым!— диде ул. Аның болай дип сүз башлавында житлеккәнлеген дә, колхозына һәм халкына булган тирән мәхәббәтне дә ташый иде.— Ил картлары, абыйлар һәм апалар! Яшътәшләрем! Явыз дошман безнең туган илебезгә һөжүм иткән. Ул безнең авылларыбызны, шәһәрләребезне яндыра, кешеләребезне һәм балаларыбызны үтерә. Ул, бәлки, безнең «Красногвардеец»ка да килермен дип уйлый торгандыр. Юк! Бу байлыкларны без, — ул бөтен «Красногвардеец»ны кочкандай кулларын жәеп жибәрде,— фашистлар килеп таласын өчен торгызмадык. Без корал тоталармыз. Ә корал тоталармыз — сөяленә бастырмас! Сез шулай дип әйтә идегез безгә, ил картлары! Без сезнең сүзләрегезне йөрәкләребезгә салып алып китәбез. Иптәшләр! Күңелегез тыныч булсын, «Красногвардеец» егетләре йөзгә кызыллык китермәсләр! Ә без, китүчеләр, сездән үтенәбез: колхозыбызның исемен югары тотыгыз, тырышып эшләгез!

Газинур тарантаска ничек тиз сикереп менгән булса, шулай тиз төште дә. Төшүе белән картлар төркеменә атлады һәм алар белән ике куллап саубуллаша башлады. Иң элек ул Галәк бабайның карт кулларын кысты:

— Хуш, Галәк бабай, исән-сау яшә.

— Хуш, Газинур улым, хуш! Исән-сау йөрәп, жинүчеләр булып кайтыгыз. Безнең әткәйләр әйтә торган иде: «Ат аенда, ир елында сыналыр». Бик зур сынауга барасыз, батыр булып кайтыгыз.

Атлар кузгала башлады, Газинур Хәнәфи янына омылды. Хәнәфи аны, күкрәгенә кысып, аркасыннан сөйдә:

— Хуш, Газинур, хуш! Красногвардеецларча кыйнагыз дошманны!

Бер генә минутка да Газинурдан күзен алмаган Сә-

лим, ниһаять, бер жайлырак вакыт туры китереп, анын янына килде. Ул аска карый, тартына. Элекке һавалануыннан һәм әрсезлегеннән бернәрсә дә калмаган. Муенына аскан гармоненың телләрен тавыш чыгармыйча тибрәтеп, күтәрелеп карамыйча сөйли башлады:

— Газинур,— диде ул,— мин сиңа карата... күп әшәкелекләр эшләдем. Урманда да, колхозда да... Син мине дошманың дип санап китә торгансыңдыр... Қыйнарсың дип тә көткән идем...

Бу сүзләрдән Газинурның көлеп жибәрәсе килде. Ләкин көлү түгел, елмаймады да. Үзен бер читтә көтеп торган Миңнурыйга карап алды да китә-китә әйтеп ташлады:

— Узган эшкә — салават, Сәлим. Қиләчәктә болай булмассың дип ышанам.

Газинур йөгереп китеп баргач, Сәлим урам уртасында берүзе аска карап басып торды. Газинурның ашыгып әйткән сүзләре аңарда нинди тойгылар уятуын ул хәзергә үзе дә белми иде әле: аның елыйсы да, сүгенәсе дә килә иде. Аннары ул башын күтәрде, бөтен көче белән тартып, гармонен сыздырып жибәрде һәм яшьләр янына юнәлде. Шунда ук кемнәрдер аның гармонена кушылып жырлый да башладылар.

Халык авыл очына кадәр озата барды. Басу капкасына житкәч, озатучылар туктады. Газинур белән Мисбах Гафиятулла бабайның ике ягына басып, соңгы тапкыр аның белән күрештеләр.

— Әткәй, безнең өчен борчылма, башлар исән булса, кайтырбыз. Қиленнәреңне ярдәмеңнән ташлама,— диделәр. Аннары хатыннары белән саубуллаштылар.

Сөекле һәм гүзәл Миңнурый! Ул бу соңгы минутта да үз-үзен нык тотта. Газзәннең хатыны иренең муенына сарылып үкереп елаган чагында, Миңнурый күз яшьләрен дә күрсәтми иде.

— Мин сиңа ышанам, Газинур жаным,— диде ул әкрен генә.

Атлар Исаково үренә менәләр инде. Газинур, яңадан тарантаска басып, туктап калган колхоздашларына, әти-әниләренә, хатыны, балаларына ерактан кул болгап, соңгы сәламен жибәргәндәй, сузып кычкырды:

— Хушыгыз! Ху-шы-гыз! Без кайтырбыз!

ИКЕНЧЕ БҮЛЕК

1

Газинурның күзенә йокы кермәде. Ул, югары сәкедә кырын ятып, кызыл вагонның кечкенә тәрәзәсеннән карап, тирән уйларга чумды. Күз алдына биленә патрон-ташлар ураган, гранаталар таккан матрос килеп басты. Тачанкада Гали абзый, аяксыз пулеметчы җилеп үтеп киттеләр. «Менә без дә сугышка барабыз. Абыйларның данын саклай алырбызмы?»

Газинур белән янәшә уйчан йөзле Мисбах һәм караңгы чырайлы Газзән, кулларын баш асларына куеп, түшәмгә карап яталар. Алар да йокламыйлар.

Әкрән генә таң атты. Қояш чыкты. Кемдер гармонь уйнап җибәрде. Кемдер Газинурга таныш булмаган борынгы солдат җырын башлады.

Поезд урман эченнән ыргылып чыга. Кечкенә тәрәзәдән иртәнге кояшның алтын нурлары сибелгән иген кырлары күренә башлай. Өлгереп килгән игеннәр әкрән генә дулкынлана. Һәм гармонь, җыр тавышлары арасында Газинурга бодай шаулавы ишетелгәндәй була. Бодай шаулавы! Қайберәүләр, бәлки, аны гомерләре буенча ишеткәннәре юктыр. Ә кырда, табигать кочагында үскән Газинур, бодай камыллары төбөндә ятып, тук башакларның бер-берсенә әкрән генә ышкылып, гөжләп шаулауларын бик күп тыңлаганы бар. Башакларның гөжләве көннән-көн үзгәрә бара. Бары тик Газинур кебек җырчы егет кенә аларның үзгәрәп торган нечкә музыкасын сизә һәм күңеленә бикли ала. Бодайлар өлгергәндә аларның гөжләвендә ниндидер үтенү, чакыру моңы була, алар гүя:

«Тизрэк урып алыгыз безне, югыйсә, алтын бөртекләре-без әрәм була»,— дип әйтәләр.

Ләкин хәзер, жыр, музыка һәм тәгәрмәч тавышлары арасыннан ишетелгән башаклар моңы аерата тирән, аерата сагышлы. Алар гүя: «Без өлгөрдөк инде, безне ташлап кая китәсез, жир уллары? Китмәгез, жыегыз безне, без сезнең намуслы хезмәтегезнең гүзәл җимешө бит!»— дип тилмерәләр.

Газинурның күңеле сүз белән аңлатуы кыен булган әрнү һәм сызлану белән тулып ташый: ул инде башаклар чакырган жиргә бара алмый, ул китә, китә...

Юл уңга борыла башлый. Хәзер Газинур эшелонның иң арттагы вагоннарын да, паровозны да күрә. Состав «Красногвардеец» урамыннан да озынрак булыр. Һәр вагонда тыныч хезмәтләреннән аерылган, әле кичә генә югары уңыш алу яки нормасын арттырып үтәү турындагына уйлаган ничәмә-ничә дистә кеше утырган. Ә артта очсыз-кырыйсыз иген кырлары кала. Кемнәр жыйр ул игеннәрне, кемнәр сугар да, кемнәр җилгәрер аларны?! Кемнәр аларны дәүләт амбарларына ташыр?!

Газинур Миңнурыйны исенә төшерә. Миңнурый янына Әлфия килеп баса. Алар тирәсенә «Красногвардеец»ның башка хатын-кызлары җыела. Шунда ук Хәнәфи, бригадир Габдулла, әтисе, Сабир бабай, энесе Халик һәм тагын бик күпләр. Юк, алар бу байлыкны әрәмгә жибәрмәсләр. Ләкин, шулай да аларга кыен булачак. Газинур моны йөрәгә белән сизә һәм эченнән көрсенеп куя. Анын көрсенүен көчәйткәндәй, паровозның еш-еш пышылдавы, тәгәрмәчләрнең кызу-кызу тукуылдаулары ишетелә. Күрәсең, юл үргә менә. Өстәвенә тышта җил дә кузгалган: паровозның куе төтене әле бер якка, әле икенче якка авыша.

Гармоньчы Газинурга таныш булган дәртле көйне — «Өч танкист»ны уйный иде. Ул жыр Газинурга Соликамскиның шаулап торган урманнарын, Володя Бушуевны, Катяны, Карп Васильевичны, Павел Иванович Ивановны исенә төшерә. Әле һаман да шунда эшлиләрме икән алар? Володя белән Катя өйләнештеләрме икән? Бәлки, алар да, Газинур кебек, туган илне сакларга бара торганнардыр. Газинур баштарак аларга хатлар язгалады, алар да җавап бирделәр. Аннары язышу үзеннән-үзе тукталды. Гаеп Газинурда булды, бугай. Ул хат язарга яратмый иде.

Кем белә, тыныч хезмәттә очрашкач, фронтта да очрашырлар, бәлки. Тау тау белән очрашмаса да, кеше кеше белән очраша. Бигрәк тә бәхетлеләр. Ә Газинур бәхетем юк дип зарлана алмый иде.

Газзән белән Мисбах һаман да әле, кулларын баш асларына куйган килеш, сүзсез яталар. Мөгаен, алар өйдә калган хатыннары, бала-чагалары турында уйлыйлардыр. Газинур да Миңнурыйны һәм балаларын онытмый, шулай да ул инде гел алар турында гына уйлый алмый. Гали абый юл аягы итеп бик дөрөс әйтте: хәзер үзгәннән дә көчлерәк булырга кирәк.

Газинур, уйга чумган Мисбах белән Газзәнгә карап:

— Абыйкайларым, күзләрегез белән түшәм такталарын тишәсез ич. Иртә ямансылыйсыз. Әле окопта да уйланырга өлгерерсез. Солдат көр күңелле булырга тиеш. Хәтерлисезме комиссарыбызның Финляндиягә барганда әйткән сүзләрен?

— Анысы шулай да бит,— диде Мисбах,— безнең кулмылтык тотып үскәнмени? Безнең кул сабан белән көрәккә, сәнәк белән балтага күнеккән.

Газинур яткан жиреннән күтәрелә төште.

— Абый, мескенләнемә,— диде ул кызу гына,— сөялле кул барысына да бик тиз күнегә. Аннары безнең куллар сәнәк белән көрәккә генә түгел, машинага да берәз ияләшкән.

Кинәт эшелон туктады. Газинур тәрәзәдән карады: станция түгел, бик матур алан икән.

Газинур идәнгә сикереп төште.

— Чыкма, утыра алмый калырсың!— дип кычкырды Мисбах ана. Ләкин Газинур, үзе кебек житез солдатлар белән бергә, алан буйлап йөгәрә иде инде. Каен аралары хуш исле ал, кызыл чәчәкләр белән тулган. Газинур, иң матурын өзеп, шлемына кыстырды. Шунда ук:

— По вагонам!— дигән тавыш ишетелде. Газинур тагын бер чәчәкне өзде дә, йөгерергә жайлы булсын дип, галошларын кулына алды һәм оекчан килеш кенә вагонга таба чапты.

Эшелон, буферлары белән чыңлап, кузгалган иде инде. Башта Газинур ачык ишектән галошларын эчкә ташлады. Аннары солдатлар аның үзен кулыннан тартып алдылар.

Бу кыска туктау бөтен вагонны жанландырып жибәр-

де. Солдатлар барысы да, хәтта Газзән белән Мисбах кебек түшәмгә карап ятып баручылар да, урыннарыннан тордылар.

Йөзе алсуланган, күзләре ялтырый башлаган Газинур гармоньчы егет янына килеп басты. Ул Газинурга күптән таныш булган МТС бригадиры Исхак Зәбиров иде.

— Якташ, даешь бию көен!— диде Газинур һәм бармакларын шартлатып куйды. Зәбиров аңа көлемсерәп карады да «Эпипә»не уйный башлады. Газинур тагын бармакларын шартлатты һәм вагонның тузанлы идәннен йон оеклары белән тыпырдата-тыпырдата биеп тә китте.

Бригадирга аның ашкынып биюе ошады булса кирәк, ул тагын да кызурак, дәртлерәк уйный башлады. Газинур да аның саен ярсыбрак биеде. Солдатлар, кул чабып, аңа куәт бирә башладылар. Кайберләре аякларын дөбердәтергә тотынды. Аерылышу аркасында ямансылап уйчанланган йөзләр яктырды.

Бию беткәч, Зәбиров, гармонен иңеннән алмыйча гына, аяк өстенә басты да, тирләп-пешкән, күзләре үт кебек уйнап торган Газинурның иңбашына кулын куйды:

— «Красногвардеец» егете бит әле син?

— Әйе, «Красногвардеец»тан!— дип, горурланып жавап бирде Газинур.

— Клубыгызда булганым бар... Сезнең яшьләрегез биергә осталар. Бигрәк тә кызларыгыз.

Газинур, Зәбировның Фатыйма биегәндә гармонь уйнавын исенә төшереп, мәгънәле генә көлемсерәп куйды: янәсе, беләбез кайсы матур турында әйткәнәңне. Ләкин Зәбиров сүзне икенчегә борды.

— Жырлый да беләсеңме?

Газинур, сәкедән аякларын салындырып утырган Мисбах белән Газзәнгә күз кысып алды:

— Жыр янчыгым колхозда онытылып калмаган булса, беләдер идем!

Зәбиров соңгы вакытларда Бөгелмәдә чыккан яңа бер көйне сыздырып җибәрде. Газинур бөтен күкрәге белән һава сулады да, үзе белән янәшә баскан «Алга», «Тигез басу» егетләрен ашкындырып, ачык, моңлы тавыш белән башлап җибәрде:

Жилләр исә, жилләр исә,
Кем туктатыр җил көчен;

Жырның калган яртысын уннарча тавышлар элэктс-
реп алды:

Егет жанын кызганырмы
Туган-үскән ил өчен.

Эшелоннар вак станцияләрдә туктап та тормыйлар. Зур станцияләрдә дә бик азга гына туктыйлар. Паровоз су ала да тагын кузгалып китә. Зур станцияләрнең һәрберсендә хәрби кешеләр кайный, солдатлар төялгән кызыл вагоннар күренеп кала. «Бөтен Советлар Союзы халкы күтәрелә», дип уйлый яңадан югарыга менеп яткан Газинур.

Төнлә Казан янындагы Юдино станциясен үтеп киттеләр — Казанга кереп тә тормадылар. Солдатлар арасында: «Безне Москвага алып баралар», — дип сөйли башладылар. Ләкин күп тә үтмәде, аларны, кайдадыр, Муром тирәсендә туктатып, эшелоннардан төшерделәр. Аннары мунчага алып бардылар, киёмнәр бирделәр. Газинур үзенең йон оекларын, иске пальтосын салып, өр-яңа солдат киёмнәренә киенде дә, кесәсендәге көзгә ки-сәген чыгарып, үз-үзен карарга тотынды

— Исәнме-саумы, Газинур солдат, кәеф-хәтерләрен ничегрәк? — дип көлемсерәп күзен кысты.

Икенче көнне төнлә алар чыннан да Москвада иделәр. Эшелон туктауга Газинур вагоннан сикереп төште дә үтеп баручы фонарьлы тимер юлчыдан:

— Москва кайда? — дип сорады.

Фонарьлы кеше караңгыда Газинурның йөзен күрмәде, шуңа күрә бу сорауга игътибар бирмичә:

— Син басып торган жирдә, — дип узып китте.

Станция — кемдер аны Лихоборы диде — солдатлар төялгән эшелоннар белән тулган иде. Танклар, туплар, автомашиналар төялгән платформалар күренә. Янәшә юлдан туп көпшәләрен як-якка сузган бронепоезд үтеп бара.

Бронепоездның шау-шуы тынгач, Газинур үзе белән янәшә басып торган солдаттан:

— Иптәш Васильев, Кремль кай турыда, белмисеңме? — дип сорады.

— Әнә шул якта, моннан күренми ул, — диде солдат һәм кулы белән караңгыда изәп алды. Газинур солдат күрсәткән якка таба йотлыгып карады. Москваның утлары сүндерелгән, барысын да куе караңгылык йоткан

иде. Тик тимер юл буендагы дүртәр-бишәр катлы йортлар гына чак-чак күренә.

Газинурга ямансу булып китте. Гомерендә бер тапкыр башкалага кил дә, иптәш Сталин тора торган Кремльне ерактан гына булса да күрми кит, имеш. Ярый ла таң атканчы аларны биредә тотсалар. Кая, тоталармы соң мондый вакытта. Кичә политрук беседа үткәргәндә, фашистлар безнең күп кенә жирләрне басып алганнар, бик каты сугышлар бара, диде.

Күп тә үтмәде, эшелон чыннан да урыныннан кузгалды.

— Бөтенләй китүебезме?— дип сорады Газинур бер иптәшеннән. Теге инбашларын гына жыерып куйды. Аңа әйтеп тормаганнар лабаса.

Ләкин озакламыйча эшелон яңадан туктады, ә паровоз китеп барды. Газинур, ераклаша барган паровоз тавышына колак салып, эченнән сөенеп куйды: «Болай булгач, таңга кадәр торабыз әле».

Газинурны дневальный итеп билгеләделәр. Солдатлар яткач, ул, су сибеп, вагон идәннен әйбәтләп себереп чыкты, аннары ишек янагына сөялеп, тышка карап тора башлады. Жәйге тән тәнмени ул. Әнә яктыра да инде.

Газинур янына шинелен жылкәсенә салган Зәбиров килеп басты. Күн тужуркасын салгач, ул, ничектер, башкаларга охшап киткән һәм бүтәннәрдән элеккеге кебек аерылып тормый иде. Тик киң һәм нык ияге, карчыганыкы төсле үткен күзләре һәм каты иреннәре элеккечә аның көчле ихтыяры турында сөйлиләр иде. Әмма иртәнге тонык яктылыкта Исхакның йөзе уйчан күренде.

— Әнә Авыл хужалыгы күргәзмәсе. Мин былтыр күргәзмәгә катнашкан идем. Безнең Татарстан павильоны әнә тегендәрәк,— диде ул һәм кулы белән станция аръягына күрсәтте.

— Без һаман да Москва янындамыни?— дип беркадәр гажәпләнү һәм шатлану белән сорады Газинур.

— Әйе, безне Окружной юл буенча күчереп йөрттеләр.

— Кремль кай турыда?

Зәбиров вагоннан сузылып карады да:

— Әнә шул турыда булырга тиеш,— диде.

Газинур вагоннан сикереп төште һәм, берәз читкә китеп, карап тора башлады. Иртәнге тымызык яктылыкта

Москваның биек таш пулатлары ап-ачык күренэ иде. Кинэт Газинур чиксез шат тавыш белән кычкырып жи-
бәрде:

— Кремль! Кремль!

Мөгаен, ул Москваның исәпсез-хисапсыз манаралары-
ның берсен күреп, аны Кремль дип уйлагандыр, чөнки
моннан Кремльне күрү мөмкин түгел иде.

Берничә сәгатътән эшелон кузгалып китте һәм бу юлы
озак туктамады. Башта ачык вагон ишегеннән Москва
тирәсендәге зәңгәр буяулы, террасалы жиңел йортлар,
нарат урманы эчендәге жыйнак дачалар күренеп барды,
аннары поезд киң кырларга чыкты.

Газинур, дежурдан бушап, югары сәкегә менеп, йок-
ларга ятты. Төшендә ул яңадан Кремльне күрде. Имеш,
ул Кызыл мәйдан буйлап үтә. Әнә, нәкъ рәсемдәге ши-
келле, Ленин мавзолее, әнә Кремль сарае башында кызыл
флаг жылферди. Ул да булмый, мәйдан кызыл байраklar
күтәргән халык белән тула. Беренче Май бәйрәме, имеш.
Мавзолей өстендә иптәш Сталин басып тора. Ул, кулын
күтәреп, халыкны сәлами. Халык ура кычкыра, Газинур
да бөтен тавышы белән ура кычкыра, имеш...

Аны Мисбах төрткәләп уятты.

— Газинур, сугышка керәсеңме әллә? Ура кычкыра-
сын.

Газинур күзләрен ачты һәм беркадәр вакыт берни
аңламыйча абыйсына карап торды. Аннары аңына килде.

— Абый, мин төшемдә иптәш Сталинны күрдем,—
диде ул әкрән генә.

Бер зур гына станциядә эшелон ярты тәүлек чамасы
туктап торды. Ул арада янәшә юлларга яңадан-яңа эше-
лоннар килеп туктады. Алар һәрберсе солдатлар белән
шыгрым тулган иде.

Кулына котелок тотып, платформа буйлап йөгере-
п барган Газинур, яңа килеп туктаган кызыл вагоннарның
берсеннән сикереп төшкән Сәлим белән очрашты.

— И-и-и!— дип кычкырып жибәрде Газинур.— Син дә
кузгалдыңмыни, Сәлим? Менә әйбәт. Бер якка барабыз
икән. Мидхәт белән Һашим кайда?

Сәлим көрсенеп җавап бирде:

— Аерылдык. Мин берүзем. Алар миннән Бөгелмәдә
калдылар әле. Мисбах абый белән Газзән абый синен
беләнме?

— Без бергә. Әнә тегендәрәк безнең вагон. Паровоздан өченче.

— Кая алып баралар икән, Газинур, ишетмәдеңме?

— Ленинградка да диләр, Петрозаводскига да диләр. Дөрөсен белү кыен.

— Ну, кызу тоталар. Курьерскийда барган кебек барабыз. Сугышка да поезд белән үк барып керербезме икән.

Вагон ишекләре төбенә баскан дежурныйлар: «По вагонам!» — дип кычкыра башладылар.

— Безнекеләр,— диде Газинур ашыгып һәм Сәлимне кочаклады.— Хуш! Башлар исән булса тагын очрашырбыз әле. Кайгырма.

Газинур үз вагонына таба йөгереп китте.

— Мисбах абый белән Газзән абыйга сәлам әйт,—дип кычкырды бик каты әсәрләнгән Сәлим.

Вагоннар, буферлары белән дөбердәп, кузгалдылар. Ачык ишек төбенә баскан Газинур кул болгады. Бу минутта Сәлимгә булган элекке ачулары тәмам онытылган, ә Сәлим аңа, ничектер, якынаеп, туганлашып киткән кебек иде. «Хәзер без икебез дә солдат», дип уйлап алды Газинур.

Борынгы рус шәһәрләре Ярославльне, аннары Вологданы үтеп киттеләр. Солдатлар арасында: «Петрозаводскига, акфиннарга каршы илтәләр», дигән хәбәр таралды...

II

Петрозаводск шәһәрендә аларны чынлап та эшелоннан төшерделәр. Стройга тезелер алдыннан «Красногвардеец» егетләре бер тирәгәрәк жыелды.

— Их, Советлар Союзының кинлеге!— диде Газинур,— күпме вакыт киләбез, һаман очы-кырые юк. Нинди тинтәк дошман шундый жирне алам дип сугыш башлаган!..

Газзән дә, Мисбах та, бер сүз әйтмичә, тәрәзә пыялалары челпәрәмә килгән, түбәсе улылып төшкән, тәрәзә турыларында стенасы кара корымга буялган кызыл таш йортка карап торалар иде.

— Бирегә ташлый икән...— диде Мисбах әкрән генә. Бу аның сугыш хәрабәләрен беренче күрүе иде. Моңарчы алар тимер юл кырыйларында, урман эчләрендә бомба

чокырларын гына күрделәр, ләкин алар әллә ачык урында булгангамы, әллә поезд бик кызу үтеп киткәнгәме — бу хәтле күңелне шомландырмыйлар иде.

— Карагыз, арткы як стенасы бөтенләй юк! — дип пышылдады Мисбах яңадан. — Нихәтле кеше харап булгандыр монда, нихәтле кеше квартирасыз калган.

Аңа жавап бирергә өлгермәделәр, сафка тезелергә команда булды. Аннары аларны шәһәр кырыйларынан казармага алып киттеләр. Юлда тагын жимерелгән, янган, ишелгән йортлар очрады. Аяк астында пыяла ватыклары кыштырдады.

Колонна як-ягында кораллы часовойлар басып торган зур таш капкадан киң ишек алдына килеп керде. Бу казарма ишек алды иде.

Солдатларны шунда ук бүлмәләргә урнаштырдылар. Бөтен бүлмәләрнең ишекләре ачык, идәннәрдә кәгазь кисәкләре ауный, күрәсен, моннан күптән түгел һәм бик ашыгып чыгып киткәннәр.

«Безне дә монда озак тотмаслар», — дип уйлады Газинур һәм үзенә тәрәзә төбендәрәк урын алды. Ләкин солдат бер сәгатькәме, ике сәгатькәме туктый, кайда, күпмегә туктаса — шул урын аның туган йорты булып китә. Ул анда, нәрсә барын белергә һәм үзенә кирәк булганча жайларга тиеш. Солдатның нянькалары юк.

Бу сүзләргә Газинур, Финляндия кампаниясенә барганда өлкән командирдан ишетеп, чыкмаган мыгына урап куйган иде. Хәзер алар яңадан аның исенә төште.

Казармага килеп урнашканнан соң, бер сәгать тә үтмәгәндер, Газинур инде аның барлык почмакларында булырга һәм әллә никадәр яңа нәрсәләр, яңа танышлар табарга өлгергән иде. Кара кашлы, кара күзле, гажәеп жиңел сөякле, сүзчән һәм жырчы егетне солдатлар да беренче күрүдән үк үз иттеләр. Бик күпләр аңа, бер ротага эләксәк шәп булыр иде, дип тә әйткәләделәр. Чөнки мондый күңелле, «душа» кешеләр белән походта да, окопта да, сугышта да жиңелрәк. Мондый кешеләргә үзгә ышанган кебек ышанырга мөмкин.

Фронт моннан бик үк ерак түгел, диләр. Финнар белән немецлар безнекеләргә һаман кысрыкмыйлар, ди. Аларның танклары, туплары, самолетлары бик күп. Хәзергә әле, аларга каршы безнең пограничниклар гына сугыша. Кызыл Армиянең төп көчләре килеп житмәгән әле.

Петрозаводск өстендә дошман самолетлары оча. Кайдадыр, шәһәр бакчасында урнаштырылган зенит туплары, биек йортлар түбәсендәге зенит пулеметлары ярсып-ярсып аталар. Тәрәзә пыялалары берөзлексез чыңлап тора.

Озакламыйча построение була диләр, таралышмаска кушалар. Маршевый роталарга бүлэләр һәм бүген төнлә үк фронтка да озаталар, имеш. Шушы хәбәрләр турында сөйләшеп, Мисбах белән Газзән ишек алдындагы бүрәнәләр өстендә нәкъ авылдагыча тәмәке тартып утыралар. Икесенң дә йөзләре житди һәм борчылулы. Икесе дә күбрәк жиргә, итек башларына карыйлар.

— Теге вакытта ярты юлдан кайткан идек,— диде Газзән, Финляндия кампаниясен исенә төшереп.— Бу юлы жәһәннәмнең авызына килеп кердек, бугай. Башлар исән каламы, юкмы.— Һәм, берәз эндәшми торгач, беркатлыгына итеп өстәде:— Обозга элэгәсе иде.

— Бәлки, санитар итәрләр,— диде Мисбах.— Теге вакытта без өчөбез дә санитар идек ич. Безнең военный билетларда да шулай дип язылган...

Казарманың ишек алды аркылы — штаб урнашкан яңа флигельгә, кулларына кәгазьләр тоткан командирлар һәм писарьлар бертуктаусыз кереп-чыгып йөри. Кайчак өсләренә хәрби киём кигән хатын-кызлар да күренгәли. Газзән, аларга караңгы чырай белән карап:

— Туже сугышка баралар,— диде. Ләкин ул моны яманлапмы, яхшы дип санап әйттеме — аңлавы читен иде.

— Врачлар яки сестралардыр,— диде Мисбах һәм аның күңелендә ниндидер тынычлану хисе туды: хатын-кызлар да баргач, ул сугыш дигәнең эллә ни куркыныч булмаска тиеш.

— Врачлар катушка күтәрәп йөрмиләр,— диде Газзән, мыскыллап, һәм башын күтәрәп һавага карый башлады. Күк йөзе чат аяз — нәкъ Урта Кулгада бодай кыры өстендәге шикелле. Шундый чат аяз күктән бомбалар явуына ышануы да кыен.

Мисбах һаман да жиргә карап тора. Таш арасыннан чыккан аксыл үлән сабагы буйлап, нәкъ «Красногвардеец»тагыча, бер кырмыска күтәрелә. Икенчесе үзеннән зур үлән сабагын өстери. Өченчесе килеп аңа булыша башлады. «Тормыш сугыш дип тормый, үзенчә бара бирә. Менә итек белән басып сытарлар дип тормый кырмыска,

үз эшен эшли»,— дип уйлап алды Мисбах һәм, тәмәке төпчеген ташлап, аны олтаны белән ташка ышкыды.

— Газинурга әйтәсе иде, кирәкле кешесен күрмәсме,— диде Газзән, яңадан карашын жиргә төбәп. Ул бервакытта да үз уен тулы килеш әйтеп бетерми. Ләкин Мисбах аның тел төбө кая барганын аңларга күнеккән иде.

Кайдадыр икенче катта гармонь уйнап жибәрделәр — теге МТС бригадиры Зәбиров уйный булса кирәк. Гажәп кешеләр бар дөньяда. Борчылу юк, сагышлану юк, уйлану юк — гармонь да бию, жыр да көй. Бу кешеләр сугышка да шулай жырлап керерләрме икән?

Ачык тәрәзәләрдән көчле жыр ишетелә. Хор арасынан, тургай шикелле каядыр өскә очып, Газинурның ачык, моңлы тавышы яңгырый. Мисбах колакларын үрә торгыза, МТС бригадирының гармонь уйнавы ул хәтле гажәп эш түгел әле, ул орденлы, аңа шулай килешә дә кебек. Ә Газинур... Бер ана карынында ятмасалар да, бер өйдә, бергә үскән Газинурны Мисбах никадәр аз белгән икән! «Красногвардеец»та артык күзгә ташланмаган никадәр бүтән сыйфатлары бар икән аның. Соликамск буенча Газинурны күбрәк белгән Газзәннең исә моңа артык исе китмәде. Ул инде Газинурның «хикмәтләрен» күргәләгән иде.

— Әнә безнең тилебез дә жырлый бит,— диде Мисбах, яшьләренең шаянлыгын ошатып бетермәгән картлар кебек.— Аңа биредә дә, колхоздагы кебек, дингез тубыктан. Эти турында да, хатыны белән балалары турында да уйламый, ахрысы.

— Минзәлә шулпасын эчмәгән әле ул,— диде Газзән һәм Сәлим турында сорап куйды:— Биредә күренми. Әллә егетне турыдан позициягә жибәрделәрме икән?

— Булса да булыр. Дөньяның купкан чагы,— дип жавап бирде Мисбах.

Ике колхоздаш шулай сөйләшеп торган арада, Газинур парадный ишек төбенә чыкты һәм, биек таш баскычта баскан килеш, туктап калды. Аның карашы каядыр еракка төбәлгәнгә, ул баскыч янындагы бүрәнәләр өстендә утырган Мисбах белән Газзәнне күрмәде, ә тегеләр шунда ук аны күреп алдылар. Газинур билен киң каеш беләннык итеп кыскан, киң күкрәге калкып тора, гимнастеркасында бер генә жыерчык та юк, жеп шикелле генә калдырып ак яка теккән, обмоткасын тезенен яртысына жит-

кереп ураган, ботинкаларын кайдадыр чистарткан, ялт-йолт итеп торалар, пилоткасын эзрэк каш өстенә төшереп һәм кыйшайтыбрак кигән.

— Түбән күккә тимәсен!— дип кычкырды Газзән астан. Газинур аларны күреп алды һәм таш баскычлардан йөгереп төшә-төшә үк:

— Сез нәрсә, бүтәннәрдән аерылып, тавыклар кебек, үзегез генә кояшта кызынасыз?— дип кычкырды.— Газзән абый кырынмаган да. Обозга алсыннар дип, картрак күренергә тырышасыңмы? Булмый, өмет тә итмә. Сиңа я пулемет, я чабагач сабы— ПТР тоттырачаклар.

— Шаярма әле, Газинур,— диде Газзән.— Утыр, сүз бар.

Газинур бүрәнә өстенә утырды. Газзән обозга элэгү турында бая Мисбахка сөйләгәннәрен кабатлады. Газинур башта аны елмаеп тыңлап торды, аннары елмаяюы очты, кара кашлары жыерыла башлады.

— Кәнешно,— дип сүзен дәвам итте Газзән, берәз юргаларга керешеп,— коралны яхшы белсәк, солдат һөнәренә өйрәнгән булсак, эш башкача булыр иде. Югыйсә, Мисбах белән без...

— Абый, ә син ничек уйлыйсың?— дип сорады Газинур эндәшми утырган Мисбахтан.

Мисбах уйланып кына җавап бирде:

— Өйрәтсәләр, әлбәттә, яхшы булыр иде дә, көннәре нинди бит, өйрәтеп торыр чакмыни...

— Шулай шул, абый!— дип, Газинур Мисбахның сүзен раслады һәм аның урман чикләвеге кебек түгәрәк күзләренә карады: алар алдашмыйлар иде.— Берәз гына булса да мылтык тота беләбез бит. Мирный вакыттагыча иркенләп өйрәтеп тормаслар. Хәзер дошманны кыйнарға кирәк.

Газзән утырган урынында кыбырчып куйды.

— Кара, Газинур,— диде ул, саңгырау тавыш белән,— сугышка керми торып, бик батыраеп китмә әле.

Шәһәрдә кинәт тревога башланды: паровозлар, сиреналар үкерергә тотынды. Ишек алды берьюлы бушады, Газзән белән Мисбах та якындагы базга гажәеп бер житезлек белән сикерделәр. Тик Газинур гына, баскан урыныннан кузгалмыйча, пилоткасын артка этте дә, каш өстенә кулын куеп, зәңгәр күккә карый башлады. Ләкин анда берни күренми, самолетлар кайдадыр читтәрәк гүли.

Ара-тирә, жир селкетеп, көчле гөрселдәүләр яңгырый — станцияне бомбага тоталар, ахрысы.

Кинәт казарманың биек бинасы артыннан, шактый түбән очып, моторларын үкертеп, бер немец бомбардировщигы атылып чыкты да аргы якка омтылды. Аның кара күлэгәсе ишек алдыннан шуып үтүгә бомбардировщикны куып килүче кызыл канатлы безнең истребитель күренде. Немец бомбардировщигы үкчәсенә басуларын сизде, ахрысы, кинәт, текә борылыш ясап, борыны белән күккә күтәрелде. Шунда гажәп бер хәл булды. Истребитель, күз ачып йомганчы өскә чыгып, үлем элмәге ясады да, карчыга югарыдан козгынга ташланган шикелле, немец бомбардировщигы өстенә омтылды һәм, аның бензин бакларына пулеметтан бәрәп, чәнчелдереп тә ташлады. Фашист самолеты һавада ук гөлт итеп кабынып китте һәм, артыннан озын төтен койрыгы калдырып, кайдадыр казармалар артына жиргә бәрелде.

Бу кыска һәм чиксез киеренке һава сугышын үз-үзен онытып күзәтеп торган Газинур, соклануын тыя алмыйча, кинәт бөтен тавышы белән кычкырып жибәрде:

— Чәнчелдерде! Чәнчелдерде!

Ләкин аның тавышын берәү дә ишетмәде бугай, чөнки бомбалар ярылуыннан, зениткалар тавышыннан тирә-як һаман да әле гөрселдәп тора иде.

— Базга!

Газинур колагы төбөндә үк яңгыраган бу ачулы сүзгә борылып карауга, янында хатын-кыз командирның басып торганын күрде. Командирның пилоткасы астыннан озын коңгырт чәчләре чыгып тора иде.

— Базга, нишләп катып торасың,— дип кабатлады командир. Газинур исә, шатлыгын яшерә алмыйча:

— Фашистны бәрәп төшерделәр! Нәкъ карчыгасыман типте!— диде һәм башка сүз әйтмичә базга сикерде.

Тревога беткәннән соң Газинур, фашист самолетының кайда төшкәнлеген белергә һәм үзенә ачуланган хатын-кыз командирны тагын бер тапкыр күрергә теләп, баздан беренче булып сикереп чыкты.

Фашист самолетының язмышын Газинур бик тиз белде, ул казармалар янында гына төшкән, очучыларыннан берсе дә исән калмаган, барысы да дөмеккәннәр. Ә хатын-кыз командирны Газинур тиз генә таба алмады. «Менә, ай күрде, кояш алды», дип гажәпләнде ул. Ашха-

нәдә тәмле шулпа ашаганда бу турыда Мисбах белән Газзэнгә дә сөйләп бирде.

— Кайдадыр күргәнем дә бар иде кебек үзен, тик исемә генә төшерә алмыйм,— диде.

Бу хәбәргә Газинурдан да бигрәк Газзэн шатланды. Ләкин ул хәйләкәр иде. Мәсьәләне уенга салып, Мисбахка мәгънәле итеп күз кысты:

— Һай, мескен Миңнурый!

Газинур, сүзне икенчегә борып, истребительдә утырган очучы турында сөйли башлады. Нинди оста итеп мәтәлдерде! Димәк, гитлерчыларны үкертөп-үкертөп кыйнап була!

Хатын-кыз командирны Газинур ашханәдән чыгып килгәндә күрдә һәм кинәт, шаккатып, туктап калды. Бу Катя, Соликамскида урман кискәндә үзен русча укыткан, куян тиресеннән тегелгән озын колаклы ак бүрек киеп, кызыл почмакка килеп йөри торган Катя иде.

— Катя...— диде Газинур һәм тавышы киселде.

Ашыгып барган Катя, үз исемен ишеткәч, кинәт туктады һәм атлыгып торган яшь кызылармеецка текәлеп карады. Ул байтак вакыт танымыйча торды.

— Чү, Газинур, син түгелме?

— Нәкъ үзе... Әле яңа гына килеп төштөк. Бая ишек алдында мин дә сезне танымадым.

Шушындый көтелмәгән очрашуларда була торганча, алар бер-берсенә сораулар яудыра башладылар. Газинурны аеруча Карп Васильевич, Павел Иванович, Володя Бушуевлар кызыксындырды. Катя бу якларга үзе ничек килеп эләкте икән?

Екатерина Павловна хәрби госпитальдә эшли икән. Шәһәргә ул дарулар алып өчен килгән, бер уңайдан госпиталь начальнигы санитарлар алып кайтуны да аңа йөкләгән. Аңа кичә үк кешеләр бирергә вәгъдә иткәннәр, ләкин вәгъдә иткән кешеләрен үзләре үк фронтка озатканнар. Бүген, ниһаять, аңа исемлек биргәннәр. Ул сумкасын тиз генә ачып исемлекне алды да укый башлады.

— Элек санитар булып эшләгәнәң юк идеме, Газинур?

Газинур Финляндия кампаниясенә барганда санитар итеп билгеләнгән булганлыгын әйтте.

— Гафиятуллин... Менә синәң фамилияң дә бар икән.

Алай булгач, мин сине үзем белән алып китәм. Санитар итеп. Бар, тиз генә хәзерлән.

Газинур биредә үзенң абыйсы белән бер колхоздашы барлыгын әйтте. Катя аларның фамилияләрен сорады. Исемлектә алар да бар иде.

Тагын бер сәгатътән алар, унбишләп кызылармеец, ачык машинага утырып, гажәп матур нарат урманы эченнән сузылган олы юлдан баралар иде инде. Арттан тагы бер көймәле машина килә. Аның өсте дә, Газинурлар утырган машинаның кабинасы кебек, яшел ботаклар белән маскировкаланган.

Юлга чыгар алдыннан Газзән, Газинурның кулын кысып, рәхмәт әйтте, «Егет икәнсең», диде. Ул санитарлыкта элэгүне Газинур аркасында гына булган эш дип уйлый иде. Газинур көлеп жибәрде һәм кулын селекте, ләкин аңлатып торуны кирәк тапмады.

Бушуева икенче машинаның кабинасында бара иде.

Газинур леспромхоздан киткәннән соң, Екатерина Павловна әле тагын ел ярым чамасы анда эшли. Өйләнешләр. Ләкин күп тә үтми, Володя Бушуевны армиягә алалар һәм пехота училищесына укырга жибәрәләр. Ул Фин кампаниясенә катнаша, жиңел генә яралана. 1940 елның жәендә Екатерина Павловна аның янына — Петрозаводскига килә һәм шәһәрдәге госпитальләренң берсендә эшли башлый. Иртәгә сугыш дигән көнне алар, Онега күленә караган квартираларының ачык верандасында, ак чыбыклардан үрелгән креслоларда Володя белән икәү кара-каршы утыралар, отпуск алып, Соликамскига кайтып килү турында хыялланаалар. Аннары аларга Володяның иптәшләре — командирлар кунакка килә. Төнлә, иртәнгә дүртләрдә телефон шалтырый. Володя трубканы алып тыңлый да, йоклап яткан Екатерина Павловнаны уятмаса тырышып, тиз-тиз киенә башлый.

Екатерина Павловна үзе уяна һәм, куркып:

— Володя, син кая жыенасың?— дип сорый.

— Чакыралар, Катюша,— ди Володя, ишеккә юнәлә, аннары, нәрсәдер исенә төшергәнсыман, кире борыла, йөгереп килеп Екатерина Павловнаны үбә. Шуннан соң Екатерина Павловна аны яңадан күрә алмый. Володя үзенң часте белән фронтка чыгып китә. Шул ук көнне Екатерина Павловна да кыр госпиталенә билгеләнә...

Газинур, әлбәттә, бу турыда бернәрсә дә белми иде.

Ул үзеннән соң булган хәлләр турында иркенләбрәк сора-шырга бик теләсә дә, хәзергә бу мөмкин түгел иде. Аның каравы ул үзе сугышчыларга Катя турында бөтен белгән-нәрен бәйнә-бәйнә сөйләп бирде, аның кешелеклә, кече күңелле булуын мактады. Ул үзенң сөйгәнә турында сөйләгән кебек эчке дулкынлану белән сөйләде һәм бу хәл солдатларга аның адресына чәнечкеле сүзләр ташлап алырга да юл ачты. Газинур җавапка сүз эзләп берәүнең дә кесәсенә кермәде, аның теле җитәрлек йөгәрек иде. Шул ук вакытта аның үткен кара күзләре урманны күзәтүдән дә туктамадылар.

— Менә, первосортный урман кайда икән! Безнең Дымск урманнары да, Баулы урманнары да, Липовка урманнары да түгел икән. Соликамск урманнары да мо-ңар тормый. Карагыз, наратларның кәүсәләренә, алтын бит болар!

Алар Суоярви шәһәренә килеп җиткәндә, әле һаман да якты иде. Идел буйларыннан ерак төньякка беренче килгән сугышчылар биредә төннәрнең бөтенләй диярлек булмавына гажәпләнеп бетә алмадылар. Бу турыда алар озак итеп һәм сәерсенеп сөйләделәр.

Машиналар шәһәр кырындагы алтышар почмаклы, икешәр катлы агач йортлар алдына килеп туктадылар. Капка башында кызыл хач билгесе төшерелгән ак флаг җилферди иде.

Шофер, кабинасыннан чыгып:

— Килеп җиттек, егетләр, төшегез,— диде.

— Фронт еракмы?— дип сорады кемдер. Урман эчен-нән тонык кына гөрселдәгән туплар тавышы ишетелә иде. Шофер, берни әйтми, тавыш ишетелгән якка башын изәп куйды. Аның бу сүзсез җавабын барысы да бик ачык аңладылар.

III

Кыр госпитале бер ишек алды әйләнәсенә төзелгән икешәр катлы, алтышар почмаклы өч йортта урнашкан иде. Икесендә — яралылар ята, берсендә — госпиталь пер-соналы һәм госпитальнең канцеляриясе урнашкан. Ишек алдындагы бер катлы шактый зур флигельдә приемный покой. Алгы кырыдан яралыларны алып килгән автома-шиналар, санитар повозкалар шул флигель каршына ки-лөп туктыйлар. Алар килеп туктауга флигельдән ак

халатлы санитарлар белән санитаркалар йөгереп чыга һәм яралыларны, машинадан сак кына төшереп, приемныйга ташый башлыйлар.

Күп вакытта машиналар яртылаш ватылган, чәрдәкләнгән килеш кайталар. Пыялалары челпәрәмә килгән кабинадан шоферның бинт белән уралган канлы башы күренә. Ул, кулларын руль тәгәрмәченә куеп, күзләрен йомып утыра. Еш кына яралылар белән бергә шоферны да приемныйга алып китәләр.

Приемныйның бөтен бүлмәләре яралылар белән тулган. Яралыларның кайсыберләре әкрән генә ыңгыраша, кайсыберләре ишек алдының иң ерак почмакларына да ишетелерлек итеп әрнеп кычкыралар, ярдәм сорыйлар. Күпләре инде кычкырудан, газапланудан арып, газеталар ябыштырылган түшәмгә тонык һәм хәрәкәтсез күзләре белән тын гына карап яталар. Кем белә, бәлки алар түшәмне дә күрмиләрдер, бары тик күзләрен йомарга көчләре житмәгәнгә яки күзләре мәңгегә йомылудан курыкканга гына шулай тукталган караш белән текәлеп карап яталардыр.

Флигельнең такта белән бүленгән икенче яртысында врачлар операция өстәлләре яныннан көн-төн китмиçә эшлиләр. Бары тик санитарлар бер яралыны алып китеп, икенчесен операция өстәленә куйган арада гына алар, кулларын юарга һәм резина перчаткаларын алмаштырырга дип, баскан урыннарыннан кузгалалар. Аларның барысы да диярлек сүзсез эшли, тик ара-тирә ниндидер инструмент исемнәрен генә телгә алалар. Күп вакытта хәтта инструмент исемнәрен дә әйтмиләр — ак халатлы, ак яулыклы, йөзләренә дә ак маска бәйләгән сестралар, хирургның жиңелчә баш хәрәкәтен күреп, аңа ялтырап торган кирәкле инструментны сузалар.

Ярдәм күрсәтелгән яралыларны санитарлар шунда ук әлегә икешәр катлы йортларга алып китәләр. Бу йортларда приемныйдагы кебек ыгы-зыгы юк. Яралылар, озак газавлардан соң беренче тапкыр тынычланып, ап-ак кроватларда яталар. Сестралар, ак күлэгәләр шикелле, тавыш-тынсыз йөриләр, үзләренең салкынча кулларын яралыларның кайнар маңгайларына куялар, ул-бу кирәк-миме дип сорыйлар, мендәрләрен, юрганнарын төзәтәләр, солдат йөрәген эретә торган ягымлы сүзләр әйтәләр.

Газинурның моңарчы, госпитальдә түгел, Бөгелмә

больницасында да булганы юк иде. Шуңа күрә яралыларның ыңгырашулары һәм хәтсез күп канлы чүпрәкләр аның нечкә йөрәгенә гажәп көчле тәэсир итте һәм ул госпитальгә килгәннең беренче көннәрендә тирән аптырашта калып йөрде. Сугышта булган, аны үз күзләре белән күргән кешеләр госпиталь тормышы турында бөтенләй башка тойгы белән уйлыйлар. Газинур исә фронтта булмыйча торып госпитальгә эләкте һәм сугышны аның эчендә торып түгел, аның артында торып, эшләгән нәтижәсе буенча күрде: күпме кан коела!

Кайчандыр сукса тимер өзәрлек егетләр булып та, хәзер ыңгырашып яткан яралыларны Газинур чын күңеленән кызганды һәм мөмкин булса, аларга үз сулышын өзеп бирергә эзер иде. Ләкин яралылар аның кызгануын яратмыйлар. Алар бары тик дошманны бик аз кыйнап калучалары өчен генә үкенәләр. Шуннан соң Газинурга, сау-таза егеткә, Ватан өчен йөрәк каннарын кызганмаган яралылар арасында чабып йөрү, ничектер, оят булып тоела башлады. Күңелендә үз-үзеннән канәгатьсезлек туды. Хәзер инде ул Катяны очратуга шатланмый, ә үкенә иде.

Екатерина Павловна Бушуева Газинурны үз янына алды. Ул госпитальнең аптека начальнигы булып эшли иде. Аптека ике катлы йортларның берсендә, түбәнгә катта, икесе шактый зур һәм якты, берсе кечкенәрәк өч бүлмәдә урнашкан. Екатерина Павловна һәм аның ярдәмчеләре — Нина белән Галя исемле яшь кенә ике кыз — көннәр буе шуннан чыкмый эшлиләр. Әледән-әле аларга сестралар йөгереп килә, ниндидер язулар күрсәтәләр, Екатерина Павловна яки кызларның берсе аларга я шунда ук дарулар бирәләр, яки язуларын алып калалар да берәздән килергә кушалар. Ак пыяла шкафларда, шүрлекләрдә — күрәсен, монда элек тә аптека булган — төрлешешәләр, банкалар, коробкалар тезелгән. Бөтен нәрсә үтә чисталык белән ялтырый, ә бүлмәдә, куе урман эчендәге кебек, тирән тынлык. Тик ара-тирә генә кызлар берберсенә сүз кушышып алалар, яки пыяла савытлар чыңлап куя. Өстәлдәге бәләкәй көмеш үлчәүләрдә һәм колбаларда тәрәзәдән төшкән кояш нурлары чагылып уйный, зәңгәр ялкынлы спиртовкалар янып тора.

Аптеканың бөтен хужалык эшләре, бөтен вак-төяк йомышлары, аның сотрудниклары турында кайгырту —

барысы да Газинур карамагына күчте. Ул башка санитарлар кебек үк өстенә ак халат киде, алар кебек үк көндәлек эшләргә чумды. Базадан медикаментлар китерсәләр, ул аларны йөгәрә-йөгәрә «складка» — кечкенә бүлмәгә ташыды, ящикларны ачып, андагы әйберләрне тиешле урыннарына — пыяла шкафларга, шүрлекләргә тезде, суга йөгәрде, идәннәрне себерде, чүп-чарларны чыгарып ташлады, Екатерина Павловна яки кызлар кая жиберсәләр, шунда чапты, кайчакларда яралыларны ташышырга да булышты. Ишек алдында һава һөжүменнән сакланыр өчен тирән баз казыды, базның өстен элек бүрәнәләр, аннары таш һәм туфрак белән япты. Ат белән дә еш кына йөрде. Ләкин аның жылкенеп торган йөрәгенә боларгына аз иде. Екатерина Павловнадан һәм кызлардан һаман саен: «Миңа йомышыгыз юкмы?» — дип сорап торды.

Кызлар аны үз эшләренә тарттылар. Ул көмеш үлчәүләрдә дарулар үлчәде, жиз киледә порошоклар төйде, зәңгәр ялкынлы спиртовкада су жылытты, ак эмаль тазларда шешәләр юды... Бер төшендереп биргән нәрсәне Газинур бик тиз отып ала һәм соңыннан бер дә онытмый, бутамый иде. Екатерина Павловна аның тырышлыгын электән дә яхшы белгәнгә, хәзер бу житезлегә һәм өлгерлегә өчен аны тагын да көчлерәк ярата башлады. Элек Катя, эшкә күмелеп, ашарга да, эчәргә дә оныта иде. Хәзер Газинур аның үзенә сиздерми генә аның турында өзлексез кайгыртып тора. Әгәр Екатерина Павловна ашханәгә вакытында бара алмый калса, яки кая булса китеп барса, Газинур аның ашын алып кайта. Шунлыктан Екатерина Павловна көннең яки төннең кайсы гына вакытында кайтып кERMәсен — аны кайнар аш, кайнар чәй көтә. Үзе чәй яратканлыктан, Газинур Екатерина Павловнаны гына түгел, Нина белән Галяны да чәй эчәргә өйрәтте.

Аптеканың үзенчә тын, житди һәм салкынча бүлмәләре, Газинур аяк басканнан соң, ничектер, үзләренен элекке кырыслыкларын югалтып гади, жайлы бүлмәләргә әверелделәр. Кайчакта Газинур, эшләргә комачауламыйча, я татарча, я русча жырлап жиберә, шаян сүз әйтеп ташлый һәм барысын да елмаерга мәжбүр итә.

Шаянрак табигатьле Нина Газинурдан үзен татарча сөйләргә өйрәтүен үтенә башлады. Газинур аңа биш сүз

өйрәтте. Нина аның артыннан татар сүзләренен басымнарын боза-боза кабатлап бара: «Газинур, шаDRAM, мин сине яратам». Барысы да бу сүзләрнен русча мәгънәсен белгәнлектән (Газинур үзе үк әйтте), рәхәтләнәп көләләр.

Әгәр Газинур берәр жиргә китеп барса яки озаграк кайтмаса, аптекада хәтта күңелсез булып та китә торган иде.

Мисбах белән Газзәнне Газинур сирәк күрә иде. Мисбахны перевязочныйга, Газзәнне яралыларны ташып торырга куйдылар. Аларның хезмәте, Газинурныкына караганда, әлбәттә, күп өлеш авыррак иде. Кайбер көннәрдә алар сабан сөргәндәгедән, ашлык суккандагыдан да ким арымыйлар. Ләкин кече яшьтән авыр эшкә күнеккән бу кешеләр бервакытта да хезмәт авырлыгынан зарланмадылар. Аннары биредә, шул хәтле яралылар арасында сау-таза кешегә зарлану оят та, хурлык та булып иде.

Алар үзләре инде икешәр хат — берсен юлдан, берсен госпитальгә урнашкач язган булсалар да, «Красногвардеец»тан берсе дә хат алганы юк иде әле. Үзара очрашсалар, аларның сүзләре һаман да шул ерак-еракларда торып калган колхозлары турында була иде. Эшләр зурга китте. Мөгаен, Хәнәфи абыйларны да армиягә чакырганнардыр инде. Урып-жыю эшләре ничек бара торгандыр? Барысы да хатын-кызларга һәм карт-корылар белән бала-чагалар кулына калды бит.

Дошман госпитальнең урынын сизеп алды булса кирәк, көн саен һава һөжүмнәре башланды. Инде ике тапкыр янгын да булып алды — хәзергә ул хәтле зыянлы түгел, ярдәмче сарайлар гына янды. Ә фронтта, яралыларның сөйләүләренә караганда, хәлләр бик нык кискенләшкән. Безнекеләр яңа рубежга чигенгәннәр. Хәзер ерактагы туп тавышлары госпитальдән дә бик ачык ишетеләп тора. Яралылар тагын да күбрәк килә башлады. Газинур алар арасында тирән курку һәм борчылу белән йөрде, аларның авыр яралардан газап чиккән йөзләренә әрнәп карарды, ул алар арасынан үзе белән бергә килгән таныш иптәшләрен эздәде. Ләкин байтак вакыт беркемне дә очратмады һәм, Карелия фронтында бер генә госпиталь, бер генә юнәлеш булмавын белсә дә, күңеленнән үзен тынычландырып: «Юк, алар әле сугышка керергә өлгермәгәннәрдер», дип уйлады.

Ләкин беркөнне Мисбах аны ишек алдында очратып:

— Безнең Исаково егетен китерделәр бит,— диде.— Ветфельдшер Гөргөри Ивановичның улы.

— Кайда?— дип, агарынып сорады Газинур һәм аның күз алдына тәбәнәк кенә буйлы, мөлаем гына карт килеп басты. «Ул әле берни белми бит...»

— Первый корпуска илтеп куйдык. Операция ясадылар. Бер кулын өздөргән. Хәле начар...

Менә ак халатлы Газинур иреннәре көеп беткән, күз төпләре каралган Исаково егетенең баш очында утыра. Алар илдән бергә чыктылар, фронтка бер эшелонда килделәр. Газинур сугышны күргәне дә юк әле, ә ул инде ут эчендә булып, дошманның бугазын чәйнәп, яраланган килеш ята... Нәрсә дип сорашырга аңардан? Хәлең ничек дипме? Тәмәке кирәкмиме? Врачлар һәм сестралар күрмәгәндә, берәз «күгәрчен сөте» китерим дип әйтергәме? Газинур боларны күз ачып йомганчы эшләячәк. Ләкин болар иң әһәмиятлесеме? Әгәр Газинур фронт турында сораштыра башласа: «Нигә үзең бармыйсың, бүтәннәр артына яшеренеп тормыйсыңмы син, чибәр егет?»— дип әйтмәсме?

Мондый фикер Исаково егетенең уенда да юк иде, әлбәттә. Қиресенчә, ул ак халатлы кешеләргә Газинурга аңлашылмый торган ниндидер тирән бер хөрмәт белән карый һәм үзен һич тә батыр итеп күрсәтергә теләмичә, масаймыйча, сугыш хәлләре турында сөйли. Анда да үзе турында түгел, ә бүтәннәр турында.

— Син эшелондагы ике орденлы гармоньчы егетне, МТС бригадиры Зәбировны хәтерлисәнме?— диде ул, сыңар кулын баш астына тыгып.— Гайрәтле егет булып чыкты ул... Безнең помкомвзвод иде. Ләкин без аны, искечә, бригадир дип йөртә идек. Ул элек тә сугышта булган икән — Халхин-Голда катнашкан. Бер орденын да шунда алган, икенчесен МТСТА яхшы эшләгәне өчен биргәннәр... Әйе, утырабыз шулай окопта. Фин танклары килә. Жир тетри... Ә танклар артында фин автоматчылары... Безнең туплар, ПТРлар танкларга бәрә. Элек берсен, аннары икенчесен яндыралар. Ә бүтәннәре һаман килә. Гөберле чылбырлары белән безне, бөтен окопларыбыз белән бергә, асларына сөйриләр шикелле. Чәчләр үрә тора, малай. Тупларыбыз атудан туктады. Танклар окоплар алдында ук. Снарядлар үзебезнекеләргә тиюе мөмкин, шуңа күрә атмыйлар икән. Шуннан, син

күр дә мин күр, безнең помкомвзвод — бригадир, ике кулына берәр граната алып, окобыннан чыкты да алдан килүче танкка каршы шуышып та китте. Без әле ни булганын да яхшылап белмибез. Танк якин гына. Бригадир, яткан жиреннән берәз күтәрелә төшөп, граната томырды. Нәкъ башнясына тегенең! Танк үкереп жибәрде. Ләкин туктамады. Без уйлыйбыз: помкомвзвод хәзер икенче гранатасын томыра инде. Юк! Бригадир аякка басты! Гранатасын сул кулы белән күкрәгенә кысып, чайкала-чайкала танкка каршы атлап китте, ә уң кулы, күрәсен, яраланган — бау кебек селкенеп бара. Моңы күргәч, безнең бөтен рота, таң калып, атудан туктады. Кеше үлемгә бара ич! Тагын дүрт-биш адым. Танк аны изәчәк, үзе дә шартлаячак. Ләкин шунда безнең бер ПТРыбыз атып жибәрде. Танк шып итеп туктады...

— Бригадир исән калдымы?— дип сорады тыны кысылган Газинур.

— Ул биредә... Безне бер машинада алып килделәр... Их, туганкай,— диде яралы, яңадан фронт хәлләренә күчеп,— әгәр син анда эшләр ничек булганын белсәң иде! Урман яна... Жир яна. Фронт, жылгәргеч иләге кебек, яктан-якка чайкала: әле алар атакага килә, әле без контратакага күтәреләбез...

— Жылгәргеч иләге кебекме?— дип кайтарып сорады Газинур.

— Әйе. Окоплар әллә ничәшәр тапкыр кулдан кулга күчә.

Бу көтелмәгән охшату Газинурга ерак үткәннәрне хәтерләтте. Колхозның беренче жылгәргече, Газинурның шатлыгы, аннары жылгәргечнең яшен сугып януы, Газинурның аның бөгәрләнеп беткән тимер сыны алдында басып елавы, Гали абзыйның йомшак тавыш белән: «Газинур, колхозның яңа жылгәргечен яндырдык диген»,— дип сораулары аның миеннән яшен тизлегә белән үттеләр һәм ул тирән итеп көрсенеп куйды. Эх, ерак калды инде «Красногвардеец», андагы рәхәт тормыш та төштә күргән кебек кенә.

Газинур Сәлим турында да сораптырды.

— Безнең колхозның Сәлим Салманов дигән егетен очратмадыңмы? Эшелоннары безнең арттан киләдер иде. Әллә кайда гына юкка чыктылар.

— Нинди Салманов?

— Безнең элекке ветфельдшер. Григорий Иванович аны яхшы беләдер иде.

— Юк, очратмадым. Анда, туганкай, шундый чаклар була, очратсаң да танымый калуың бик мөмкин.

Газинур Исаково егетенә папирос бирде һәм, тагын килергә вәгъдә итеп, МТС бригадиры Исхак Зәбировны эзләргә чапты. Ләкин ул аны күрә алмады. Бригадирны станциягә алып киткәннәр иде инде.

IV

Яралылар тагын да күбәйде. Дошман авиациясе безнең складларны берөзлексез бомбага тотып торганлыктан, медикаментлар житешми башлады. Екатерина Павловна, дарулар артыннан чаба-чаба, аяктан егыла язды. Бу көннәрдә ул бик нык ябыкты, аның гәүдәсе күлгә кебек булып калды. Хезмәттәге борчылулар өстенә бу көннәрдә аның жан газабы да артты. Володядан һаман һичбер хәбәр юк иде, Екатерина Павловна аның турында әллә нәрсәләр уйлап бетерде, урынына ятса, бәгыре өзгәләнүгә түзә алмыйча, мендәр читен тешләп елаган чаклары да була иде.

Бүген иртән иртә үк ул базага китте. Аннан кичкә таба бөтенләй ватылып, алжып кайтты. Машина буш иде. Екатерина Павловна кабинадан төште дә туп-туры госпиталь начальнигы янына керде. Үзенең буш күл белән кайтканлыгын әйтте.

Чәченә чал кәргән олы яшьләрдәге начальник, уйга чумып, берәз эндәшми торды да икеләнергә урын калдырмыйча:

— Табарга кирәк!— диде.— Без яралыларны ярдәмгә мохтаж килеш калдыра алмыйбыз. Алар Ватан алдында үзләренең бурычларын үтәделәр. Аларны коткару — безнең бурыч. Мин үзем дә бу эшкә керешәчәкмен. Ләкин миңа гына ышанмагыз. Мөмкин булган бөтен чараларны күреgez, Екатерина Павловна!

— Аңлыйм,— диде Бушуева әкрән генә һәм, боерыкны үтәр өчен, чыгып китте.

Аптекага кайткач, ул, хәлсезләнеп, урындыкка утырды, тәрәзә төбенә таянды. Икенче кулы белән башыннан пилоткасын тартып алды. Йөзә ябыкканга, аның коңгырт

чәчләре тагын да куерак булып күренәләр һәм тәүлек буенча күктән югалмый торган кояшның нурларында алтынсыман елкылдыйлар иде.

Нина белән Галя аның янына килделәр.

— Зинһар, Газинурны тиз генә эзләп табыгыз,— диде Екатерина Павловна кызларга арыган тавыш белән һәм күзләрен йомды.

Газинур шунда ук килеп җитте.

— Тыңлыйм, Катя Павловна,— диде Газинур. «Екатерина» дип әйтергә аның теле әйләнми иде. Жырларга кереп жырланган һәм Газинур өчен гомердә онытылмаслык матур истәлекләр белән бәйләнгән «Катя»ны «Екатерина» белән алмаштыруларына ул бер дә риза түгел иде. Аның болай эндәшүеннән кызлар көлә, Екатерина Павловна үзе дә елмая. Ләкин бүген берәү дә көлмәде. Газинур килеп кергәч, Екатерина Павловна тиз генә урыныннан торды.

— Газинур, сөеклем,— диде ул,— безнең медикаментларыбыз бетеп бара. Базада берни дә юк — аны яндырганнар...— Екатерина Павловна тирән генә сулыш алды.— Моннан унбиш-егерме километрда, урман эчендәге бер карел авылында күрше армия госпитале урнашкан. Штабта телефон аркылы сөйләштек. Алар биреп торырга булдылар. Ләкин алар икенче урынга күченә башлаганнар. Шуңа күрә анда бик тиз барып җитәргә кирәк. Син хәзер Николай белән шул авылга бар. Николай юлны белә. Менә сиңа язу, кемгә кирәк — күрсәтерсең. Буш кул белән кайтма. Мин үзем яңадан базага китәм.

Газинур зур кара күзләре белән Екатерина Павловнага текәлеп карап тора. Бу күзләрдә кушканны үтәргә эзер булудан башка берни дә юк иде.

— Барам, буш кайтмам!— диде Газинур һәм, ак халатын салып, почмакка сөялгән винтовкасын эләктерде дә шофер янына йөгерде. Николай — киң җилкәле, йөзе кояшта янып беткән, яшь һәм кыю кадровик — аны көтеп тора иде инде.

Машина казылып беткән ишек алдыннан әле бер якка, әле икенче якка янтая-янтая урамга, таш юлга чыкты да йөрешен кызулатты. Озакламыйча Суоярвиның тузанга күмелгән урамнары артта калды. Аннары машина, тизлеген киметмичә, олы юлдан урман эченә — тар юлга борылды.

Көн аяз иде. Юл буйлап үскән агачларның күлэгәләре юл аркылы сузылганнар. Хуш исле жыләс жыл исеп тора. Әледән-әле машиналар, олаулар очрый — тирә-якта безнең частьларның тыллары урнашкан. Ләкин жиде-сигез километр киткәч, тыллар бетте, автомобильләр дә, атлылар да, жәяүлеләр дә күренми башлады.

Николай машинасын бөтен тизлегенә куа. Аның йөзе киеренке, күзләре, кысылып, як-ягына караналар. Мондый кара урман эчендәге гаскәр йөрми торган юлларда дошманның һавадан ташланган вак диверсия группалары хәрәкәт итүчән була. 1940 нчы ел буенча Николай финнарның тактикаларын бик яхшы белә. Урманда алар вак-вак төркемнәр булып йөриләр һәм аерым кешеләргә, олауларга, машиналарга һөжүм итәләр. Ләкин хәзергә әле урман тыныч.

— Екатерина Павловна күченә башлаганнар, дип әйттеме?— дип сорады Николай.

— Әйе. Кичекмәсәк ярар иде.

Николай машинаның тизлеген арттырды. Байтак вакыт сөйләшмичә бардылар. Ләкин Газинурга сөйләшмичә бару кыен иде.

— Николай, син үзең кайсы якныкы?— дип сорады ул.

Көчле кулларын руль тәгәрмәченә салып, аны бер дә көч куймыйча гына яктан якка әйләндерә-әйләндерә йөргә яраткан Николай хәзер рульне нык итеп кыскан. Ул озак жавап бирмәде. Аннары:

— Ерак Көнчыгыштан, Комсомольск шәһәреннән,— диде.

— Яшьләр шәһәреннәнме әллә?

Яшьләр шәһәре! Бүтән вакыт булса, Николай ул шәһәрне ничек салулары турында жәелеп сөйләр иде. Кеше аяк басмаган тайганы штурмладылар бит алар! Ничәмә-ничә мең кубометр туфрак актарып чыгарды Николайның экскаваторы!

Юл түбән таба төшә башлады. Урман сирәкләнде, аннары бөтенләй юлдан чигенде. Яктырып китте. Бераздан ялтырап елга күренде.

— Күпер...

Күпер төбөндә Николай машинаны туктатты. Аннары, кабинадан төшеп, күперне тикшереп карадылар. Күпер төзек иде.

Машина яңадан тигез юл буйлап очты. Урман бер якы-

ная, бер ерагая. Урман ерагайган минутларда Николайның киеренкелеге дә кими. Ул сөйләшергә дә каршы түгел.

— Ә үзең кайдан, Газинур?

Газинурны армиядә дә күбрәк исеме белән генә йөртәләр иде. Бик сирәк, рәсми вакытларда гына аңа фамилиясе белән мөрәжәгать итәләр, ә күпләр аның фамилиясен белми дә иде.

— Татарстанның Бөгелмә районыннан, «Красногвардеец» колхозыннан.

— Колхозыгызының исеме яхшы икән.

— Ул үзе дә начар түгел! Районда һәрвакыт алдан бара иде.

— Колхозда кем булып эшләдең. Фельдшер булыпмы?

Газинур елмаеп куйды. Келт итеп Сәлим исенә төште. Кайда икән ул «ат докторы»? Исәнме икән?

— Юк, ветфельдшер бездә башка кеше иде,— диде Газинур һәм беркадәр горурлану белән өстәде:— ә мин колхозчы булып эшләдем! Имгәнгән атларны дэвалауны искә алмаганда, медицина белән алыш-бирешем булмады.

— Менә ничек! Ә мин сине медик дип торам тагы.

Шуннан соң, Николай яңадан байтак вакыт эндәшми барды. Урман тагын юлны ике яктан кысты, ә еракта ул бөтенләй бергә кушылгансыман иде.

Газинур күз кырые белән генә Николайга карап алды. Николайның уң кул аркасына күк тушь белән «1913» дип язылган. Димәк, ул Газинурның яшьтәше, икесе дә бер елда туганнар. Октябрь революциясе вакытында аларга нибары өч-дүрт яшь булган. Гражданнар сугышында өлкән абыйлары пулемет сөйрәп йөргәндә дә алар шаргына сукканнар. Ә хәзер — солдатлар!

Жилеп барган машина яңадан урманны ике якка аерып ташлагандай булды — тирә-як тагын яктырып китте. Тирә-як яктыру белән, Николайның да йөзе ачылды.

— Екатерина Павловна белән сез элек тә танышлар идегезме?— диде ул.— Ире бармы аның?

Николайның тавышында үтә кызыксыну яңгырагандай булды.

— Кызганычка каршы, ире бар шул, бик әйбәт, син берәз соңлагансың,— диде Газинур көлеп.— Мин алар белән Соликамскида, леспромхозда эшләдем. Аның ире — Володя Бушуев иң яхшы урман кисүче иде.

— Ә хәзер кайда ул?

— Биредә, сугыша. Екатерина Павловна аның өчен бик борчыла. Яңа яралыларны китергән саен, үз-үзен белештермичә, йөгереп чыга.

— Ул чагында аңлашыла,— диде Николай,— югыйсә, мин аны артык йомшак бер кеше дип уйлый идем. Ә соңга калу турында син юкны сөйлесең. Минем үземнең сөйгән кызым бар — берәүгә дә алмаштырырлык түгел.

Көтмәгәндә тау битендә зур авыл күренде. Ерактан караганда ул бөтенләй буп-буш шикелле иде.

— Китеп өлгергәннәрме әллә?— дип борчылды Газинур.

Машина басу капкасыннан авылга керде. Кырыйдагы урамнарда бер генә жан иясе дә юк, күрәсең, барысы да эвакуацияләнгәннәр. Газинурның да, Николайның да борчылуы бермә-бер артты. Ләкин Николай машинаны туктатмады. Авыл уртасында больница бар. Әгәр булсалар — шунда булырга тиешләр.

Больница каршында, агачлар арасында, чыннан да йөк машинасы тора иде. Николай үз машинасын аның янында туктатуга, каршы як йорттан юан гына бер капитан йөгереп чыкты.

— Ниһаять!— диде ул, Газинур сузган язуны укыгач.— Без инде сезне бер сәгать көтеп торабыз. Хәзер китә идек. Авыл буш, бездән башка беркем дә юк. Әле күптән түгел генә авыл өстендә тегеләрнең самолетлары тилгән кебек очып йөрде. Қайтканда сак булыгыз. Машина күрсәләр, эзәрлекләп жанны алалар.

Йөкне бер машинадан икенчесенә күчерү озак вакыт алмады. Шуннан соң, саубуллаштылар да, ике машина ике якка китеп тә барды.

Газинур спидометрга күз төшерде. Спидометрның стрелкасы иң актык чиктә дерелдәп тора. Шулай да аңалар бик әкрен баралар кебек тоелды.

— Коля, ку, дускай, аргамагыңны!

Юлның яртысыннан күбрәген үтеп, Суоярвигә якынлашканда, һавада мотор тавышы ишетелде. Газинур самолетларның кайсы якныкы икәнен мотор тавышлары буенча аерырга күнекмәгән иде әле.

— Мессер!— диде Николай һәм газны өстәде. Йөрешен берәз киметә төшкән машина яңадан котырып чаба, чокырлы урыннарда чамадан тыш каты сикерә башлады.

Николайның кашлары жыерылды, үзе бөтен гәүдәсе белән алга омтылды. Самолет һөжүменә беренче элэгүе түгел иде аның.

Тар юлның ике ягында да су белән тулы чокыр сузыла. Беркая борылыр урын юк. Фашист инде артка төшөп килә. Ул пулеметтан ут ачты, пуляларның юлга кадалулары ап-ачык күренә, пуля тигән агач ботаклары кителеп төшәләр.

Самолет тавышы якынайганнан-якынайды. Менә уң як фара челпәрәмә килеп очып китте. Шул ук секундта Николай тормозны үзенә тартты. Машина кинәт туктаудан чак кына мәтәлчек атынып китмәде. Газинур мангае белән винтовкасына шундый каты бәрелде, күзләренән утлар чәчрәде.

Самолет машина өстеннән узып китте. Николай кабинадан аңа ачулы күзләре белән карап алды да яңадан кузгалды. Ләкин «Мессер» берәз югалып торды да яңадан килеп чыгып кабаттан эзәрлекли башлады. Николай машинасын яңадан бөтен тизлегенә куды, аннары, самолет килеп житте дигәндә генә, яңадан кырт итеп туктатты. Ләкин шыбырдап яуган пуляларның берсе кабина пыяласын ватты һәм пыяла кисәкләре Николайның битләренә, күзләренә кадалдылар. Ул куллары белән йөзен каплауга, уч асларыннан кан ага башлады. Газинур, ничектер, яраланмыйча калды. Тик куллары һәм сул колагына жиңелчә тырналган иде.

— Коля!..— диде ул куркып.

Николай, берни әйтмичә, руль өстенә капланды.

Газинур кабинадан сикереп төште дә кузовка менде. Ящикны ачып, һавага карый-карый, марля, мамык алды. Аннары тиз генә Николайның башын бәйләде.

— Тәмәке!— диде Николай. Газинур аңа папирос каптырды һәм ут кабызды. Николайның канлы куллары калтырый иде.

— Хәзер тагын килеп житәчәк, кабахәт...

Ләкин һава тын. Бернинди гөрелте дә ишетелми. Күрәсен, фашист, эшләрен бетердем дип уйлап, китеп барды.

Газинур аптырашта иде. Инде нишләргә? Машинаны ташлап, Николайны житәкләп китәргәме? Ә медикаментлар? Әллә Николайны машинада калдырып, үзенә бөтен көченә йөгерергәме? Юк, монысы ярамый. Кара урман эчендә кем булмас.

Газинур шулай аптырап торган арада Николай руль тәгәрмәчен һәм рычагларны кулы белән капшап чыкты.

— Мотор төзекме?

— Белмим шул. Моторда мин бернәрсә дә аңламыйм бит, Коля.

— Өстән генә кара. Капотта пуля эзләре бармы? Ватык жире булса, күрерсен.

Газинур капотны карагач, ул-бу юклыгын әйтте.

— Ә машина ничек тора?

— Алгы тәгәрмәчләре чак кына канауга төшмәгән. Юлга аркылы диярлек.

Николай машинаны алып барачагын әйткәч, Газинур ышанмыйчарак торды.

Шофер моны сизде булса кирәк, иреннәренә елмаю кунгандай булды.

— Буш кул белән кайтып булмый ич. Син миңа кайчан унга, кайчан сулга борырга кирәклеген әйтерсен. Мин юлны күз алдыма китерәм. Тик син уң белән сулны гына бутама.

Иң кыены — машинаны юлга турылап кую булды. Николай моны бик зур саклык белән эшләде. Ниһаять, машина юл уртасына басты.

— Ничек?

— Кыл уртада.

Машина әкрен генә кузгалып китте. Газинур әле:

— Уңгарак.

Әле:

— Сулгарак, — дип юл күрсәтеп барды. Николай руль артында әүвәлгечә туры утырып, күрми торган күзләре белән алга карап, машинаны илтте. Аның киеренкелеге шулкадәр көчле иде, ул хәтта беркадәр вакытка яраларының сызлавын да онытты.

Шулай алар госпитальгә килеп життеләр. Көтә-көтә борчылып беткән Екатерина Павловна аларны капка төбөндә каршы алды. Ул ерактан ук машинадагы ящикларны күрде, ләкин машинаның бик әкрен килүе аны куркытты. Ватык кабина эчендә йөзе-башы марля белән уралган шоферны күргәч, аның куркуы тагын да артты. Машина туктады.

— Алып кайттык! — диде Газинур, машинаның ишеген ачып, һәм Николайга төшәргә булыша башлады.

Икенче көнне иртә белән Газинур бик озак вакыт кичәге хәлләр тәэсире астында йөрде. Ажгырып килгән дошман танкысына каршы күкрәгенә граната кысып атлаучы МТС бригадирсы Исхак Зәбиров бер генә минутка да аның күз алдыннан китмәде. Зәбиров белән янәшә шофер Николай басып торды. Әле кичә генә Николай белән Газинур бер госпитальдә эшлиләр иде, әле кичә генә алар бер кабинада утырып бардылар. Николай гади бер рус егете иде. Әгәр кичә иртән, Николай шундый батырлыкка сәләтле, дисәләр, Газинур бик үк ышанмаган да булыр иде. Ләкин Николай, Газинур белән янәшә утырган хәлендә, яраларының коточкыч сызлавына, якты дөньяны гомергә югалту куркынычы бәгырен телгәләүгә карамастан, канга һәм тиргә батып, бернәрсә дә күрми-чә, күзләре бәйләнгән килеш, бары тик «уңга-сулга» дигән сүзләргә ияреп кенә, ун километр буенча базлы-сазлы юлдан машинасын алып килде.

Бу гади кешеләргә кайдан шулкадәр көч, түземлек, батырлык килгән? Газинур алар кебек була алыр идеме? Юк, мөгаен, була алмастыр. Ул бит Николай яралангач, күзле булып та, ни эшләргә белми-чә, аптырап калды. Алар кебек булыр өчен аңа әле бик күп, бик күп чыныгырга кирәк шул! Қарчыганың канаты очканда ныгый. Газинур әле яңа оча гына башлады. Аңа чыныгыр өчен бик күп очарга кирәк шул.

Ләкин бу көнне шундый кызу вакыйгалар башланды. Газинурның хисләргә бирелергә түгел, ашханәгә барып кайтырга да вакыты калмады.

Берничә атна буенча барган бик каты сугышлардан соң, сан ягыннан бик күп өстен булган берләшкән фин һәм немец-фашист гаскәрләре, бу участокта фронтны өзеп, кызу рәвештә, Суоярвигә һәм Карелиянең башкаласы — Петрозаводск шәһәренә таба килә башлаганнар. Госпитальдә шул хәбәрне алырга гына өлгергәннәр иде, дошман самолетлары килеп чыкты. Алар, узышлый, госпитальгә берничә бомба ташлап, тимер юл станциясен бомбага тотарга киттеләр.

Тагын бер сәгатьтән госпитальгә ашыгыч рәвештә икенче урынга күчү турында приказ алынды. Эшчән ыгзыгы башланды. Беренче чиратта яралыларны ташырга

керештеләр. Яралылар төялгән санитар автобуслар, йөк машиналары, атлар бер-бер артлы станциягә юнәлделәр. Жинелрәк яралылар үз аяклары белән китте. Аларны сестралар озата барды. Ә алгы кырыйдан яңадан-яңа яралылар килеп торды. Ашыгыч операциягә мохтаж булганнарын, машинадан төшереп, тиз-тиз санобработка ясап, шунда ук операция өстәлләренә салдылар.

Соңгы берничә көн эчендә дошман авиациясе тимер юл станциясен өзлексез рәвештә бомбага тотканлыктан һәм күп урыннарда юлны ватканлыктан, яралыларны вакытында эвакуацияләргә мөмкинлек булмады. Шуңа күрә госпитальдә яралылар шактый күп жыйналган иде. Хәзер тимер юлны төзәтеп өлгөргәннәр. Эшелон инде станциядә тора. Ләкин һәр минут саен дошман самолетлары килеп чыгуы мөмкин. Бу турыда госпиталь житәкчеләре генә түгел, яралылар да беләләр. Үз көчләре белән кузгала алмаган авыр яралылар, тешләрен кысып, көтеп торалар. Әгәр яннарыннан ак халатлы берәр кеше йөгәрәп үтеп китсә, алар аның артыннан озак карап калалар. Алар: «Башта мине алып китегез»,— дип ялвармыйлар, тавыш кубармыйлар, әмма күзләрендә бары тик шул бер үтенеч кенә. Аларны, барысыннан бигрәк, үзләренен бер-нәрсә дә эшли алмаулары, язмышны кул кушырып көтеп торырга мәжбүр булулары газаплай.

Газинур яралыларны носилка белән машинага ташыша иде. Алгы кырыйдан, әле яңа гына килеп туктаган машиналарның берсе яныннан узганда, аны бер яралы туктатты.

— Иптәш санитар, сездә Бушueva дигән врач юкмы?

— Бар,— диде Газинур.

— Аңа лейтенант Бушувтан сәлам. Ул соңгы группа белән безнең чигенүне капларга калды. Мин яраланганда исән иде әле. Хәзер белмим...

— Туктагыз, мин Катя Павловнаны чакырып киләм, хәзер,— диде Газинур. Ләкин госпиталь начальнигы машиналарны шунда ук станциягә борып жибәрде.

— Тиз, тиз булыгыз!— диде ул шоферларга.

Машиналар киткән генә иде, Газинурны эзләп Нина килде һәм аны Екатерина Павловна янына чакырды.

Газинур килеп кәргәндә, Екатерина Павловна белән Галя медикаментларны ящикларга төйиләр иде. Екатерина Павловнаның йөзәндә арыганлык һәм тирән кайгы бе-

ленеп тора. Әле тыныч елларда, булачак сугышлар турында сүз чыкканда, Владимир еш кына: «Дошман бары тик безнең мәетләребез аша гына алга үтәчәк. Без исән чакта аңа юл булмас»,— дип сөйли торган иде. Госпиталь начальнигы фронтның өзелүе турында әйткәч, Екатерина Павловнаның күз аллары караңгыланып китте. «Володя юк инде»,— дип уйлап алды ул һәм, күз яшьләрен бүтән-нәргә күрсәтмәс өчен, йөзен читкә борды.

Ләкин кайгыга бирелеп, каушап торыр чакмыни! Хәзер үк аптеканы станциягә күчерә башларга кирәк. Медикаментлар күз карасы кебек кадерле. Бер генә метр бинтны да, бер генә кисәк мамыкны да ташлап калдырырга ярамый. Ә дарулар турында әйтеп тә торасы юк. Ләкин аларны ничек күчерергә? Эшелон, ичмасам, станциягә дә килеп җитә алмаган, ул шәһәрдән берничә километр читтә туктаган.

Николай исән булса, эш башкача торыр иде. Аның машинасы аптекага махсус рәвештә беркетелгән иде. Инде ул юк, аны яралылар белән бергә алып киттеләр. Машинасы да бик нык зарарланган. Машинаны караган шоферлар башларын гына чайкадылар.

— Газинур,— диде Бушуева, озын керфекләрен күтәреп.— Без дә хәзер күчә башлыйбыз. Машинабыз юк, ә әйберләребез, үзең күрәсен, җыя торгач, күп. Госпиталь начальнигы безгә... ат бирергә булды. Син шул атны тиз генә табып ал.

— Була ул,— диде Газинур, беркадәр ваемсызрак һәм шаян тавыш белән. Ләкин үзе бер ат белән генә монда әллә ни кырып булмасын бик яхшы төшенде.

— Барыгыз, Газинур,— диде Екатерина Павловна һәм кызларга борылып өстәде:— Зинһар, яхшырак төягез, юлда ватылырлык булмасын. Юл начар.

Газинур ни өчендер китми тора иде. Шкафтан ниндидер сыекча тутырылган зур пыяла савытны кулына алган Екатерина Павловна аңа иңбашы аркылы карап:

— Газинур, берәр сүзең бармы әллә?— дип сорады.

— Әйе, Катя Павловна... Володя сезгә сәлам әйткән.

— Володя?!— Екатерина Павловна шатланып кычкырып җибәрде. Ул хәтта чайкалып китте, кулындагы пыяла савыты төшә язды.— Кайда ул? Исәнме? Кем аркылы әйткән? Кайда ул кеше? Нигә миңа башта ук килеп әйтмәдең?

Газинур яралы сөйлэгәннәрне кабатлап бирде, ләкин Екатерина Павловнаны чамасыз борчымас өчен, Володяның соңгы группа белән безнең частьларның чигенүен капларга калуы турында бер сүз дә әйтмәде.

Екатерина Павловна сөенеч белән тулы күзләрен Газинурга текәп:

— Рәхмәт сиңа,— диде, әйтерсен, бу сәламне алгы кырыйдан Газинур үзе алып килгән иде.

Газинур, ук кебек атылып, чыгып китте.

Кызлар аптеканың барлык медикаментларын ящикларга, капчыкларга тутырдылар. Екатерина Павловна төеннәрне санап чыкты һәм блокнотына теркәп куйды. Ул арада Газинур йөгереп килеп керде.

— Булды,— диде ул, шаян тавыш белән.— Ат та, машиналар да.

— Машиналар?— дип гажәпләнеп сорады Бушueva.

— Әйе, машиналар. Безнең бабайлар: йөз сум акчан булганчы, йөз дустан булсын, диләр, Катя Павловна. Минем йөз сум акчам юк, йөз дустым бар,— диде Газинур, туры жавап бирмичә һәм, кайсы ящикларны чыгара башларга мөмкин, дип сорады.

Госпитальнең барлык шоферлары Газинурның дуслары иде. Ул үзенең үтенечен сөйләп биргәч, аларның берсе дә каршы килмәде. Аптека ящиклары һәм капчыклары, яралылар белән бергә, аларның аяк очларында, баш асларында эшелонга китә торды. Ә санитар машиналарга куярга мөмкин булмаганның Газинур үзе ат белән ташыды. Шулай итеп, аптека, госпитальнең бүтән бүлекләренә караганда, иң беренче булып эшелонга күченде.

Үз эшен бетергәннән соң да Газинур тынычланып калмады. Ул башкаларга булыша башлады. Госпитальдә калган соңгы врач белән соңгы сестраны һәм алар белән калган берничә санитарны алып кайтыр өчен дә госпиталь начальнигы аны жибәрде.

— Гафиятуллин, бер аягың анда, бер аягың монда булсын!— диде ул һәм, борчылып, зәңгәр күккә карады.

Газинур шофер янына кабинага утыргач, алар китеп тә бардылар. Озакламыйча машина госпиталь капкасынан килеп керде. Шул ук минутта диярлек һавада мотор тавышлары ишетелде. Шофер машинаны йорт ышыгына

яшерде. Аннары Газинур белән, машинадан төшөп, базга йөгөрделәр.

Бомбаларның берсе әле күптән түгел генә операционный булган флигель янына төшөп ярылды. Икенчесе беренче корпусны актарап ташлады. Қалганнары кайдадыр читтә ярылдылар.

Қолақлары тонган, өсләренә туфрак коелган Газинур белән шофер баздан чыкканда, госпитальнең барлык биналары диярлек дөрләп яна иде. Дошман фугас бомбалардан тыш бик күп яндыргыч бомбалар да ташлаган икән.

Шофер машинасын коткарырга ташланды. Газинур ут дингезе уртасыннан флигельгә таба йөгөрде. Икенче яктан яланбашлы, йөзе канга баткан бер санитар йөгөреп чыкты.

— Врач белән сестра флигельдә калдылар!— дип кычкырды ул.— Операционныйда!

Флигельгә ишектән керергә мөмкин түгел иде инде. Кемдер — Газинур күреп тә өлгөрмәде — ватык тәрәздән эчкә кереп китте. Аның артыннан ук Газинур да тәрәзә аркылы эчкә керде. Бүлмәләр төтен белән тулы иде. Газинур операционныйга таба барганда, аның каршысына врачның гәүдәсен күтәреп килгән Газзән очрады.

— Анда сестра Тамара белән малай калды!— дип кычкырды ул, туктамыйча гына.

Газинур операционныйга йөгөреп керде. Өстәл янында, идәндә кулларын жәеп, кан эчендә сестра ята. Өстәлдә уника-унөч яшылек малай ыңгыраша.

Газинур малайны кулына алды. Килеп житкән икенче бер санитар сестраны күтәрде. Ялкын инде эчкә үрли. Обойлар, түшәмгә ябыштырылган газеталар яна...

Машина, ут өөрмәсе эченнән чыгып, киң юлга борылды. Газинур кулларына карап алды. Алар канга буялып беткәннәр. Күрәсен, тәрәздән кергәндә, пыяла ватыкларына кискән.

Шофер машинасын бөтен көченә куды. Берәү дә сөйләшмәде. Барысы эшелон турында гына уйлады: андамы, китеп бармаганмы?

Станция яныннан үттеләр. Анда бөтен биналар янып, жимерелеп, жир белән тигезләнеп беткән. Юлларда кал-

тан ялгыз-ярым вагоннар, паровозлар гына эле һаман да яналар, станция биналарының, пакгаузларының калдыклары да төтенли. Рельслар, тимер чыбык кебек, бөгрләнөп беткәннәр. Бөтен жирдә яңа бомба чокырлары.

Машина борылышны үтөп, алда эшелон күрөнгәч, кешеләр жиңел сулап куйдылар. Ләкин машинага сестраның ике дус кызы йөгөрөп килә һәм алар ерактан ук: «Тамара, Тамара!»— дип кычкыралар. Газинур машинада Тамараның хәрәкәтсез яткан гәүдәсенә карап алды да машина туктар-туктамас борын ук сикереп төштө һәм госпиталь начальнигына каршы йөгөрдө...

Озакламыйча эшелон кузгалып та китте. Юл коточкыч иде. Фин самолетлары, эшелонны ике тапкыр куып житөп, бомбага тоттылар. Иң арттагы вагоннарның берсе — азык-төлек вагоны — яңа башлады. Аны юлда ташлап калдырдылар.

Екатерина Павловна үзен нык тотта, бомбалар төшкәндә, башкалар кебек, йөзен куллары белән каплап, бөтен гәүдәсе белән калтыранмый. Ә Нина белән Галя, мекеннәр, тәмам агарынганнар, бер-берсен кочаклап утыралар һәм самолет тавышы ишетсәләр, шулай кочаклашкан килеш йөзләре белән капчыкларга капланалар.

Газинур, үзенең ерак колхозын, Миңнурыен, балаларын исенә төшерөп, әкрөн генә жырлый иде.

— Житәр, Газинур!— дип кычкырды кызларның берсе.— Зинһар, күңелгә шом салма, болай да чәчләр үрәтора.

Газинур аларны көлдөрөргә, күңелләрен күтәрөргә тырышты. Ләкин башка вакытта көлөргә дә, жырларга да, сүз әйтешөргә дә яраткан кызлар бу юлы берни тыңларга теләмәделәр.

Бер урында эшелон шактый озак туктап торды. Алда станцияне бомбага тотканнар, тимер юл да ватылган, диделәр. Биредә тыныч. Юлдан йөз, ике йөз метрларда поселок күрөнә. Поселок яңа, ләкин яңгынны берәү дә сүндөрми. Гомумән, поселокта бер кеше дә юк бугай, киткәннәр.

Газинур вагоннан сикереп төштө. Күрше вагон ишегеннән Мисбах белән Газзән карап торалар иде.

— Сүндөрүче дә юк бит!— диде Мисбах, яңа торган йортларга ымлап. Аның тавышы әрнүле иде.

— Абый,— диде кинэт Газинур,— янган икмәк исе килә түгелме?

— Әнә, кибет яна,— диде Мисбах, кулын алга сузып.

— Кибет? Бәлки, анда берәр нәрсә бардыр? Яралыларга безнең бернәрсәбез дә калмады бугай!

— Начальниклар бу турыда синнән яхшырак беләләр. Кирәк булса, кушарлар әле,— диде Газзән.

— Әй, кушып торганны көтсәң...

Газинур кибеткә таба йөгереп китте. Мисбах аңа нидер кычкырды, ләкин ул аны ишетмәде.

Кибетнең ватык тәрәзәсеннән Газинур эчкә карады. Идән уртасында зур гына ящик тора. Шүрлекләрдә дә ниләрдер бар.

«Қара, никадәр әйберне ташлап киткәннәр!» — дип ачынып уйлады Газинур. Идән уртасындагы ящикта шоколад плиткалары иде. Газинур иелде һәм ящикны күтәрмәкче булды, ләкин ящик ишелеп төште, күрәсең, аны ватык булганга ташлап калдырганнар да. Шүрлекләрдә печеньеелар, конфетлар, папирослар һәм галантерия әйберләре тулып ята.

Газинур күп уйлап тормады, гимнастеркасын салып, якасын бау белән бәйләде дә шоколад плиткаларын тутыра башлады.

— Газинур, нәрсә алып кайтасың?— дип ачуланып сорады Екатерина Павловна.

— Шоколад! Авыр яралыларга безнең бернәрсәбез дә калмады бит — хәзер шоколад белән сыйлыйбыз. Анда әле печеньеелар да бар. Аларын да алып кайтырга кирәк. Дошманга калганчы, үзебезнекеләр ашасын.

Газинур шоколад тутырган гимнастеркасын вагонга ташлады да тагын йөгереп китте.

Эшелон буйлап үтеп барган комиссар Екатерина Павловнадан:

— Нәрсә ташый ул?— дип сорады.

— Шоколад китерде. Авыр яралыларга өләшербез дип әйтә.

— Шоколад?

Комиссар, мәсьәләгә бик тиз төшенеп, күрше вагоннар янында басып торган санитарларга:

— Ә сез, егетләр, нәрсә карап торасыз. Я әле, йөгерегез!— дип кычкырды.

Бер тәүлек чамасы туктап-туктап барганнан соң, эшелон исеме номер белән генә йөртелгән кечкенә бер разъездда бөтенләй туктады. Тимер юлның ике ягында да гажәеп матур каен урманы шаулый иде. Газинур урманнарда күп йөрдә, күп яшәде, әмма каен урманьындагы кебек матурлыкны һичкайда күрмәде. Каеннарның ак мәрмәр кебек кәүсәләре тирә-якны яктыртып жибәргәннәр, алардан гажәеп бер жиңеллек, пакълек бөркелеп тора кебек. Бигрәк тә ут эченнән килгәннән соң, ак каеннар Газинурга көчле тәэсир ясады. Ул, гажәпләнеп, тирә-ягына каранды. Тимер юлчының йорты тирәсендә гамьсез тавыклар йөри, берәз арырак, ак тартмалар кебек, умарта оялары күренә. Әгәр дә разъездга килеп туктаган бу кызыл эшелон һәм аннан ашыгып-ашыгып төшкән хәрби кешеләр булмаса, кайдадыр якында гына канлы сугыш баруын күз алдына китерергә дә мөмкин булмас иде. Чөнки биредә бөтен нәрсә тынычлык, тынлык, бәхет һәм яшәү белән сулай иде.

Тимер юлдан бер-ике километрда, урман аланында, госпиталь үзенең вакытлы чатырларын корып жибәрде, һәм яңадан аның кызыл хачлы ак флагы жылферди башлады. Берничә сәгатътән соң, госпиталь яңа яралыларны кабул итәргә тотынды. Яңадан, Суоярвидагы шикелле, госпитальнең көндәлек киеренке тормышы башланды.

Бер айдан артык вакыт үтте. Ак төннәр инде үтте, хәзер төннәр озайганнан-озая, караңгыланганнан-караңгылана баралар. Яңгырлы-болытлы төннәрдә инде ике чатыр арасында да адашырга мөмкин: күзгә төртсән, күренми.

Көз сулышы бөдрә каеннарда да орынды. Каеннарның яфраклары саргая башлады, һава шактый сизелерлек салкынайды. Күп тә үтмәс, озын, салкын Карелия кышы килеп житәр. Хәзер инде һәркемгә ачык: сугыш озакка сузылачак, кышка хәзерләнергә кирәк. Ләкин шушы көннәрдә фронттан күңелне күтәрә торган яхшы хәбәрләр килә башлады. Безнекеләр дошманның алга килүен бөтен фронт буйлап туктатканнар, а кайбер участокларда контрһөжүмгә дә күчкәннәр. Рәсми сводкаларда бу турыда берни дә әйтмиләр, хәтта Карелия фронтын күп вакытта телгә дә алмыйлар. Бу хәбәрне, һәрвакыт-

тагы кебек, яралылар алып килде. Аларның кайсы һәм кемгә бу шатлыклы хәбәрне беренче булып сөйләгәндер, берәү дә белми, әмма ул минуты, секунды белән бөтен госпитальгә таралды.

Екатерина Павловна Бушуева бу турыда «соңгы хәбәрләр капчыгы» — Газинурдан ишетте. Газинур, чатырның асылма ишеген кайтарып керә-керә үк, күңелле тавыш белән кычкырды:

— Катя Павловна, кызлар! Безнекеләр һөжүм итә, акфиннар табан ялтырата!

Өстәл артында нидер язып утырган Екатерина Павловна һәм һәрвакыттагыча дарулар хәзерләү белән мәшгуль булган Нина белән Галя урыннарыннан сикереп тордылар.

— Бу турыда сводка да юк әле, миңа яралылар сөйләде. Финнарны кызган табага бастырганнар!— дип аңлатып бирде Газинур. Аның зур кара күзләре ялтырый. әйтерсең, ул үзе дә дошманны куып бара иде.

Нина белән Галя шатлыкларыннан бер-берсенен муеннарына ташландылар, ә аяк өскә баскан Екатерина Павловна, күзләрен зур итеп ачып, каядыр еракка карый, гүя ул ут һәм төтен эченнән алга барган үзенен Володясын күрә иде. Газинур Володяның соңгы группа белән безнекеләрнен чигенүен капларга калганлыгы турында әле бүгенгәчә аңа әйткәне юк иде. Екатерина Павловна аны исән дип уйлый, көтә, аның белән яши, ә Володя, бәлки, күптән инде... Нигә соң Газинур аңа ул чакта ук әйтмәде. Ә хәзер әйтсә, Екатерина Павловна ышанмас һәм, табигый, «Володя юк инде, аның үлемен миннән генә яшерәләр», дип уйлаячак. «Менә бит ничек була ул...» дип эченнән сызланды Газинур һәм Екатерина Павловна кебек үк түземсезлек белән Володядан хат көтте, ләкин хат һаман юк иде...

Екатерина Павловна моңсу гына елмайды һәм:

— Рәхмәт, Газинур, син һәрвакыт безгә яхшы хәбәрләр китерәсең!— диде.

Газинурга шулкадәр авыр булды, ул, бер-бер нәрсә сиздереп куймас өчен, тиз генә чатырдан чыгып китте.

Озакламый ул яңадан кайтты, мич ягып жибәрде.

Менә Газинур мич алдында, тумран өстендә утыра. Мич авызыннан төшкән дерелдәвек яктылык аның йөзен кызарткан. Ул уйчан, бу юлы аның кара кашлары гажәп-

лэнгәнсыман югары күтәрелмәгән, ә жыерылып бергә кушылганнар.

Кызлар озын өстәлдә, жиделе лампа яктысында, үз эшләре белән мәшгуль, Екатерина Павловна аерым өстәлчек янында нидер язып утыра. Чатырның түбәсенә яңгыр шыбырдый, яхшылап тартылмаган почмакны жыл шапылдата. Чатыр эчендә тынлык, кызлар да нигәдер гадәттәгечә сайрашмыйлар, тын гына эшлиләр. Шулай бер сәгать чамасы узгандыр. Аннары Екатерина Павловна урыныннан торды, кызлар янына килде һәм:

— Булдымы, акыллыларым?— дип сорады. Ул кызлардан өч-дүрт яшькә өлкәнрәк булса да, ак халат кигән килеш алар белән янәшә басканда, барысы да мединституттан килгән практикантлар булып күренәләр һәм арада аларның кайсы олырак икәннән дә аеруы кыен.

— Булды, Екатерина Павловна,— диде Нина һәм урыныннан торды. Галя да өстәл яныннан китте. Газинур бүгенгә аларның эшләре беткәнлеген аңлады. Эчпошыргыч тынлыктан туеп та, эш вакытында бер генә шаян сүз әйтергә кыймаган Газинур берьюлы жанланып китте. Ул, утка караган килеш, кинәт үз алдына көлеп жибәрде.

— Газинур, әллә Миннурыенны исеңә төшердеңме?— дип иптәшләренә күз кысып сорады Галя. Алар барысы да Газинурның тарихын беләләр иде. Ул аларга хатыны ничек итеп үзенә элекке ухажоры белән театр уйнавын да, үзенә бала күтәреп театр карап утыруларын да— берсен дә калдырмый сөйләп биргән иде. Кызлар ул чакта күзләреннән яшь чыкканчы көлделәр һәм шул турыда бик озак бәхәсләштеләр. Газинурны көнләшә белмәүдә гаепләделәр. Нина аңа кара мавр турында сөйләп бирде. Газинур аны күзләрен зур итеп ачып тыңлап торды да ахырда:

— Ул кара гарәп дигәнегез кайсы илдә яшәгән?— дип сорады. Маврның чит илдә һәм моннан бик күп еллар элек яшәгәнлеген белгәч, сызгырып жибәрде.

— Мин колхозда шундый бер экәмәт тап булган дип гажәпләнеп торам тагы. Заграницада ни булмас. Анда Гитлерлар да, Чемберлиннар да бар. Кара гарәп бер кешене суйган, ә болары менәрләп суялар.

Газинур башын күтәрде һәм, Екатерина Павловна ягына карап алып, башын чайкады.

— Юк, Галочка, Миңнурыйны тулган айга караганда гына исемә төшерәм. Бездә, сагынганда айга кара, айда очрашыр күзебез, дип жырлыйлар.

— Очрашамы соң?

— Кайчагында очраша.

— Ой, алдыйсың! Хәзер ни өчен көлөп куйдың? Ялганламый гына әйт әле.

— Галәк бабайның бер хикәятен исемә төшердем. Тыңласаң, сиңа сөйләп бирәм. Ул сиңа кирәк булачак.

— Нигә?

— Менә, тыңлагач күрерсең. Галәк бабай безнең колхозның иң карт кешесе. Аңа инде йөз яшь бардыр. Мәктәп бусагасына утырып, әкият сөйләргә ярата торган иде ул. Ә без, малай-шалайлар, әтиләренең бишмәтләрен киеп, аның аяклары янына, жиргә чүгәләп утыра идек тә, авызына карап, тын да алмыйча тыңлыйдыр идек. Беркөнне ул безгә бер-берсен яраткан егет белән кыз турында сөйләде. Элекке заманда безнең татарларда егет белән кыз бер-берсен күреп сөйләшә дә алмаганнар, очраша да алмаганнар. Хатлар язышу турында әйтеп тә торасы юк — берәү дә укый-яза белмәгән. Ләкин егетләр, кызлар барыбер бер-берсен яратышканнар, бер-берсенен мәхәббәтләрен белешкәннәр. Таңчулпан белән Кәрим дә бер-берсен сөйгәннәр, ләкин ата-аналары аларны кавыштырырга теләмәгәннәр, чөнки Кәрим бик ярлы булган. Ата-аналары Таңчулпанны бер ишанга сатканнар. Таңчулпанны алып киткәннәр. Кәрим авылда булмаган, аны лашманга озаткан булганнар. Ләкин ул моны барыбер белгән һәм, ишанны кара урманда куып житеп, Таңчулпанны коткарган.

— Ничек белгән ул?

— Болай белгән: бер-берсен яраткан кешеләренең йөрәкләреннән йөрәкләренә күзгә күренми торган жепләр сузыла икән. Әгәр яратышучыларның берсе ямансылый, я сагышлана башласа...— Газинур күз кырыйлары белән Екатерина Павловнага карап алды. Бушуева, өстәл янына баскан килеш, аны тыңлап тора иде,— әйе, яратышучыларның берсе ямансылый яки сагышлана башласа, йөрәкләрдән йөрәкләргә сузылган күзгә күренми торган нечкә жепләр, скрипка кыллары кебек, чыңлый, моңлана башлыйлар, үзәкне өзәләр, күнелсезләндерәләр, көчне суыралар... Менә шуның өчен, Галочка, әгәр сөйгән еге-

тең көчле булсын дисэн, дошманнарны жиңсен дисэн, ницкайчан ямансылама. Чөнки синең ямансылавың аңа барыбер билгеле булачак...

— Ой, Газинур, син көнчыгыш хакиме икәнсең бит!— дип кычкырды Галя.

Екатерина Павловна тиз генә Газинур янына килде. Ул шактый дулкынланган иде.

— Газинур, син бу әкиятне үзең уйлап чыгардыңмы әллә?

— Юк, Катя Павловна. Мин аны чыннан да Галәк бабайдан бер ишеткән идем. Мин аңардан бик күп әкиятләр ишеттем. Мин кечкенәдән әкият тыңларга ярата идем. Тик оста итеп сөйләргә генә өйрәнеп булмады.

— Газинур,— диде кинәт Бушуева, аның иңбашына кулын куеп,— син бу әкиятнең белән минем бөтен йөрәгемне актарып ташладың бит.

Екатерина Павловна, ике кулы белән ике битен кысып, чайкала-чайкала өстәле янына китте. Газинур урыныннан сикереп торды һәм бер Екатерина Павловнага, бер тынып калган кызларга карады.

— Зинһар, гафу итегез, Катя Павловна, мин тилене. Жыен тузга язмаганнарны сөйлим шунда,— диде ул, әкрән генә.

Бушуева тиз генә аңа таба борылды.

— Юк, Газинур, син тиле түгел. Син әле нинди әйбәт егет икәнлегенә үзең дә белмисең! Сабак бирүең өчен рәхмәт!

Мичтә һаман коры утыннар дөрләп яна, жыл чатыр брезентны лапылдата. Чиксез унайсызланган Газинур, башын түбән иеп, чатыр уртасында басып тора, ә ак халатлы ике кыз аңа сокланып карап торалар.

Икенче көнне Газинур иртәдән үк жырлап йөри башлады. Ә төш вакытында Екатерина Павловнаның чатырына янып-пешеп йөгереп керде дә, аның бик бирелеп эшләп утыруына карамастан, беренче тапкыр аны эшенән бүлдерде.

— Катя Павловна,— диде ул, шатлыктан тотлыгып,— сезгә хат! Володядан!

Бушуеваның йөзе ак халаты кебек агарынды. Ул, урындыгын аударып, урыныннан торды. Бер кулы белән күкрәгенә тотынды, икенчесен алга сузды.

— Володядан?! Кая, бир тизрэк!

Газинур ана өчпочмаклы хат бирде. Екатерина Павловнаның куллары калтырый иде. Газинур ана сулыш алмыйча карап торды — ул бит хатта ни язылганын белми иде.

Хатны укыган саен Екатерина Павловнаның сагышлы йөзе яктыра, нурлана барды. Әгәр Газинур үз-үзенә читтән карый алган булса, ул үз йөзенең дә яктыра, нурлана барганын күрер иде.

— Володя исән,— диде Бушуева, хатны укып бетергәннән соң.— Унга якын хат яздым дигән, ә мин берсен дә алмадым. Минем өчен борчыла...

— Кайда ул?— дип сорады Газинур.

— Масельская юнәлешендә дигән...

VII

Урманнар, сазлар, таулар һәм исәпсез-хисапсыз күлләр, елгалар белән капланган Карелия жире сугыш операцияләре алып бару өчен иң кыен урыннарның берсе санала. Ул Баренц дингезеннән алып Ладога күленә кадәр сузыла һәм бу йөзләрчә километр арада гаскәр йөрерлек яхшы юллар да, танклар, артиллерия һәм авиация катнашы белән киң күләмдә сугыш операцияләрен жәелдерер өчен зур мәйданнар да бик аз. Төньякның бердәнбер тормыш артериясе булып — Киров тимер юлы сузыла. Ул Беломорск, Лоухи, Кандалакша аркылы төньякның башкаласы Мурманскига — төньякта бердәнбер булган һәм ел әйләнәсендә туңмый торган порт шәһәренә бара.

Немецларның һәм финнарның берләшкән төньяк группа гаскәрләренен төп бурычы әнә шул Киров магистрален кисү һәм Мурманск шәһәрен алу булса, аларның көньяктагы гаскәрләре Ленинградны ерактан урап алу максатын үтиләр иде. Совет командованиесе, сугышның башыннан ук, гитлерчыларның стратегик планнарын сизеп алды һәм куркыныч янаган барлык әһәмиятле урыннарга вакытында гаскәр туплады. Ставканың боерыгын үтәп, төнге караңгылыкта гаскәрләр ашыгыч рәвештә бер урыннан икенче урынга күченде. Алар артыннан санитар частьлар да кузгалды.

Екатерина Павловнаның һәм Газинурның чиксез зур шатлыгына каршы, аларның кыр госпитальләрен Масельская юнәлешенә — Сегежа шәһәренә күчерделәр. Хәзер Екатерина Павловна үзен Володяга якынарак итеп сизде. Юлда килгән чакта Газинур аңа Володяның соңгы группа белән безнең гаскәрләрнең чигенүен капларга калганлыгы турында сөйләде. Бу Екатерина Павловнаны, Володядан инде хат килгән булуга карамастан, бик каты дулкынландырды һәм ул Володяга ничек тә булса якынарак торуну үзенә шәхси бурычы итеп санып башлады. Ул Володя хезмәт иткән дивизиянең медсанбатына күчү турында хыялланырга тотынды.

Сегежа — кечкенә генә эшче шәһәрчек. Сугышка кадәр анда кәгазь комбинаты эшләгән. Хәзер комбинат эвакуацияләнгән, заводның буш корпуслары һәм күккә сузылган төтөнсез трубалары гына калган. Шәһәрдә гражданский халык бөтенләй диярлек күренми. Чүлмәк түбәле, балконлы, тәрәзә яңаклары, болдырлары матурлап, сырлап эшлängән, бер-берсенә бик охшаган һәм тәртип белән салынган йортларның күбесе буш, ә кайберләренә хәрби кешеләр урнашкан. Шәһәрнең урта бер жирендә, кинемайданга каршы, мәһабәт культура сарае тора. Кайчандыр бу культура сарае шәһәрнең күңелле һәм шаулап торган бер урыны булган. Хәзер анда госпиталь урнашкан иде.

Газинур, культура сараен, торак йортларны туйганчы карап йөргәннән соң, башын чайкап:

— Кешеләр никадәр матур яшәгәннәрдер монда! — диде. — Мин квартираларга кердем. Һәрберсе өчәр бүлмәле. Кухнялары аерым. Мичләре ак чынаяктан, балконнары менә дигән, тәрәзәләре зур, идәннәре буяулы... Белмим, алар моннан ничек киткәннәрдер, әмма минем, ул буш квартираларда йөргәндә, күзләремә яшьләр килде. Кызганыч!

Фронтта безнең гаскәрләрнең контрһөжүме дәвам итә иде әле. Беркөнне госпиталь начальнигы бер төркем санитарларны, терелеп килүче яралылар белән алмаштырып, фронтка жиберү турында армия штабыннан приказ алды. Ул бик озак уйланып торды, аннары рядовой составның исемлеген сорады. Кемнәрне жиберергә? Бүлек начальникларын да чакыртты. Башкалар белән бергә Екатерина Павловна да килде.

Екатерина Павловна чатырдан чыкканнан соң, ярты сәгатьләп вакыт үткәч, зур тазда төрле шешәләр юып торган Газинур янына Мисбах йөгереп килеп керде. Ул бик каты борчылган иде.

— Ни булды, абый?— дип сорады Газинур.

Мисбах, өстәл янында эшләүче кызларга карап, әкрен генә:

— Әйдә, чыгыйк әле,— диде.

Бүлмәдән чыгып, утын сарайларына таба бер ун адымнар киткәч, Мисбах ашыгып сөйли башлады.

— Санитарларны алгы кырыйга озатмакчылар... Исемлектә бер мин генә. Син дә, Газзән да юк...

Газинур кара кашларын жыерып, нидер уйлап, алга карады. Аның күзләренә комбинатның төтенсез трубалары чалынды. Шул трубаларга тиеп, күктә тау-тау соры болытлар актарылып йөзә иде.

— Мин синнән калмыйм, абый,— диде Газинур, нык итеп.— Кая барсак та, бергә барыйк.

Бераздан китүчеләрне кызыл почмакка жыеп, госпиталь начальнигының приказын укыдылар. Ахырдан госпиталь начальнигы үзе:

— Миңа, бәлки, үтенечләрегез бардыр?— дип сорады.— Әйтегез, мин сезне тыңлыйм.

Газинур мөрәжәгать итәргә рөхсәт сорады.

— Иптәш начальник,— диде ул, рөхсәт алгач,—исемлектә минем абыем Билалетдиновның фамилиясе бар. Минем фамилиям юк. Мин абыйдан калмыйм. Безгә фронтка абый белән бергә барырга рөхсәт итегез.

Барысы да аңа борылып карадылар. Бераз тузгый төшеп, ак халатының чабуларын очындырып йөрергә яраткан шаян Газинур, үзенә яңа гимнастеркасын киеп, ак яка тегеп, билән каеш белән нык итеп кыскан килеш, смирно баскан һәм үзенә калкурак зур кара күзләре белән начальникка керфек какмый карап тора.

Начальник Екатерина Павловнаның Газинурны калдыру турында никадәр үтенеп сорауларын исенә төшерде һәм, гажәпләнеп, санитарга карады. Кайчандыр, гражданныр сугышы елларында, үзенә дә шулай өлкән командиры алдында басып торуын һәм менә бу кара күзле егет кебек үк, атлыгып, үзен алгы кырыйга жибәрүен үтенүен хәтерләде. Ул көрсенеп алды һәм:

— Яхшы, мин сезгә рөхсәт итәм, иптәш Гафиятуллин,— диде.

Хәзерләну өчен бары бер сәгать вакыт бар иде. Газинур Екатерина Павловна янына йөгереп керде. Чатырда ул юк иде.

— Кызлар, Катя Павловна кайда?— диде ул, бик ашыгып,— мин китәм!

Кызлар берни аңламадылар.

— Кая китәсең, Кемьгамы, Беломорскигамы?— дип сорады Нина.

— Юк, алгы кырыйга...

Екатерина Павловна ашыгып килеп керде. Госпиталь начальнигы аның белән сөйләшәргә өлгергән иде инде.

— Китәсеңмени?— дип сорады ул.

Газинур, беренче тапкыр, аның алдында смирно басып, сынын турайтты.

— Гафу итегез, иптәш военврач, мин, тәртипне бозып, сездән рөхсәт алмыйча, начальникка бардым. Мин абыйдан кала алмыйм. Колхоздан бергә киттек, сугышка да бергә керәсе килә.

Екатерина Павловна, аскы иренен тешләп, берәз эндәшми торды. Нина белән Галя, эшләрен бүлеп, Газинур янына килделәр.

— Нигә безне ташлап китәсең, Газинур?— диде Нина.

— Син исемлектә юк идең ич? Екатерина Павловна синең өчен начальник белән, беләсеңме, күпме даулашкан?— диде Галя.

Газинур Бушуевага хөрмәт белән карады һәм күңелләре эллә нишләп китте.

— Гафу итегез... Бүтәнчә булдыра алмадым... Мин бит абыйдан калмас өчен генә болай эшләдим.

— Юк, син дөрөс эшләгәнсең,— диде Екатерина Павловна.— Син бит үзең, бөркет баласы канатлары ныгыгач оясында утыра алмый, очып китә, дигән идең. Уңыш телим, Газинур, исән бул,— һәм ул, нәкъ бертуган энесен озаткан кебек, Газинурның маңгаеннан үпте.— Хуш, Газинур. Володяны күрсән, сәлам әйт. Мөмкин булса, йөрәк жепләре турындагы әкиятенә аңа да сөйлә. Мин онытмыйм.

Газинур бик дулкынланып җавап бирде:

— Мин дә сезне онытмам! Сугыш беткәч, мин сезгә

кунакка, э Нина белән Галяның туена барачакмын, ярыймы, кызлар?

Газинур, барысының кулларын каты итеп кысып, чыгып китте. Бу вакытта аның зур кара күзләре яшь белән мөлдерәмә тулы иде.

Китүчеләрне ишек алдында сафка тезделәр.

Газинур госпитальдә калучы Газзән белән ике куллап саубуллашты да абыйсы янына, икенче рәткә килеп басты.

Хезмәттән буш булган сестралар, санитарлар, врачлар аларны озатырга чыкканнар иде. Екатерина Павловна, Нина һәм Галя да биредә иде. Госпиталь комиссары, яхшы хезмәтләре өчен китүчеләргә рәхмәт әйтеп, фронтта да батыр сугышчылар булырга, дошманны рәхимсез рәвештә кыйнарга чакырды. Аннары команда булды һәм строй кузгалып китте.

— Хуш, Газинур!—дип кычкырган ялгыз тавыш ишетелде. Бу Нинаның тавышы иде.

Берничә сәгатътән алар, Масельская станциясенә ярты километрлар чамасы житмичә, тимер юл өеме өстендә вагоннан да төштеләр. Поезд шунда ук, арты белән чигенеп, кайтып та китте. Караңгыда бернәрсә дә күренми, тик шау-шудан һәм кораллар, котелоклар чыңлавыннан гына монда бик күп кеше төшкәнлеген белеп була иде. Ләкин берәздән алар да, поезд кебек, каядыр караңгыда юк булдылар.

Санитарлар командасын дамба янында сафка тезделәр, алып килүче командир кешеләрне кулы белән берәм-берәм санап чыкты һәм, бер-береннән калышмаска кушып, команданы үз артыннан алып китте.

Башта алар чокырлы-чакырлы жирләрдән бардылар. Аяк астында су чыпылдады, түмгәкләргә сөртеңделәр. Аннары юлга чыктылар. Караңгыда водокачка, жимерек йортлар беленер-беленмәс кенә күренеп калды. Ник бер генә жирдә бер генә ут булсын. Әйтерсең, бөтенесе үлгән. Берәздән алар урман эченнән бара башладылар. Хәзер алгы кырыйдагы пулемет, автомат тавышлары торган саен ешрак һәм катырак ишетелә иде. Караңгы урман өстендә көчле яңгыраш айкала. Еракта, мөгаен, фронт буйлаптыр, тезмә-тезмә булып ракеталар оча һәм тагын да ерактарак, төнге яшенсыман, дошман тупларының ялкыннары уйный.

Алар шактый озак бардылар. Яңгыр яумаса да, күк йөзе тоташ болытлар белән капланган иде. Болытлар агач башларына сыдырылып кына узалар шикелле. Гүя жил түгел, шул болытлар агач башларын төрле тавышлар чыгартып чайкалдыралар.

Қаршыдан искән салкын жылда көз сулышы бар. Шулай да солдатлар тирләп-пешеп беттеләр, Газинур, пилоткасын салып, яланбаш атлый иде. Команданы алып баручы командир аны күреп алды.

— Монысы тагын нәрсә!— дип ачуланды ул.— Әллә яңадан госпитальгә кайтырга телисеңме? Хәзер үк ки!

Қараңғыда Газинурның кызаруын берәү дә күрмәде. Ләкин ул үзе яңакларының бик озак кызып торуын сизеп барды.

Аларны ниндидер юеш, салкын землянкаларга урнаштырдылар һәм, иртәгә кадәр ял итәргә мөмкин, диделәр. Землянкага кергәч тә Газинур, кесәсеннән шәм кисәге алып, шырпы сызды. Қараңғылык почмакларга посты.

Стена буйлап чыршы ылыслары түшәлгән озын сәке сузыла. Идән такталары астында, баскан саен, су лычкылдый. Тар һәм кечкенә тәрәзә турысында өстәл шикелле бернәрсә булган, ләкин кемнәрдер аның такталарын каерып алып киткәннәр, бары тик жиргә кагылган ике аягы гына тырпаеп калган. Газинур шул казык-аякларның берсенә шәм кисәген утыртты да, иңнәреннән капчыгын салып, сәке өстенә ташлады. Аннары, бүтән сугышчылар белән бергә, идән уртасында икеләнеп басып торган Мисбахетдингә карап:

— Абый, нәрсә уйга калдың,— диде,— бүгеннән безнең туган йорт шушы землянка була инде. Әйдә, иркеләп урнаш, иртәгә, бәлки, бусы да булмас, ачык окопта кунарга туры килер.

Солдатлар, капчыкларын салып, сәке кырыена утырыштылар һәм тәмәке төрә башладылар. Аннары алгы кырый турында, акфиннар турында берәз сөйләшеп алдылар.

Масельская юнәлешендә фин гаскәрләре тора икән. Мең тугыз йөз утыз тугызынчы-кырыгынчы еллар сугышына катнашкан солдатлар шюцкорчыларның коточкыч кансызлыгы турында, «кукушка»лар һәм фин «кавалериясе» — чаңгы батальоннары турында, дошманның урманда оста итеп сугыша белүе турында сөйләделәр.

Иягендә яра эзе беленеп торган бер солдатка бу сүзләр бик үк ошап бетмәде, ахрысы. Башта ул кыска тамыр трубкасын ачуланып суыра-суыра эндәшми һәм сөйләгән бер солдатның йөзенә сынаулы карашын юнәлтөп утырды. Барысы да сөйләп бетергәч, ул чак кына көлемсерәде дә:

— Алайса безнең эшләр ташка үлчим булып чыга,— диде.— Маннергеймчылар тегендиләр дә, маннергеймчылар мондыйлар.. Э мин сезгә әйтәм: шайтан сурәттәге кебек куркыныч түгел. Кырыгынчы елда Выборг янында без аларга шундый петрушка күрсәттек, алар берьюлы икенче тавышка жырлый башладылар. Бу юлы да өлешләренә төшкән көмешләрен алачаклар.

— Хак сүзгә җавап юк,— диде Газинур һәм беренче булып сәкегә сузылып ятты.— Солдат йокысы, дуслар, кадерле йокы. Вакыт бар чакта йоклап калыйк, соңыннан теләсәк тә йоклап булмас. Э чыршы ылыслары мамык түшәктән дә йомшаграк.

Газинур әкрән генә жырлап жибәрде:

Аклы ситсы күлмәгемне
Кисәм, каралыр микән,
Искән жылга сәлам әйтсәм,
Алып баралыр микән?

— Нәрсә син, Газинур, жырлар чакмыни,— диде Мисбах, күңелсез генә. Ул әле һаман да үзенә госпитальдән китүенә ышанып житә алмый иде. Ничектер, бер дә көтмәгәндә, уйламаганда булды бит.

— Абый, без жырламый, кем жырласын. Синең дә өвенең янмасын әле. Башлар сау булса, югалмабыз, дип әйтеп әйткән, ди, бер батыр солдат.

Мисбах озак эндәшмәде. Газинур, яшь бала кебек мышнап, әкрән генә йоклый да башлады. Шәм дә сүнде. Караңгылык яңадан, почмаклардан чыгып, бөтен землянка эчен тутырды. Күзгә төртсән, берни күренми. «Нәкъ кабердәгечә,— дип уйлап алды Мисбах.— Эх, кайлардагына ятмый икән адәм башлары...» Мисбах үзенә хатынын, балаларын күз алдына китерде һәм үзен алардан кошлар очып житмәс ерак жирдә хис итте. Ярый әле Газинур биредә. Мисбахның күңелендә ана карата туганлык жылылыгы ташыганнан-ташый. Ул караңгыда, кулы белән капшап, Газинурның шинелен рәтли. Газинурны гос-

питальдә калдыралар иде бит, ул бары тик абыйсыннан аерылмас өчен генә (Мисбах шулай уйлый иде) монда килде. Әгәр киресенчә булса, Газинурны жибәреп, Мисбахны калдырган булсалар, ул чагында Мисбах Газинур кебек эшләр идеме?..

Кайдадыр якында гына снаряд төшөп ярылды. Жир селкенеп китте. Түшәмнән шыбырдап ком коелды. Мисбах сискәнәп куйды һәм ни уйлаганын берьюлы онытты. Ул, яткан жиреннән күтәрелә төшөп, яңа снаряд килеп төшкәнән сагаеп көтә башлады. Ләкин бүтән шартлау ишетелмәде.

— Ят, абый, йокла, монысы күктән төшкән карга тизгәге кебек кенә,— диде Газинур һәм яңадан әкрән генә мышнарга тотынды.

«Их, нинди кеше син, Газинур?! Күңеләң ташмы әллә синен, югыйсә? Кешечә борчыла да белмисең бит син...» — дип көрсенде Мисбах.

Шул турыда уйлый-уйлый йокыга киткәнән дә сизми калды.

Иртән, көн яктысында, землянкадан чыккач, солдатлар тирә-якларына беркадәр вакыт гажәпләнәп карап тордылар. Урман боз суккан бодай кыры кебек: бер генә сәламәт агач та юк, барысының башлары өзәләр, кәүсәләре янып, күмерләнәп, сынып, чәрдәкләнәп беткән. Бөтен жирдә кап-кара снаряд чокырлары жәйрәп тора, күбесенә яшел су тулган.

— Най-най каты бәрә икән монда!— диде бер солдат.

— Бомба беләнме, снаряд беләнме? —дип сорады икенчесе.— Урманны чисти кисәүгә әйләндергән бит.

Мисбах белән Газинур, бер читкә китеп, мүкле таш өстенә утырдылар да озак кына тәмәке тарттылар. «Красногвардеец»ны искә төшерделәр. Элек тә хатлар бик озак килә иде, хәзер, адрес алмашынгач, тагын да озаграк йөрер инде.

— Алгы кырыйга моннан биш километр бар икән,— диде Газинур,— «Алга» арасы кадәр. Без икенче эшелонда кунганбыз.

— Икенче эшелонга да нык элэгә икән,— диде Мисбах һәм күмерләнәп беткән агачларга тагын бер карап алды.— Бүген үк алгы кырыйга алып китәрләрме икән? Газинур көлөп жибәрде.

— Хәзер икенче эшелонда ятарга да ризамы, абый?

— Юк, нигә алай дисең, — диде Мисбах уйчан гына, — Безнең белән бергә килгәннәр инде... Без башкалардан кай ягыбыз белән артык. Туган ил һәркемнең дә анасы.

Мисбахның бу сүзләрен ишеткәч, Газинурның йөзе балкып китте.

— Дөрөс әйтәсең, абый. Бик дөрөс!

Иртәнге аш өчен кухняга барып кайткан Газинур яна хәбәр китерде.

— Абый, Сәлим дә безнең полкта икән. Үзен күрмәдем күрүен, белгән кешеләр әйттеләр. Хозротада ездовой булып хезмәт итә икән.

— Китсәнә, безнең ветфельдшер Сәлимме? Кая соң, еракмы? Күрәсе иде бит, малай.

— Каядыр китеп барган. Тиз кайтмас диләр.

— Китсә, кайтыр әле. Безнең полкта дисең, алайса. Газзән генә аерылып калды.

Ул арада сафка тезелергә команда булды. Газинур белән Мисбах котелокларын тиз-тиз бушаттылар да, кашыкларын итек кунычына кыстырып, командир янына йөгерделәр. Пополнение булып килүчеләр ике йөздән артык иде.

Газинур белән Мисбах сафның урта бер жиренә туры килделәр. «Смирно» командасы бирелгәч, саф алдына бер төркем командирлар килеп туктады. Аннары «вольно» командасы булды. Командирларның берсе — уртачарак буйлы, калын иренле бер капитан:

— Пулеметчылар бармы? — дип сорады. Биш-алты кеше тавыш бирде. Аларны шунда ук аерып алдылар.

— Артиллеристлар? — дип сорады озын кара мыеклы икенче бер командир. Артиллеристлар унбишләп кеше иде. Берсе, бөтенләй артиллерист булмаса да, үзен артиллерист дип атады. Мисбах аны белә, ул аларның госпиталеннан иде. «Кара син аны, артиллерист дигән була, ә үзе мылтык та тота белми торгандыр әле», дип уйлады Мисбах һәм түземсезлек белән пехота командирының чыгуын көттө. «Пехота-матушкага теләүчеләр бармы?» — дисәләр, «мине языгыз, Мисбахетдин Билалетдиновны, аннары...» — дип чәчрәп әйтергә хәзерләнде.

Строй алдына күзләре уйнаклап торган, озын һәм сыгылма гәүдәле, кыска кара мыеклы өлкән лейтенант чыкты. Ул, нечкә иреннәре белән елмаеп, шаян тавышка:

— Я, бөркетләр, кайсыгыз разведчик булырга тели? —

дип сорады. Ул бүтәннәр кебек «фәләннәр бармы?» дип сорамады, ә «кемнәр разведчик булырга тели?» диде. Строй бер минутка тынып калды.

— Теләүчеләр юкмыни?— диде разведка командиры һәм тагын да көчлерәк елмайды. Газинур урыныннан кузгалып алды. Мисбах, бүтәннәргә сиздерми генә, аның жиң очыннан тартып куйды. «Моңысы иң хәтәре! Селкенми тор!» — дип пышылдады ул Газинурга.

Разведка командиры, солдатларның күзләренә карый-карый, сафның бер башыннан икенчесенә таба килә. Қайчакта ул берәрсе алдында туктый, бер-ике сүз әйтә, фамилиясен сорый һәм яңадан кузгалып китә.

Мисбах, тынын да алмыйча, бездән тизрәк үтеп китсен иде, дип көтеп торды. Ул арада разведка командиры саф уртасына житте. Шунда Мисбах өчен, аяз көндә күк күкрәгән шикелле, көтелмәгән бер хәл булып алды. Аның белән янәшә басып торган Газинур, урыныннан кузгалмыйча гына:

— Иптәш командир, безне, абый белән икебезне, разведкага языгыз,— диде.— Гафиятуллин Газинур, Билалетдинов Мисбахетдин.

Мисбах, авызын яртылаш ачып, шаккатып калды. Нидер әйтергә теләде, ләкин өянәге тоткан кебек, авызынан бер сүз дә чыгара алмады. Ә Газинурның күзләре ялтырый һәм командирга туры, кыю карыйлар иде.

Разведка командиры, күзләрен кыса төшеп, егеткә берәз текәлеп карап торды да:

— Ә син акфиннардан курыкмыйсыңмы?— дип сорады.

Газинур күңелле итеп җавап бирде:

— Ә нигә алардан куркырга, иптәш командир? Мунча пәриләре түгелләрдер бит. Аннары, разведчик күбрәк төнлә йөри. Қараңгыда, безнең күрше Исаково руслары әйтә, барлык мәчеләр дә соры була, ди.

— Молодец!— диде командир.— Молодец!

Гафиятуллин белән Билалетдиновны разведкага яздылар.

VIII

Газинурлар алгы кырыйга килгәннән соң, ун көнләп вакыт үтте. Безнең гаскәрләр контрһөжүмнән туктаганнар иде инде. Яңа солдатлар — алар разведкада бишәү

иде — отделениеләргә беркетелделәр. Газинур белән Мисбах үзләрен бер отделениегә куюны сорадылар. Взвод командиры аларны сержант Морозов отделениесенә билгеләде.

Яңа килүчеләрне баштарак аерым өйрәттеләр, килгән көннәре белән үк заданиегә алып бармадылар. Аларны төз атарга, граната ташларга, тимер чыбыклар кисәргә, пычрак жирдән түш белән шуышырга, суга керергә, карта һәм компас белән эш итәргә, дошманны күзәтергә, дошманга ничек якынлашырга, ничек һөжүм итәргә һәм соңыннан ничек кайтырга, йолдызларга, агач башларына яки агач төпләренә карап урманда йөри белергә, кул сугышына, пычак белән сугыша белергә, — кыскасы, разведчик өчен нәрсә кирәк булса, шуларның барысына да өйрәнергә мәжбүр иттеләр. Ләкин вакыт чамадан тыш кысыңкы булганга, аларны иртәдән кичкә, кичтән таңга кадәр йөгерттеләр. Арыган, пычранып һәм тирләп беткән иптәшләренә карап, Газинур еш кына:

— Ну, егетләр, госпитальдә жыйган майларыгыз эрими? — дип шаярта иде.

Жил өрөп торган утлы күмер кызганнан-кыза барган кебек, Газинур да кыенлыктар арта барган саен үзен көчлерәк һәм дәртлерәк сизә иде. Бу чамадан тыш авыр солдат хезмәтен дә ул, ничектер, жиңел итеп, уйнап-көлеп башкара иде. Моңарчы урманда эшләү, фин кампаниясе вакытында колакларын йомып утырмау, ниһаять, табигый зирәк акылы, кыю, батыр йөрәге, талымсыз холкы аңа бик нык ярдәм итте. Ул күңел төшенкелеген белмәде. Мисбах исә еш кына сыкрана һәм: «Ну, энекәш, башны харап иттең, ахрысы», — дип Газинурга үпкәсен белдерә иде. Мондый чакларда Газинур көлә һәм:

— Абый жаным, ялан-ялан майлы ботка булмый, егылмас борын елама әле. Моңысы аның сөте генә, каймагы соңыннан, — ди торган иде.

Мисбах кулын селти, тәмәке төпчеген иреннәре пешкәнче суыра һәм, урман чикләвегедәй күзләрен кысып, снаряд кыйпылчыклары сындыргалап бетергән нарат кәүсәләренә яки жәйрәп торган снаряд чокырларына карый да, башын чайкап, тирән үпкә белән әйтә:

— Ярар инде, хәерле булсын, Газинур. Карама көленә утырттын. Көтмәгән идем мондый эшеңне. Мин разведка кешесемени.

Разведвзвод берничә тапкыр заданиегә барып кайтты. Разведчиклар күбрәк төнлә китәләр дә, таң алдыннан арып-талып, пычракка буялып кайталар. Кайчакта алар шау-шулы, күңелле булалар, кайчакта чырайлары Карелия туфрагы төсле кара була: сөйләшмиләр, көлмиләр, тизрәк сәкегә менеп яталар, ләкин берсе дә йокламый, кулларын баш асларына куеп, караңгы түшәмгә карап, хәрәкәтсез яталар һәм үзләренә генә билгеле булган ниндидер уйларын уйлыйлар. Яңа килүчеләргә алар үлемне кичкән, ниндидер серле, аңлашылмый торган кешеләр булып күренәләр. Шулай да алар күбрәк шат, шаян кыяфәт белән кайтып керәләр һәм нигәдер кыен, куркыныч хәлләр турында түгел, ә разведкада булган төрле мәзәкләрне искә төшерәләр һәм бер-берсен аяусыз гына үртәп көләләр. Ә аннары... Аннары алар жырлый башлыйлар.

Газинур үз гомерендә шактый күп жырлар жырлаган һәм ишеткән кеше, әмма разведчиклар шикелле йөрәкләренә айкап, үзәкләренә өздәрәп жырлаганны моңарчы күргәнә дә, ишеткәнә дә юк иде. Жырны күбрәк сержант Морозов башлап жибәрә. Аның тавышы артык көчле дә түгел, ләкин аңарда урман шаулавы кебек ниндидер үзенә бертөрле моң бар.

Из-за гор, из-за высоких
Ввысь орел могучий взмыл...—

дип суза ул. Аның күкрәктән чыккан тавышын шунда ук уннарча кешеләрнең көчле хоры күтәрәп ала:

Не сдержать полет далекий,
Не сломить широких крыл.

Газинур бу жырны беренче тапкыр ишетә иде. Ләкин көйне бик тиз отып алып, иптәшләре артыннан жырға кушылды.

Все летим мы на вершины,
Солнце счастья льется в грудь...

Газинур сержант Морозовның парторг икәнлеген, Дон елгасы буенда туып үскәнлеген, ә аннары Ростов-Дон заводларының берсендә тимерче булып эшләгәнлеген, армиягә әле сугыш башланганчы ук алынганлыгын белә иде. Газинур абыйсы Мисбах белән «Красногвардеец»та, урман эчендәге «Йөрәк»тә жир сөргән һәм кызын муенына атландырып чәчәкләр жыйган чагында

Морозов инде илебез чиген бозып кERGән дошманнарға каршы сугыша башлаган булган. Бу хәл үзе генә дә Газинур каршында Морозовны бик югары күтәрде һәм ул кайчан да булса аның белән якыннан дуслашуына да ышана иде.

Кичә разведвзвод заданиедән үзенң тәҗрибәле ике разведчигын югалтып кайтты. Эшнң ничек булуы турында яңа солдатларға берәү дә сөйләмәде.

Разведчикларның ниндидер язылмаган законнары, традицияләре бар иде. Яңа килүчеләргә алар өстән, олылар балаларға караган кебек, берәз көлемсери төшеп карыйлар. Алар белән үзләренң шатлыкларын да, кайгыларын да бүлешмиләр, шул ук вакытта аларның үткән күзләре яңа килүчеләрне, рәт чыгармы болардан, юкмы дигән кебек, бертуктаусыз сыныйлар. Взводның составы һаман алмашынып тора: берәүләр яралана, икенчеләр үлеп кала, әмма аның традициясе үзгәрми. Бүген исән булган разведчикларның күбесе үз вакытында шушындый ук сынауларны башыннан кичергән. Яңа кешене разведчиклар үз семьяларына бары тик сугышта сыналганның соң гына кабул итәләр.

Газинур моны беренче көннән үк сизеп алды һәм сугышчан заданиегә үзен тизрәк алып баруларын үтенә башлады. Взвод командиры кече лейтенант Григорьян, кара бөдрә чәчле, тышкы кыяфәте белән дә, кызу холкы белән дә карчыгага охшаган әрмән егете аңа бары тик:

— Вакыты килеп җитмичә, күке дә кычкырмый. Ашыкма!— диде.

Ул Газинурга тагын нидер әйтергә җыенган иде дә, ашыгыч рәвештә полк штабына чакырдылар. Анда ул караңгы чырай белән китте. «Яраланучылар турында сорашып, майор теңкәгә тиячәк», дип уйлады ул һәм шул уй белән штаб начальнигы янына керде. Штаб начальнигы, инде чәченә чал төшә башлаган капитан, гүя аның өс-башын тикшергән кебек баштанаяк карап алды да:

— Хужа янына киттек!— диде.

«Хужа» — полк командиры, чандыр йөзле, озын буйлы майор Кремнев — Григорьянга кулын сузды һәм:

— Я, Арагац бөркетә, «Кыяр»да эшләр ничек? Финнарда нинди яңалык?— диде.

Кайчандыр янып торган, ләкин соңыннан сүнгән Арагац тавы Григорьянның туган җире, ә «Кыяр» — Масель-

ская янында дошман урнашкан иң югары биеклекнен солдатлар телендәге исеме иде. Кыяр кебек озынча булганлыгы өчен аңа шул исемне биргәннәр. Бу биеклектән безнең позицияләр ап-ачык күренеп тора. Аны алу өчен полк батальоннары бик озак сугыштылар. Бер тапкыр алганнар да иде. Ләкин финнар, көчләрән туплап өлгереп, безнекеләрне яңадан бәрәп чыгардылар. Шулай да командование полк позицияләре «өстендә» финнарның «кунаклап утыруы» белән һич тә килешә алмый иде.

— Менә нәрсә, Григорьян,— диде майор Кремнев разведчикның докладын тыңлагач,— син миңа бу каһәр суккан «Кыяр»дан теләсә ничек булса да «тел» алып кайт. Аңлайсыңмы, теләсә ничек булса да! Мин ул Мономах бүреген баш түбәмдә артык йөртә алмыйм. Аңлашыламы?

Кызу табигатьле, көчен кая куярга белми торган Григорьян үз взводына күтәренке күңел белән кайтты.

— Әй, Арагац бөркетләре!— дип кычкырды ул үзенен разведчикларына.— Житәр, түшәмгә карап, күз нурларыгызны бетермәгез. Безнең урамда да бәйрәм булыр. Сержант Морозовны минем янга, ә калганнарга —эзерләнәргә!

Разведчиклар өермәдәй сикереп тордылар. Кая китте аларның сүрәнлекләре, кая китте аларның ару-талулары!

Кече лейтенант, үз землянкасына кайтып, разведка планын төзөргә кереште. Дөрөсрәге, аның планы башында күптән төзелгән иде. Хәзер аны кәгазьгә генә төшерәсе бар иде.

Ишек шакидылар.

— Да, да!— диде Григорьян, картадан башын күтәрмичә.

Тәбәнәк буйлы, киң жилкәле, саргылт кашлы, соры жүзле, кыска сары мыеклы, зур куллы, өстенә сырма кигән, билен каеш белән буган, бер ягына пистолет кабурасы, икенче ягына фин хәнжәре таккан, бүреген кыңгыр салып кигән сержант Морозов килеп керде.

Григорьян аны үз янына чакырды һәм, һичбер кереш ясап тормастан:

— Яңалардан кемнәрне алырга мөмкин?— дип со-рады.

Сержант Морозовның да жавабы, күрәсен, эзер иде:

— Гафиятуллин белән Билалетдиновны,— диде.

Григорьян кара күзләрен уйнатып куйды.

— Син моны уйлап әйтәсеңме? Гафиятуллин янагына дежурдан кайтты түгелме?

— Так точно,— диде сержант Морозов.— Ләкин разведчикка батальонда дежурить итү — ул бер көнлек ял йортына барып кайту дигән сүз.

Григорьян урыныннан торды. Ул озын һәм зифа буйлы иде. Аның сүзе, хәрәкәте, карашы, бую-сыны, ни өчендер, бу кешене чакма ташка охшаттыралар. Гүя аңа кагылып кара, бөтен жиреннән очкыннар чәчрәр. Авыррак сөякле сержант Морозов янында аның бу сыйфатлары күзгә аеруча нык бәрелә иде.

— Ял йорты?— дип кайтарып сорады ул тиз генә.— Андый сүзләргә оныт син хәзер, сержант! Барлык дошманнарны кырып бетермичә, безгә ял юк.

— Ә кырып бетергәч?— дип сорады сержант, көлемсерәп.

— Аннары иң яхшы санаторийларда ял итәрбез. Мин сезне барыгызны да Арагацка алып барырмын, Севан күленә ала балыклар тотарга менәрбез.

Сержант яңадан көлемсерәп куйды. Григорьяннан исә очкыннар чәчрәп киткәндәй булды.

— Нәрсә башыңны чайкыйсың? Әллә шулай булмас дисеңме?

— Сугыштан соң да безнең эшебез күп булачак,— диде Морозов сабыр гына.

Григорьян үзенең ярдәмчесенә туры итеп карап алды.

— Синен йөрәген, сержант, Севан суынан да салкынырак, ахрысы. Хыялланырга яратмыйсың. Житәр, эшкә якынрак килик. Аларның кайсын «тел» алу группасына билгелибез?

Сержант, бу сорауларга алдан хәзерләнгән кебек, икеләнмичә җавап бирде:

— Минемчә, Гафиятуллинны. Ул житезрәк тә, кыюрак та күренә. Билалетдиновны — каплау группасына.

Григорьян белән Морозов бу сүзләргә сөйләп утырган вакытта, Газинур, котелогын тезләре өстенә куеп, кайнар шулпа ашый һәм, кайсы кырынып, кайсы коралын чистартып торган разведчикларга Хужа Насретдинның кога төшкән айны ничек итеп яңадан күккә мендереп куюы

турында сөйли иде. Мисбах аның янында, сәке кырыенда утыра һәм шуышып йөргәндә өзелеп төшкән төймәсен тага.

Сержант Морозов килеп керде һәм, ишек төбендә туктап:

— Гафиятуллин, Билалетдинов, взвод командирына, — дип кычкырды.

Газинур ашап бетермәгән шулпасы белән котелогын тимер мич өстенә куйды да гимнастеркасын төзәткәләп алды. «Әллә...» дип уйлады ул һәм йөрәге ешрак тибәргә тотынды.

Тышка чыгып, землянка яныннан берәз киткәч, Мисбах Газинурны жиңеннән тартып туктатты.

— Газинур, — диде ул экрен генә һәм тирә-ягына каранып алды. — Әллә безне дә тегендә алып баралармы? Иптәшләр баядан бирле хәзерләнәләр.

Газинур бер карашта Мисбахны баштанаяк күздән кичерде:

— Безнең кай жиребез башкалардан ким соң, абый? Монда безне көненә өч тапкыр шулпа белән ботка ашап, землянка саклап ятарга китермәгәннәрдер.

Ботаклары жиргә таба тартылып торган карасу чыршыларның түбәләренә тияр-тимәс кенә булып көзгә авыр болытлар агыла. Тышта жылы, тын һәм берәз бөркү.

— Анысы дәрәс тә... — диде Мисбах, шул карасу яшел чыршылар өстеннән күзен йөртеп, — өйрәнүләр азрак булды менә.

— Кайгырма, абый, сугыша-сугыша өйрәнәбез. Хужа Насретдин гына бит суга керми йөзәргә өйрәнмәкче булган.

Алар, взвод командиры землянкасының ишеген кагып, керергә рөхсәт сорадылар. Эчкә кергәч, смирно бастылар — Газинур берәз алдарак, Мисбах аның жилкәсе ышыгындарак иде.

Григорьян урыныннан торды да карчыганыкы төсле үткен күзләре белән егетләргә баштанаяк үлчәп алды, аннары аларга якын ук килеп, йөзләренә текәлде. Яңа разведчикларны беренче тапкыр сугышчан заданигә алып барганда, ул һәрвакыт шулай итә торган иде. Кайчакта яңа солдатка шулай карап тора-тора да, берни аңлатмыйча: «Барыгыз, кайтыгыз!» — дип борып та жибәрә иде. Моңы ул күңеле шикләнгән чакларда шулай эшли торган иде. Ләкин Газинурның зур кара күзләре аңа кыю карый.

лар, инбашларын арткарак кьергән, күкрәге алга чыгып тора. Мисбахның урман чикләвегедәй коңгырт күзләре дә алдашмыйлар шикелле. Тик кулларының салынып торулары гына Григорьянга бераз ошап бетмәде. Шулай да ул аны кире борып жибәрмәде.

— Мин сезне разведкага билгеләдем,— диде ул үзенен әрмән акценты белән.— «Тел» алырга барабыз. Гафиятуллин, сез «тел»не алу группасында, Билалетдинов — каплау группасында. Аңлашылдымы?

— Так точно,— диде Газинур.

Бераз соңгарак калып Мисбах та шуны кабатлады.

— Сез беренче тапкыр заданиегә барасыз,— диде Григорьян.— Мин сезгә разведчикның төп законын әйтим: кыю, тапкыр, житез булыгыз. Куелган бурычны үтәмик кайтмаска. Сугышта иптәшенең турында онытмаска, һәрвакыт аңа ярдәмгә килергә. Менә шул. Мин сезгә ышанам. Ләкин ул ышанычны сугышта акларга кирәк. Ә заданиең планы турында, бераз соңрак, барыгызны да бергә жыеп сөйләрмен...

Григорьян, каядыр бик ашыккансыман, ишекләр-түрләр бер әйләнде дә янадан сугышчылар алдына килеп басты:

— Сержант Морозов миңа, сез бертуганнар, диде. Нигә сезнең фамилияләрегез ике төрле?

Газинур кыска гына аңлатып бирде.

— Шулаймыни!— диде Григорьян. Аның кара күзләрендә очкын ялтырады.— Минем дә бер карында ятмаган, ләкин бик яраткан абыем бар. Үги әниңең улы. Тик без икебез ике жирдә сугышабыз — абый Кара дингездә, ә мин менә Карелия сазларында.

Взвод командирының көтмәгәндә әйтелгән бу сүзләре Газинур белән Мисбахка көчле тәэсир итте. Алар анын яныннан күтәренке күңел белән чыктылар.

Болытлар бераз тарала төшкән. Алар арасыннан кояш күренә. Ул инде шактый түбәнәйгән. Жәй көне күктән һич тә китәргә теләмәгән кояш хәзер, салкынга түзә алмаган кебек, тизрәк төнгә бишегенә ятарга ашыга иде.

Алгы кырыйда гадәттәге атышлар бара. Бер як та артык кызмый. Финнар, гомумән, соңгы вакытта нигәдер артык «юашланып» киттеләр. Ни өчен? Хикмәт нәрсәдә? Бу сорауларны өлкән командирлар да, гади сугышчылар да үз-үзләренә бирәләр һәм җавап эзлиләр иде. Алынасы «тел» энә шул сорауга да җавап бирергә тиеш иде.

Разведкага хәзерлек эшләре беткәндә, караңгы төшөп килә иде инде. Өсләренә сырмалар гына кигән унбиш разведчик сафка тезелеп басып торалар. Уң флангта сержант Морозов. Кече лейтенант Григорьян сафка соңгы тапкыр күз йөрттә дә команда бирде. Разведчиклар, киек жазлар кебек бер-бер артлы тезелеп, кузгалып киттеләр.

Алгы кырыйда, пехотачыларның траншеяларынан финнар ягына карап тордылар. «Қыяр» караңгыда кара болыт кебек кенә күренә. Финнарның позицияләре тимер юл дамбасының аргы ягында. Аннан ара-тирә автоматлардан аталар, ак ракеталар чөяләр.

Бер читтәрәк Григорьян пехота командиры белән сөйләшә. Пехота командирының тавышы Газинурга таныш кебек тоела. Кайдадыр бер ишеткән иде кебек ул бу тавышны. Ул аны күрер өчен башын да сузды, ләкин караңгыда берни күрә алмады. Ул арада саперлар килде.

— Я, Арагац бөркетләре,— диде Григорьян үзенен разведчикларына,— киттек.

Разведчиклар траншеялардан чыга башладылар. Саперлар алдан китте. Алар разведчикларны мина кыры аркылы чыгарып жибәрделәр. Мина кырын үткәч, разведчиклар туп-туры тимер юл дамбасына юл алды. Тимер юл кырыена житкәч, жиргә ятып, тыңлап тордылар. Аларны болытлар арасыннан чыккан ай борчыды. Разведчикларның кайсыдыр аңа хәтта йодрыгы белән янап та алды.

Байтак вакыт дамба кырые буйлап бардылар. Аннары сукмак сулга борылды, тимер юл унда калды.

Кинәт финнар минометлардан ут ачты. Разведчиклар йөгәрә башладылар. Беренче тапкыр ут астына эләккән Мисбах аптырап калды. Ул иелеп йөгерергә кирәкләген белсә дә, уклау йоткан кебек, туп-туры йөгәрә иде. Кемдер аның аркасына төрттә һәм ул иелеп йөгәрә башлады.

Миномет уты астыннан чыкканнан соң, Григорьян разведчикларны туктатты. Финнар хәзер икенче жиргә аталар иде. Димәк, белеп түгел, ә ул-бу юкмы дип шикләнеп кенә аталар. Әйдә, атсыннар! Шау-шу вакытында баруы жайлырак.

Өч-дүрт метр киңлегендәге елга янына килеп чыктылар. Кемнәрдер елга аркылы ике рельс салган. Развед-

чиклар шлу тимер басма турысында, куаклар арасына ятып, озак кына күзәтеп тордылар. Аннары бер разведчик басма аркылы чыгып китте дә, тавыш-тынсыз гына барып, аргы яктагы куаклар арасына ятты. Яңадан хәрәкәт бетте. Яңадан тынлык. Тик жилнең әкрән генә сызгыруы ишетелә дә, кайдадыр еракта фин часовое автоматтан атып куя. Миномет уты күптән инде тынды. Жиргә яткан разведчикларга караңгы «Қыяр» күренә. Ул аларның өстендә асылынып торган шикелле. «Әллә шул тау башына менеп «тел» алыргамы?» дип уйлады Мисбах, борчылып. Ләкин алгы кырыйдагы траншеялардан чыгып киткәннән соң, шулкадәр озак вакыт иркен йөрергә мөмкин булуы аны беркадәр тынычландырды. Чөнки алгы кырыйны ул бөтенләй башкача күз алдына китерә иде: окоптан башыңны суздыңмы — беттең!

Пышылдап кына әйтелгән команда ишетелде. Разведчиклар бер-бер артлы елга аръягына чыга башладылар. Авыррак сөякле Мисбах басма аркылы чыкканда суга егылып төшә язды. Ярый әле арттан килүче сержант Морозовның көчле куллары аны вакытында тотып калдылар.

Менә алар яңадан кара урман эченнән сак кына баралар. Финнарга кадәр дүрт йөз-биш йөз метрдан да артык түгел, дип кисәттеләр. Бу битараф жирдә аларның засадалары булуы мөмкин. Григорьян разведчикларга ике күзләрен дүрт итеп карап барырга кушты.

Унбиш-егерме минуттан алар ярым жимерек һәм бупбуш землянка янында тупландылар. Биредә Григорьян разведчикларга берәз көтәргә кушты. Финнар якын, ләкин операцияне башлап жибәрергә иртәрәк әле. Төн уртасын көтәргә кирәк. Бу вакытта аларның күбесе йоклый.

Юлда килгәндә эссе иде, тик тора башлагач салкынайтты.

Газинур белән Мисбах землянка кырыенда жиргә чүгәләп утыралар иде.

— Нигәдер эчем бик поша,— дип пышылдады Мисбах.

— Борчылма, абый,— диде Газинур, йомшак кына.— Без үзебез генә түгел, иптәшләр белән бергә ич.

Григорьян белән Морозов якыннан караганда тагында биегрәк күренгән, өстендә агачлар үсеп торган караңгы «Қыяр»га таба киттеләр. Берәздән алар әйләнеп тә

кайттылар. Аннары Григорьян хэрэкэт итэ башларга бое-
рык бирде.

Иң алдан Григорьян белән биш кеше китте. Аннары тагын биш кеше. Алар белән бергә Газинур да китте. Киткән чакта Мисбахның кулын кысты. Иң арттан Мисбахлар группасы кузгалды. Бу группаны сержант Морозов алып барды.

Айны болытлар каплады. Дөм-караңгы. Шулай да түбәннән караганда, күк яктысында биеклекнең түбә сызыгын шактый ачык күрергә мөмкин. «Биек икән, кәһәр! Өскә аварга тора»,— дип, тагын бер тапкыр уйлап алды Мисбах.

Биеклек итәгендә финнар агачларны кисеп, бер-берсе өстенә аударып, кеше үтә алмаслык завал ясаганнар. Шул завал янында сержант Морозов каплау группасын туктатты.

— Минем кулым турысына кара,— диде ул, һәр сугышчының колагына пышылдап,— энә завал арасыннан тар гына сукмак сузыла, күрәсеңме? Финнар сукмагы. Нык күзәтегез. Безнекеләр сулданрак барачаклар.

Кайдадыр, югарыда финнарның мыдыр-мыдыр сөйләшүләре ишетелә. Мисбахның йөрәге сикереп-сикереп кага. Ни әйтсәң дә, бу аның беренче разведкасы, беренче тапкыр дошманга шулай якын килүе. Ул тирә-ягына каранып ала, Газинур күренми. Әллә кереп тә киттеләрме икән?

Финнар нидер сизенделәр булса кирәк, һавага ракета чөйделәр. Аның яктысында бөтен биеклек күренде: завал шактый киң икән, завал артында чәнечкеле тимер чыбыклар...

Мисбах карап та бетерә алмады, әллә ничә жирдән пулеметлар ата башлады. Яктырткыч пулялар өере Мисбахның баш очыннан гына выжлап узды. Шунан артыннан ук миналар төшөп ярыла башлады. Кинәт Мисбахның аякларына тимер таяк белән китереп суккандай булды. Ул «эх» итеп куйды һәм, ихтыярсыздан кычкырып жибәرمәс өчен, иренен тешләп, башын күтәрде. Коточкыч әрнүдән аның күзләре атылып чыгардай булганнар иде.

Болытлар арасыннан ай күренде. Тирә-як яп-якты булып китте. Сулдарак кемнәрдер завал эченә кереп бара иде. Мисбах алар арасында Газинурны шәйләде һәм, үзе

дә сизмәстән, кул изәде. Янәсе, монда кил, мин яраландым. Газинур аның кул изәвен күрдеме, юкмы — туктамады, иптәшләре артыннан йөгереп китте.

Мисбахның тыны кысылды. Ул, Газинур аның янына килер һәм, яраларын бәйләп, үз ягыбызга алып китәр, дип көткән иде. Ә ул...

Финнар һаман аталар иде. Мисбах тирә-якта нәрсәләр барганын начар аңлый башлады. Ул кулын сузып әледән-әле аякларын капшап ала: итек эчләре лачма кан!

Аның янына бер разведчик шуышып килде.

— Кай жирең? — дип сорады ул пышылдап кына.

— Аякларым, иптәш Антонов. Ай, каты авырта.

— Сержант миңа сине алып чыгарга кушты. Аларның теге ягына шуышырга кирәк. Анда яраларны бәйләрмен.

Ул күнегелгән бер хәрәкәт белән Мисбахны аркасына салды да шуыша да башлады. Утыз-кырык адымнар киттеләр. Кинәт аларның баш өстендә пулялар сызгырырга тотынды. Ул да булмады, Мисбах Антоновның жиргә сыенып тын калуын сизде.

— Иптәш Антонов, иптәш Антонов, — дип пышылдады ул, борчылып.

Антонов җавап бирмәде. Ул үлгән иде.

Мисбах бөтенләй аптырап калды, йөрәге ярылырдай типте. Куркудан һәм әрнүдән зур булып ачылган күзләре белән тирә-ягына каранды — беркем дә юк! Тагын бер тапкыр Антоновны жылкәсеннән селкеп карады. Башын капшады — жылы кан. «Минем аркамда харап булды», — дип уйлады Мисбах коты чыгып.

Бераздан Мисбах Антоновның гәүдәсен сержант кушкан якка таба сөйрәргә маташа башлады, — ул сержант Морозовның ярдәмгә киләсенә ышана иде, — ләкин булдыра алмады. Шуннан соң Мисбах иптәшенең автоматын алып, үз муенына такты. Бик зур кыенлык белән генә аны аркасына этте һәм канлы аякларын өстерәп, Морозовлар калган якка таба шуышырга тотынды. Бераз шуышкач, аның хәле бетте. Ул йөзтүбән капланды. Күзләреннән яшьләр бәрәп чыкты. Башын күтәрде. Тыңлап торды. Берәү дә атмый. Газинурлар кайда? Нишләделәр? «Тел» ала алдылармы? Кем аны килеп коткарыр? Бу сораулар берсе артыннан берсе өеләп киләләр һәм Мисбах аларга берничек тә җавап таба алмый иде.

Күпмедер вакыттан соң, йөзтүбән яткан Мисбахнын колагына аяк тавышлары ишетелгәндәй булды. Ул башын күтәрде һәм якыннан гына кемнәрнендер йөгереп үтеп киткәннәрен күрде. Шул ук вакытта янадан финнар ата башлады, аларга каршы аткан автомат чиратлары да ишетелде. Сержант Морозов группасы эзәрлекләп килүче финнарга каршы сугыш башлады, ахрысы.

Граната шартлаулары яңгырады. «Эшләр гранатага ук барып житте инде...» дип тагын да катырак борчылды Мисбах. Шунда ул, яралы булса да, иптәшләрен ташлап китәргә хакы юклыгын, әгәр дә ташлап китсә, намусына гомер буге юып ала алмаслык тап төшерүен бик яхшы аңлады. Ул, терсәкләренә таянып, иренен тешләп, янадан шуыша башлады. Кинәт якында гына финча сөйләшкән тавышлар ишетелде. Мисбах башын күтәрәп карауга, үзеннән унбиш-егерме адымда, агачлар арасында ике финны күрде. Берсенен кулында кул пулеметы. «Морозовның тылына төшмәкчеләр...» дип уйлап алды Мисбах һәм, автоматын финнарга төзәп, атып жибәрде. Финнар икесе дә жиргә ауды.

Шуның артыннан ук урманда өч тапкыр сызгырып жибәрделәр. Бу — каплау группасына чигенә башлау турында шартлы сигнал иде. Димәк, «тел» алу группасы финнар оясыннан чыккан инде.

Атышлар икенче якка авыша башлады. Аннары бөтенләй тынды. Бу хәл Мисбахны шатландырды да, шомландырды да: ялгышып, бөтенләй башка якка шуышмаганмы соң ул? Йолдызларга карый — йолдызларны болыт каплаган, айга карый — кирәк чакта ул да күренми. Ә урмандагы агач башлары — түп-түгәрәк.

Мисбах алан кырыена шуышып килде. Каплау группасыннан берәү дә аны куып житмәде. Әллә тавыш салыргамы? Юк, тавышны финнар тизрәк ишетәчәкләр. Алар кулына эләккәнче, шушында үлү артыграк.

Бераз гына яктыра башлады. Хәзер инде берәү дә Мисбахны коткарырга килә алмас. Көндөз монда йөрергә мөмкин түгел. Ә киләсе төнгә чаклы ул үзе түзә алмаячак. Мисбахның күз алдына ерак «Красногвардеец», хатыны, балалары, карт әтисе белән әнисе, аларны озата чыккан колхоздашлары килеп басты. Берәү дә Мисбахның хәлен белми бит. Башлар исән булса, кайтырбыз, диде ул киткән чакта. Менә ул солдат башлары кайларда ята.

Мисбахның күнелендә Газинурга карата авыр рәнжү, үпкә ташый башлады. Энекәш! Абыйсының яраланганын белде, э туктап ярдәм итмәде. Ташлап китте! Ташлап!

Ул үзе яраланганнан соң хәлләр никадәр чуалып китүен белми иде. Сержант Морозов, яралы Билалетдиновның дошман кулына элэгүеннән куркып, Антоновка аны алдан билгеләнгән юнәлеш белән алып чыгарга кушты. Ул тәжрибәле разведчикка тулысынча ышанды. Автомат тавышын ишеткәч, Морозов Антонов ата дип уйлады һәм эченнән хәтта мактап та куйды. Аннары ул үзе яраланды. Исән разведчиклар аны күтәрәп алып чыкмакчы булдылар, ләкин Морозов риза булмады: ул чагында финнар аларны бик тиз куып житәчәкләр. Ул ике разведчикка, дошманны алдап, атыша-атыша икенче юнәлештә чигенергә кушты. Үзе элек билгеләнгән маршрут белән шуышырга булды. Аның көче бар иде әле. Әгәр финнар белән очрашырга туры килсә, тереләй бирелмәячәк...

Антоновның үле гәүдәсен күргәч, Морозовның йөрәге жу итеп китте. Билалетдинов дошман кулына эләктеме әллә?! Ләкин алга таба берәз шуышкач, Билалетдиновны да күрде. Шуннан, маңгай тирен кул аркасы белән сыпырып, жиңел сулап куйды.

— Билалетдинов, бу синме?— диде ул.— Бөтенләй яктыртканчы аланның теге ягына чыгып яшеренергә кирәк. Аланны финнар һәрвакыт ут астында тотат.

— Бүтәннәр кайда?— дип сорады Мисбах.

— Русаков белән Понамаренко, дошманны үз артларынан ияртеп, икенче якка алып киттеләр. Әгәр алар шулай итмәгән булсалар, безне күптән куып житкән булырлар иде.

Ихтыяр көче йомшарып киткән Мисбахка пышылдап әйтелгән бу сүзләр бик көчле тәэсир итте. Күзләренә яшь килде.

— Хәлең ничек?

— Начар, иптәш сержант... Мин инде беттем, дип уйлаган идем.

Морозовның башы һәм аягы яраланган. Иртәнге яшкелт рәшәдә Мисбах аның канга буялган һәм бик нык суырылган йөзен күрде.

— Алай уйларга иртәрәк әле,— диде сержант.— Әйдә, мин сине аргы якка чыгарып куйыйм. Аннары Антоновны килеп алырмын.

— Сез үзегез дә яралы ич...

— Күп сөйләшмә!

Ул Билалетдиновны аркасына салды да көч-хәл белән генә шуышып китте. Мисбахның яралы аяклары жирдән сөйрәлде һәм ул, кычкырып жибәрмәс өчен, иреннәрен тешләде. Шул ук вакытта, көченнән килгән хәтле, куллары белән сержантка булышты.

Аланны чыгып, Мисбахетдинны куе куаклар арасына яшергәч, сержант Морозов Антоновның мәетен алырга дип китте һәм яңадан әйләнеп кайтмады. Финнар аланга минометтан ут ачтылар. Сержант, күрәсен, шунда һәлак булды.

Мисбах аны бик озак көтте. Аның киеме тәмам чыланган иде. Ул туңа башлады. Тешләре шакылдарга тотындылар. Ул яңадан тирән үпкә белән Газинурны исенә төшерде. Русаковлар, аны коткарыр өчен, дошманны икенче якка алып киттеләр. Антонов белән сержант Морозов аны коткарып, үзләре һәлак булды. Әгәр алар булмаса, Мисбах хәзер шушы ышык урында ятар идеме?.. Менә бит бөтенләй ят кешеләр Мисбаха гомер буге онытмаслык яхшылыктар эшләделәр, ә энекәше, ичмасам, янына да туктамады!

Биредә күпме ятканлыгын Мисбах белми иде, ләкин аңа ул менә шушы куаклар арасында мәңге ята кебек тоела. Аннары саташа башлады, ахрысы, «Кыяр», юк, «Кыяр» түгел, ә әкияттәге Каф тавы урыныннан кубып аны куа килә, имеш. Мисбах коты очып кычкырып жибәрде.

Бу тавышны бер төркем сугышчылар белән бергә яралыларны эзләп килүче Газинур ишетте. Ул туктады, сагаеп тыңлап торды, аннары куаклар арасына ташланды. Анда ул чалкан яткан Мисбахны күрде һәм йөгереп килеп, аның янына тезләнде.

— Абый, абый,— диде ул, пышылдап кына.

— Газинур...— дип дәште Мисбах һәм, саташаммы әллә дип уйлап, яңадан күзләрен йомды.

— Абый!..

Газинур, Мисбахның хәлсез гәүдәсен күтәреп, башын тезе өстенә куйды.

— Абый!..

Мисбах аңа килде, бик озак Газинурга карап торды. Аннары агарган иреннәрен чак кыймылдатып:

— Бу синме, Газинур?— дип сорады.

— Мин, абый, мин.

Мисбах елап жибәрде. Аннары яшь аралаш:

— Сержант... шунда... Аны коткарыгыз...— диде.

Мисбах яңадан һушыннан язды һәм шуннан соң нәрсә булганлыгы турында һични белми иде. Ул һушына килгәндә, Газинур аны ике тәгәрмәчле арбага салып, урман буйлап алып бара иде.

— Мин кайда?—дип сорады Мисбах.

Газинур, бер кулы белән арбага тотынган килеш, аңа иелде:

— Син үз ягыбызда инде, абый. Хәзер машинага салып медсанбатка озатабыз.

Машина куге агачлар арасында көтеп тора иде. Санитарлар алданрак килгән икенче бер арбадан кемнедер күтәрәп алып машинага кертәләр.

Газинур атын туктатты һәм абыйсы янына килеп басты.

— Хуш, абый,— диде ул, күз яшьләрен сөртеп.— Инде синең урыныңа да мин калдым. Икебез өчен дә сугышчакмын. Аккан каныңны жирдә калдырмам, абый.

— Сержант Морозовны таптыгызмы, Газинур?

— Таптык. Эңә аны да машинага салалар.

— Ә «тел»?

— Алдык. Үзем беренче булып сыртына атландым. «Эһ» дияргә дә өлгөрмәде... Командир рәхмәт тә әйтте. Абый... мин сержант белән сабуллашыйм әле.

Газинур Морозов янына йөгәрде. Аны, арбадан төшөрәп, машина янына алып килгәннәр. Ул носилкада ята, күзләре йомык, зур куллары, хәлсезләнеп, гәүдәсе буена сузылганнар.

Газинур, аның шул зур кулына жинелчә кагылып:

— Хуш, иптәш сержант,— диде.— Тизрәк терел.

Морозов эндәшмәде, күзен дә ачмады. Ул арада санитарлар Мисбахны да алып килделәр. Газинур яралыларны машина эченә кертәп куярга булыша башлады. Аннары соңгы тапкыр абыйсы белән сабуллашты.

— Хуш, абый, тизрәк терел,— диде ул һәм Мисбахның кайнар маңгаеннан үпте.

— Хуш, Газинур, хуш, жаным...башыңны сакла...

Машина, юл сикәлтәләрендә чайкала-чайкала, кузгалып китте. Менә ул ераклаша, менә ул борылышта күздән.

дә югалды. Ә Газинур һаман да баскан урыннан кузгала алмый тора. Аның күңелендә шундый бер тойгы: әйтерсең, машина Мисбах белән Морозовны гына түгел, Газинурның йөрәген дә суырып алып китте.

Газинур башын күтәрә, күктә авыр соры болытлар агыла. Ара-тирә яңгыр катыш кар бөртекләре оча һәм йөз еллык наратлар, үч алырга чакыргандай, ачулы шаулылар.

Х

Вакытның чабып баруын бернәрсә дә туктата алмый. Гүя кичә генә әле Газинурның башы өстендә Карелиянен урманнары шаулый иде, гүя кичә генә әле ул тирән кайгыга чумып, Мисбах белән Морозовны салган машинаны озатып тора иде. Ә аннан бирле ике ел вакыт узган инде! Житмәсә нинди еллар әле!

Кремневның полкы әле жирле сугышлар алып барды, әле оборонада утырды, әле аны тылга ялга чыгардылар. Берничә тапкыр дивизия бөтен составы белән яңа урынга күченде, аннары аны эшелоннарга төяделәр дә каядыр көньяк-көнчыгышка таба алып киттеләр.

— Кая алып баралар?— дип сорадылар солдатлар.— Сталинградкамы?

Барысының да хәлиткеч сугыш төенләнгән жиргә — Сталинградка элэгәсе килә иде. Ләкин аларны Сталинградтан еракта, Калинин өлкәсенең тәмам ватылып беткән кечкенә бер станциясендә вагоннардан төшерделәр. Бу — Төнъяк-Көнбатыш фронт иде. Эшелоннардан төшүгә дивизия сугыша да башлады. Гитлерчылар чигенәләр иде. Юл буйларында жимертелгән яки качып барганда ташлап калдырылган исәпсез-хисапсыз машиналар, туплар, хәрби жиһазлар аунап ята.

Сугышчылар көн-төн бардылар. Бары тик кыска ял вакытларында гына, Газинур кайда булса юл кырыенда утырып, фронт газетасына күз төшерергә вакыт таба иде. Совинформбюро сводкасы өстеннән күзләрен тиз-тиз йөгертөп, шатлыгын яшерә алмыйча:

— «Киев юнәлешендә... Запорожье һәм Мелитополь юнәлешләрендә... Павлоград юнәлешендә... Брянск юнәлешендә... Харьковтан көньяк-көнбатыштарак... Прилуки юнәлешендә... Рославль юнәлешендә...», — дип укый иде ул.

Көн саен яңадан-яңа юнәлешләр турында хәбәр итеп торалар. Совет Армиясе аерым участокларда гына түгел, бик зур совет-герман фронтының буеннан-буена диярлек һөжүм итә.

— Менә кайда ул безнең көч!— дип сөйли иде Газинур үзенең иптәшләренә.— Сталинград белән Курскидан соң гитлерчылар кая карарга да белмиләр. Сүнде аларнын шәмнәре! Ә безнең көчебез көн саен арта. Вакыт та безнең файдага эшли. Без үзебез дә кырык беренче елдагылар түгел!

Бу ике ел эчендә Газинур үзенең полкташ иптәшләре белән бергә, автоматын күкрәгенә асып, солдат бүреген егетләрчә кыңгыр салып, шинель чабуларын бил каешына кыстырып, очсыз-кырыйсыз фронт юлларыннан күпме атлады! Ул үзе кебек чая иптәшләре белән яна торган авылларга бәрәп керде, шәһәр урамнарында сугышты. Көзгә һәм язгы жыллар аның йөгәргән чакта канатлар кебек жилпенгән плащ-палаткасын артка каерды, жәйге эссе кояш аның йөзөн кара-көрән төскә кертте, пилоткасын, тир тозыннан чыланып беткән гимнастеркасын ундырды. Салкын окопларда, ачык кырларда, яңгырда, буранда кунган, муеныннан суга кереп, елгалар, сазлар кичкән, елгыр чаңгыларда йөргән вакытлары да, карга күмелеп йоклаган чаклары да күп булды аның. Яраланып кар өстенә дә егылды, артыннан канлы эз калдырып, камышлар арасыннан шуышырга туры килгән көннәре дә бар иде. Госпитальдәге сөйкемле сестраларның йомшак кулларын да күрде, операция газәпләрен да, сәламәтләнү шатлыгын да кичерде. Ниләр, ниләр генә үтмәде Газинур солдат башыннан! Тик бер генә үкенече булды аның, госпитальдән соң яңадан фронтка кайткач, разведкага элгә алмады. Госпитальдә аның уң аягының мина өзгәлгән бармакларын кисеп ташладылар. Хәзер ул, әүвәлге кебек, кыр кәжәседәй, житез йөгәрә алмый иде инде. Шуннан ул пулеметчы булып китте. Хәзер ул, станоклы пулеметның сырлы көпшәсеннән сыйпап еш кына:

— Максимка нәкъ минем хатыным төсле хәтәр: бер башласа, берәүне дә якын китерми,— дия торган иде. Моңысы, әлбәттә, Газинурның гадәттәге шаяруы иде. Ләкин бу беркатлы шаяру астында гаять зур бернәрсә ята иде: ул үзен кайчандыр Гали абый сөйләгән аяксыз пулеметчыга, Лениннан килгән һәм куркынычлы фронт

көннәрендә дә Газинурның күңеленнән чыкмый торган батыр матроска якынайган, хәтта алар белән бер үк сафта тора кебек хис итте һәм бу хәл авыр минутларда аңа яңа көч, яңа дәрт бирә иде.

Ә кыен чаклар бу ике ел эчендә аз булмады. Ул чигенүнең газаплы көннәрен дә, яңа торган авылларны һәм шәһәрләрне дә, юл чатында моңаеп басып калган карт-корыларны да, елап калган бала-чагаларны да байтак күрде. Бик күп якин дусларын югалтты, кайберләрен ул үз кулы белән жирләде, кайберләренен сөякләрен дә таба алмады, кайберләреннән вакытлыча аерылды. Күпләре белән яңадан очрашты. Карелия фронтында беренче тапкыр разведкага барган чагында алгы кырый траншеясында төнлә ишетелеп калган танышсыман тавыш чыннан да таныш булып чыкты. Күп тә үтмәде, шул ук траншеяда, бу юлы инде көндөз, Газинур Володя Бушуев белән очрашты. Ә бер елдан соң, дивизия медсанбатына Екатерина Павловна күчеп килде. Газинурның абыйсын үлемнән коткарган кыска сары мыеклы Морозов, госпитальдә дэваланганнан соң, яңадан полкка кайтты һәм хәзер Газинур белән бергә, бер пульротада хезмәт итә иде. Иске командиры Арагац бөркетә өлкән лейтенант Григорьян белән Газинур шулай ук еш очраша иде. Ул һаман дошманның алгы кырыен айкап йөри һәм, әллә нинди хәтәр бәрелешләргә катнашуына да карамастан, бер генә тапкыр да яраланмаган иде. Госпитальдән кайткач, разведчиклар арасында Газинур үзенң якташы — МТС бригадиры старшина Зәбировны да очратты. Аңа ул аеруча шатланды, чөнки госпитальдә аны күрә алмагач, го-мүмән, кайчан да булса бер күрүгә өметен өзгән иде...

1943 нче елның көзендә Н-че дивизия полклары, чигенүче дошманны эзәрлекли-эзәрлекли, Старая Русса белән Великие Луки арасында Ловать елгасына килеп чыктылар. Биредә аларның алга барулары вакытлыча тукталды.

Вак таулар, урманнар һәм сазлыklar арасынан борылып-борылып аккан елгадан Газинур каскасы белән су чүмереп алды да, ике куллап тотып, аякларын киереп баскан килеш, эчә башлады. Каска кырыеннан аккан су тамчылары күкрәгендәге автоматына тамып торды.

Эчеп туйгач, Газинур юеш каскасын яңадан башына киде һәм Ловать аръягына карап тора башлады. Ул тирлэгән, ярсыган иде.

— Иптәш командир, бер уңайдан Ловать аша да сикерәбезме,— дип кычкырды ул, күзләрен уйнатып.

Елганы кичәргә приказ юк иде. Елга аръягында дошман алдан бик көчле оборона корыммалары хәзерлэгән һәм яңа көчләр китереп өлгергән иде.

— Ашыкма, ефрейтор,— диде командир.— Берәр юләр фриц пуля белән башыңны ватмас борын, окоп казы.

Газинур маңгай тирен жиң очы белән сыпырды да Ловать аръягында, урманнар һәм сазлар арасына поскан дошманга тагын бер карап алды.

— Ничего, анда да барып житәрбез әле!— диде ул ачу белән.— Ловать та, сазлар да фрицларны коткара алмас. Бүген булмаса, иртәгә муеннарын борырбыз. Монысы көн кебек ачык.

Газинур пулемет өчен окоп казый башлаган иптәшләре янына килде һәм кулына көрәк алды.

Шул көннән полк оборонага күчте. Солдатлар өчен яңа тормыш башланды. Яңадан алар кулларына тимер көрәкләр, балталар алдылар, дошманның артиллерия, миномет уты астында дзотлар, блиндажлар, землянкалар хәзерләделәр, траншеялар казыдылар, траншея казырга мөмкин булмаган сазлы урыннарда, крепость стеналарына охшатып, валлар күтәрделәр.

Беркөнне, фортификацион эшләр кызып кына барганда, таң алдыннан, полк разведчиклары «тел» алып кайтылар. Бу иртәнге һәм караңгы сәгәттә валны ныгытырга чыккан сугышчылар иң алдан кызу-кызу атлап кайтучы өлкән лейтенант Григорьянны, аның артыннан, автоматын эзер тотып, фрицны житәклэгән старшина Зәбировны күрделәр. Бүтән разведчиклар, эштән кайтучылар кебек, берәз артка калыбрак атлыйлар иде. Алар барысы да юеш халатлардан, башлыкларын артка ташлаганнар, үзләре арыганнар, тирлэгәннәр. Күзләре яулык белән бәйләнгән пленный абына-сөртенә килә, тәмам бөкрәйгән, әйтерсең, жебегән тавыкмыни.

Разведчиклар үтеп киткәч, ачык позициягә куелган станоклы пулемет янында постта торучы солдат, муенына автомат аскан өлкән сержантка карап, экрен генә әйтә куйды:

— Һай, үткеннәр дә соң безнең разведчиклар, исен китәр. Жир астыннан ут йөртәләр. Өлкән лейтенант Григорьян — чын бөркет. Старшина Зәбилов та аннан калышмый. Ефрейтор Гафиятуллин сөйләде, ул кырык беренче елда ук граната белән танк шартлаткан егет...

Солдатның акценты аның рус түгеллеген, ашыгып, йотлыгып һәм дулкынланып сөйләве аның яшъ икәнлеген күрсәтә иде.

— Беләм... Бергә булдык,— диде өлкән сержант. Анын тавышы салмак һәм тыныч иде.

— Сөз дә старшина Зәбилов белән бергә булдыгызымыни? Өлкән лейтенант Григорьянны да электән беләдер идегезме?— дип түземсезлек белән сорады яшъ солдат.

— Кайчандыр мин аның ярдәмчесе идем,— диде өлкән сержант.— Старшина урынында...

— «Тел» алырга да йөрдөгезме?

— Булды...

Яктыра башлады. Өлкән сержант Морозов пулеметны дзотка кертәп куярга кушты. Ул төнә буена бер генә минут та йокламады. Алгы кырында разведка хәрәкәт иткәндә, аның күзенә йокы керми иде. Разведкага киткән чагында өлкән лейтенант Григорьян үзе аның янына килде һәм, әгәр сизә калсалар, ут белән булышлык күрсәтү турында Морозов белән сүз куешты. Мондый эшләрдә ул бары тик үзенең элекке ярдәмчесенә генә ышана иде.

Разведка исән-сау әйләнеп кайткач, өлкән сержант тынычланды һәм йокларга ятты. Йоклап торып юынырга гына өлгергән иде, аны гвардия капитаны Ермилов янына чакырдылар. Морозов пилоткасын, гимнастеркасын төзәткәләп алды да рота командирының землянкасына йөгерде. Землянкада йөзә кояшта каралган, болай да ак кашлары тагын да агара төшкән пульрота командиры гвардия капитаны Ермиловтан башка тагын полк командиры майор Кремнев та бар иде. Морозов килеп кергәндә, алар, өстәлгә иеләп, картага карап торалар иде.

Морозов, хәрби тәртип буенча, үзенең килгәнлеген әйтте. Гвардия капитаны, башын күтәрәп, аңа карады. Кечкенә тәрәзәдән кергән кояш яктысы бер генә секундка аның йөзенә төште. Өлкән сержант гвардия капитанының ак куе кашлары артына тирән яшеренгән зәңгәрсу күзләрен күрәп алды. Бу акыллы, юаш күзләр Морозовта, ни өчендер, озаграк тукталдылар кебек. «Мөһим эш

бар, ахрысы... Майор да биредә», дип уйлап алды өлкән сержант.

Майор, сүнгән трубкасын авызына кабып, һаман да картага карап тора иде. Менә ул, кулына карандаш алып, бер урында билге ясады. Морозов картадан ерак иде, майорның нинди билге ясавын ачык кына күрә алмады, тик кул хәрәкәтенә караганда, майор пулемет билгесе ясады шикелле.

— Менә шунда!— диде Кремнев. Гвардия капитаны тиз генә картага карап алды һәм шул чакта өлкән сержант тагын бер тапкыр, бик кыска вакытка гына, аның зәңгәрсү күзләрен күреп алды. Әйе, алар гадәттәгечә түгелләр иде.

Дзот амбразурасына куелган пулемет янында яки беренче линия траншеясында торучы гади солдатка фронт яки армия масштабындагы хәлләр түгел, үз дивизиясендәге, үз полкындагы хәлләр дә тулысынча билгеле булмый. Шуңа күрә өлкән сержант якын көннәрдә фронтының бу участогында да зур вакыйгалар башланачагын, күрше Калинин фронтының (дивизия ике фронт ялгамында тора иде) һөжүмгә күчәчәген, ә гитлерчыларның контр-чаралар күреп, совет гаскәренә һөжүмән өзәр өчен, төрле участокларда демонстратив «һөжүмнәр» хәзерләвен белми һәм белә дә алмый иде. Ул бары тик дошманның алгы кырындагы хәлләргә генә аз-маз күргәли һәм аның бөтен мәгълүматлары шуның белән чикләнә. Шулай булса да тәжрибәле солдат, элекке разведчик, бик вак, күп вакытка бүтәннәргә күзләренә дә чалынмый торган билгеләрдән үз алдындагы дошманның «сулышын», «уйларын» сизенә иде. Моннан бер өч атна элек солдатлар арасында немецлар һөжүмгә күчә имеш дип хәбәрләр йөри башлагач, өлкән сержант Морозов политбеседа вакытында аларга туп-туры әйтте:

— Әлбәттә, безгә уяу булырга кирәк, ләкин иртәгә яки берсекөнгә яки бер атнадан гитлерчылар һөжүмгә күчәр дип уйламыйм. Фриц үзен тыныч тота, авыз гармоньнарында күңелле көйләр уйный. Ни өчен? Чөнки бүтән барлык участокларда Совет Армиясе гитлерчыларның арт сабакларын укыта. Ә биредә әлегә тыныч. Ә фриц, үзенен ахмак башы белән, монда иртәгә дә тыныч булыр, дип уйлый. Шуңа күрә ул шатлана, күңелле көйләр уйный. Ә һөжүм алдыннан ул кабалана, әчегән камыр

кебек кыбыржый башлый, гармошкасы, көзге яңгыр астында калган эт баласы кебек, шыншырга тотына.

Ә соңгы ике көн эчендә өлкән сержант Морозов гитлерчыларның алгы кырына аеруча игътибар белән карый башлады: ул анда бинокль, стереотруба, перископ пыялалары ялтырауларын гадәттәгедән күп артык күрдә, схемасына дошманның яңа ут нокталарын теркәде. Ә төнлә фрицның гармошкасы эт баласы кебек шыншый башлавын ишетте һәм иртән үзенә ярдәмчесенә — балык кебек елдам һәм үзе дә, ничектер, балыкка охшаганрак кызылармеец Мостафинга:

— Я, Абдул, патроннарны күбрәк хәзерлә, — диде. Бераз сонрак, вал өстеннән дошман позицияләрен күзәткән чагында, Морозов янында каядыр бик ашыгып барган өлкән лейтенант Григорьян туктады.

— Я, Арагац бөркете, — диде ул аңа иске гадәте буенча, — нинди яңалыклар бар?

Морозов аңа үзенә күзәтүләре һәм нәтижеләре турында сөйләп бирде. Григорьян үзе белән бергә туктаган киң жылкәле, үткен карашлы старшина Зәбировка карап күз кысты:

— Менә ул разведка мәктәбен үткән солдат! Молодец, өлкән сержант. Разведчик исемен югары тотасың.

— Гитлерчылар шушы көннәрдә өннәреннән чыгар дип уйлыйм, — диде Морозов, — сезнеңчә ничек, иптәш өлкән лейтенант?

— Өлкән сержант ялгышмый, — диде Григорьян һәм тиз генә китеп барды.

Хәзер, смирно басып, сугышчан боерык көтеп торганда өлкән сержант тагын бер тапкыр шул турыда уйлап алды.

Авыр көрәшләрдә үткән сугыш еллары өлкән сержант Морозов өчен эзсез генә узмадылар. Алар аның холкындагы киң күңелле кешеләргә хас гамьсезлекне, юашлыкны бетереп кенә калмады, тышкы кыяфәтен дә алмаштырды. Дөрөс, ул әүвәлгечә калыңрак иренле, саргылт кашлы һәм йомшак соры күзле, кыска сары мыеклы гади рус егете иде. Ләкин бу гади рус егетенә уң яңагында чигәсеннән алып авыз турысына кадәр тирән яра эзе сузыла. Шуңа күрә аңа сул яктан караганда ул, эштән арып, горн янында басып торган шат һәм керсез күңелле тимерченә хәтерләнсә, уң ягыннан караганда, бу

авыр сөякле кешедә дошманнарына иксез-чиксез нәфрәт ташыганын, аның теләсә нинди куркыныч заданиегә дә, уйлап та тормастан, бараचाгын бик ачык күрергә мөмкин иде.

— Өлкән сержант Морозов, — диде Ермилов, пулеметчыга туры карап, — сугышчан приказны тыңлагыз, иртәгә иртән гитлерчылар безнең участокта һөжүмгә күчәргә маташачаклар дигән мәгълүматлар бар. Сезнең пулеметыгызны кинжалный ут алып бару өчен билгеләдем. Төнлә, безнең траншеялар алдында позициягә урнашырысыз.

Морозов керфеген дә селкетмичә җавап бирде:

— Тыңлыйм, иптәш гвардия капитаны!

— Барыгыз, хәзерләнегез.

Морозов кулын чигәсеннән төшермичә борылды һәм ишеккә таба атлады. Гвардия капитаны белән майор Кремнев аның артыннан карап калдылар. Башларынан күп нәрсәләр кичергән һәм сугышның беренче көненнән үк өзлексез сугышларда катнашып килгән бу ике офицер кинжалный ут алып барырга билгеләнгән расценка нинди куркыныч янавын бик яхшы беләләр иде. Кинжалный пулемет актыккы минутта, дошман тезмәләре бөтенләй якын килгәч кенә ут ача. Аның уты дошман өчен искиткеч куркыныч, ул аның тезмәләрен, чалгы белән чапкандай, кырып сала. Пулемет атудан туктамый торып, дошман алга бару түгел, башын да күтәрә алмый. Шуңа күрә дошман да аңа каршы үзенең бөтен ут көчен юнәлтә, аны беренче чиратта юк итәргә тырыша. Кинжалный ут алып бару өчен билгеләнгән пулеметны саклау эше аеруча җентекләүне сорый. Майор Кремнев, шул турыда гвардия капитанына күрсәтмәләр бирергә тотынды.

XI

Морозов землянкага ашыгып керде һәм караңгы сәкедә үз алдына җырлап яткан Мостафинга:

— Абдул, пулеметны тиз генә алып кер әле... Чистартырга кирәк! — дип кычкырды.

Аларның пулеметлары болай да чиста иде. Өлкән сержант моны яңадан карап чыгарга куша икән, димәк, кызу эш булачак. Командирын ярты сүздән аңларга күнеккән елдам Мостафин, күз ачып йомганчы сәкедән төшеп,

землянкадан чыгып та китте. Бер минуттан соң, ул станоклы пулеметны сөйрәп кертте. Морозов идәнгә плащ-палатка жәйгән иде. Алар, шул плащ-палатка өстенә тезләнеп, пулеметны сүтә башладылар. Мостафин шунда ук авыз эченнән көйләргә кереште — дулкынланган чагында ул һәрвакыт шулай берүзе генә аңлый торган сүзсез жырны суза торган иде. Морозов исә кычкырып жырларга һәвәс булса да, авыз эченнән, эчнә пошыра торган итеп көйләүне яратмый иде. Бу юлы да ул, ризасызлыгын белдереп, кашларын жыерды.

Мостафин шунда ук авыз эченнән көйләүдән туктады.

— Иптәш өлкән сержант, сезнең йөрәгегездә әллә бер-бер сагыш бармы икән, гел нидер уйлыйсыз? Безнең «Туйкай» колхозында шундый бер уйлы кеше бар иде. Соңыннан суга батып үлде.

Морозов, пулемет кисәкләрен чүпрәк белән тиз-тиз чистарткан Мостафинга астан гына карап алгач, ирексездән елмаеп куйды.

— Минем гомердә суга батасым юк, Абдул. Ул якта хәвефләнмә. Мин Донда тудым, Донда үстем, кирәк булса, су өстендә йоклый да алам.

Мостафин жиңел генә сызгырып жибәрде: сөйләп тор, янәсе! Ул үзе йөзә белми иде. Бала чакта бер тапкыр баткан да булган. Чаршауга салып ике сәгать селеккәч кенә нушына килгән. Шуннан соң авылда аңа «үлемнән калган» дип кушамат биргәннәр.

Мостафин шул турыда әйтергә дип авызын ачкан гына иде, өлкән сержант аны сабыр гына бүлдерде:

— Тукта әле, Абдул...— диде һәм рота командирынан әле яңа гына алган боезык турында сөйләп бирде.— Заданиегә икәү генә барабыз. Башкаларга анда эш юк.

Мостафин дэртләнеп китте. Қинжалый ут алып бару бик хәтәр эш. Моңарчы аның бер тапкыр да андый ут алып барганы юк иде.

Морозов, аның кабынып китүен күреп, мыек астыннан көлемсерәп куйды.

— Бәлки миңа сине түгел, икенче номерны алып барырга кирәктер, Абдул? Аның нервлары ныграк, бугай.

Мостафинның сәламәт алсу йөзе, башта агарынып китте, аннары куе кызыл төскә керде, яңакларында ак тимгелләр күренде. Күз каралары, караңгыдагы чаткылар төсле, ялтырый башладылар.

— Иптәш командир, сез миңа ышанып бетмисезме әллә?— дип сорады ул ярып.

Морозов аңа каты итеп карады, ләкин аның карашында кимсетү юк иде.

— Ох, үпкәчел халык!— диде ул, башын чайкап.— Чак кына бернәрсә булдымы — хәзер дары кебек кабыналар. Ә пулеметчик үзен кулда тота белергә тиеш. Менә болай!— Ул каты йомарлаган дәү кулын югары күтәрде.— Тегендә тынычрак бул,— дип, Морозов алгы кырыйга таба башы белән ымлап күрсәтте,— шаярттым мин сине, Абдул. Төшендеңме?

— Гафу итегез,— диде Мостафин,— төшенүен төшендем дә, шаяртуыгыз бик каты.

Өлкән сержант инбашларын селкеп куйды.

— Мин, Абдул, йомшаклыкны гомумән яратмыйм.

Шул чакта ишек шакекчелар. Ике сугышчы — кече сержант белән ефрейтор килеп керде. Кече сержант озын буйлы, кәкре борынлы, нечкә иренле, ефрейтор исә уртачарак буйлы, калкып торган зур кара күзле, чак кына шадраак бер егет. Болар икенче пулемет расчатының төзәүчесе Константин Стариков белән аның ярдәмчесе Газинур Гафиятуллин иде.

— Узыгыз, иптәшләр, утырыгыз,— диде Морозов.— Мин хәзер эшемне бетерәм. Сез рекомендация өченме?

— Әйе, иптәш өлкән сержант, коммунист булып сугышырга теләк бар,— диде Стариков.

Морозов пулеметының йозагын жыеп бетереп оясына куйды һәм, аның ничек эшләвен тикшереп, гашеткаларга басты. Чалт-чолт иткән тавышлар ишетелде. Бары тик пулеметның тоткарлыксыз эшләвенә ышангач кыңа, өлкән сержант идәннән торды.

— Дөрөс уйлагансыз, иптәшләр. Хәзер икегезгә дә язып бирәм.

Мостафин белән Газинур үзара берәз сөйләшеп алдылар. Ләкин Газинур бүген гадәтенчә шаяртмый һәм көлдә, аның сөйкемле йөзө жигди һәм уйчан. Ул инде Морозовның кая жыенуын белә. Шуңа күрә Мостафин белән аны-моны сөйләшкән чагында да ул әледән-әле өлкән сержантка күз төшерә һәм, гөнаһны яшерәсе юк, үзенә шундый бурыч йөкләтелмәгәнне беркадәр көнләшеп тә куя иде. Ләкин аның бу кызыгуы күнеле вакчыллыктан тумый, ә бары тик сокланудан һәм үзенә дә шундый

буласы килгәнлектән туа иде. Әйе, Морозов кебек оста һәм батыр пулеметчы булу — аның күптәнге хыялы. Тикмәгә генә гвардия капитаны Ермилов кинжальный ут өчен Морозовны сайлап алмаган бит.

— Илдән хатлар аласыңмы, Газинур? Ни язалар, исән-саулармы? — дип сорады Мостафин. Шунда Газинур Мостафинга да турырак карады һәм аның бу сорауны ни өчен биргәнлеген аңлады. Мостафин да Морозов белән бергә барачак бит. Ни генә булса да алар янәшә булачаклар. Газинурның күңелендә аңа карата якты хисләр туды. Бу япъ-яшь комсомолец егетне аның кочасы килде, ләкин солдатка үзенә хисләрен тышка чыгару килешми, аннары мондый нечкәлек Габдулланың хәтерен калдыруы да мөмкин иде. Газинур әкрән генә елмайды һәм:

— Хатлардан өзелмим, малай, гөләп чәчәгем яудырып кына тора, — диде.

Чыннан да Миңнурыйдан хатлар еш килеп тора иде. Күп вакытта хат почмакларында җырлар да була. Ул җырларны соңыннан Газинур бөтен иптәшләренә җырлап йөри. Аның өеннән хат алуын расчеты гына түгел, взводы гына да түгел, бөтен рота, хәтта бөтен батальон белә иде. Мисбах, Куйбышев госпиталендә бик озак ятканнан соң, агач аяк белән «Красногвардеец»ка кайтып төшкән. Газзәннең үлү хәбәре килгән. Ул аз сүзле, караңгы чырайлы кешене Газинур бик үк яратып бетермәсә дә, аның үлү хәбәрен ишеткәч, күзләренә яшь килде. Ул, траншеяга сөялеп, бик озак уйланып торды. «Туфрагың җиңел булсын, Газзән абый», — диде.

Хат саен Газинур Гали абый турында сораптырып яза иде. Кайда ул, нишли, исәнме? Иң элек Миңнурый аның да фронтка киткәнлегенә турында язды. Аннары хатларының берсендә: «Гали абыйның хәбәрләре килеп тора», — дип, бөтен колхозчыларның шатлыгын белдерде. Тагын бер хатында: «Гали абый Сталинградта сугышам дип язган иде», — дип хәбәр итте. Аннары ул яраланган, госпитальдән бер хаты килгән. Шуннан соң Газинур аның турында һични белми иде. Әллә инде бик еракка киткән, хатлар язарга вакыты юк, әллә яраларының авырлыгына түзә алмыйча, үлеп калдымы. Юк, никадәр генә уйлама-сын, Газинур Гали абыйның үлүенә ышана алмый иде. Газзәннең үлүенә, колхоздашларыннан тагын берничә кешенә үлүенә ул берьюлы ышанды, әмма Гали абый-

нын үлүенә, үзенен кайчан да булса бер үлөсенә ышана алмаган кебек, ышана алмый иде ул. Аныча Гали абзый кебек кешеләрне үлем ала алмый, үлем алар алдында көчсөз. Аны бит кулаклар өйрәнмәгән яшь ат койрыгына такканнар, аклар үлем эшелонына ташлаганнар, ул Сталинград дәншәтен дә күргән, әмма үлем аны ала алмаган. Юк, ул исән булырга тиеш. Сугыштан соң, фашистларны турап салганнан соң, Газинур аның белән чәй эчә-эчә сөйләшеп утырыр эле.

Партиягә керү фикеренә килгәч, Газинур Гали абзый турында тагын да күбрәк уйлый башлады. Үзенен барлык адымын, эшен Гали абзый үлчәве белән үлчәү гадәте фронтта да дәвам итә иде. Ул еш кына: «Минем бу эшемә Гали абзый ничек карар иде, яхшы табар идеме?»—дип, үз-үзенә сораулар бирә иде. Газинурның партиягә керү теләгенә ул ничек карар? «Сиңа иртәрәк эле, Газинур, политик белемне берәз арттыра төш»,—дип әйтмәс идеме? Юк, әгәр дә Газинурның фронтта һаман «сабак» укуын белсә, каршы сүз әйтмәс иде. Егет, дияр иде.

— Ә миңа, нигәдер, күптән хат килгәнә юк,—диде Мостафин һәм сагышланып куйды.

— Син борчылма, Апуш, солдат хатларының юлы озын. Килер эле. Бәлки, бүгенге почтада ук булыр.

— Үзем дә шулай дип торам эле. Минем бит бердәнбер якын кешем — эни карчык. Бүтән беркемем дә юк. Син ул яктан бәхетле, Газинур. Синең хатының да, балаларың да бар. Этиен дә бар...

— Әйе, ул яктан мин бәхетле, малай,—диде Газинур.

Морозов, кулларын чүпрәккә сөртә-сөртә, өстәл янына килде. Мостафин пулеметны алып чыкты.

— Я, эшләр ничек, иптәшләр?—диде Морозов, сәке кырыена утырып. Газинур белән Стариков гимнастерка кесәләреннән дүрткә бөкләнгән дәфтәр битләре чыгарып, өстәлгә куйдылар,—алгы кырыйда кәгазь кадерле иде.

— Эшләр,—диде Газинур, көлемсери төшөп,—нәкъ сабантуендагыча.

Морозовның йөзөндә берьюлы ике төрле билге күренде: йөзенен бер яртысы әкрән генә елмая, икенче яртысы җитди һәм кырыс иде.

— Ялгышмасам, сабантуе — яз бәйрәме. Хәзер көз,—диде Морозов һәм тәрәзә төбөндәге кара савытын сузылып алды.

— Бик дөрөс, иптәш өлкән сержант, көз,—диде Газинур шаян тавыш белән,—ләкин кырык беренче елның да, кырык икенче елның да көзе түгел, ә кырык өченче елның көзе! Дошман өчен ул чыннан да көз, ә безнен өчен ул яз башы. Гитлерчылар бөтен фронт буйлап тәгәриләр, Курск дугасындагы кыңгыраулары гына шалтырый. Нөжүм итеп маташкан чакларында да алар күбрәк артларына карыйлар. Фрицның жаны хәзер куяңныкы кебек: яфрак селкенгән саен калтырый.

— Син бу турыда сугышчыларга да сөйләсәңме, Гафиятуллин?—дип сорады Морозов.

Газинур өчен Стариков җавап бирде:

— Сөйләмәгән кая, агитатор итеп билгеләгәннән бирле буш минут тапкан саен солдатларга лекция укый.

Газинур чак кына кызарды.

— Лекциягә, конечно, көчем җитми, ә болай үзем белгәннәрне сөйләштергәлим,—диде ул, җитди итеп.

Сары бөдрә чәчләрен пилоткасы эченә яшерә-яшерә, Стариков тагын сүзгә кушылды:

— Иптәш парторг алдында тыйнакланма әле, Газинур. Александр Матросов турындагы беседаңны бөтен кеше ошатты.

— Анысы башка, Костя. Матросов турында бүтәнчә сөйләп булмый. Андый геройлар бит безнен илдә генә бар, фрицлардан андый батыр чыга алмый.

— Ни өчен?—дип кызыксынды Морозов.

Газинур, бу турыда күп уйлаган булса кирәк, җавапны тотлыкмыйча бирде:

— Ни өчен икәнлегә үзеннән-үзе билгеле инде аның, иптәш парторг. Матросов — совет сугышчысы, ул үз илен яклап сугышты. Ә фриц нәрсә? Аның алдында пулемет, артында пулемет, кем өчен, ни өчен утка керә — пычагым да белми. Кыскасы, эше ташка үлчим аның.—Газинур берәз эндәшми торды һәм өстәде:—Ә бер сүз белән әйткәндә, иптәш өлкән сержант, фрицның жаны өтек, ә Матросовның жаны олы, кояш кебек.

— Ни өчен алай?—дип сорады Морозов.

Газинур берәз уйланып торды да ерактан уратып җавап бирде:

— Билгеле инде, анадан бар кеше дә күлмәксез туа, иптәш өлкән сержант. Аннары, яшь агачны тегеләй дә, болай да бөгеп була. Минемчә, кеше белән дә шундый

ук хэл. Кешене яхшы итэргә дә мөмкин, юлбасар итэргә дә бик мөмкин. Матросовны Коммунистлар партиясе тәрбияләп үстерде, ул аның жанын олы итте. Ә фрицны кем әвәли? Тинтәк Гитлер! Билгеле, алма алмагачтан ерак төшми. Минемчә, тамыры шунда, иптәш өлкән сержант. Дөрөсме?

— Дөрөс!— диде парторг.— Молодец!

Морозов рекомандация язарга кереште. Аның бер потлык гер шикелле кулы, каләм тотудан бигрәк, чүкеч тотарга күнеккән иде, ул бик әкрен язды. Ләкин Стариков белән Газинур аның кулыннан күзләрен алмадылар. Авыр хезмәткә күнеккән сөялле шул кул аларга дөньяда иң зур ышаныч кәгазен— аларны бөек Коммунистлар партиясенә тәкъдим итеп, рекомандация яза иде.

Язып бетергәч, Морозов ашыкмый гына урыныннан торды. Стариков белән Гафиятуллин да аякка бастылар.

— Сезнең белән иркенләбрәк сөйләшәргә исәп бар иде дә, иптәшләр, вакытым тар. Мин сезнең моңарчы ничек сугышканыгызны беләм. Начар сугышмадыгыз. Коммунист булгач, тагын да яхшырак сугышырсыз дип ышанам. Коммунистларга ротадагы, батальондагы солдатлар гына түгел, бөтен дөнья карый. Дуслар да, дошманнар да.

Газинурның күңеле, иң яраткан жырын ишеткәндәге шикелле, нечкәрәп китте. Сулышы ешайды.

— Вөжданыгыз тыныч булсын, иптәш парторг,— диде ул,— без Туган илебез өчен көчөбезне кызганмабыз.

— Ышанычыгызны акларбыз, иптәш өлкән сержант,— дип кушылды Стариков.

Морозов аларның кулларын кысты.

Аз гына яңгыр сибәли иде. Күк йөзен соры болытлар каплаган. Немец артиллериясе якындагы фанера заводына ата. Төтен арасыннан заводның ватык корпуслары һәм әлегәчә, ничектер, ишелми калган озын трубасы күренә.

Алгы сызыкта исә үзенә бертөрле тынлык: немецлар да атмый, безнекеләр дә атмый.

Вал буйлап ашыгып барган чакта, Гафиятуллин белән Стариковны өстенә кыска бекешка кигән майор Кремнев туктатты. Ул бер төркем командирлар белән сөйләшеп тора иде. Сүзен бүлеп, пулеметчылардан:

— Сез нишләп йөрисез? Нигә үз урыныгызда түгел?— дип сорады. Майор алгы кырыйдагы тәртипсезлекне, солдатларның кирәксезгә аннан ары, моннан бире йөрүләрен яратмый иде.

Пулеметчылар кайда булганлыкларын әйттеләр. Полк командирының кырыс йөзөндәге сызыклар йомшарды.

— Добро,— диде ул, үзенә һәрвакыт әйтә торган сүзен кабатлап.— Кайтыгыз. Эзер һәм сак булыгыз.

Пулеметчылар честь бирделәр дә вал буйлап китеп бардылар, аларның пулеметлары флангта тора иде.

XII

Икенче рекомендацияне Газинурга өлкән лейтенант Григорьян бирде. Өченчесен дә ул пульротада ук таба алган булыр иде. Әгәр сораса, гвардия капитаны Ермилов та, расчет командиры өлкән сержант Степашкин да қаршы килмәсләр иде. Ләкин өченче рекомендацияне Газинурның үзен әле сугышка кадәр үк белгән кешедән — Владимир Бушуевтан аласы килде.

Командирыннан рөхсәт сорап, Газинур шунда ук капитан Бушуев ротасына китте.

— Озак торма... Үзәң күрәсен, эшләр ничек куера,— диде Степашкин.

— Күз ачып йомганчы кайтам, иптәш өлкән сержант.

Бу вакытта сугышка керер алдыннан була торган күтәрәнке-борчылулы бер халәт Газинурны чолгап алырга өлгергән иде инде. Мондый минутларда кешенең уйлары да, тойгылары да, искә төшерүләре дә, ничектер, үзенә бертөрле — үтә пакь, үтә кадерле була, алар күңелнен инчкә кылларын тибрәтә. Ләкин Газинурның күңелендә сугыш алдындагы гадәти киеренкелек кенә түгел. Ул бүгеннән тормышында ниндидер яңа чор башлангычын сизә, әйтерсәң, ул яңа баскычка күтәреләчәк. Ул күптән, авылда чагында ук инде, Гали абзый кебек батыр коммунист булу турында хыялланды, озак еллар буенча шуңа жанытәне белән хәзерләнде. Һәм менә ул көн килеп житү алдында. Газинурның күкрәк кесәсендә ике коммунистның рекомендациясе ята. Өченчесе өчен ул ашыга-ашыга бара. Ни әйтер Бушуев? Шикләnmәсme? Ышанырмы?

Газинурның күз алдына госпитальдә дәваланып полк-

ка кайтканнан соң капитан Бушуев белән очрашуы килеп басты һәм аның эчке дулкынлануы тагын да арта төште.

Пыскак яңгыр явып торган көзгә төн иде. Полк икенче эшелоннан алгы кырыйга күчә башлады. Шинель чабуларын бил каешларына кыстырган солдатлар, тездән пычрак ерып, олы юлга чыктылар. Газинур, станоклы пулеметның хоботын муенына атландырып, юл кырыеннан барды. Кычкырып сөйләшүләр, тәмәке тартулар тыелган иде. Тик рота старшинасы Михноның гына көйгә салыбрак кычкырган командасы ара-тирә ишетелгәләде.

— Подтягнись!.. Принять в право!

Колонна экрен генә уңга тайпылды һәм юл буйлап фаралары сүндерелгән автомобиль үтеп китте. Карангы иде, ләкин солдатлар кем машинасы икәннен таныдылар:

— Генерал бара,— диде кемдер.

Газинур генералны бер дә күргәне юк иде.

— Костя, ниндирәк безнең генерал?— дип сорады ул Стариковтан.

Стариков җавап бирергә өлгөрмәде, шул ук Михноның:

— Разговоры!— дигән тавышы ишетелде.

Төн таңга авыша башлаганда, алар алгы кырыйдагы землянкаларда урнаштылар. Аннан әле элекке хужалары тулысынча чыгып та өлгөрмәгәннәр иде. Газинур хәтсез арыган булса да алгы кырый солдатлары белән сөйләшми түзә алмады. Ул алардан дошман турында, алгы кырыйдагы тормыш турында сораштырды. Алгы кырыйдагылар икенче эшелондагы хәлләр белән кызыксындылар.

— Андамы?.. Анда ял йортындагыдан да әйбәтрәк!— диде Газинур күзен дә йоммыйча.

Солдатларның берсе, анын артык мактап җибәрүенә эче пошып булса кирәк:

— Ә син, энекәш, үзең ял йортында булганың бармы соң?— дип сорады.

— Хатыным булган иде,— диде Газинур һәм башкалар белән бергә үзе дә көлә башлады.

Сукур лампа яктысында, Ермилов белән сөйләшеп утырган бер өлкән лейтенант тиз генә урыныннан торды да Газинур янына килде.

— Таныш тавыш,— диде.

Карангы булуга карамастан, Газинур Бушуевны шунда ук танып алды.

— Иптәш Володя... иптәш Бушуев... иптәш командир...— диде ул, урыныннан тиз генә күтәрелеп. Ул тагын нәрсәдер әйтергә теләде, ләкин бик каты дулкынланганлыктан, сүз таба алмады.

— Тукта, тукта,— диде Бушуев, фуражкасын артка әтеп.— Бу син... син түгелме, Газинур?

— Әйе, нәкъ үзе...

Ике бертуган очрашкан кебек алар кочаклаштылар, Бушуев аны рус гадәте буенча өч тапкыр үпте, ә Газинур шул ук вакытта, татар гадәте буенча, аның аркасыннан какты.

— Исән-сау йөрисеңме, Газинур?

— Ремонтка кереп чыгарга туры килде килүен, ләкин болай бирешмибез,— диде Газинур.

Хәзер, ул очрашуга күп айлар үтте инде, ләкин бүген, рекомендация сорап Бушуев янына барган чагында, Газинур яңадан, ул вакыттагы кебек, күңеле нечкәрүен, йөрәге сулыгып тибүен, ә яңакларында — Бушуев үпкән чагындагы каты төкләрнең жиңелчә генә чәнчүләрен тойды.

Дивизия медсанбатында эшләүче Екатерина Павловна да полкка килгән чакларында Газинурны онытмый иде. Әйтерсен, Газинур аларның бертуган энеләре. Ә чынлап карасаң, ул бит аларга беркем дә түгел. Кайчандыр бер урында бергә эшләгән кешеләр азмыни дөньяда. Бер жае туры килгәндә андый кешеләр белән, иске таныш-белешләрне искә төшереп, бер-ике сәгать гәпләшеп утырырга мөмкин. Икенче очрашканда инде аяк өстән генә сөйләшелә, ә өченчесендә баш кагып кына үтәсен. Ләкин бу гади рус кешеләренен күңеле кинчегенә, Володя белән Катяның аңа, Газинурга, гади бер иске таныш итеп кенә карамыйча, ничектер башкачарак, туганнарча каравына Газинур гажәпләнә дә, сөенә дә иде. «Әйе, дип уйлый иде ул, күңел күзе якын күрмәсә, маңгай күзе якын итми. Алар мине күңелләре белән якын күрәләр... Рәхмәт аларга. Шундый дусларың булганда, яшәве дә күңелле, шундый дусларың өчен газиз башың да жәл түгел...»

Муенына автомат тагып килгән Газинурны үз ротасы территориясендә күргәч, Бушуев шатланып каршы алды. Ничек торы, хатыны, бала-чагалары турында сораш-

тыра-сораштыра землянкасына алып керде. Газинур йомышын әйтте. Бушуев туктады һәм, бик житдиләнеп китеп, Газинурга туры итеп карады. Егетнең йөзе кояшта янган, калку күзләре якты һәм кыю. Жыйнак гәүдәсендә, хәтта күкрәгенә таккан автоматын ышаныч белән тоткан кулында да күпне күргән солдатларга гына хас бер нәрсә бар. Әйе, бу Соликамск урманнарында бил каешына озын саплы тамга кыстырып бөтерелеп йөргән беркатлы Газинур түгел инде.

Бушуев ординарецына чәй хәзерләргә кушты.

— Татар чәй ярата, Митя, исендә тот,— диде Бушуев ординарецына.— Кайчан да булса сиңа татар кунакка килсә, син аңа аракы куйма, чәй куй. Газинур, ничек әйтәдер идең әле чәй турында?

— Ачык чырай — такта чәй, иптәш капитан,— диде Газинур, көлемсерәп.

— Ишеттеңме, Митя? Синен такта чәен бар, бугай, кызганма. Газинур чәеннән Казан каласы күренгәнне яратмый. Шулаймы, Газинур? Мин синен леспромхоздагы сүзләреннә һаман онытмыйм әле.

Бушуев рәхәтләнеп көлеп жибәрде. Аның белән бергә Митя да, почмакта колагына телефон трубкасы элеп утырган элемтәче дә көлеп жибәрделәр. Элемтәченең көлүен кайдадыр бүтән землянкаларда, колакларына шулай ук телефон трубкасы тагып утырган бүтән элемтәчеләр дә ишетте һәм, нинди шатлык? дип сорадылар.

Газинур, елмаеп, Бушуевка карады. Бу — Соликамск урманнарында кулына моторлы пычки тотып, юан-юан агачларны егып баручы Володя да, түгел дә кебек. Өстендәге киеме, хәрәкәтләре, хәтта күз карашлары да үзгәргән аның. Тик кашларын жыерганда маңгаен урталай яра торган сызык кына һәм елмайганда күгәрченнәр кебек тезелеп торган ап-ак тешләре генә әүвәлгечә калганнар.

Бушуев, кулларын артына куеп, землянка буйлап бер әйләнде дә рекомендация язарга утырды. Аны берничә тапкыр бүлдерделәр: әле комбат, әле полк командиры шалтыратты.

Газинур, Митя китереп куйган чәйгә кагылмыйча, капитанның язып бетерүен көтте.

Аңа эссе булып китте. Ул шинель каптырмаларын ычкындырып жибәрде. Күкрәгендә «Батырлык өчен» ме-

дале тонык кына ялтырап китте. Бу медальне аңа «Қыяр» дан «тел» алганда күрсәткән кыюлыгы өчен биргәннәр иде.

Ниһаять, Бушуев урыныннан торды.

— Яхшы коммунист булуыңны телим,— диде ул, аңа кадерле кәгазьне сузып.— Мин синең ничек эшләвеңне, ничек сугышуыңны беләм. Катя да синең турыда мактап кына сөйли. Ләкин бернәрсәне исеңдә тот, Газинур: син коммунист булгач, синең тормышыңда тышкы яктан һичнинди үзгәреш булмас. Син шушындый ук пулеметчы булып калырсың. Ләкин сиңа иптәшләрәң гади пулеметчы итеп карамаслар, ә коммунист пулеметчы итеп карарлар. Моңарчы син үзең өчен, күп дигәндә отделениең өчен җаваплы идең, хәзер инде син рота, батальон өчен, ә тагын да кинрәк итеп әйткәндә, бөтен Совет Армиясә өчен җаваплы. Ләкин син җаваплылыктан курыкма, син ул җаваплылыкны үзең теләп, аңлап аласың. Төшенәсеңме минем сүзләремне, Газинур?

«Морозов та нәкъ шушыларны сөйләде бит», дип уйлап алды Газинур һәм бик җитди итеп җавап бирде:

— Әйе, төшенәм, иптәш капитан.

Бушуев кулын Газинурның иңбашына куйды. Капитанның бу хәрәкәтендә шул хәтле дуслык, якин күрү бар иде, Газинур моны соңыннан да бик озак оныта алмый йөрде.

Бу минутта Газинурның күңеле язгы таң кебек аяз һәм саф иде. Ул үзендә, яз көне беренче тапкыр кырга чыгып, беренче буразнаны сызгандагы кебек көчле җилкәнү тойды. Менә шулай, бер дә туктамыйча еракка-еракка барыр иде ул һәм һич тә арымас иде. Аның авыл урамындагыча күкрәк киереп кычкырып җырлайсы килде, ләкин алгы кырыйда кычкырып җырлау тыелган иде. Ул, тар сукмактан атлай-атлай, авыз эченнән көйли башлады:

Орленок, орленок, взлети выше солнца,
И степи кругом огляди...

Газинур үз блиндажына кайтты һәм расчет командиры өлкән сержант Степашкинга күренде. Степашкин озын борынлы, олырак яшьләрдәге бер кеше иде. Сугышка кадәр ул Мордовиядә умартачы булган һәм аның бөтен сөйләгәне бал кортлары турында гына иде. Газинур еш кына:

— Берлинга барып житкәнче, өлкән сержант безне барыбызны да умартачы итә,— дип шаярта торган иде. Степашкин бу шаяртуга ачуланмый, үз алдына әкрен генә көлә һәм башын чайкый иде:

— Сине, ефрейтор, Берлинга хәтле түгел, дөнья кырыена барып житкәнче өйрәтсәң дә, синнән умартачы чыгачак түгел. Тынгысыз кеше син. Ә бал кортлары күп такылдаучыларны яратмый.

Газинур килеп кергәндә, өлкән сержант старшина Зәбилов белән сөйләшеп утыра иде. Газинур разведчикның мондый киеренке вакытта биредә утыруына шактый гажәпләнде.

— Нихәл, Бөгелмә малае,— диде ул, Газинурга кулын сузып.— Ни эшләр каерып йөрисең?

Газинур үзенең кайдан кайтканлыгын әйтте.

— О, бу начар эш түгел!— диде старшина.

Өлкән сержант пулемет янына чыгып китте. Зәбилов сәкегә сузылды.

— «Тел» алып кайткансыз икән?— дип сорады Газинур.

— Әйе,— диде Зәбилов теләр-теләмәс кенә һәм берәз эндәшми торгач өстәде:— Кара әле, Газинур, әйдә татарча бер жырлап алайк. Нигәдер күңел ямансылый бүген.

Газинур аның янына сәкегә сузылып ятты.

— Ләкин кыска көйгә жырлама, борынгырак бер көйгә башла.

— Ярар, борынгысы кирәк булса, борынгысын да табарыз,— диде Газинур һәм «Агым су» көенә жырлап та жибәрде:

Аккошлар очар, әй, күл күреп,
Былбыл кошлар очар гөл күреп.
Кына гөлгә кунган былбыл коштай
Сайрашырбыз микән бер күреп.

Агым су, ак болытлар йөзәдер,
Яшь күңелемне өзәдер...

Сандугачлар сайрый, әй, жир-су кипкәч,
Озак килми алар бер киткәч.
Онытмам дип ник әйтәсең,
Бәлки, онытырсың без киткәч.

Агым су, тулып таша яз булса,
Кайгырмыймын кара каш булса

Жырның соңгы ике юлын Газинур үзе генә жырлады. Зәбиров, ни өчендер, жырдан туктады һәм торып утырды.

— Ошамадымы әллә?— дип сорады Газинур, уңайсызланып.

— Юк, ошады. Бик матур жырлайсың.

Кинәт старшинаның кашлары жыерылды, күзләре кечерәйде, сулышы ешайды. Ул, кулын йомарлап, маңгаена куйды.

Газинур, моны күреп, шаккатты.

— Ни булды, Исхак?— дип сорады ул әкрен генә.

— Мин аны ак күгәрчен итеп сөйдем, ә ул... козгын булган,— диде Зәбиров караңгы тавыш белән.

— Сөйгән кызың кияүгә чыкканмы әллә?— дип тиз генә сорап куйды Газинур. Һәм аның күз алдына Бөгелмәннең шәһәр бакчасы коймасы янында башын кыңгыр салып, нечкә билен ак пластмасса билбау белән кыскан, үтә ак куллы, сары чәчле кыз килеп басты.

— Кияүгә чыкса гына бер хәл иде...— диде старшина, авыр сулап,— кияүгә чыккан өчен мин аны, бәлки, гафу да итәр идем... Ә ул, кара жан, начаррагын эшләгән... Бөтен ил, бер кешедәй булып, дошманга каршы көрәшкән чагында, ул... үз кесәсе турында кайгыртырга керешкән... Ух, кара елан!— дип кычкырды старшина.— Аркама пычак кадаса, жиңелрәк булыр иде... Ничек мин анын шундый икәннен алдан күрмәгәнмен!

Газинур, старшинаның авыр кайгысын таратыр өчен, сүзне уенга борып жибәергә ашыкты:

— Мәхәббәтнең күзе йомык, ди. Күрмәсәң дә гажәп түгел. Ләкин юкка кайгырма, иптәш старшина. Баш сау булса, кызлар табылыр. Кура жиләк кебек менә дигәннәре пешеп житәр.

Старшина урыныннан торды һәм пилоткасын киде. Уен-көлкегә салырлык эш түгел иде бу.

— Китим, югыйсә өлкән лейтенантка кирәк булуым бар,— диде ул кискен генә.— Ә син, Газинур, уяу бул, иптәшләрәңә дә әйт. Гитлерчылар кортланалар. Аңладыңмы? Ярый, исән бул. Кара, минем серне бүтәннәргә сөйләмә.

Зәбиров кызу гына чыгып китте. Арсландай көчле бу егетне Газинур чын күңелдән кызганды. Ул аның кайгысының тирәнлеген аңлай башлады.

«Әйе, канга тоз салучылар да була шул дөньяда»,—

диде ул үз-үзенә һәм, Миңнурыйның һичкайчан шушын-
дый булмаячагына сөенеп, пулемет каршында дежурда
торучы Стариков янына китте. Аны алмаштырыр вакыт
житкән иде инде.

— Кайттыңмы?— дип сорады Стариков.— Булдымы?

— Булды!— диде Газинур.— Әйбәт кеше ул, капитан
Бушуев, Костя. Чәй белән дә сыйлады.

— Чәй белән сыйлаган һәр кеше әйбәт сиңа,— дип
шаяртмакчы булды Стариков.

Газинур, алда жәелеп яткан сугыш кырына тар ам-
бразурадан карап:

— Юк, туган,— диде.— Күңеле яхшы кешенең генә
чәе тәмле була. Биредә нинди яңалыклар? Фрицлар ягын-
да ул-бу сизелмиме?

— Хәзергә тып-тын утыралар. Еракта мотор гүләүлә-
ре ишетелгәли. Танклар түгелме икән?

— Старшина Зәбилов та кисәтеп китте әле,— диде
Газинур.

Газинур пулемет янында берүзе калды, Стариков ял
итәргә китте.

Тар амбразурадан еракта, офык буенда, берничә йол-
дыз жемелдәгәнә күренә. Ракета чөөлгәндә алар тонык-
ланалар, аннары берәзгә бөтенләй югалалар да яңадан
әүвәлгедән дә көчлерәк булып жемелди башлыйлар. Лә-
кин Газинур аларга, колхозда төнгә юлдан буш арбага
кырын ятып баргандагы кебек, озаклап карап тора ал-
мый. Ул аларга бары бер генә тапкыр күз ташлый да
яңадан караңгы сугыш кырын күзәтергә тотына. Ике
фронт арасындагы снарядлар актарып бетергән, тутыккан
тимер чыбыклар белән уралган, надолблар тырпаеп тор-
ган, миналар белән тутырылган сазлы болынлык Газинур-
га бик яхшы таныш. Ләкин бүген анда, бар кешедән ал-
да, Морозов белән Мостафин утыралар. Алар шулай ук
төнгә серле һәм шомлы тынлыкка колак салып торалар-
дыр.

Газинур алар яшеренгән окопны күзләре белән эзлә-
де, ләкин таба алмады. Аңа берәз ямансу булып китте.

Беркадәр вакыттан соң дзотка ике кеше килеп керде.
Аларның берсе расчет командиры өлкән сержант Степаш-
кин иде. Газинур аны аягын лышкылдатып атлавыннан
ук танып алды. Икенчесен ул караңгыда күрә алмады,
ләкин тавышын ишеткәч, анысын да шунда ук таныды:

бу — полк парторгы лейтенант Соловеев иде. Аның күкрәктән чыккан ягымлы тавышында Газинур һәрвакыт ниндидер үзенә генә хас жылылык сизә иде. Сугышчылар белән Соловеев ашыкмыйча, тыныч кына сөйләшә, аңарда ясалма пафос та, гади булып күренергә тырышып кылану да юк. Күңелендә кешеләргә карата жылы мәхәббәт саклап йөргән һәм чак кына ясалмалыкка да күңеле сызлана торган Газинурга парторгның бу сыйфаты аеруча ошый иде.

Соловеев инде олы яшьләрдәге, тормышның ачысынтөчесен күргән киң күңелле авыл кешесе иде. Армиягә аны 1942 нче елның башында алганнар. Жәй көне, дивизия полклары каты сугышлар белән чигенгән вакытта, Соловеев үзенң ротасы белән ике тәүлек буенча кичүне саклаган. Рота бөтенләй һәлак булган, Соловеев станоклы пулемет янында берүзе калган һәм патроннары беткәнче атышкан. Кулбашы һәм аягы яраланган килеш, пулеметын сөйри-сөйри, елга буена шуышкан, актыккы көчен жуя-жуя елганы йөзеп чыккан...

Елга аръягында ул күперне шартлатырга тиеш булган саперның күпер төбендә үлеп ятканын күрә. Шуннан ул күпергә шуышып китә, үле саперның салкын кулынан бикфорд шнурын каерып ала һәм ут кабыза. Күпердән чигенергә аның вакыты да, көче дә булмый инде. Ул, күзләрен зур итеп ачып, шартлаткычка таба үрмәләгән ялкынга карап тора башлый...

Тормышта мөгҗизалар булмый диләр. Ләкин Соловеев исән кала. Шартлатылган күпер янына яңадан килгән совет сугышчылары аны елга ярында, туфракка ыргылаш күмелеп, һушсыз яткан хәлендә табалар. Ул бер тәүлектән соң, санитар машинада барган чагында гына, һушына килә.

Соловеевны рота командиры чагында күреп белгән яки аның ротасында хезмәт иткән сугышчылар аның батырлыгы, куркусызлыгы һәм тыйнаклыгы турында гажәп хәлләр сөйлиләр. Соловеев әле дә буш вакытларында үзенң элекке ротасына барырга һәм, үткәннәрне искә төшереп, озаклап сөйләшеп утырырга ярата икән.

Армиягә кадәр Андрей Андреевич Соловеев Чувашстан республикасында райком инструкторы булып эшләгән. Әйтүенә караганда, ул Бөгелмәдә дә күп тапкырлар булган, хәтта яшь чагында Бөгелмә тавындагы даганда

да атынган, имеш. Бу хэл Газинурга аны үзенен якташы итеп карарга һәм моның белән күңеленнән горурланырга да нигез бирде. Кайчагында алар чувашча сөйләшеп тә алгалыйлар. Соловеев, үзе рус булса да, чувашча оста белә иде.

Газинур Соловеевның сөйләшкәндә кеше күзенә карап тора торган гадәте барлыгын беренче очрашканда ук сизеп алган иде. Ул гүя, синең сүзләреңне ишетү белән генә канәгатьләнмичә, жанында ниләр барлыгын да күрергә тели кебек.

Соловеев Газинур белән исәнләште дә, амбразура өстәленә таянып, хәзер тып-тын яткан сугыш кырына карап тора башлады. Аннары янәшә килеп баскан Степашкиннан:

— Кайда?— дип сорады.

Ул кем яки нәрсә турында соравын ачык итеп әйтмәсә дә, Газинур аның тавышындагы тирән борчылудан сүз Морозов турында барганлыгын аңлады.

— Әнә, шушы турыда,— дип Степашкин кулы белән күрсәтте.

Немецлар ягында ракета чөйделәр һәм аның тонык яктысы беразга блиндаж эченә дә төште. Газинур Соловеевның йөзен күреп калды: ул борчулы иде. «Морозов турында кайгыра», дип уйлады Газинур һәм аның парторгга булган хөрмәте бермә-бер артты.

XIII

Гитлерчыларның һөжүме жиде сәгать егерме өч минутта башланырга тиеш иде. Безнең командование бу турыда алдан белгәнлектән, немецларның һөжүме башланудан берничә минут элек, артиллериядән көчле ут ачты. Гитлерчылар аптырап калдылар. Аларның артиллериясе билгеләнгән вакытта ут ача алмады. Бары тик унбиш егерме минут үткәннән соң гына, ягъни һөжүмнең иң мөһим бер моменты — көтелмәгәнлек моменты югалткач кына, алар аңга килделәр һәм берьюлы бик күп туплардан, минометлардан ут ачтылар. Һавада аларның самолетлары күренде. Жир һәм күк үкерергә, ыңгырашырга тотынды. Ул арада безнең истребительләр дә килеп житте һәм кайдадыр югарыда, жирне каплаган кара төтен өстендә, беркемгә дә күренмәгән һава сугышлары

башланып китте. Андагы сугышның никадәр кызу икән-легә турында яна-яна жиргә килеп төшкән һәм челпәрәмә ватылган самолетлар гына сөйли иде.

Стариков белән Гафиятуллин хәтта янып төшә торган самолетларны да күрә алмыйлар. Алар утырган калын дзотның тар амбразурасыннан сугыш кырының бик кечкенә бер өлеше генә күренә. Әнә позицияләр алдында туфрак стенасы күтәрелгән. Ул стена, кара болыт кебек, бертуктаусыз ишелеп тора, ләкин яңадан-яңа снарядлар, бомбалар һавага элеккесеннән дә көчлерәк кара фонтаннар аталар.

Газинур шул фонтаннарга карый, аның тешләре кысылган, кара кашлары жыерылган, зур күзләре ялт-йолт килеп торалар. Аңа дзот эчендә тик утыруы кыен, кулларын кая куярга белми.

— Костя, кара, кара!— дип кычкырды ул кинәт. Аңа һавага күтәрелгән куе туфрак һәм төтен эчендә пулемет тәгәрмәче күренгәндәй булды. Ул йодрыгы белән амбразура өстәленә суга башлады, аннары амбразурадан атылып чыгарга теләгәндәй, бөтен гәүдәсә белән алга ыргылды.

— Тыныч бул, Газинур,— дип кычкырды Стариков һәм, Газинурны бил каешыннан эләктереп, бик вакытлы тартып алды. Чөнки нәкъ шул вакытта йодрык зурлыгындагы кыйпылчык, амбразураны ныгыткан зур ташка бәрелеп, очкыннар чәчрәтте дә, рикошет ясап, икенче якка, пулемет көпшәсенә тиде һәм, көчен югалтып, амбразура өстәленә килеп төште. Газинур аны күз ачып йомганчы кулына алды һәм ни өчен эшләгәнән үзе дә белмичә, тар тәрәзәдән тышка томырды. Бары тик шуннан соң гына кыйпылчыкның кайнар булганлыгы анын миенә барып житте.

Гитлерчыларның артиллерия уты озак үкерде һәм, ул инде һичкайчан туктамас кебек тоелганга, кинәт тирә-як тып-тын булып китте.

Бер минуттан соң яңадан бөтен нәрсә үкерә башлады. Болын буйлап, артларыннан кара эзләр калдырып, танклар килә иде. Танклар артыннан немец пехотасы да күренде. Фрицлар, бөтен буйларына басып, акырыша-акырыша йөгерәләр, автоматлардан аталар, ләкин аларның акырулары да, автомат чиратлары да танклар һәм артиллерия гөрелтесе эчендә югалалар һәм алар үзләре

дә катыргы солдатларга, юк, катыргы солдатларга түгел, ә арт аякларына баскан күселәргә охшыйлар иде.

Танклар тирәсендә безнең снарядлар күпләп ярыла. Кайчак танклар бөтенләй күздән югалалар, ләкин күп тә үтми, алар снарядлар күтәргән туфрак, төтен эченнән яңадан ыргылып чыгалар һәм туктап та тормыйча аталар. Снарядлар ярылуы тагын да ешая. Танклар алдында тоташ ут һәм тимер стена күтәрелә. Ул да булмый, танкларның берсе, һавага ялкын атып, яна башлый. Икенчесе дә туктап кала. Биредә танклар йөри ала торган урын тар булганлыктан, башкалары да ут капчыгына элэгәләр.

Ләкин пулемет гашеткаларына ябышкан Стариков белән кулына лента тоткан Газинурның игътибарын танклар түгел, ә алар артыннан килүче пехота тарткан иде. Аларның пулеметлары флангта, пехотага каршы алар беренче булып ут ачарга тиешләр. Ләкин гитлерчылар яхшылап күренми. Сугыш кыры өстендә айкалган төтен барысында каплаган. Аннан, жәһәннәмнән ычкынгандай, аерым фрицлар гына йөгереп чыгалар.

— Костя, башла...— диде Газинур кысылган тавыш белән.

Стариков егермегә кадәр санады да гашеткаларга басты. Пулемет бөтен сыны белән селкенеп тыкылдарга тотынды. Дзот эчендә аның үкерүе аеруча көчле иде. Газинур лентаны турылый-турылый нәрсәдер кычкырды, ләкин аның тавышы Стариковка ишетелмәде.

Пулемет беренче лентаны бик тиз йотты да туктады. Газинур, күз ачып йомганчы, икенче лентаны тыкты. Пулемет яңадан котырынып ата башлады, яңадан өстәлгә буш гильзалар коелырга тотынды. Газинур аларны жинә белән идәнгә сыпырып төшерә торды.

Немец танкларының берничәсе, безнең артиллериянен ут киртәсен узып, тимер чыбыклар янына ук килеп жите. Артиллеристлар, үзебезнекеләргә тидермәс өчен, аларга атудан туктарга мәжбүр булдылар. Хәзер танкларга каршы, пехота сафларында урнашкан жиңел туплар һәм танк мылтыклары гына ата иде. Немец пехотасын шулай ук танклардан аерып булмады. Алар саранча көтүе шикелле ябырылып килә бирделәр. Аларның күпләре авабарды, ләкин калганнары һаман киләләр иде.

Стариков пулеметының кожухында озак атудан су

кайный башлады. Шулай да ул бер генә минутка да ату-дан туктамады.

Фашист танкларының берсе, флангтан атучы пулеметны күрде, ахрысы, аңа таба борыла башлады.

— Костя, кара, пантера безгә борыла!— дип кычкырды Газинур. Стариков Газинурның бу сүзләрен дә ишетмәде. Аның йөзеннән тир ага, каскасы күзләренә үк төшкән иде.

Кинәт пулемет туктады.

— Лента!— дип кычкырды Стариков карлыккан тавыш белән.

Газинур, үзләренә төбәлгән танк тубы көпшәсеннән күзен алмыйча, лента киертте һәм шул ук секундта туп авызыннан ыргылып чыккан кыска ялкынны күрде. Ул инстинкт белән артка тайпылды һәм кулындагы лента төшөп китте. Газинур, йөрәге тибүдән туктаган хәлдә, снаряд ярылуын көтте. Нигәдер снаряд бик озак ярылмый иде. Әйе, бик озак, көтеп торырга көч житмәслек дә рәжәдә озак ярылмый иде ул. Газинур түзмәде, күзләрен ачты. Күрәсен, беренче снаряд тимичә үтеп киткән. Ләкин икенчесе дзотның почмагына китереп бәрде. Дзот, урыныннан кузгалгандай, селкенеп китте, түшәм бүрәнәләре арасыннан ком коелды. «Өченчесе нәкъ амбразурага бәрәчәк, пулеметны яшерергә кирәк», дигән уй яшен тизлегә белән Газинурның башыннан үтеп китте. Ләкин шушы бик кыска вакыт эчендә сугыш кырында ниндидер зур үзгәрешләр булып алды, ахрысы. «Пантера»ның башнясы кубып очты. Немец пехотасы шулай ук артына карамыйча кача башлады.

— Морозов кыздыра!— дип шатланып кычкырды Газинур.

Морозовның пулеметы фашистлар флангтагы пулеметлар уты астыннан чыгып безнең траншеяларга ыргылырга хәзерләнгән иң кискен минутта ут ачты. Аның уты шул хәтле көтелмәгән һәм көчле булды, фрицларның алгы сафлары тәмам кырылып бетте. Исән калганнары кирегә борылдылар, ләкин аларга чигенергә дә урын юк иде. Кире борылган фрицларга аларның үз пулеметлары ут ачты. Котлары очкан Гитлер солдатлары, кая тыгылырга белмичә, яңадан алга ташландылар һәм яңадан Морозовның пулемет уты астына эләктеләр. Берничә минуттан гитлерчылар икенче тапкыр чигенә башладылар. Яңадан

аларга үз пулеметлары ут ачты. Шулай ике ут арасында, акылдан язган кешеләр кебек, айкалып-чайкалып йөгергән немец солдатлары тәмам кырылып бетте.

Пехотадан аерылган танклар үзләре генә озак сугыша алмады. Алар шулай ук Ловать аръягына чигенделәр. Ләкин берсе, китәргә теләмичә, йөз сиксән градуска борылды һәм ватылган надолблар арасыннан үтеп, туп-туры Морозов окобына таба омтылды. Бер генә секундка окоптан Морозовның канлы башы күренде. Ул танк астына граната ташлады һәм шунда ук окопка яшеренде. Ләкин немец танкысы, үлем ачысы белән дошманына ташлана торган яралы ерткыч кебек, коточкыч сикереш ясады һәм, окоп өстендә ажгырынып әйләнәп, аны жир белән тигезли башлады. Шунда ук бронебойщикларның берсе аның бензин багын шартлатты һәм танк дары кебек кабынып китте.

Тыны кысылып, немец танкысы артыннан күзәтеп торган Газинур катып калды. Мөгаен, бу минутта аның гына түгел, бүтән бик күпләрнең дә тыннары кысылган булгандыр.

— Морозов өчен!— дип кычкырды Стариков ачы тавыш белән һәм бер генә секундка туктап торган пулемет яңадан үкереп атарга тотынды.

Гитлерчыларның беренче, аннары икенче, өченче, дүртенче атакалары кире кайтарылды. Шуннан соң кич һәм төн буенча сугыш кырыннан яралы немецларның ыңгырашулары, елаулары, ярдәм сорап кычкырулары ишетеләп торды. Аларны килеп жыймадылар. Алар инде беркемгә дә кирәк түгел иде. Кем өчен, ни өчен үләләр иде алар биредә? Бәлки, шушы соңгы сулышларында алар егерме икенче июнь көнне безнең илебездә аяк баскан минутларын һәм империалистларның кесәләрен тагын да калынайтыр өчен аларны үлемгә жибәрүчеләрне каһәрләгәннәрдер?

Сержант Морозов белән кече сержант Мостафинның үле гәүдәләрен янган танк астыннан сугыш тынгач та казып алдылар. Таң белән аларны алгы кырыйдан ерак түгел бер эрәмәлектә жирләделәр.

Пулеметчыларны икесен бер кабергә янәшә салдылар. Алар тормыштагы кебек, үлгәч тә бергә иде. Газинур аларның кулларын күкрәкләренә кушырып куйды да йөзләренә карап торды. Аларның йөзләре тыныч, гүя эштән

соң бик нык арыганнар да хэзер дөньяларын онытып йоклуйлар. Газинурның кайнар яше Морозовның салкын кулына тамды.

— Хушыгыз, туганнар,— диде ул, экрен генә һәм кабердән чыкты. Кабер башында аларның пулеметлары тора иде. Ул бик аз зарарланган. Ә кабер тирәсендә майор Кремнев, гвардия капитаны Ермилов, полк парторгы Соловеев һәм дежурдан азат булган пулеметчылар басканнар. Фуражкасын кулында тоткан полк командиры кабергә караган килеш мәрхүмнәр белән саубуллашты.

Аннары парторг Соловеев сөйли башлады. Аның йөзендә тирән кайгы, сүзләре дә авыр, кайгылы иде.

Газинур аның төнлә дзот амбразурасыннан Морозов окобына карап торуын, ракета яктысында күренеп киткән һәм күңелендә онытылмаслык булып уелып калган борчулулы йөзен хәтерләде.

— Иптәшләр,— диде Соловеев экрен генә,— без үзбезнең иң яхшы коралдашларыбызны жирлибез. Бу кабердә бертуган булып коммунист Морозов белән комсомолец Мостафин ята. Алар Ватан өчен үзләренә газиз гомерләрен кызганмадылар. Алар соңгы сулышларына кадәр сугыштылар. Тыныч йоклагыз, кадерле дуслар. Без, фашизмны юк итмичә, кулыбыздан коралыбызны төшермәбез.

Ул бер уч туфрак алып кабергә салды. Майор Кремнев, гвардия капитаны Ермилов шулай ук кабергә учлары белән туфрак салдылар. Аннары бик тиз арада кабер өеме калыкты, саубуллашу салюты яңгырады.

Газинур яшь белән тулы күзләрен ятим булып калган пулеметтан алмады. Морозовның рекомендация биргәндә әйткән сүзләрен хәтерләде: «Мин сезнең өчен партия алдында... җавап бирәм...» Морозов юк инде, ә партия бар, ул яши һәм яшәячәк.

— Костя,— дип пышылдады Газинур һәм күзләре белән пулеметка күрсәтте. Стариков шунда ук аның ни әйтергә теләвен аңлады һәм ризалыгын белдереп баш иде. Аннары майор Кремневка мөрәжәгать итеп, Морозовның пулеметын үзләренә бирүен үтенде.

— Әле кичә генә иптәш Морозов ефрейтор Гафиятуллин белән миңа партиягә керү өчен рекомендация бирде. Ул безгә коммунистларча сугышырга васыять итте.

Аның пулеметы һәрвакыт шушы васыятьне безнең исебезгә төшереп торыр.

Газинур Стариков белән янәшә басып, сүзсез генә честь бирде.

— Морозовның пулеметы белән сугышу нәрсә икәннен беләсезме соң?— дип сорады полк командиры, һәр сүзенә басым ясап. Аңа ике пар — коңгырт һәм кара күзләр, кыю, намуслы күзләр карый иде.

— Беләбез,— диделәр сугышчылар.

Кремнев берәз эндәшми торды.

— Яхшы, өлкән сержант Морозовның пулеметын, төзәтелгәч, сезгә бирерләр. Ләкин моның белән сез үзегезгә бик зур өстәмә җаваплылык аласыз.

Ике пар күз аңа керфекләрен дә селкетмичә һаман да туры, кыю карап тордылар.

Сугышчылар таралдылар. Күктә авыр болытлар салмак кына йөздә. Әрәмәлектә сызгырып йөргән җил яңа кабер өстенә алтын яфраклар сибә башлады.

XIV

Икенче көнне иртән гитлерчыларның артиллериясе яңадан котырына башлады. Полк позицияләре өстендә яңадан ут һәм тимер үкерде. Бигрәк тә танклар үтә алырлык урынны саклаучы беренче батальонга кыен иде. Калын вал, траншеялар берничә урыннан инде жимерелгән, кайбер ут нокталары юк ителгән иде. Икенче рота командирының күзәтү пункты өстенә төшкән авиабомба блиндажны актарып ташлады. Блиндажда утыручыларның берсе дә исән калмады. Ә яңадан-яңа снарядлар һаман явып кына торды. Аларның үкерүе астында яралыларның ярдәм сорап ыңгырашулары да, аерым команда тавышлары, сүгенүләр дә ишетелми иде.

Беренче батальонның уң флангысындагы калын дзотта, тыштагы үкерүгә колак салып, пулеметчылар тынгына утыралар иде. Җир әкрен генә селкенә, калтырана. Дзотның калын түшәмә, стеналары, шулай ук урыннарынан кузгалгандай булалар. Сугышчылар караңгыда моны күрмиләр, ләкин, борчылып, әледән-эле түшәмгә карап алалар. Түшәм бүрәнәләре арасыннан каскаларга ком коелып тора.

Артиллерия налеты туктауга бер секунд кичекмичә

пулеметына тотынырга мөмкин булсын өчен, амбразурага иң якын почмакка чүгәләп утырган Газинурга түшәмнән ком коелуы ерак Соликамскины, Карп Васильевич өстәлендәге ком сәгатен хәтерләтте. Газинур Карп Васильевичларга килеп чыккан чакларда, шул ком сәгатенә озак-озак карап тора торган иде. Стенадагы сәгәтьтә вакытның үтүен күз белән күрәп булмый. Ә нечкә трубка белән бергә тоташтырылган ике пыяла шардан торган ком сәгатендә вакытның узуын бик яхшы күрәсен. Бер шардан икенче шарга нечкә генә, тегәржеп калынлыгы гына булып, ком ага. Һәм хәзер дә жир, урыныннан убылып, караңгы упкынга очарга торган бер минутта, күктән чинап төшкән бомбаларның һәр секунд саен дзотны актарып ташлавын тының кысылып көтеп торганда, түшәмнән башны авырттырмыйча, кайчак әкрерәк, кайчак көчлерәк коелып торган ком, ничектер, бик ерактан булса да, тормышның туктамаганлыгын, аның һаман дәвам иткәнлеген белдереп тора иде кебек.

Караңгы дзот эче ачы төтен белән тулган, сулыш алуы читен, күзләргә яшь томалый, иркенгә чыгасы, саф һава сулыйсы килә. Ләкин Газинур да, башкалар да урыннарыннан кузгалмыйлар. Алар, хәтта үләргә туры килсә дә, приказ булмыйча торып, моннан китчәк түгелләр. Шулай да аларга кыен. Алар берөзлексез тәмәке тарталар. Тәмәке утлары, елтыр-елтыр килеп, әле анда, әле монда күренәләр.

Бүген гитлерчыларның артподготовки озаккарак сузылды. Күрәсен, кичә авызлары пешкәч, бүген аеруча тырышкан булалар. Дзот түшәме менә-менә ишелеп төшә шикелле. Ком да көчлерәк ага. Озакламыйча иң кискен минут башланачак — гитлерчылар атакага күтәреләчәк.

Газинур белән янәшә утырган Стариков, караңгыда кармалап, аның кулын тотты да каты итеп кысты. Газинур икенче кулын Стариковның кулы өстенә куйды һәм шулай ук каты итеп кысты. Сугышчан дуслыкның бу сүзсез билгесе — без утка да, суга да бергә керербез, без мәңгегә бергә, дигән изге ант шикелле аларның күңелләрен ышаныч һәм көч белән тутырды.

Кинәт дзот, урыныннан кубып, башта каядыр югары очкан кебек булды, аннары түбәнгә ыргылды һәм нәрсәгәдер бик каты бәрелде. Дзотның уң як почмагы жиргә

утырды. Нәрсәдер — түшәм бүрәнәләре булса кирәк — чатнап сынды. Амбразураны каплый торган корыч калкан, чыңлап, идәнгә очты, дзот эченә көчле һава дулкыны белән бергә төтен, тузан бәрәп керде һәм шунда ук дзот өстенә тау ишеләп төшкәндәй булды. Яңадан нәрсәдер бик каты шартлады һәм уң як почмак тагын да ныграк утырды.

«Бомба төште!» — Бу уй берьюлы барлык миләрдән яшен тизлегә белән үтеп китте.

Дзот эчендә үлем тынлыгы урнашты. Менә шунда сугышчылар түшәмнән ком коелуы тукталуын сизделәр. Юк, ком коелуы түгел, ә вакыт, тормыш, яшәү туктагандай булды. Ләкин ике-өч секунд та үтмәгәндер, шушы коточкыч авыр тынлык эчендә яралының ачы тавыш белән ыңгырашуы ишетелде:

— А-а-а!

Яраланучының кем булуын караңгыда белүе кыен иде. Ләкин аның тавышы сугышчыларны уятып жибәргәндәй булды. Һәммәсе урыннарыннан сикереп тордылар һәм кесәләреннән шырпы эзли башладылар. Кинәт дзот ишеге төбөндә кесә фонаре кабынып китте. Пулеметчылар, гажәпләнеп, утка таба борылдылар. Ләкин уттан алда торганнары фонарьны кем яндыруын күрә алмады, — ут аларның күзләрен чагылдырды. Арттарак һәм кырыйдарак торучылар кулына фонарь тоткан кешенең хатын-кыз врач икәнән күрделәр. Аның матур озынча йөзе агарган, нечкә иреннәре нык итеп кысылган иде. Қайчан, ничек ул дзотка килеп кәргән — берәү дә белми калды.

Хатын берничә адым алга атлады һәм идәндә бөгәрләнеп яткан сугышчыга иелде. Хәзер инде Газинур да аны яхшылап күрә иде. Аның күзләре зур булып ачылды. Ул чак кына кычкырып жибәрмәде. Бу — Екатерина Павловна Бушуева иде.

Отделение командиры өлкән сержант Степашкин амбразурага, аннары ишеккә ташланды. Ишекне тартып ачып жибәрде. Дзоттан тышка алып чыга торган тар юлны туфрақ баскан иде. Сугышчыларның кайсыдыр:

— Күмеләп калдык! Томаландык! — дип кычкырды. Өлкән сержант, аңа таба тиз генә борылып:

— Тыныңны чыгарма! Паникага бирелмәскә! — дип кычкырды һәм врач янына тезләнде. — Қай жире, иптәш военврач?

Екатерина Павловна эндәшмәде. Ул ак марля белән яралының башын урый иде.

— Үз эшегездә булыгыз,— диде ул аннары.

Газинур сукур лампага ут кабызды. Аңа ком тулганлыктан, ут чатыр-чотыр килә башлады, кечерәйгәннән-кечерәеп, ахырда бөтенләй сүнде.

— Идәнгә куй,— диде Степашкин. Газинур, лампаны идәнгә куеп, яңадан шырпы сызды. Идәндә лампанын сары теле берәз зурая төште.

— Стариков, Гафиятуллин, Иванов...— дип команда бирергә тотынды өлкән сержант:— Ишек юлын баскан туфракны көрәкләр белән чистартыгыз. Туфракны эчкә ташларга. Калганнарға амбразураны чистартырга. Тиз булыгыз. Гитлерчылар хәзер атакага килә башладылар.

Газинур беренче булып ишек төбөнә атылды һәм юлны баскан туфракны тимер көрәк белән казырга тотынды.

«Фриц безне кабергә тыктым дип уйламасын, без жир астыннан чыгып та аның бугазына ябышырбыз әле!»— дип уйлады ул, туфракны ярып ташлый-ташлый.

— Тукта,— диде Степашкин һәм, бер аягы белән тезләнеп, туфракка колагын куеп тыңлый башлады. Ләкин бернәрсә дә ишетмәде булса кирәк.

— Гафиятуллин, я әле, син дә тыңла. Син колакка үткенрәк.

Өлкән сержантның бу сүзләреннән соң, яралы янына тезләнгән врачның башын күтәрүенә һәм борылып каравына берәү дә игътибар итмәде. Барысын да ишек кызыксындыра иде. Газинур, тезләнгән жиреннән күтәрелеп, башын селекте.

— Берни ишетелми. Тәгаен, бөтен юлны баскан.

Ишек төбә тар булганга, анда берьюлы берничә кеше эшли алмый иде. Өлкән сержант берәмләп эшләргә һәм ешрак алмашып торырга кушты.

— Бир миңа көрәкне, Газинур,— диде Стариков, анын кулыннан тимер көрәкне алып.

Тирләп-пешеп беткән һәм һава азлыктан сулышын бик авырлык белән алган Газинур стена буена чүгәләде. Шунда аның янына Екатерина Павловна килде.

— Газинур, бу синме?— диде ул әкрән генә.

— Сез ничек бирегә килеп эләктегез, Екатерина Павловна?— дип сорады Газинур борчылып.

— Санбатка йомыш белән килгән идем. Бер уңайдан

Володяны да күрөп китим дидем. Кичэ аның турында яраланган дип сөйләделәр.

Екатерина Павловна берәз эндәшми торды. Газинур бу минутта аның кем турында уйлавын бик ачык төшенде.

— Сез борчылмагыз,— диде ул.

— Үзем өчен борчылмыйм. Аның өчен...

Екатерина Павловна тирән генә көрсенеп куйды. Бу көрсенүдән Газинурның да күңелләре нечкәрәп китте. Бәлки, Миннурый да, Газинур өчен борчылып, шулай офтана торгандыр. Ләкин Газинур, бүтәннәр турында онытып, үз кайгысына чума торган кеше түгел иде. Ул кесә фонаре яктысында бигрәк моңлы булып күрөнгән Екатерина Павловнага тагын бер карап алды да, аны авыр уйлардан ничек тә аерыр өчен, үзенә бер катлылыгы белән:

— Екатерина Павловна, минем абыйны хәтерлисезме?— диде.

— Билалетдиновнымы?

— Әйе.

— Хәтерлим. Кайда ул, исәнме? Син аны яраланган дигән идең шикелле?

— Әйе, аягын кистереп өйгә кайткан. Хәзер колхозда эшли. Сөзгә сәлам язган.

— Рәхмәт, сәламәт булсын.

— Минем кечкенә улым тәпи йөри башлаган. Мин аны күргәнем дә юк әле, мин киткәч туган. Хәзер тәрәзә өлгесе биеклегә була инде, ди. Аның буен тегәржеп белән үлчәп, конвертка салып жибәрсеннәр дип яздым әле. Озакламый килеп тә житәр. Әнисе миңа охшый дип юмалаган була. Солдатның күңелен күтәрә торгандыр инде. Хатыннар салпы якка салам кыстырырга бик оста булалар.

Бушуева ирексездән елмаеп куйды.

Ишек төбөндәге сугышчылар шаулаша башладылар. Газинур алар янына атылды һәм, кайсынындыр кулыннан тимер көрәкне тартып алып, кызып-кызып казырга тотынды.

Екатерина Павловна яралы янына килде һәм фонаре белән аның йөзөн яктыртты. Кара тутлы матур йөз иде. Ләкин коточкыч әрнү аның иреннәрен кара көйдәрәп өлгөргән. Дөрөсрәге, кычкырмас өчен ул үзе аскы иренен тешләгән һәм тешләре астыннан ияге буйлап нечкә генә

кан юлы сузылган. Ә күзләре врачка, ничектер, инәлеп һәм ялварып карыйлар иде шикелле.

— Бераз гына түз, акыллым,— диде Катя,— хәзер юлны казып бетерәләр.

Сугышчы берни әйтмәде. Ул әкрен генә күзләрен йомды. Бу аның соңгы сулышы иде.

XV

Гитлерчыларның кысрыклавы көчәйгәннән-көчәя барган чагында, гвардия капитаны Ермилов беренче укчы рота командиры капитан Бушуевның күзәтү пунктына килде. Бу вакытта полкның бөтен ут көче сугышка кертелгән иде инде. Немецлар шулай ук барлык коралларынан аталар. Сугыш кырын кара төтен чолгап алган, жир селкенеп, актарылып тора, үкерә, ыңгыраша, чиный. Бомбалар, миналар, снарядлар шулкадәр еш ява, аларның шартлаулары тоташ бер гүләүгә охшый. Монда һичкем һичнәрсә белми һәм белә дә алмас кебек. Алай гына да түгел, бу котырылган ут һәм тимер өермәсенә кемнең дә булса житәкчелек итүе, бу коточкыч дабылның кемнендер ихтыярына буйсынуы акылга сыймаслык бернәрсә кебек тоела. Шулай да аңа житәкчелек итәләр. Иң алда, ярым жимерек күзәтү пунктында, каскаларына, иңбашларына соры тузан кунган, кырыс йөзле ике капитан — Ермилов белән Бушуев — янәшә басып торалар. Икенче күзәтү пунктында утырган полк командиры майор Кремневның да үткен күзләре стереотруба аркылы сугыш кырына төбәлгән. Кайдадыр бераз арттарак, кулына телефон трубкасын кысып тоткан һәм әледән-әле кул сәгатенә күз төшереп торган дивизия командиры — олы яшьләрдәге генерал да сугыш турында уйлый. Аның киң маңгаена тирән сызыklar чыккан, кашлары жыерылган. Чал керткән куе кашлары астындагы соры күзләрендә дивизия алып барган сугышның бөтен киеренкелеге чагылган төсле. Аңа әледән-әле шалтыратып торалар, ул кыска, ачык боерыклар бирә, кайчагында кемнәрнедер орышып та ала, ачулана да. Ләкин бер генә секундка да йөзенә аптырау билгеләре чыкмый һәм иң киеренке минутларда да күзләрендәгә хәйләле чаткылар сүнми. Гүя аңа күп нәрсә билгеле, тик ул хәзергә әйтми генә. Гүя ул, шаулап, асты-өскә килеп торган ачык дингездә берничә көн буенча үкер-

гән штормның инде соңгы — тугызынчы валы үтеп киткәнлеген берүзенә генә мәгълүм булган билгеләрдән сизеп ала торган карт диңгезче кебек, әле һаман да үкереп торган дошман утының, инде иң югары ноктасына житеп, кире кайта башлавын күреп тора. Менә ул урыныннан күтәрелде, сәгатенә күз төшерде һәм житез бер хәрәкәт белән трубканы колагына куеп:

— Кремнев, обстановка?— диде.

Аңа полк командирының ерак тавышы җавап бирде:

— Дошман пехотасын җиргә кыстым. Танкларга каршы ут сугышы алып барам. Дүрт танк яна.

— Ә нигә тавышың күңелсез?— дип сорады генерал кинәт. Полк командиры бу сәер сорауны аңлап житкермәде булса кирәк. Бу минутта Кремневның чырае нинди төскә керүен күз алдына китереп, генерал көлемсерәп куйды һәм:— Ә гитлерчылар ничек сугыша?— дип сорады.— Артларына карап сугышалар дисеңме? Шул шул! Үкчәләренә басарга эзер бул!

Бу юлы майор Кремневның шат тавышы ишетелде:— Есть! Аңладым.

Ике өлкән командир телефон буенча сөйләшкән һәм сугышның яңа этабын хәзерләгән вакытта, капитаннар әле һаман да шул ук күзәтү пунктында басып торалар һәм һәркайсы үз подразделениесенә житәкчелек итә иде.

Капитан Бушуев кабаланмыйча, кыска, кискен командалар бирә. Аның бөтен ротасы кул астында, аңа сугышка житәкчелек итүе жиңелрәк. Гвардия капитаны Ермиловның исә пулеметлары төрле роталарга сибелгән. Ул аларны күрми, расчетлар белән хәтта телефон элемтәсе дә юк. Ләкин шулай да гвардия капитаны коточкыч сугыш гөрелтесе эчендә үз пулеметларының таныш такылдавын ишетә. Алар һәммәсе эштә. Тик уң флангтагы өлкән сержант Степашкин пулеметы гына нигәдер атмый. Гвардия капитаны анда үзенә йомышчысын йөгертте. Бераздан йомышчы әйләнеп тә кайтты. Ул дзот янына авиабомба төшкәнлеген, дзотның тәмам томаланганлыгын әйтте. Пулеметчылар, мөгаен, барысы да һәлак булганнардыр.

Ермилов күз кырыйлары белән генә Бушуевка карап алды. Нидер әйтергә теләде, ләкин нык кысылган ирен-нәре ачылмады. Ул Екатерина Павловнаның нәкъ шул дзотка кереп киткәнлеген үз күзе белән күрде. Дөрөсрәге,

кинэт ут астында аптырап калган врачны ул үзе шул дзотка кертөп жибәрде.

Ермилов яңадан Бушуевка карап алды. Ул биноклен күзләренә күтәргән һәм алгы кырый янында дошманның жиргә кысырыкланган автоматчыларына, надолблар каршында үкәргән танкларына игътибар итмичә, броняларына солдатлар утыртып, уйсулыктан үкәрә-үкәрә килгән үзйөрөшлө орудияләргә карый иде.

— Десант... Артиллеристларга сигнал!— дип кычкырды ул, артына борылмыйча. Шунда ук үзйөрөшлө орудияләр килгән якка таба ике яшел ракета очты.

Гвардия капитаны да үзенә пулеметчыларына ракеталар белән сигнал бирде. Һәм шунда ук уң флангтагы пулемет турында уйлап алды: «Әгәр ул булса, бу десантны сыпырып кына алыр иде».

Элемтәче Бушуевка телефон трубкасын сузды:

— Майор Кремнев.

Бушуев, окоп төбөнә чүгәләп, бер колагына телефон трубкасын куеп, икенчесен учы белән каплап, дошманның танк десанты төшерергә хәзерләнүе турында хәбәр итте. Полк командиры, аны бүлдермичә тыңлагач, көлемсерәп:

— Тавышың ник күңелсез?— дип сорады.

Бушуев аның экран генә көлүен ишеткәч, тагын да катырак гажәпләнде. Кинэт телефон трубкасы кызып киткәндәй булды. Нәрсә бу? Нинди көлү?

Бөтенләй янәшә генә диярлек снаряд килеп төште. Капитан, трубканы кулыннан ычкындырмыйча, туфракка төртелде һәм шунда ук өстенә ком өеме ишелеп төшүен тойды.

— Бушуев, Бушуев!—дип борчылып кычкырды Кремнев.— Тереме? Туфрак кына? Сабантуена эзерлән! Сабантуена дим! Аңладыңмы?

— Аңладым,— диде Бушуев шат тавыш белән.

Гвардия капитаны Ермилов китеп барган иде инде. Бу вакытта ул снаряд тиеп ишелгән вал кырыенда, пулеметчылар взводының командиры яшь кенә лейтенант белән янәшә яткан килеш, пулеметчыларга яңа цельләр күрсәтә иде. Артиллеристлар, минометчылар, пулеметчылар тупланган ут белән дошман десантының зур өлешен килеп житмәс борын ук таркатып бетерделәр. Ләкин, алда яткан гитлерчылар, безнең утның десантка каршы юнәлдерелүе сәбәпле беркадәр йомшаруыннан файдала-

нып, атакага күтәрелделәр. Менә шунда, шул кискен моментта моңарчы тынып торган уң флангтагы пулемет ут ачты. Ул гитлерчыларның флангысына бәргәнгә, аның уты аеруча аяусыз иде. Гвардия капитанының кырыс йөзө, күз ачып йомганчы, яктырып китте. Ул, шатланып:

— Степашкин эшкә кереште! Егет!— дип кычкырды.

— Үлгәннәр терелдеме әллә?— диде лейтенант.

— Юк, безне үтерүе жиңел түгел!— диде гвардия капитаны һәм Бушуев турында уйлап алды: бәхете бар икән!

Әйе, бу чыннан да өлкән сержант Степашкинның пулеметы иде. Жир астында күмелеп калган пулеметчылар, озак көрәшә торгач, ниһаять, үзләренә юл ачтылар. Өлкән сержант пулеметны ачык позициягә чыгарырга бое-рык бирде һәм үзе беренче булып тышка омтылды. Аның артыннан Стариков белән Гафиятуллин, пулеметны сөй-рәп, йөгереп чыктылар. Бу вакытта бөтен жирдә аталар, мина, снаряд шартлаулары, пулемет, автомат чиратла-ры — барысы бергә кушылалар иде.

Пулеметны ачык позициягә урнаштырып өлгергәннәр генә иде, дошманның пехотасы атакага күтәрелде. Өлкән сержант команда бирде. Пулемет, жир астында үзен озак вакыт эшсез ябып тотулары өчен ачулангансыман, ярсып тыкылдарга кереште. Стариков бөтен лента беткәнче ат-ты. Аннары Газинур икенчесен куйды һәм сугышчан дәрт белән:

— Кыздыр, Костя, кыздыр!— дип кычкырды.

Гитлерчылар, тимер чыбык киртәсе янына ук килеп житеп, яңадан жиргә ятарга мәжбүр булдылар. Шул чакта болытлар арасыннан, карчыгалар кебек, күз ияр-мәс тизлек белән атылып, безнең кызыл йолдызлы штур-мовиклар килеп чыктылар һәм, гитлерчылар өстеннән тү-бән генә очып, аларны коточкыч кургаш яңгыры белән коендырып үттеләр.

Акылдан язган немецлар, икенче тапкыр әйләнәп килү өчен яңадан һавага омтылган штурмовикларга башла-рын күтәрәп карый-карый, табан ялтырата башладылар.

— Куптылар! Аля-ля-ля!— дип кычкырды кемдер.

Өлкән сержант Степашкин вал өстенә сикереп менде һәм:

— Чигенүче дошманга...— дип команда бирде. Стари-ков, команданың ахырын көтмичә үк, ут ачты. Газинур

башын күтөрөп караганда, өлкөн сержант вал өстендө юк иде инде. Патрон ташучы кызылармеец, шуышып килеп, Степашкинның үлгәнлеген хәбәр итте.

Ләкин патрон ташучы бик ачык нәрсә турында әйтсә дә, аның сүзләре әле яңа гына бер үлемне жиңеп жир астыннан чыккан Стариков белән Гафиятуллинның аңына тиз генә барып житмәде:

— Йөрәгенә пуля тигән...

Кинәт Стариков нәрсә булганын төшенде, бер генә секундка аның бармакларының ныклығы югалды һәм пулемет, тезгене йомшарган чаптар ат шикелле, кинәт тотлыга башлады. Икенче секундта инде Костя үзен кулга алып өлгерде һәм пулемет яңадан бөтен көчөнә үкерткә тотынды.

— Лейтенантка әйтегез...— дип кычкырды ул, атудан туктамыйча,— команданы мин алам. Ефрейтор Гафиятуллин минем урынга! Иванов — икенче номер.

Снарядлар һәм миналар ярылуыннан тетрәп торган алгы кырый буйлап өстенә офицер шинеле кигән урта буйлы бер кеше йөри. Ул дзотларга һәм блиндажларга керә, ут позицияләрендә һәм күзәтү пунктларында туктый, траншеяларга һәм аралашу юлларына килеп чыга. Һәр жирдә, вакыты сыйдырган кадәрәнчә, солдатлар, офицерлар белән сөйләшә, киңәшләр бирә, ә бүтәннәр сөйләгәндә бүлдермичә, зур игътибар белән тыңлый. Әгәр ату тавышларыннан авыздан чыккан сүз ишетелерлек булмаса, сугышчының иңенә кулын сала һәм аның белән бергә котырылган ут давылына тыныч кына карап тора.

Бу кеше һәр житди сугыш алдыннан, теләсә нинди шартларда, төнлә һәм көндөз, сугышчылар арасында бөтен кыенлыкларны бергә кичерешеп йөргәнлектән, ул кая гына барып чыкса да, көтелмәгән кунак булмый. Һәр жирдә аны үз итеп каршы алалар.

Бу кеше командалар да бирми, ачуланмый да, эмма ул булып киткән урында иң нык тәртип урнаша, сугышчыларның күңелләрендә яңа ышаныч, яңа ашкыну туа.

Бу кеше — полк парторгы Соловеев. Ул Газинурлар расчеты янында туктаганда, немец танкларының һәм үзйөрешле орудияләренен калдыклары чигенә башлаганнар иде инде. Парторг, Газинурның пулеметы янына тезләнөп,

төрлесе төрле жирдә һәм төрле хәлдә дөрләп яна торган немец танкларына карап торды.

Газинур, атудан туктап, кулы белән каскасын күтәрәп куйды.

— Бүген яңадан килеп маташмаячаклар, иптәш парторг,— диде ул көр тавыш белән.— Туйдырганчы сыйладык...

— Юк, Газинур,— диде парторг, аны бүлдәрәп,— аларның килүләрен көтеп утыру безнең эш түгел. Аларны куарга, тын алырга ирек бирмичә куарга кирәк.

— Приказ гына булсын, иптәш парторг,— дип җавап бирде Газинур.— Күптән көтәбез. Куарга дигәндә, безнең бил буган!

Шул чакта алгы кырый буйлап, башка барлык тавышларны күмеп, бер көчле тавыш яңгырады:

— Атакага!

— Атакага!

Кемдер вал өстенә сикереп менде һәм, автоматын болгап:

— Ватан өчен! Сталин өчен, алга! Ура!— дип кычкырды һәм түбәнгә сикерде. Меңнәрчә кешеләр аның көчле тавышын эләктереп алдылар.

— Ура!

— Ура-а-а!..

Стариковның пулеметы атакага баручыларга, беркадәр вакыт урыныннан торып, ут белән булышты. Аннары лейтенантның позицияне алмаштыру турындагы сигналын күрәп алып, Стариков яңа команда бирде:

— Дуслар, алга!

Газинур, атудан туктап, кул сырты белән маңгай тирен сыпырып алды да Иванов белән икәү пулеметны сөйрәп, Стариков артыннан йөгәрде.

Алар пехотачыларны куып җиттеләр. Стариков, калкурак бер урынга күрсәтеп, пулеметны урнаштырырга кушты. Яңадан пулеметына ябышкан Газинур качып баручы фашистларның яшел аркаларын күрде. Ул аларга терәп аткан кебек ата башлады һәм:

— Морозов өчен, өлкән сержант өчен!— дип кычкырды. Ул яраланган, ләкин кайда, кайчан — үзе дә белми. Каскасы астыннан кан ага һәм кан аның бөтен битен буяган. Ләкин ул моны да сизми, нәфрәт белән тулы күзләрен гитлерчылардан алмыйча, һаман ата. Кинәт фа-

шистлар, жиргә сеңгән кебек, юкка чыктылар. Газинур да атудан туктады. Күз күреме житкән бөтен кыр буйлап, безнекеләр атакага баралар. Ә иң алда... Ә иң алда өч пехотачы йөгәрә. Менә аларның берсе егылды. Аннары ул нидер кычкырды булса кирәк. Қалган икесе кире борылды, егылган иптәшләрен тиз генә күтәрделәр һәм яңадан өчәү йөгәрә башладылар. Газинур алар янында миналар ярылуын, пулемет чиратлары күтәргән тузаннарны күрде. Ә өч билгесез дус, үлемсезләр кебек, һаман алга бардылар. Әйтерсең, аларны мина кыйпылчыклары да, пулялар да туктата алмый иде.

Стариков, позицияне алмаштырырга кушып, команда бирде. Гафиятуллин белән Иванов, пулеметны борып, яңадан сөйрәп киттеләр. Газинур өч дустан күзен алмады. Алар һаман янәшә йөгәрәләр, тирә-якларында һаман пулялар сызгыра, миналар ярыла.

Яңа позициядән ут ачкан чагында да, Газинур аларны күрде.

— Нинди батыр егетләр!— диде ул, ләкин аның тавышы үзенә генә ишетелде.

Өч дус, дошманның тимер чыбыкларын үтеп, өчесе берьюлы гранаталар ыргытып, траншеяга сикерделәр...

XVI

Газинур караңгы һәм сасы немец блиндажы эченнән чыкты да, көзгә салкынча һаваны бөтен күкрәге белән сулап, якында гына аунап яткан «юнкерс» койрыгына барып утырды. «Қайда соң синең баш-аягың,— дип эченнән генә үртәп куйды Газинур.— Кәлтә еланның кебек койрыгың гына калган ич, хәсрәт».

Газинур яньчелеп, янып һәм каралып беткән тимер-томыр өеменә тагын бер тапкыр карап алды да теш арасыннан черт итеп төкерде һәм шунда ук бу турыда онытты, чөнки аның күңеле бүтән уйлар һәм бүтән хисләр белән тулы иде.

Бу юлы алар гитлерчыларның атакаларын кире кайтарып кына калмадылар. Үзләре контратакага күтәрелделәр һәм, фрицларның үкчәләренә басып, «жилкәләренә атланып», аларның траншеяларына бәрәп керделәр.

Гитлерчылар, үзләренәң жайлы позицияләрен яңадан кайтарып алу өчен, ике көн буенча бертуктаусыз атака-

лап тордылар. Өченче көнне алар, көймәләре комга утырган шикелле, тынып калдылар.

— Булды бу,— диде Газинур, пулемет көпшәсен сыйпап,— фриц барабанын кагып бетерде, егетләр. Хәзер эшкә тотынырга кирәк.

Ул, нәкъ колхоздагыча, учларына төкереп, кулына тимер көрәк алды. Башкалар да көрәкләргә сузылдылар. Төннең-төн буенча алар бер генә минут та ял итмичә эшләделәр — траншеяларны тирәнәйттеләр, ут ноктала-рын, блиндажларны ныгыттылар, амбразуралары көнчыгышка каратып ясалган дошман дзотларын үзгәртеп, көнбатышка таба атар өчен яраклаштырдылар. Бу чиксез авыр эш иде. Солдат тормышы, гомумән, тоташ авыр хезмәт ул. Төне буенча авыр ломнар, тимер көрәкләр белән жир казыган һәм күтәрә алмаслык булып сызлаган куллар таң тууга яңадан автоматларга, пулеметларга, минометларга тотынырга тиешләр иде.

Газинурның күңелендәге сугыш ярсуы басылып бетмәгән иде әле, шуңа күрә аның нечкә хисләр йөрәгә сугыштан соң һәр солдат йөрәгендә табигый рәвештә туа торган үткен сагышны — һәлак булган яки яраланган иптәшләренең юклыгы тудырган сагышны кичерми иде әле. Бу сагыш аның йөрәгенә берәз соңрак килеп кагылды. Хәзер ул бары тик жинү шатлыгы белән генә сулай, күңеле бары тик шул көчле шатлык тудырган күңелле тойгыларны гына кичерә иде. Шуңа күрә актарылып, асты-өскә килеп беткән жир дә, жимерелгән, шартлатылган блиндажлар, землянкалар да, яндырылган, ватылган туплар, танклар, автомашиналар, поход кухнялары да аның шатлыгын жуя алмыйлар иде. Әйләнә-тирә аңа якты булып, ышанычлы, өметле булып күренә. Ул үзе дә ихтыярысыздан елмаеп:

— Жинүчеләрнең күз карашы якты була дип сөйләләр иде, дөрөс икән! — дип куя иде.

Кухнядан аш алып кайтучы Иванов, Газинур яныннан үтеп, блиндажга кереп китте. Тәмле шулпа исе Газинурның борынын кытыклап калды. Ул урыныннан торды һәм дошман ягына күз кысты: эшләр шулай, янәсе, фриц әфәнде, бәйрәм безнең урамда!

Газинур блиндажга керде. Иванов котелокларны өстәлгә тезеп куйган. Иске гадәт буенча ул тулы расетка алып кайткан. Алты котелок. Иң кырыйда өлкән сержант

Степашкинның «А. С.» хәрефләре уелган яшел котелогы тора.

Дүрт котелокның хужасы, аларны шунда ук кулларына алып, итле шулпаны ашый да башладылар. Ике котелок өстәлдә торып калды. Аларга берәү дә сузылмады. Бу ятим котелокларга күз төшергәч, Газинурның йөрәге кинәт «жу» итеп китте. Кулындагы кашыгы чакына идәнгә төшмәде. Ул авыр сулап алды һәм, ашын ашап бетермичә, башын игән хәлдә, блиндаждан чыгып китте.

Менә ул яңадан «юнкерсның» иске чиләк кебек янчычелеп беткән койрыгы өстендә утыра. Көзгә аяз көн, күк йөзә, күл өсте кебек, зәп-зәңгәр, тик бик еракта, нәкъ яз башындагы шикелле, кардай ак бөдрә болыт кисәге йөзә. Нава жылы, хәтта кыздыра да. Берничә минуттан Газинур үзенң аркасында да күңелне тынычландыра торган жылылык тоя башлады. Көтүче малай булып йөргән чакларында, күңеле ямансылап китсә, ул нәкъ менә шулай берәр ышык жиргә — кояш жылысына утыра да болында ялкау гына йөргән сыерларга, кәжәләргә, сарыкларга тын гына карап тора торган иде. Тукта, блиндаждан башын иеп, күзләре мөлдәрәмә яшь белән тулы килеш чыгып киткән Газинур нигә болай кинәттән генә малай чакларын исенә төшерде соң? Ул күптән үткән гамьсез чакларның кырыс солдат тормышына, иң якин иптәшләрен югалткан солдат йөрәгендәге тирән хисләргә нинди катнашы бар?

Яз башы иде. Беркөнне көтү артыннан йөргән Газинур кыр уртасында, кар суы жыелган зур чокырда, кыр казы күрдә. Ул бичара нигәдер моңлы итеп кычкыра, башын күтәрәп, дусларын эзләгәнсыман зәңгәр навага карый, аннары берәз йөзеп китә, тагын моңлы итеп кычкыра, тагын очсыз-кырыйсыз күккә карый. Өч көн ул шулай сагышланып йөрдә. «Адашкан, мескенем», — дип уйлады Газинур. Ул суга икмәк валчыклары сипте, ләкин кыр казы аларга борылып та карамады. Дүртенче көнне ул суы кими башлаган чокырны тагын бер әйләнде дә, моңлы итеп кычкырып, очып та китте. Аның тавышы шундый моңлы иде. Газинурның үзәге өзелгәндәй булды. күзләреннән яшь бәрәп чыкты. Ә тагын берничә көннән Газинур чокырның аргы ягында, юеш туфрак өстендә канатларын жәеп яткан икенче бер казны күрдә. Ул үле иде...

Газинур ул чакта озак елады. Аннары аның күз яшь-ләрән язгы жылы жыллар киптерде, ә менә йөрәгендә калган сагышны, ахрысы, һичнинди жыллар дә, давыллар да киптерә алмаган. Хәзер, ниндидер ерак охшашлар нәтижәсендә ул сагыш яңадан өскә калыккан икән, димәк, ул аның күңеленең тирән бер почмагында һаман яшәп килгән.

Газинур тәмәке кабызды һәм төтен аркылы карап тора башлады. Алгы кырыйда эш кайный. Солдатлар күтәрәнгә күңел белән эшлиләр. Тик кайберләре генә басынқы күренә. Менә олырак яшьләрдәге, сары мыеклы бер солдат, тимер көрәкне ике кулы белән тотып, аның сабына карап тора. Анда, кемнендер исеме яки исем-фамилиясенең баш хәрефләре уелган булса кирәк. Солдатның кул-башлары кинәт бик авыр йөк баскан шикелле түбән иелде. Ләкин моны бары тик Газинур гына күрдә һәм ул гына солдат йөрәгендәге сагышны — сугышчан дустан югалту кайгысын аңлады.

Газинур тирән сулап куйды һәм, марля белән уралган маңгаен учы белән каплап, тезенә терсәгә белән таянды. Кинәт ул бик ерактан килгән кадерле ата тавышын ишеткәндәй булды: «Ватаныбызның азатлыгы өчен сугышларда һәлак булган батырларга мәңгелек дан!» Газинур сискәнәп китте, күзләрен каплаган кулын алды, һәм аның алдындагы дөнья бөтенләй үзгәрәп киткәндәй булды. Газинурның нәрсәдер кычкырып әйтәсе килде, ләкин әйтмәде. Бар менә шундый хисләр, алар турында матур сүзләр эзләп, мин фәлән, мин төгән дип әйтеп тормыйлар. Ул — үзеннән-үзе билгеле, ул — кешенең канында, йөрәк тибешендә, ул — кешенең һәрбер сулышында.

Кемнендер аяк тавышларын ишетеп, Газинур артына борылды. Почтальон икән.

— Гафиятуллин, нәрсә уйга калдың? — дип кычкырды ул шаян тавыш белән: — Я әле, биеп жибәр, Миңнурыеннан хат бар.

Газинур урыныннан сикереп торды.

— Кая, кая, бир тизрәк, туган!

Почтальон хатны тоттырды да китеп тә барды. Газинур шунда ук конвертны ертты. Зәңгәр конверт эченнән, хат белән бергә, бер саплам тегәржәп килеп чыкты. Газинурның авызы ерылды. Ул тирә-ягына каранды, әле бик ерак китеп өлгөрмәгән почтальонны күрдә.

— Әй, әй, почтальон иптәш!— дип кычкырды ул һәм почтальон янына йөгәрде.— Тукта әле, бер генә минутка тукта. Менә тегәржеп... Күрәсеңме... Конвертка салып жибергәннәр... Миңнурый жибергән... Мин үзем жиберегез дип язган идем. Һе... Кара син аны!

Берни аңламыйча карап торган почтальон каршында Газинур бер саплам тегәржепне, ике очыннан тотып, астан өскә таба сузды.

— Күрәсеңме, туганкай, нинди булган. Кая әле, бир әле карабиныңны...— Газинур жепне карабин өстенә куеп үлчәде дә тагын да көчләрәк шатланып сөйли башлады.— Иһи, кая үрелә, тишек борын! Карабин буге. Гвардейский солдат булып килә бит, ә!

Почтальон аның бәйләнешсез сүзләрен берәз төшенә башлады.

— Малаенның буге үлчәп жибергәннәрме әллә?— дип сорады ул, көлеп.

— Кәнишне, малайның! Моңысы минем төпчек малай. Күргәнем дә юк әле. Мин солдатка киткәннең дүртенче көнөндә туган. Һе, кара син аны, карабин буге!

— Я, ярый, ефрейтор,— диде почтальон һәм кулы белән сумкасына сугып алды.— Монда, брат, бер сиңагына түгел, бүтәннәргә дә шатлык бар! Киттем.

— Шатландыр, жаным, кешеләрне шатландыр,— диде Газинур һәм почтальонның кулын кысты...—Рәхмәт, туган, хезмәтең матур сиңең.

Почтальон, бу көтелмәгән мактаудан башын югары күтәрәп, китеп барды. Газинур яңадан «юнкерс» койрыгына килеп утырды һәм хатны укый башлады.

«Хат башы, языгыз каршы...»— дип башланган иде ул. Почмакларында жырлар да бар иде. Сул як почмакка Миңнурый:

Иртән торсам, кояш көтәм,
Кич булды исә, ай көтәм;
Кояш белән ай көткән күк,
Бәгърем, синнән хат көтәм,—

дип, уң як почмакка:

Мин иркәмә хатлар язам,
Жавапсыз калмыйм бер дә;
Ул фронтта, ә мин тылда
Йөрәкләр тибә бергә,—

дип язган иде. Хатның кырыйларына төсле карандашлар белән чәчәкләр эшлэнгән. «Сәмигам төшергән!..» дип куанды Газинур һәм хатны укый башлады.

«... Газинур йөрәгем! Син анда, ут эчендә, безнең турыда борчыла торгансыңдыр инде. Без һәммәбез дә исән-саулар. Зинһар дип әйтәм, борчылма. Сәмигаң белән Мөдәррисеңне күрсән, танымас идең: шундый зур, акыллы балалар булдылар. Беркөнне Сәмига сине төшендә күргән. Уянгач, кайда минем әтием, ул кайткан ич, дип елый башлады. Берәр шинельле кеше күрсә: «Әтием кайта, әтием кайта!»—дип шатлана, урамга йөгәрә. Коймак пешерсәм: «Моңысын әтиемә калдырам, ул коймак ярата»,—ди. Хәзер ул өстәл башында, иреннәрен бөрештерә-бөрештерә, сиңа хат язган була. Мөдәррис китап караштырып утыра. «Әни, нигә монда танк төшермәгәннәр»,—ди. Төпчегебез бишәктә йоклый. Син аның буен үлчәп жибер дигәнсең — жиберәм. Каян шундый нәрсәләр уйлап табасың, Газинур? Синиң хатыңны алганнан бирле, Сәмига белән Мөдәррис көн саен Әнвәрнең буен үлчиләр — бер кәтүк жебемне әрәм итеп бетерделәр. Бүген алар, мин эштән кайтып керүгә, яныма йөгереп килделәр дә: «Әни, әни, Әнвәр бүген зур үсте... Эткәйгә тизрәк хат яз»,—дип бишә башладылар. Мин аларга карыйм да куанып туя алмыйм, бөтен арыганнарым онытыла. Колхозда ир-ат булмагач, эш бик күп, Газинур. Мине транспорт бригадасының бригадиры итеп куйдылар. Безне, коммунистларны, иң җаваплы участокларга беркеттеләр. Көнне төнгә ялгап, Бөгелмәгә ашлык ташыйбыз. Заданиене тутырдык инде. Хәзер фронт фондына өстәмә ашлык ташыйбыз. Колхозчылар үзләреннән арткан бөтен ашлыкларын дәүләткә бирәләр. Мин дә, Газинур, егерме биш пот бирдем.

Эти ыңдырда эшли. Карт кешенең авырган чаклары да булгалый. Бу ике ел эчендә ул бик биреште, Газинур. Сине теленнән төшерми. Шул Газинурымның кайтканын күрсәм, үлсәм дә үкенмәс идем, ди. Мисбах абыйны, госпитальдән кайткач, завхоз иттек. Ул безгә һәрвакыт кереп йөри, балалар белән сөйләшеп утыра. Синиң турыда гел мактап сөйли. Сабир бабай белән Галәк бабай мине күргән саен: «Миннурый килең, Газинурыбыздан хат-хәбәр юкмы?»—дип сорашалар. Медаль алуыңны ишеткәч, Сабир бабай балаларга күч-

тәнәч белән килде. Балаларны башларыннан сөеп: «Әтиегез кебек батыр булыгыз, медальне бик зур батырлык күрсәткән кешегә генә бирәләр»,— дип сөйләде. Яхшы карт ул, балалар да аны бик ярата. Гарәфи абый да сине гел сораштыра. Ул бригадир булып эшли. Бик тырыша, кешеләргә дә бик ягымлы. Үзең беләсەң, элек аны кайбер кешеләр бик үк яратып та бетермиләр иде. Сугыш еллары аны бик нык үзгәртте. Элфия ике эш алып бара: хисапчы да, звеновод та. Аның карсак Җашимыннан хатлар еш килеп тора, бүләк тә алган, тик нинди бүләк икәнән генә язмаган. Хәнәфи абыйның партизан булып йөрим дигән бер хаты килде. Гали абыйның хатлары, нигәдер, килми тора. Барыбыз да бик борчылабыз. Картлар әйтә: «Сталин аны бик зур эшкә жибергәндер, хат язарга вакыты гына юктыр аның. Югыйсә, үзе исән-сау булырга тиеш». Без дә шулай уйлыйбыз.

Газинур жаным, колхоздашларым турында иренмиңә генә яз дигәнсең. Иренәмме соң! Үткән ай башларында Гандалибә әби үлде. Гарәфи абыйның хатыны Биби-гайшә апа ир бала тапты. «Алга»ның Галим абый кызы Сания безгә укытучы булып килде. Гыйльфан Рәшидәсенәң туге булды, армиядән яраланып кайткан комбай Мортазага кияүгә чыкты... Күрәсәң, сугыш дип тормыш туктамый, туйлар да була, балалар да туа. Эх, Газинур, әгәр син кайтып төшсәң, колхоздашларыңны таний алмас идең. Элек ишек алларыннан чыкмый торган житмеш-сиксән яшьлек карчыкларга кадәр, барысы да фронтка булсын дип, тырышып эшлиләр. Фронтовикларга дип атап, кем оекбаш, кем жылы бияләй бәйли, кайсы сандык төпләрендә яткан, ирләренәң яки балаларының төсә итеп саклаган иң кадерле, иң кыйммәтле әйберләрен фронт фондына китереп бирәләр. Безнең әти белән әни дә өлешсез калмадылар... Яшьләргә әйтмисең дә инде. Без, иртә торсак та, кич ятсак та, сезнең турыда гына уйлыйбыз. Сезнең турыда уйлап эшкә тотынабыз, сезнең турыда уйлап эшлибез, сезнең турыда уйлап эштән кайтабыз. Без бөтен көчөбезне жинү өчен бирәбез, Газинур...

...Газинур бәгырем. Язарга онытканмын. Колхозыбызда күңелсез хәл булып алды әле. Колхоз атларын имгәткән өчен төрмәгә утыртылган теге Тавык Мортый-

ны хәтерлисеңме? Шул имгәк бер дә беркөнне колхозы-бызга кайтты бит. Кайтуы белән армиядә булдым, ранен булдым дип кукраеп йөри башлады. Теге вакытта башымны нахакка ашаган идегез, ди. Үземнең честныйлыгымны күрсәттем, утка кердем, канымны да, жанымны да кызганмадым, ди. Ә үзе, бер кеше кырыкка ярылырдай кызу эш вакытында, колхоздан тегесен-монысын даулый. Фронтвикларны санламыйсыз дип, председателебезне кыйнамакчы булган, халык кул тидертмәде. Шуннан ары ул, үч итеп, төнлә колхоз амбарына ут төртмәкче булган. Шырпы сызган чагында эләктереп алдык үзен. Мылтыктан атып та карады, барыбер кача алмады. Суд булды. Судта ул бандитның барлык ялганнары ачылды. Фронтта бөтенләй булмаган икән, яраланмаган да. Үзенәң дус-ишләре кулын сындырганнар. Колхозга ялган документлар белән кайткан... Атарга дип хөкем иттеләр...»

— Эткә — эт үлеме! — диде Газинур һәм, кашларын жыерып, гитлерчылар ягына бик озак карап торды. Мәнә бит кемнәр аларны анда көткәннәр. Әгәр фашистлар «Красногвардеец»ка кадәр үк барып житсәләр, шул адәм актыгы Мортыйларны я староста, я полицай итеп куярлар иде. Газинур, кулын йомарлап, тез башына сукты. Аның ирексездән туган бу хәрәкәтендә шул хәтле нәфрәт, шул хәтле ачу тупланган иде, бер түгел, унлап Мортыйлар аңа каршы килсәләр дә, ул аларны пранзаран китереп ташлар иде.

Газинур яңадан хатка текәлде. Миңнурый инде бүтән нәрсәләр турында яза иде. Қара болыт үтеп киткәннән соң, күк йөзе аяза барган кебек, Газинурның да күңел күгә әкрәнләп аяза барды. Ул елмая башлады, ә инде Галәк бабайның яшьләр бригадасына башлык итеп куелганлыгы турында укыганда, чын күңеленнән көлөп жиберде.

Ахырда Миңнурый яңадан үзе турында, балалары турында язган иде. Хатның бу юлларын укыганда, Газинур тәмам эреп киткәндәй булды. Ул хәтта янына килеп баскан өлкән лейтенант Григорьянны да күрми торды. Хатын укып бетергәч, яңадан тегәржепне кулына алды, аны ике очыннан тотып яктыга күтәрде һәм, башын әзрәк жыйшайтып, карап тора башлады.

— Қара син аны, ә? Сугыш дип аптырамай бит.

Әллә әнисе колагыннан тартып үстерәме икән үзен? Һай егет, ай герой!

Газинурның йөзөндә шул хәтле бәхет, зур кара күзләрендә шул хәтле көчле яктылык иде, Григорьян түзмәде, кычкырып көлеп жибәрде. Ул өйләнмәгән егет һәм аңа ата кешенең шулкадәр тирән шатлык белән хат укуы, ниндидер тегәржепкә сикерләнгәндәй карап торуы бөтенләй аңлашылып житми иде.

— Син нәрсә, дус кеше, нинди тегәржепләр белән маташасың?— диде ул.— Кулга инә белән жеп алырга иртәрәк бугай әле.

Газинур утырган жиреннән сикереп торды.

— Юк, белмәдегез, иптәш өлкән лейтенант,— диде ул елмаеп.— Әнисе төпчек малайның буен тегәржеп белән үлчәп жибәргән. Менә карагыз, карабин буе инде, иптәш өлкән лейтенант. Тагын берничә елдан, сезнеңчә әйткәндә, Арагац бөркетә була инде бу.

Григорьян кычкырып көлә башлады. Аның пешкән слива кебек күзләре очкынланып китте.

— Шундый йомшак күңелле ата булырсың дип һичтә уйламыйдыр идем, Газинур,— диде ул.

— Менә өйләнеп карагыз әле, иптәш өлкән лейтенант, аннары башкача сайрарсыз.

Кинәт Григорьян көлүдән туктады.

— Башта сугышны бетерәсе бар әле, Газинур,— диде ул кырыс кына.— Безнең өчен берәү дә сугышмаячак. Дошман ягында нинди яңалыклар?

Газинур хатын тиз генә кесәсенә тыкты.

— Әйдәгез траншеяга.

Алар аралашу юлыннан алгы траншеяга үттеләр. Түбәндә урнашкан немец позицияләре моннан яхшы күренә иде.

— Янган танктан ике бармак ундарак, ике йөз метр арырак немецлар дзот казыйлар,— диде Газинур.

Григорьян биноклен күтәрәп карады.

— Дөрөс.

— Башы сынган агачтан өч бармак сулдарак, йөз илле метр арырак — пулемет точкасы.

Григорьян күзләреннән биноклен алмыйча:

— Кайдан килгән анда пулемет точкасы? Мин берни дә күрмим,— диде.

— Төнлә ул пулемет атты. Лентага ялгышлык белән

яктырткыч пуля элэккән булган, шунын буенча мин аның урынын билгеләдем.

Григорьян Газинурның әйткәннәрен картасына төшерде дә, дошманны өзлексез күзәтергә кушып, китеп барды. Ләкин берничә адым атлагач, кире борылды һәм, Газинурның аркасыннан кагып:

— Димәк, Арагац бөркетә, ә?— диде.

— Әйе, иптәш өлкән лейтенант, Арагац бөркетә!

XVII

Буш минут килеп чыккан саен, Газинур фронтта да рус телен өйрәнүне дәвам иттерде. Кайчандыр Соликамск урманнарында сөйкемле рус кызы Катя тарафыннан аның күңелендә рус теленә карата кабызылган кайнар мәхәббәт сүнмәде, киресенчә, еллар үткән саен һәм тормышны тирәнрәк төшенгән саен көчәя генә барды. Хәзер аңа сержант Стариков булыша иде. Газинурның карап укуы, сөйләшүе ярыйсы булса да, язуда аның хаталары шактый иде әле. Костя аңа рус теленең грамматикасын, имла кагыйдәләрен өйрәтте, диктант яздырды. Аларның төп дәрәсләкләре «Пехотаның сугышчан уставы» булды. Ләкин бүген Стариков диктант өчен икенче бер әйбер хәзерләп куйган иде. Ул, сәкегә кырын ятып, кечкенә өстәл янында утырган һәм язган чакта иреннәрен дә гүя кулына булышкансыман кыймылдатып торган Газинурга карап ала-ала, басымнарны һәм авазларны мөмкин кадәр ачыграк бирергә тырышып, кычкырып әйтеп тора.

— ...Оно пылало так ярко, как солнце, и ярче солнца,— дип язды Газинур,— и весь лес замолчал, освещенный этим факелом великой любви к людям, а тьма разлетелась от света его и там, глубоко в лесу, дрожащая, пала в гнилой зев болота. Люди же, измученные, стали как камни.

— Идем!— крикнул Данко и бросился вперед на свое место, высоко держа горящее сердце и освещаая им путь людям!¹

¹ —...Йөрәк кояш кебек, хәтта кояштан да яктырак булып балкый һәм адәм балаларына чиксез мәхәббәт нуры чәчүче факел. Яктысында бөтен урман тып-тын булып кала, ә караңгылык, чел-

Соңгы жөмлөңө айткән чагында, Стариков урыныннан торды һәм кулын, Данко кебек, югары күтәрде. Аның тавышы дулкынланган, бөтөн гәүдәсендә хәрәкәт, омтылыш иде. Кинәт аңа ул үзе дә, Газинур да, алар кебек меңләгән бүтән совет солдатлары да кыю Данкога бер ана карынында яткан игезәкләрдәй охшыйлар кебек тоелды. Совет сугышчылары да фашизм караңгылыгы баскан дөньяга яктылык илтүчеләр бит!

— Яздыңмы?— дип сорады Стариков берәздән.— Эндәш билгесе!

Газинурның да йөзе, Данко йөрәгенәң яктысы төшкән кебек, тантаналы һәм нурлы иде. Менә ул башын күтәрде һәм ялтырап торган зур кара күзләре белән дустанә карап, дулкынланган тавыш белән:

— Менә кеше булган, ичмасам. Әкияткә дә охшамаган,— диде.

— Данко, әлбәттә, әкият герое,— диде Стариков,— ләкин Данко кебек гүзәл һәм батыр кешеләр безнең илебездә күп. Николай Гастелло, Зоя Космодемьянская, Лиза Чайкина, Александр Матросов... Алар — меңнәр, Газинур. Безнең Морозов та, Мостафин да, безнең командирыбыз өлкән сержант Степашкин да шундыйлардан иде.

Газинур артык бер сүз дә әйтмәде. Бары тик көләч йөзе кырысланды һәм каш араларына тирән сызык чыкты.

— Мә, тикшер, Костя,— диде ул әкрән генә.— Хаталарым күп булса, яңадан биш тапкыр күчәрәп язармын.

Стариков, Газинурның кулыннан каләмен алып, диктантны тикшереп чыкты. Хаталар бар, ләкин элеккеләрендәгедән аз иде. Стариков Газинурны хәтта мактап та алды. Газинур кашларын жыерды.

— Син мине мактама, туган,— диде ул сүрән генә.— Мин серкәсе су күтәрми торганнардан түгел. Минем йонны кирегә сыпырырга да ярый.

пәрәмә килеп, калтыранып, каядыр урман эчендә, черек сазлык авызына егылып төшә. Кешеләр исә, тәмам таңга калып, таш кебек каталар.

— Әйдәгез!— дип кычкыра Данко һәм, үзенең яна торган йөрәген югары күтәрәп, аның нуры белән кешеләрнең юлын яктыртып, алга, үзенең урынына йөгәрәп барып баса». М. Горький. «Изергиль карчык».

Газинур диктантаын күчереп яза башлады. Стариков киенергә тотынды.

— Позицияне карап керим әле,— диде ул.

— Костя, син ул китабыңны миңа биреп торсаңчы,— диде Газинур,—мин аны тагын бер укыр идем.

Стариков аңа кечкенә генә китапны тоттырды да чыгып китте. Газинур, диктантаын күчереп бетереп, Горькийның китабын укырга керешкән генә иде, полк парторгы Соловеевның йомышчысы килеп, Газинурны парторг янына чакырды. Газинур дәфтәре белән каләмен противогазына тыкты да тиз генә урынынан торды һәм өстен-башын рәткә китерә башлады. Сакал-мыекны иртән үк кырган иде, ак яка текте, итеген чистартты.

— Генерал янына барасыңмы әллә, ефрейтор?— дип сорады землянкага килеп кергән солдатларның берсе.— Бигрәк ясанасың.

— Юк, генерал янына түгел, парторг янына, жаным,— диде Газинур. Бу аның, коммунист булганнан соң, парторг янына беренче тапкыр баруы иде. Элек ул Соловеев янына ничек туры килсә, шулай чабадыр иде, ә хәзер алай итә алмады. Парторг, бәлки, берни әйтмәс тә, шулай да Газинур аның янына алама көенчә бара алмый инде.

Газинурның көязләнергә һәм бигрәк тә олы командирлар алдында «тәти» булып кыманырга яратмавын белгән солдат та көлүдән туктады.

— Әйе, хәзер син, Гафиятуллин, партийный, хәзер сиңа бөтен рота карый.

— Юк, жаным, рота гына түгел, бөтен фронт, бөтен дөнья карый,— дип төзәтте Газинур һәм, көзгә кисәген күкрәк кесәсенә тыгып, бил каешын, гимнастеркасын рәтләп алды да землянкадан йөгереп чыгып китте.

Парторг тора торган землянканың ишеге төбөндә Газинур кинәт туктады. «Ярамаган бер-бер эш эшләп ташладыммы әллә? Нигә чакыра?»— дип шикләнеп уйлады ул. Тәне эсселәнеп китте, кулы якасын ычкындырырга сузылды,— ул яканы ачык йөртергә ярата иде. Ләкин кулы, бугазына житмичә, тукталып калды.

Ишекне ачып, керергә рөхсәт сорады.

— Әйдүк, әйдүк,— диде Соловеев, ачык чырай белән. Ул шомартылмаган такталардан ясалган кечкенә генә өстәл янында нидер язып утыра иде. Кәгазьләрен бер

читкә этәрәп, Газинурга урын күрсәтте. Газинур урындык итеп куелган бүкән өстенә утырды.

Землянканың кечкенә тәрәзәсеннән кояш нуры кергән иде. Шул чәчүрем тасма киңлегендәге кояш нуры бөтен землянка эчен үзгәртеп жибәргән. Стенага эленеп куелган автомат та, парторгның каскасы белән шинеле дә сугыш заманыннан бик ерактагы әйберләр кебек, истәлекләр кебек кенә күренәләр. Ә тимер мич өстендә кайнап торган калай чәйнек исә Газинурга леспромхоз тулай торагын хәтерләтә. Соловеев үзе дә, нәкъ өйдәгечә, якасын ычкындырып жибәргән килеш утыра. Әллә кояш нуры яктыртканга, әллә гомумән кәефе шәп булганга, йөзе дә аерата көләч. Газинур беренче тапкыр аның апак һәм сәламәт тешләренә, көлемсери төшөп караган яшь һәм шаян күзләренә игътибар итте. Моңарчы ул парторгны күбрәк житди кыяфәттә күрергә күнеккәнгә, парторг «өйдә»дә шундыйдыр, дип уйлый торган иде. Соловеевның бер елмаеп жибәрүе Газинурның барлык элекке уйларын юкка чыгарып ташлады.

Соловеев, ике кулын ике тезенә куеп, гадәтенчә, Газинурның күзләренә карап, берәз карлыкканрак тавыш белән:

— Я, Гафиятуллин, эшләр ничек, барамы?— дип сорайды.— Илдән хатлар аласыңмы? Колхозда барысы да исән-саулармы?

— «Красногвардеец»тамы? Барысы да исән-саулар. Жимертеп эшлиләр.

— Кайдан шундый исем таптыгыз колхозыгызга?

— Анысы аның, иптәш парторг, үзе бер тарих.— Һәм Газинур Гали абзый турында сөйләп бирде.

— Алай икән,— диде парторг һәм уйга чумды.

Соловеев, кесәсеннән чылбырлы көмеш сәгатен чыгарып, колагына куеп тыңлап карады. Әгәр дә Газинур бу сәгатьнең тарихы белән кызыксынган булса, Соловеев аңа Сиваш сугышлары турында, шул сугышларда күрсәткән батырлыгы өчен командарм үз кулы белән бүләк иткән шушы көмеш сәгать турында сөйләгән булыр иде.

— Расчатында эшләр ничек? Матчастьны, тактиканы яхшы өйрәнәсезме?

Газинур кыска гына итеп сөйләп бирде.

Соловеев инде Газинурның ак якасын да, йөзенен чисталыгын, киemenen пөхтәлеген дә күрергә һәм күне-

леннән: «Молодец, шулай кирәк»,— дип уйлап алырга өлгергән иде.

— Бик яхшы,— диде Соловеев.— Һөжүм тәжрибәсен күбрәк өйрәнегез. Кызыл Армия бөтен җирдә һөжүм итә. Без дә оборонада озак ятмабыз. Беседалар үткәргәндә дә шуны истә тотарга кирәк. Ничә беседа үткәрдән?

— Бу атнада өч беседа үткәрдем, иптәш парторг. Яңа килгән иптәшләргә безнең частының геройлары кече сержант Иван Фетисов, снайпер Балтабаев турында сөйләдем. Икенче тапкырында пулеметыбызның тарихы белән таныштырдым. Бездә бит хәзер герой Морозовның пулеметы. Аннары дисциплина турында булды. Сводкаларны көн саен укыйбыз.

Соловеев блокнотына берничә жөмлә язып куйды һәм:

— Ә «Боевой листогыгыз» кайчан чыга?— дип со-
рады.

— Стариков дежурдан бушагач эшләп бетерә. Обед-
ка элөп куябыз.

— Син үзен берәр нәрсә яздыңмы?

Газинур кызарды.

— Юк, язмадым, иптәш парторг,— диде ул әкрәгенә һәм аның жавабы парторгны һич тә канәгатьләндермәгәнән сизгәч, өстәде:— Грамота ягым минем шәптән түгел бит, иптәш лейтенант. Сөйләргә дисәң— булдырам, әмма яза башласам—көймәм комга терәлә. Ә безнең от-
делениедә егетләр грамотныйлар. Стариков тугыз класс бетергән. Иванов — жидене, Сергеев — алтыны, миңа, агитатор кешегә, үзем дә беләм, мәкалә язмау бер дә килешми. Ләкин агачны яшътән бөкмәсәң, картайгач, кыенга килә икән шул.

Соловеев, Газинурның бу эчкерсез сүзләрен тыңлый-
тыңлай, үзенә малай чакларын исенә төшереп алды. Поп батрагының жиденче баласы — Андрейка, исерек дьяконнан сабак укырга түгел, сүгенергә генә өйрәнде һәм сабак укыйсы урында дьяконның сыер, ат абзарла-
рын чистартып вакытын үткәрде. Тик Кызыл Армия саф-
ларына алынган кына, ул чын-чынлап укырга-язарга һәм тормышны аңларга өйрәнде. Газинурга шул турыда кыска гына сөйләп:

— Юк, Газинур, рус телен олыгайгач та өйрәнергә кирәк,— диде.

— Мин өйрәнәм, иптәш парторг. Стариков белән көн саен диярлек сабак укыйбыз.

— Стариков булышамы соң?

— Бүтән кеше бертуган энесенә дә Стариков миңа булышкан кебек булышмас, иптәш лейтенант.

Соловеев бераз уйга калып торды. Аннары башын күтәреп, Газинурның күзләренә гадәтенчә туры карап со-
рады:

— Стариковны сугышчан листокның редакторы итеп билгеләсәк, ничек булыр? Степашкин урынына.

— Бик яхшы булыр, иптәш парторг. Стариковның белеме дә, грамотасы да зур. Сугыш беткәч, ул укытучы булырга хәзерләнә. Аннары ул шигырь дә чыгара белә. Берничәсен безгә укып күрсәтте. Нәкъ китаптагыча. Пушкин шигыреннән бер дә ким түгел!

Соловеев Газинурның кояш белән гади лампаны янәшә куеп болай беркатлы чагыштыруына көлемсерә-
мичә булдыра алмады.

— Ә сиңа, Гафиятуллин, тагын нинди йөкләмә би-
рергә? Ничек уйлыйсың? Әллә булган кадәресе дә житеп
торырмы?

— Берәр кечерәгрәк йөкләмә булганда, каршы кил-
мәс идем, иптәш парторг.

— Кечерәгрәк йөкләмә?— дип кайтарып сорады Со-
ловеев.— Юк, Гафиятуллин, партия эшендә кечкенә йөк-
ләмәләр булмый. Сиңа кечкенә эш бирергә уйламыйм да.
Син — коммунист, агитатор. Мин синең бер мәкалене
язып куйган идем: «Йөрәктән чыккан гына йөрәккә ба-
рып керә». Бик дөрес сүzlәр. Син йөрәктән алып сөйли
беләсең. Шуңа күрә солдатлар да сине яратып тың-
лыйлар.

Газинур, Соловеевның тел төбен берьюлы төшенеп
житә алмаганлыктан, тын да алмыйча утырды. Ни әйт-
мәкче була парторг? Боларны ул Газинурны юмалау
өчен тикмәгә генә сөйләми, әлбәттә.

Бер минуттан Соловеев үзе барысын да әйтеп бирде:

— Беренче батальонда русча начар төшенә торган
күп кенә татар, башкорт сугышчылары бар,—диде ул.—
Тагын татарча белә, ләкин русча начар төшенә торган
бер чуваш, казах һәм бер үзбәк бар. Партбюро сине
алар арасында агитатор итеп билгеләргә карар чыгарды.
Син үзең моңа ничек карыйсың?

Газинурның маңгае тирләп китте. Ул кул аркасы белән киң маңгаен сыпырып алды.

— Партия кушкан эшкә мин биш куллап риза, иптәш лейтенант,— диде ул һәм берәз уйлап торгач өстәде:— Үзара сөйләшкән чакларда бу турыда егетләр миңа әйткәннәре дә бар иде барын. Қайчакта аларның бергә жыелып жырлайсылары да килә. Безнең халык жыр ярата бит, ә гармонь булса, аңа ашарга да кирәкми.

— Бигрәк тә яхшы. Син үзең шәп жырчы, ә гармоньны табарбыз.

Газинурның йөзе яктырып китте.

— Минвзводта Буранбаев дигән башкорт егете бар. Яз көне камыштан курай ясап, солдатларны таң калдырган иде... Гармоньда да бик оста уйным дип әйтә. Аннары старшина Зәбиров та гармоньда шәп уйный. Тик аның вакыты гына булмас. Разведчик.

Соловеев дәфтәренә Буранбаев белән Зәбировның фамилияләрен язып куйды. Аннары башын күтәрәп:

— Яхшы. Ул чагында шулай итәбез: беренче беседаны Александр Матросов турында үткәрерсең. Икенчесендә татар халкының фронтовик татарларга язган хатын укырсың. Татар халкының хаты хәзер кулымда юк әле, ә Матросов турындагы материалларны бирә алам.

— Кирәкми,— диде Газинур һәм гимнастерка кесәсеннән иптәш Сталин приказы белән бергә Матросовның газетадан кисеп алынган рәсемен чыгарды.— Матросов турында минем материалларым бар, мин бит үзебезнекеләргә бер тапкыр аның турында сөйләгән идем инде.

Соловеев Газинурның кулыннан Матросовның рәсемен алып карап тора башлады.

— Бу кеше турында,— диде парторг,— китаплар язарлар, жырлар чыгарырлар... Халык аны һичкайчан онытмас.

XVIII

Фронт өстен айлы, йолдызлы сентябрь төне каплаган. Йолдызлар шундый күп, әйтерсең, берсе өстенә берсе кат-кат өелешеп беткәннәр. Якынаклары эрерәк булып, егерме тиен көмеш акча зурлыгындагы асылташлар кебек, ераграклары инә очыдай чак-чак күренеп жемелдидәр. Гүя сугыш күптән беткән, бар да тыныч, бар да

эүвөлгечә. Ләкин бу — Калинин өлкәсендәге гади фронт төнө, автоматлардан, пулеметлардан аталар, минометлар, төш күрөп уянган ялкау этләр кебек, өзек-өзек өрөп алалар, кайчак артиллерия дә ут ача. Йолдызлы күк йөзө буйлап, бик югарыдан, төнгө бомбардировщиклар үтөп китәләр. Аларның басынкы гүләүләре дулкын-дулкын булып килә һәм кайдадыр еракта, көнбатышта югалалар. Ә ракеталар төннөң-төн буенча берөзлексез янып тора. Аларның топаз муенсага охшаган озын тезмәсе фронт буйлап бик еракка сузылып китә. Ракеталарның аксыл яшел яктысында тәбәнәк үрләр, сазлыктар, урманнар, чәнечкеле тимер чыбык челтәрләре, кара валлар, жимерек машина, туп, танк калдыклары чагылып китә. Свастикалы бер немец танкысы аеруча ачык күренә, чөнки ул алгы кырый янында ук шартлатылган. Ул хәзер бөтенләй кәкрәеп, жиргә сенеп бара: тиздән сазлык аны бөтенләй йотачак. Танк белән бергә аның эчендә калган фриц мәетләре дә упкын төбөнә китәчәкләр.

Калын вал кырыена сөялеп, шул күренешләргә тынгына карап торучы Газинур, солдат хезмәтеннән кабарып, каешланып беткән киң учын, дустының инбашына салган кебек, янындагы пулемет көпшәсенә куйган. Тимер салкын һәм дымлы. Газинурның бармаклары кечкенә генә жиз этикетканы капшыйлар. Ракета яктысында андагы язуны укырга да мөмкин: «Пулемет Героя Советского Союза старшего сержанта Морозова...»

Газинур, өлкән сержант турында уйлап, күккә карап алды. Таң йолдызы калыкмаган әле. Ләкин вакыт соң инде. Бер генә секундка Газинурның күнеленә балалары килде. Сәмигасы да, Мөдәррисе дә, Әнвәре дә йоклый торганнардыр инде. Әниләре, бәлки, ындырдан кайтып, аш пешереп йөри торгандыр...

Башка вакыт булса, Газинур алар турында бик озак уйланыр иде. Бүген полк парторгыннан шундый зур һәм жаваплы йөкләмә алганнан соң, Газинур бары тик Александр Матросов турында гына уйларга тырышты.

Бөек герой бер генә минутка да аның күнеленнән китмәде. Бу турыда ул көндөз, парторг яныннан кайткач, үзенә дустаны Костя Стариков белән дә сөйләшеп алды. Стариков аңа Горькийның тагын бер китабын бирде һәм, менә бу юллардан файдалан дип, астына кызыл карандаш белән сызылган урынны күрсәтте: «Син

үлдең!.. Шулай да булсын! Ләкин кыю, көчле рухлар-
ның жырларында азатлыкка, яктылыкка горур чакыру-
чы жанлы үрнәк булырсын син!»

Бу юллар Газинурга бик ошады һәм ул аларның ти-
рән мәгънәсен гади телгә күчереп, үзенчә гәүдәләндерү
чараларын эзли башлады. Матросов турында күбрәк уй-
ланган саен, ул аның күз алдына лачын кебек кыю, ти-
рән акыллы, Туган иле, дус-ишләре өчен утка да, суга да
керергә эзер торучы, олы жанлы, киң күңелле бер кеше
булып килеп баса иде. Солдат юллары аларны очраш-
тырмавы бик кызганыч. Югыйсә, янәшә торып диярлек
сугыштылар. Чернушки авылы Газинурлар тора торган
позицияләрдән ерак түгел, күрше генә. Хәер, очрашмаса-
лар да, бер шинель астында ятып, бер тәмәкене
икегә бүлеп тартмасалар да, Газинур Александрны үзенен
ин якын, ин кадерле дусты, туганы, коралдашы итеп са-
ный иде. Моңа, бәлки, Газинур белән Саша биография-
сендәге уртак урыннарның да беркадәр тәэсире булган-
дыр. Алар икесе дә ачы ятимлекне татып, ана иркәләвен
күрмичә үскәннәр. Баланың анага булган чиксез зур, ка-
дерле, изге мәхәббәте аларның күңелләрендә сакланып
калган. Алар, нечкә күңелле, саф вәжданлы кешеләр бул-
ганлыктан, йөрәкләрендәге бу олы мәхәббәтне вак-вак
өлешләргә бүлгәләп, әрәм-шәрәм итеп, жылгә очырмаган-
нар. Дөрөс, Газинурның сөйгән семьясы бар, ә Матросов
үзенен олы мәхәббәтен, сөйгән кызы белән дә уртакла-
шырга өлгермичә, тамчысын да калдырмыйча, искиткеч
көч, зур батырлык белән анабыз Ватанга биргән...

Сугыш кырында үлеп калу гажәп хәл түгел, Газинур
һәлак булган кешеләрне күп күрде. Алар арасында ба-
тыр йөрәклеләре, дошманга каршы арсландай сугыш-
каннары булган кебек, үлемнән курыкканнары да бар
иде. Газинур үзе белән эшелонда бергә килгән бер
егетне хәтерләде. Телеграф баганасы шикелле озын буй-
лы бу саламторхан, фронтка килеп житмәс борын ук,
жебеп төште. Ул, тезләрен кочаклап, сәгатьләр буе я
бер ноктага карап тора, я, һичбер сәбәпсез-нисез, язмыш-
шыннан зарланырга тотына иде.

— Безнең башлар беткән инде.— дип шыңшыды ул
юл буе. Позициягә килеп кергәч, беренче снаряд тетеп
ташлады үзен. Үлемнән соң берәүгә дә хөкем юк югын,
шулай да Матросовның үлемен куркаклар үлеме белән

янәшә кую, батырның якты истәлеген мәсхәрә итү булыр иде. Куркак, үзенә мескен жанын саклап, үлемнән качам дигән минутта үлә. Шуңа күрә аның үлеме дә әшәке, кызганыч була. Матросов исә, ут чәчеп торган амбразурага күкрәге белән килеп капланганчы ук, үзенә үлчәгән белгән. Ул үлемгә белә торып, аңлы рәвештә каршы барган. Матросовның бөек батырлыгы кайда һәм кайчан башланган? Үлем ачысы белән амбразурага ташланган минуттамы, я булмаса, элегрәк, патроннары, гранаталары бетеп, снаряд чокырында яткандамы? Бу сорауга ачык җавап табу Газинур өчен бик мөһим иде. Чөнки ул үлемен сизгән аюның да сөнгегә каршы килүен, кайбер кешеләреннән дә үлем ачысы белән шаккатыргыч эшләр эшләп ташлавын белә иде. «Юк, дип уйлады Газинур, болар берсе дә батырлык түгел әле. Батырлык ул — Матросовча, аңлы рәвештә эшләнергә, кешенә күңелендәге, тәрбиясендәге, тормышындагы иң-иң яхшы сыйфатларның сөземтәсе булырга тиеш. Кеше үзенә берничә минутта башкарыла торган батырлыгын бик озак, бөтен гомере буенча хәзерләргә тиеш. Шунда гына аның батырлыгы, Данко йөрәгенә яктысы шикелле, мәңге онытылмаслык нур чәчәчәк, шунда гына аның батырлыгы кую, көчле рухларның җырларында азатлыкка, яктылыкка чакыручы жанлы үрнәк булып калачак».

Матросов снаряд чокырында башын күтәрми, тын гына ятса, бәлки исән дә калган булыр иде. Ләкин әгәр дә Матросов снаряд чокырында тын гына ятып, иптәшләренә берәм-берәм үлүләренә тыныч кына карый алса, ул бөек Коммунистлар партиясе тәрбияләп үстергән герой да булмас иде. Аның күңелендә бөтен гомере буенча тупланган олы һәм саф мәхәббәт — Ватанны ярату һәм сугышчан дуслык нәкъ менә шушы хәлиткеч минутта ташкын булып атылып чыга да. Ул мәхәббәт аңа көч, канат бирә.

Әлбәттә, Матросов турында төрлечә сөйләргә мөмкин. Ләкин Газинур иртәгә булачак әңгәмәсендә нәкъ менә югарыдагыча сөйләргә теләр иде. Аныча, Матросов батырлыгының мәгънәсе дә әнә шунда. Ә инде Матросовның Чернушки авылы янында дошман амбразурасын күкрәге белән каплау факты турында, иптәш Сталинның махсус приказыннан соң, ишетмәгән, бел-

мэгэн сугышчыны көндөз кулыңа шәм тотып эзлэсэн дә таба алмассың. Юк, әгәр көчө житсә, булдыра алса, Газинур Матросов аның күңелендә тудырган якты һәм тирән уйлар турында сөйләргә теләр иде. Әмма күңелдәгене ничек итеп тел белән сөйләп бирергә? Бармы сон күңелдәге асыл тойгыларны, жәүһәрләрен жуймыйча, аңлатып бирә ала торган зур сүзләр? Бәлки, бардыр. Ләкин андый сүзләрне шагыйрьләр генә белсә белер. Ә Газинур шагыйрь түгел. Ул хәтта, әгәр Стариковны искә алмаганда, тере шагыйрьне күргәнә дә юк. Менә жыр белән булса, бәлки...

Бер секундтан инде Газинурның колагында ниндидер гажәеп дәрәжәдә таныш һәм шул ук вакытта моңарчы берәү дә жырламаган, берәү дә чыгармаган бер көй чыңлый башлый. Ул көй, бер яктан, Галәк бабай жырлаган борыңгы бәетләрне хәтерләтә, ләкин бәетләрдәге кебек тирән моң, сагыш, күз яше булып түгел, ә кояш нуры кебек дәртле, якты, язгы тамчылардагы кебек яшәү матурлыгы булып яңгырый. Ул көйнең сүзләре дә юк әле. Анда бары тик язгы гөрләвекләр тавышы, жирнең кышкы йокыдан уянуы, яшәрүе, кин Иделнең салмак агымы, бодай кырларының дулкыннары һәм кешене бөөк батырлыкларга ашкындыра торган зур сөюнең ялкыны гына бар. Күңелендә туып килгән шул гажәеп көйгә колак салган саен, Газинур үзе дә аның булуына, яңгыравына ышана башлый һәм тулысы белән аның тәэсиренә чума.

Шагыйрь күңелендә яңа жырның, композитор күңелендә яңа көйнең иң беренче тапкыр ничек туа башлавын Газинур белми иде. Бәлки, чын шагыйрьләр белән композиторларның күңелендә дә яңа жыр, яңа көй нәкъ менә шулай туа торгандыр...

Газинур вакыт үткәнән дә сизми. Көнчыгышта таның беренче, әле оялчан һәм куркак яктысы сызылып китә. Һәм нәкъ менә шул чакта Газинурның үткен күзләре дошман ягыннан үрмәләп килгән гитлерчылар төркемен күрә. Алар күп түгел. Ун-унбиш кеше. Разведка. Газинур пулеметына ябыша һәм берничә минут көтә.

Алгы кырый өстендә иртәнге тирән тынлык. Бәлки, дошман разведкасын бүтән күзәтчеләр дә күрәп алганнардыр һәм алар да, Газинур кебек үк, берәз якынрак килсеннәр дип, көтә торганнардыр.

Газинур гашеткаларга басты. Пулемет, уянып киткән-дәй бер дерелдәп алды да, ярсый-ярсый тыкылдарга тотынды. Гитлерчылар ыгы-зыгы килә башлады. Аларның икесе яраланды булса кирәк, калганнары, аларны сөйрәп, бик тиз үз якларына, караңгыга чигенделәр.

Бу хәл алгы кырыйдагы солдатлар өчен бик гади бер вакыйга булганлыктан, Газинурны да бик аз дулкынландырды. Ул, постын Стариковка тапшырып, йокларга китте. Төшендә — танк өстендә бара, имеш. Танк ике яклап янган Берлин урамына бәрәп керә. Газинур танк өстендә аягүрә баскан һәм жылфердәп торган Кызыл байракның сабыннан кысып тоткан. Бу байрак кайчандыр леспромхозда атаклы стахановчы Володя Бушуевка бирелгән байрак, имеш. Ул да булмый, Газинур Идел ярында, биек наратлар төбөндә утыра, имеш, һәм ниндидер бик матур жыр жырлый. Жыры да, сүзләре дә, наратлар шаулавы кебек, бик таныш, имеш. Чү, бу бит Саша турындагы, Александр Матросов турындагы жыр...

XIX

Соловеев сүзендә торды. Ул үзе, дивизия политбүлегенә барып, гармонь алып кайтты. Газинур шатлыгыннан чак кына биеп жибәрмәде. Ул шунда ук мин-взводка, миалар ташучы башкорт егете Буранбаев янына йөгәрде.

— Буранбай, бие! — дип, ул ерактан ук кычкырды, — иптәш Соловеев гармонь алып кайткан!

Блиндаж ишеге төбөндә батальон минометының зур балыкка охшаган миаларын чүпрәк белән чистартып утырган кечкенә кара күзле, киң яңаклы Буранбаев урыныннан сикереп торды.

— Нәмә һөйләйһең һин, Газинур, — диде ул һәм аның гадәттә йокымсырабрак торган киң йөзе тулган ай кебек яктырып китте. — Алдамайһыңмы?

— Әгәр алдасам, жир йотсын, — диде Газинур, шаян көлөп. Аннары житди итеп өстәде. — Алдамым, Буранбай.

Газинур Буранбаевның исемен дә белә иде. Әллә нинди борынгы, әйтелеше авыр исем: Қотлыкыям. Шуңа күрә ул аны үзенә ошаган һәм күңелгә ятышлы «Буранбай» исеме белән генә йөртә иде. Буранбайның дулкын-

лануын, юка иреннәренен чак кына тартылып куюларын күргәч, Газинурның шатлыгы тагын да арта төште.

— Ниндәй гармонь? Тальянмы? Баянмы? Тизрәк уйнап карыйһы ие.

Гармоньның тальян икәннен белгәч, Буранбайның түбәсе күккә тиде.

— Тальян гармонь!— дип кычкырды ул һәм кечкенә кара күзләре сөөнеч яшеннән, ут яктысы йоккан кара мәржәннәр кебек, ялтырап киттеләр.—Һай, рәхмәт Соловеев иптәшкә, һай, рәхмәт парторгка! Һугыш башынан тикле уйнаганым юк ие. Бер тапкыр, фронттан күсәнгәндә, тальян тавышын ишеткәс, полный ход менән барган эшелоннан һикереп төштем. Аннары көне буе эшелон артынан кудым. Көскә наряд менән котылдым, трибуналга бирүләре дә мөмкин ие.

Газинур көлеп жибәрде, аннары дусларча якын күрәп әйтте:

— Ярый, Буранбай, яш чакта ниләр булмый, шулаймы? Бүген кич безнең землянкада татар, башкорт сугышчыларының беседасын уздырабыз. Сине әйттеләрме?

— Командир әйтте... Һине агитатор иткәндәр дип ишеттем. Дөрөсме шул һүз?

— Дөрөс,— диде Газинур.— Синең яныңа килүем дә шуның өчен әле, Буранбай. Булыш син миңа, туган.

Чын күңелдән әйтелгән бу үтенечне ишеткәч, Буранбай аптырый төшөп калды.

— Нимә менән һиңа булыша алам, Газинур?

— Гармонен белән, Буранбай туган,— диде Газинур.— Тальян гармонен белән.— Һәм берәз уйлап торгач, серен бүлешкән кебек, әкрән генә сорады:— Буранбай, син көйне тиз ота беләсеңме? Мин яңа көйгә җырласам, син минем арттан ук ота аласыңмы?

— Миналар шартлавы колагымды сукраклатып бетермәгән булһа, мин көйде иллә тиз отадыр инем. Ниндәй көй һуң ул, Газинур?

— Менә тыңла,— һәм Газинур борын эченнән көйләп тә күрсәтте.

— Тагын бер тапкыр көйлә әле,— диде Буранбай һәм Газинурның көйләвен бик зур игътибар белән, башың кыйшайта төшөп тыңлады.— Берәз бәет көенә охшаган икән,— диде аннары.

— Әйе, ләкин берәз гына шул. Менә кара,— Газинур көйнең яңа, бәет көеннән аерыла торган урыннарына басып ясап көйләп бирде.— Менә болары бәет көендә юк. Бәет ул, көз көне ага торган караңгы чырайлы, кайгы-хәсрәтле Идел шикелле. Ә минем көй язгы Иделдәй. Анда май ташкыннары, дәрт, шатлык, ышаныч. Син, душтым, аның менә шул якларын яхшырак чыгарырга тырыш. Йөрәккә үтеп керсен. Ләкин йөрәккә кереп, боз булып ятмасын, ә язгы тургай кебек сайрасын. Ярыймы? Булдырасыңмы?

Газинур, бөтен гәүдәсә белән омтылып, Буранбайның кечкенә кара күзләренә карады. Әгәр дә Буранбай риза булмаса, ул аның ризалыгын көч белән тартып алырга да хәзер иде. Минометчы көлемсерәп куйды.

— Һин, Газинур, гыйшык утында янган кыздай, әйтмәс сүздә әйттерәһең,— диде һәм житди итеп өстәде:— Ярар, Газинур, тырышырмын. Һин миңа бик авыр эш йөкләдең, шулай да тырышырмын.— Ул берәз уйлап торды, кечкенә кара күзләрендә үзләренен бәяләрен бик яхшы белә торган авыл гармоньчыларына гына хас мутлык та берәз чагылды.— Әгәр насар уйнаһам, гармоньсы Буранбай юк булһын. Тик гармоненды миңа алданрак биреп тор, бармакларымды берәз йомшартаем.

...Қич белән пулеметчыларның иркен землянкасында сугышчылар жыела башлады. Иң алдан, билгеле, тальян гарьмонен култык астына кыстырып, Буранбай килеп житте.

— Сыздыр әле, Буранбай, безнең туган як көйләрен! Шөгөр көен, Нурияне,— диде Газинур, Буранбай янына, сәкегә утырып.

Буранбай чокырланып торган киң ияген гармонь өстенә куеп, башын кыңгыр сала төшөп, кыска, юан бармакларын гармонь телләре өстеннән йөгертөп узды. Авыр солдат хезмәтеннән катып беткән бу кыска, юан бармаклар астыннан нинди генә көй чыга алыр икән дип гажәпләнөп утырган Газинур, гармоньның беренче чыңнарын ишеткәч үк, аның кем кулында икәнөн бик яхшы сизде. Менә Буранбай, кискен бер аккорд белән, «Сакмар су»ны сыздырып жибәрде һәм аның юан бармаклары астыннан йөрәкнең иң нечкә кылларын тибрәтә торган

монлы тавышлар агыла башлады. Газинурнын йөрәге тибүдән туктагандай булды, ул көч-хәл белән тын алды.

Чакырылган сугышчылар барысы да үз вакытында килерләрме дип Газинур бик нык борчылган иде. Чөнки солдат вакыты бик кысынкы һәм ул, авылдагыча, сызылып таңнар атканчы сузыла алмый. Ләкин Газинурнын борчылулары бушка булган икән. Әллә нишләде бу гармонь. Анын тавышы землянкаларга, блиндажларга, ут позицияләренә барып керде һәм туган көйләрен ишеткән татар, башкорт сугышчылары, ашый торган ашларын ташлап, эшли торган эшләрен тиз-тиз төгәлләп, баллы урынга жыела торган умарта кортларыдай, гармонь тавышы яңгыраган урынга — пулеметчылар землянкасына йөгәрделәр. Землянка шыгрым тулды. Алдан килгән урын өчен дигәндәй, алдан килүчеләр плащ-палаткалар жәелгән сәкегә менеп, аякларын бөкләп утырдылар, кичегә төшкәннәре стена буена, идәнгә чүгәләделәр. Алар арасында казах, үзбәк, чуваш егетләре дә бар иде.

Буранбай берсен берсенә ялгап, «Сакмар»ны, үзенң иң яраткан жыры «Буранбай»ны, «Шөгәр»не, «Зөлхижә»не, «Нурия»не, «Галиябану»ны, «Ямьле Агыйдел буйлары»н сыздырды. Сугышчылар арасында матур тавышлы, жырға оста егетләр аз түгел иде. Алар шунда ук гармоньга кушылып, кайда булса болынлыкта яки сабантуенда, кулларын бер-берсенә иңбашларына салып жырлаучы авыл егетләре кебек, жырлый да башладылар.

Алма булса, шундый булсын,
Берсен бишкә бүләрлек.
Дустың булса, шундый булсын,
Үзең өчен үләрлек.

Ишәктән яңадан-яңа сугышчылар керә торды. Алар арасында кызыксынып килгән берничә татар офицеры да бар иде. Аларга сәкедә урын бирделәр. Офицерларны күргәч, Газинур шактый каушады. Солдатлар анын үз тиңнәре — ничек сөйләсәң дә, гаеп итмәсләр, ә офицерлар... Алар нигә килгәннәр? Билгеле инде, алар рус телен начар белүчеләр рәтенә керми. Аларны монда бары тик гармонь тавышы гына китергән. Старшина Зәбировны да монда шул ук гармонь тарткан булса кирәк, югыйсә, ул русчаны су кебек эчә. Газинур аңа карап алды. Зәбиров башын кагып, елмаеп куйды. Бу юлы анын чырае ул чак-

тагы кебек караңгы түгел. Кулларын чалбар кесәсенә тыккан килеш, ишек яңагына сөялгән дә көлемсерәп тора. Бөтен күкрәге орденнар һәм медальләр белән тулы — генерал!

Жыр тынган арада солдатларның берсе, старшинага мөрәжәгать итеп:

— Ә разведчик нишләп авызына йөзек яшереп тора. Я, әйттереп бир әле берне, иптәш разведчик, күрсәт егетлегенне!— диде.

Зәбиров кыстата торганнардан түгел иде. Шулай аягүрә баскан килеш, гармоньчыга кушылып, жырлый да башлады:

Батыр егет килә ат өстендә,
Аты уйнаклай авызын тартканда...

— Һай, рәхмәт, разведчик! Егет икәнсең. Мең яшә,— диде баягы солдат.

Ишектән Соловеев килеп керде һәм, алга үтеп, офицерлар белән кул биреп күреште дә беррәттән утырды. Буранбай уйнаудан туктады.

— О-о, бөтен бер батальон жыелган икән биредә!— диде парторг, сугышчыларга күз йөртеп.— Я, ничек, күңелегез булдымы?

Ул тигез ак тешләрен күрсәтеп елмайды һәм барысына, ничектер, күңелле булып китте.

— Булды, булды,— диделәр сугышчылар шатланышып.

— Гармонь өчен, иптәш парторг, сезгә бик зур рәхмәт,— диде Буранбай, урыныннан торып.— Май бәйрәме шикелле булды әле бу.

Соловеев Газинур белән пышылдашып нидер сөйләшеп алды да урыныннан торды.

— Башлайк, иптәшләр,— диде ул һәм партбюро карары турында кыска гына сөйләп, русча начар белүче татар, башкорт сугышчылары арасында эшләү өчен ефрейтор Газинур Гафиятуллинның агитатор итеп билгеләнгәнлеген әйтте.— Ә хәзер,— диде ул, чыгышын тәмамлап,—сүзне агитатор иптәш Гафиятуллинга бирик. Ул сезгә ана телегездә Кызыл Армиянең данлы сугышчысы Александр Матросов турында сөйләячәк.

Газинур үз янында утырган Буранбайга карап алды һәм тартынып кына тамагын кырды. Бу кадәр күп халык алдында аның беркайчан да сөйләгәне юк иде әле.

— Иптәшләр,— диде ул татарча, һәм акыллы йөзө кызарып китте,— мин сезгә рус халкының батыр улы Александр Матросов турында сөйләмәкче булам... Сез инде, иптәшләр, аның турында күп ишеткәнсез, беләсез. Шуңа күрә мин күп сөйләмим, әгәр рөхсәт итсәгез, мин аның турында берәз жырлап бирер идем...

Берәүне дә сискәндермичә, берәүне дә борылып карарга мәжбүр итмичә, таң сызылган кебек әкрән генә сызылып, Буранбайның тальяны чыңлый башлады. Аңа таң атуына кояш нурлары килеп тоташкан кебек, бик табиғый булып, Газинурның күкрәктән чыккан моңлы һәм ягымлы тавышы кушылды:

Тарих мең дә тугыз йөз дә
Кырык өченче ел эчендә...

Бик күпләргә кечкенәдән үк таныш булган һәм йөрәкләренә мәңгә онытылмаслык булып сеңеп калган бу борынгы таныш көй һәм таныш сүzlәрнең беренче юллары тыңлаучыларның колакларын торгызды. Бу көйнең башында ук ниндидер үзенә бертөрле яңалык бар иде. Ул көй бик таныш та һәм таныш та түгел шикелле. Озак еллар читтә йөрөп, туган йортына беренче тапкыр аяк баскан һәм инде буйга житеп килгән сөекле баласын таний алмыйча аптырап торган атаның гажәпләнүе төсле иде бу. Сугышчылар бер-берләренә карашып алдылар.

Александр Матросов һәлак булды
Чернушки авылы читендә,—

дип, Газинур халык арасында туган һәм халыкның тирән моңын саф килеш саклай белгән жырчылар шикелле, иреннәрен кәгазь сыйдырырлык кына итеп ачып, жырын давам итте. Ләкин авыр, кайгылы хәбәрне белдергән бу соңгы ике юлда, элекке бәетләрдәгечә күз яше түгел, үлемгә буйсыну түгел, ә үлемне жиңчәк дәртле көч тә яңгырады.

Соловеев татар телен төшенмәгәнлектән, Газинурның кинәт жырға күчүенә башта беркадәр гажәпләнә торды. Бәлки, үзенә бертөрле кереш кенәдер. Ләкин жыр һаман давам итә һәм бу таныш булмаган жыр, аның Буранбай гармоне телләре астыннан чыккан гажәеп гүзәл агылышлары тора-бара Соловеевка да тәэсир итә, аны да үз эченә тартып ала башлады. Ул тонык кына яктылык сирпелгән солдат йөzlәренең житдилеген, күzlәренең ялты-

рап еракка карауларын, маңгайларындагы текә сызыкларны, разведчик Зэбировның, уң кулын кобурасына салып, алга омтылып торуын күреп алды һәм Матросов турындагы беседаның инде күптән башланганын төшенде. Күңеле куаныч белән тулды аның. Ул яшь бер коммунистның партиянең бөөк эшенә жңң сызганып керешүен, шул данлы эшнең бер өлешен үз иңнәренә иренмиңә күтәрергә ашкынуын күрде. Шул ук вакытта ул, әгәр кирәк була калса, аңа ярдәмгә килергә дә һәр минут әзер иде.

Газинур кәгазьгә карамыйча жырлады. Аның алдан уйланган һәм ятлаган өч-дүрт строфасы гына бар иде. Ә калган куплетлары жыр дәвамында үзләреннән-үзләре туа бардылар.

Атакага барган чакта
Ут чәчри күземнән,
Туган илен саклаганда
Солдат курыкмый үлемнән.
Куркак үлә, батыр кала,
Батырларга үлем юк...

Бу шундый бер жыр иде, мондый жыр бары тик бик якын, бик кадерле кеше турында гына туа һәм бер генә тапкыр жырлана. Менә Буранбайның гармоне чыңлый, Газинурның күңелендә яшен тизлегә белән яңадан-яңа куплетлар туа, аннары теленә күчә, ләкин әгәр дә Газинурны бүлдереп, аңа яңабаштан жырлап күрсәт дисәләр, ул, һичшиксез, моны кабатлый алмас иде. Бу Газинурның Матросов турындагы йөрәк жыры, күңел хисләре иде.

Ничәмә-ничә гасырлар яшәгән, үзенә азатлыгы, бәйсезлегә өчен явыз ханнарға, патшаларға, канечкеч байларға, алпавытларға каршы көрәшкән халык: «Ир егет үзе өчен туа, ил өчен үлә»,— дигән. «Ат аенда, ир елында сыналыр»,— дигән ул аннары. Һәм үзенә газиз улларының батырлыгына куанып: «Батыр егет — яу күрке»,— дип аңлаткан. Александр Матросов менә шундый булган. Ул туган иле өчен чәчәктәй яшь гомерен кызганмаган. Ул Ватанга гомерен биргән, ләкин ул үлмәгән. Ул безнең белән, безнең арада, безнең беренче ротада бара. Бер көн килер, иптәш Сталин безгә дә әйтер: егетләр, дияр, оборонада күп яттыгыз, дошманны алга жи-бәрмәдегез, рәхмәт, әмма жңңү өчен үзегезгә алга барырга кирәк. Башмалар күптән инде алга бара, инде сез дә

кузгалыгыз, дияр, һәр карышы изге булып саналган ту-
ган туфрагыбызны дошманнан чистартыгыз... Һәм кузга-
лырбыз без, дуслар, ташкындай, ыргылырбыз без, дус-
лар, язгы Иделдәй! Фашизмның тамырын корытмыйча,
кулыбыздан коралыбызны ташламабыз...

Менә шулай жырлады Газинур. Аның жыры беткәч,
һәммәсе бер минут чамасы тын тордылар. Кешеләр әле
жырның көчле тәэсиреннән арынып житмәгәннәр иде.

Бераздан олырак яшьләрдәге, кыска кара мыеклы
бер сугышчы, урыныннан кузгала төшөп:

— Яхшы сүзне мең кат тыңласаң да ялыктырмый,
рәхмәт сиңа, иптәш агитатор, рәхмәт, яхшы сүзеңә,—
диде һәм аның шулай әйтүе булды, бөтен землянка эче
көчле алкышлар белән тулды.

Шул вакыйгадан соң ике-өч көн үткәч, һич тә көтмә-
гәндә, Газинур берүзе землянкада өенә хат язып утыр-
ган чагында, Сәлим йөгереп килеп керде. Газинур аның
белән полклар күченгән чагында берничә тапкыр очраш-
кан иде. Ләкин ул очрашулар бик кыска булганлыктан,
һичбер төрле диярлек тәэсир калдырмадылар. Хәзер Га-
зинур аны, колачын жәеп, сөенеп каршы алды. Абыйсы
белән Газзәннән аерылганнан соң, Сәлим Газинур өчен
бердәнбер «Красногвардеец» егете булып калды.

— Нинди жилләр ташлады, Сәлим? Исән-сау гына
йөрисеңме? Колхоздан хатлар аласыңмы? Ни язалар?
Әйдә утыр. Менә бирегә.

Бу кадәр ачык чырай белән каршы алудан шактый
уңайсызланган Сәлим сәке кырыена гына утырды һәм
землянка эченә күз йөртеп чыкты. Аның карашы стенага
ябыштырылган плакатка тукталды. Бу — хәрби ант иде.
Сәлим, эченә салкын йөгөргән шикелле, кинәт сискәнеп
китте. Газинур моны сизеп алды һәм, Сәлимигә якынрак
елышып, туганнарча итеп:

— Әллә сәламәтлек шәп түгелме, Сәлим?— дип со-
рады.

Сәлим шинель каптырмасын ычкындырды. Ул, күрә-
сең, берничә көн кырынмаган, йөзе ямьсез, күзләрендә—
курку, керләнеп беткән сул кулы әкрән генә калтырый.
Газинур, электән дә аның сәламәтлеккә туймаганлыгын
белгәнгә, хәзер хәтта кызганып ук куйды.

— Эш сәламәтлектә түгел, Газинур абый,—диде Сәлим, гомерендә беренче тапкыр Газинурга «абый» дип дәшеп.— Ничек дип башларга да аптырыйм... Әйтергә теләм әйләнми. Сине безнең агай-эне арасында агитатор итеп билгеләгәннәр дип ишетеп килдем әле...

Газинур үзенң полкка катнашы булмыйча, батальон күләмендә генә агитатор икәнлеген әйтергә теләде, ләкин Сәлимнең авыр сулавы, күзләренң, коты алынган кешенеке кебек, яктан якка караулары аны сагаерга мәжбүр итте.

— Көч-хәл белән таптым үзеңне. Командир бер генә сәгатькә жибәрде.— Кинәт Сәлим Газинурның кулына ябышты һәм үтә ялварган тавыш белән кычкырып жибәрде:— Газинур абый, коткар мине! Башымны харап итәләр... Ике банка консерв өчен... Зинһар, полк командиры белән сөйләш. Трибуналга бирмәсен... Ничбер гаебем юк...

Газинурның көләч йөзе караңгыланды, ул, чиркангансыман, Сәлимнең кулын этәрде һәм коры тавыш белән:

— Яхшылап сөйлә!— диде.

— Төнлә, складтан продукт алып кайтканда булды... Юл бик начар иде. Төшеп калган, ахрысы. Командир ышанмый...

Нечкә һәм калтыранган тавыш белән әйтелгән бу сүзләренә тыңлап утыруы Газинур өчен бик авыр иде. «Әгәр мангаеңа берне кундырсам, башкачарак сөйләр идең сөйләвен, ләкин кулны пычратасы килми»,— дип уйлап алды ул.

— Нибары шул гынамы? Артык бернәрсә дә яшермисеңме?

— Икмәктер, кояштыр, Газинур абый...— Ул яңадан Газинурның кулыннан тотты һәм инәлеп ялвара башлады.— Син, Газинур абый, агитатор кешә, партияле, синең сүзгә колак салырлар... Зинһар, башымны харап иттермә. Колхоздагы эшем турында да әйт. Тырышып эшләдем бит мин анда...

Газинур Сәлимнең барысын да ачып салмавын, эшенң ике генә банкада түгеллеген яхшы аңлый иде. Ләкин ни өчен Сәлим турыдан-туры командирларга, политрукларга сөйләнә торган сүзләренә Газинурга килеп сөйли? Моңа аның нинди нигезе бар? Нәрсәгә исәп тотат?

Сәлим, Газинурның чырае караңгыланганнан-караңгылана баруын күреп, актыккы өметен юкка чыгармас өчен, тагын да кызганычрак тавыш белән инәлә башлады:

— Газинур абый, без бит бер авылда туып, бер чишмәнең суын эчеп үскән кешеләр. Бер колхоз кешеләре... Зинһар дип әйтәм... Әти-әни хакы өчен...

Газинур урыныннан торды. Аның йөзе житди һәм кырыс иде. Ул кулы белән стенадагы хәрби антка күрсәтте.

— Укыганың бармы?

— Укыдым,— диде Сәлим, урыныннан торып.

— Кул да куйдыңмы?

— Куйдым.

— Тагын бер тапкыр укы. Менә бу жирен.

Сәлим, каршылык күрсәтергә батырчылык итмичә, плакат янына килде.

— Укы!

— «Әгәр явыз ният белән бу тантаналы антымны бозсам...»

Сәлим тотлыгып калды. Йөзеннән елгалап тир ага башлады.

— Укы, укы,— диде Газинур.

— «...мин Совет законының каты жәзасына...»

— Я, я, ахыргача укы.

— «...бөтен хезмәт ияләренен нәфрәтенә һәм жирәнүенә дучар булайым».

Сәлим, башын иеп, борынын лышкылдата башлады. Газинур, кулларын йомарлап идән буйлап бер әйләндә дә, Сәлим каршында туктады. Аның күңелендә шул хәтле ачы нәфрәт ташый иде, ул үз-үзен көч-хәл белән кулга алып:

— Жебегән тавыкка охшыйсың бит, Сәлим,— диде.— Әгәр бу эшенең турында колхозга язып жибәрсәләр...

Сәлим куркынып артка чигенде һәм кулын күкрәгенә куйды. Хәзер ул Газинурга өмет белән түгел, коты очып карый һәм Газинурның берсеннән-берсе аяусызрак сүzlәрен ишеткән саен, арты белән ишеккә таба чигенә иде.

— Сәлим, мин синең сүzlәреңә ышанмыйм. Син дөресен сөйләмисең. Командирларыңны да алдарга маташасың. Хәтерлисеме, Галәк бабай безгә ничек сөйлидер иде. «Туры сөйләгән котылыр, кыңгыр сөйләгән тотылыр». Оныттыңмы әллә? Онытма. Куян йөрәк булма,

ир бул! Кайт та командирыңа барысын да ачыктан-ачык сөйләп бир. Бернәрсәне дә яшермә. Гаебең өчен гадел жәза сора. Ә мин... солдат хакына кул сузган жинаятчы-чәне яклап командирга сүз әйтә алмыйм. Мин синең өчен хурланам, Сәлим!

Сәлим акны-караны күрмичә чыгып киткәннән соң, Газинур землянка эчендә бик озак арлы-бирле йөрөндө. Яза башлаган хатын дәвам иттерергә кулы күтәрелмәде. «Безнең «Красногвардеец»та шундый жан көеге үсәр дип кем ышаныр. Тавык Мортый аңлашыла. Анысы совет властеның кан дошманы. Алар нәсел-нәсәпләре белән кәкре куллылар иде. Ә Сәлим... Совет мәктәбендә укыган, колхозда үскән егет...» Газинур беркайчан да аңа зур өметләр багламады, әмма бу кадәр түбәнлеккә төшәр дип тә уйламаган иде. Ләкин хәзер, Сәлимнең барлык эшләрен бер жепкә тезеп, леспромхоздагы зур йозаклы сандыгын күз алдына китергәч, Сәлимнең упкын янына килеп чыгуына артык гажәпләнмәде һәм үз-үзен тынычландыру өчен: «Күе суның акканы яхшы»,—дип куйды.

Ләкин жан тынычлыгы аңа кайтмады. Иптәшләре ефрейторның кәфе кырылуын бик тиз күрәп алдылар. Эченә сер жыярга яратмаганга, ул шунда ук бу турыда сөйләп тә бирде. Ул моны «Хәрби ант» турында беседа дип атамады, ләкин бу Газинур үткәргән беседаларнын иң әйбәтләреннән берсе иде.

XX

Менә ничәнче тәүлек инде, кайдадыр көньякта, бер генә минутка да туктамыйча, көн-төн туплар гөрселди. Бу гөрселдәү, тау яңгырашы кебек, көчәйгәннән-көчәя бара һәм, әйтерсен, бөтен нәрсәне үз эченә йотып алырга тели. Көндезләрен күктә, урман өстендә, күе төтен болытлары айкала, төннәрендә күе кызыл шәүләләр уйный. Аларга хәтта ерактан каравы да куркыныч, гүя күк йөзенә ут капкан һәм ул коточкыч рәвештә үкереп яна.

Анда бик каты һөжүм сугышлары бара. Бары тик озак вакытка исәпләнеп эшлängән куәтле оборона полосасын өзгән чагында гына, шундый көчле канонада яңгырап тора. Тәжрибәле солдатлар моны бик яхшы беләләр. Оборона полосасын өзгәннән соң, дошманны куып барганда, андый көчле атышлар булмый инде.

Окопларда, траншеяларда, ут позицияләрендә — маскировкаланган минометлар, туплар янында торучы солдатлар ерактан килгән шушы көчле гөрселдәүләргә колак салып, озак-озак тыңлап торалар да үзара сөйләшеп алалар:

- Шәп дөмбәслиләр!
- Снарядларны санап тормыйлар.
- Кайда икән?
- Великие Луки тирәсендә.
- Невель янында түгелме икән?
- Калинин фронты һөжүм итә.
- Кузгалдылар бит.
- Болай булса, егетләр, без дә озакламабыз.

Бу сүzlәрне олырак яшьләрдәге бер солдат әйтте. Ул, беренче язгы күкрәүне ишеткәннән соң күңеле кырларга ашкынган колхозчы кебек, соры солдат бүреген артка этеп, мыекларын сыпырып алды, өстенә маскировка өчен ятымә корылган авыр тубына күз төшерде һәм, үзенең сүзе ни бәһа торганын бик яхшы белгән кешедәй, өстәп куйды:

— Сталинградта да шулай башланган иде... Хәзер бөтен жирдә Сталинградтагыча сугышырга өйрәндек инде. Бәрсәк, берәгәйле бәрәбез!

Пулеметчылар землянкасы янында дежурдан буш булган бер төркем сугышчылар жыелган.

— Безнең агитатор кайда икән, сводканы тыңлыйсы иде бит. Иптәш Сталинның приказы булырга тиеш,—диде түземсезрәк солдатларның берсе. Ул шулай ук ерактан ишетелгән гөрселдәүләргә колак сала һәм тавыш килгән якка таба башы белән изәп,—шәп сукалыйлар бит!—дип раслап куя.

Бу канонада немецларныкы булу мөмкинлегенә турында инде берәү дә уйламый. Дошманның үз өстенлегенә белән масайган чаклары күптән үтте инде. Хәзер бәйрәм безнең урамда. Моңы һәр солдат белә, күрә, ишетә иде.

Батальон штабыннан сузылган аралашу юлы буйлап, бик ашыгып, Газинур кайтып килә. Ул, башка сугышчылардан үзенең бер ягы белән дә — киеме һәм дәрәжәсе белән дә — аерылмый. Аның башында шундый ук гади солдат бүреге, өстендә бер чабуы көя төшкән шинель, билендә, презент капчыкта гранаталар, таушалмасын өчен эченә резина куйган погоннарында тар гына берәр

кызыл сызык — ефрейтор билгесе. Ләкин шул ук вакытта ул гади солдат та түгел. Кайда гына булмасын — пехотачылар янындамы, минометчылар, пулеметчылар, пэтэрчылар янындамы — һәр жирдә аңа иптәш агитатор дип мөрәжәгать итәләр, аңардан соңгы хәбәрләрне сорыйлар, аның белән киңәшәләр, кайгы-шатлыкларын уртаклашалар, илдән килгән хатларны да аңа укыйлар. Газинур бары тик үз расчетында һәм русча начар белгән татар-башкорт сугышчылары арасында эшләү өчен генә агитатор итеп билгеләнгән булуга карамастан, аны, ничектер, батальон күләмендәге барлык подразделениеләрдә дә агитатор дип исәплиләр иде. Газинур үзе дә агитатор булуы белән эченнән бик нык горурлана, ләкин кайчакта аптырап та калгалый: тукта, бу хөрмәтле һәм олы исем белән аңа дәшәләрме соң? Ул шундый зур исемне күтәрү дәрәжәсенә кайчан, ничек иреште соң? Кем аны шулай үстерде? Күңелендәге икенче тавыш шунда ук аның бу сорауларына җавап бирә: партия үстерде сине, Газинур, ул сине югары күтәрде һәм күтәрә. Син хәзер партиянең кечкенә генә бер эшлеклесе. Син — коммунист. Ә коммунист — ул инде үзенең тумышы белән агитатор...

— Иптәш агитатор, нинди яңа хәбәрләр?— дип, бик ашыгып барган Газинурны бер пехотачы туктатты.

— Яхшы хәбәрләр, иптәш, яхшы хәбәрләр!— диде ул көләч йөз белән.— Иптәш Сталинның приказы бар...— Еракта һаман да көчле канонада ишетелә. Газинур йөзен тавыш килгән якка бора, күктә уйнаган ялкыннарغا карый һәм горур тавыш белән сүзен дәвам итә.— Безнең күршәләр һөжүмгә күчкәннәр!

Газинур пулеметчылар землянкасына йөгереп керде. Аны күптән көтеп торган сугышчылар шунда ук сырып алдылар. Ул өстәл янына, яктыга узды һәм чишенеп тә тормыйча, аягүрә баскан килеш, Верховный Башкомандующийның приказын укый башлады:

— «Армия генералы Еременкога... Армия генералы Соколовскийга... Калинин фронты гаскәрләре, дүрт көнлек бик каты сугышлардан соң, дошманның көчле ныгытылган полосасын өздеп...»

Газинурның көләч һәм тантаналы йөзеннән күзләрен алмыйча тыңлап утырган пулеметчылар шатланып кычкырыша башладылар. Газинур тавыш басылганны көтте дә укуын дәвам итте:

— «...Һәм Смоленскига бару юлында немецларнын мөһим терәк пункты — Ду-хов-щина шәһәрен штурм белән алдылар».

Кемдер өстәмә шәм яндырды. Землянка яктырып китте. Газинур тагын да күтәренкерәк тавыш белән укырга кереште:

— «Көнбатыш фронты гаскәрләре, каты сугышлардан соң, дошманның каршылыгын сындырдылар һәм Смоленск янында немец оборонасының мөһим терәк пункты — Ярцево шәһәрен һәм тимер юл станциясен алдылар...»

Газинур укып бетергәннән соң, солдатлар бик озак, дулкынланып, сөйләшеп утырдылар. Арада элек Духовщина янында сугышкан кешеләр дә бар булып чыкты. Алар истәлекләрен уртаклаша, башладылар, ә сержант Стариков, иптәшләренә карап:

— Хәзер гитлерчыларның безнең участка ни өчен һөжүм итеп маташулары да аңлашыла, — диде. — Дөрөс-рәге, монда алар чынлап һөжүм итәбез дип демонстрация генә ясаганнар. Шуның белән совет командованиесен бутарга, һөжүмнән баш тарттырырга теләгәннәр.

— Әйе, — диде Газинур, — кәкре атып, туры тидермәкче, чыпчык биреп, каз алмакчы булганнар. Ләкин хәзер заманалар башка. Без хәзер дошманның бияләй эчендә бармак кыймылдатуын да беләбез. Шулаймы, иптәшләр, ә?

Газинурга постка барырга вакыт иде. Ул иптәшләре белән тагын берәз сөйләшеп утырды да пулемет янына чыгып китте. Ике сәгать буенча ул запас ут позициясеннән дошман ягын күзәтте. Алгы кырый бүген аеруча тыныч иде. Немецлар тыннарын да чыгармыйча утыралар, хәтта ракеталары да теләр-теләмәс кенә оча. Кинәт Газинур ерактагы гөрселдәүләрнең тынганлыгына игътибар итте. Тукта, кайчан булды соң бу? Әллә Газинурның колаклары чукракландымы? Ул хәтта бармагы белән колак эчләрен дә казып алды. Юк, колактарда һичбер гаеп юк. Күккә карады — кызыл шәүлэләр сүнгән, анда йолдызлар жемелди, яңа ай калыккан.

— Димәк, алга баралар инде, — диде Газинур үз-үзенә һәм дошманны куып баручы солдатларны күз алдына китерде. Язгы жыл искәндәге кебек, йөрәге жылкенеп китте. Үзенә дә тизрәк кузгаласы килде. Ул күптән инде үзен һәм расчетын һөжүм сугышларына хәзерли

иде. Хәзер инде күп кетәсе дә калмады. Бәлки, бер атна-дан, күп булса, атна ярымнан биредә дә кайнар көннәр башланыр.

Алмаш килде, Газинур ял итәргә китте.

— Егетләр, яңа ай чалкан ятып туган, көннәр аязга китәчәк,— диде ул, землянкага кергәч. Аның тавышы көр һәм шат яңгырады.— Бу безнең өчен бик кулай буласы. Көннәр коры чакта дошманны кууы күңеллерәк.

— Башта, аны өненнән чыгарасы бар,— диде кемдер. Газинур, шинелен сала-сала, җавап бирде:

— Моңысы «сугыш алласының» эше инде. Безнең артиллерия хәзер теләсә нинди аюны да өненнән чыгарырга сәләтле. Ишеттегез бит, дүрт көн буенча ничек җырлады ул. Тәгаен, бик күп гитлерчылар чалбарларын буяганнардыр...

Газинур әкрән генә көлә-көлә мич янына килеп чүгәлде, мичкә утын өстәде, кулларын жылытты, аннары беркемгә дә мөрәҗҗәгать итмичә сөйли башлады.

— Бүген төн бик матур. Яратам мин айлы-йолдызлы төннәрне, күк йөзе энҗе белән чиккән кара хәтфә кәләпүшкә охшый.

Газинур ашыкмый гына тәмәке төрә башлады. Почмактан кемнелдер басынкы көлүе ишетелде.

— Иптәш ефрейтор, сез элек метеорология бюросында эшләдегезме? Навалар торышын һәрвакыт алдан әйтәп бирә беләсез.

— Юк, иптәш Данилов,— диде Газинур, аңа таба борылып,— навалар бюросы белән алыш-бирешем булмады. Әмма картлардан күп нәрсәләр ишеттем. «Красногвардеец»та чакта шулай, көне буе кырда яки ыңдырда эшлибез дә, караңгы төшкәч, йокларга таралышыр алдыннан, фермалар алдына чыгып утырабыз. Безнең колхозда ферма алды — иң күңелле урын. Шунда инде ат караучы Сабирҗан бабаймы яки Галәк бабаймы, яңа туган нечкә ай урагына карап ала да: «Оланнар, көннәр аязга китәр, карагыз, ай, мунча ләүкәсендәге шикелле, чалкан яткан»,— ди иде. Шуннан барыбыз да беравык тын гына утырабыз, тәмәке көйрәтәбез. Ә кырлардан үзәнлеккә ургылып-ургылып арыш исе килә — безнең кырлар калкулыкта тора, ә колхозыбыз үзәнлектә.— Газинур бүтәннәрнең дә үзен тыңлаганын сизеп ала һәм озын сәкедән башларын күтәргән сугышчыларның барысына

да мөрәжәгать итеп сөйли башлый:— Иснәгәнегез бармы сезнең, егетләр, өлгереп килгән игеннәрнең хуш исләрен? Хәзер мин, йөгереп барып, шул арыш исләрен иснәр өчен, яшел болында тәгәрәп-тәгәрәп бер аунар өчен ярты гоме-ремне бирер идем...

Өстәл янында, «молния» яктысында, строевой записка язып утырган рота старшинасы Михно, башын күтәрәп, күгәрчен гөрелдәве кебек йомшак тавыш белән:

— Колхозыгызны һәрвакыт мактап сөйлисез, ефрейтор, сорарга рөхсәт ит, зурмы соң колхозыгыз?— диде.

Бу турыда Газинур бик күп сөйләгәнлектән, солдатлар «Красногвардеец» хәлләрен бик яхшы беләләр иде. Хәтта үз колхозлары турында сөйләгәндә, безнең үз «Красногвардеец»ыбыз дип, илдән сәлам хатлар килсә, «Красногвардеец»тан күңелле хәбәр алдым әле... дип сөйли торганнар иде. Тик старшина Михно гына «Красногвардеец»ны танырга теләми, анда масштаб юк, анда социалистик агрегатларга мәйдан тар дигән була. Әлбәттә, зур колхоз — әйбәт нәрсә ул. Халык гомер-гомердән зурлыкны, киңлекне ярата. Ләкин «Красногвардеец»ка да кырык дүрт хужалык булып кына яшәргә димәгән ич.

Газинур старшина Михноның сугышка кадәр Украинада шактый зур колхозның председателе булып эшләгәнлеген һәм кечкенә колхозларга кимсетеп каравын белә, шуңа күрә туры җавап бирмәскә тырыша. Ләкин старшина, «Красногвардеец»ның хужалыгын үз ротасының хужалыгын белгән кебек яхшы белсә дә, аның ничә гектар җире барлыгын Газинурның үзеннән әйткәндә һәм Газинур «Красногвардеец»ның 800 гектар җире бар дигәч, үтә гажәпләнгән булып, кашларын күтәрә.

— Бөтен чәчү әйләнешенәме?— дип сорый ул һәм, чак кына көлемсерәп, сөйләп китә:— Авыз суларыңны корытып нәрсәсен мактыйсың соң син аның? Исеменме? Исемен, әлбәттә, яхшы, «Красногвардеец» — теләсә нинди колхозга да ярый торган исем. Менә мин үз колхозымны алып әйтәм: безнең алты мең гектар җиребез бар иде. Бөтен эшне машина белән күтәрә идек. Ә сизгә йөзгә басуларга бүлгәч, нәрсә кала? Кулъяулыгы!— Старшина, кесәсеннән кулъяулыгы чыгарып, моның әһәмияте юк дигәндәй, селкеп тә алды.— Комбайнга түгел, тракторга да әйләнер урын юк ич анда.

Михноның бу сүзләрен Газинур әллә ничә тапкыр ишеткән булса да, алар аны үртәмиләр иде. Ул көлөп җавап бирде:

— Алып батыр да, иптәш старшина, анадан туган чагында великан булмаган. Ә тора-бара чабатасына җыелган туфракны селеккәндә дә таулар өелгән. Менә фашизмның тамырын корытыйк, аннары колхозларны үстерү эшенә җиң сызганып керешербез. Менә күр дә тор, синең колхозны социалистик ярышка чакырырбыз, иптәш старшина.

— Котелогың буш түгел синең, ефрейтор,— старшина башын артка ташлап көлөп җибәрде.— Юкка гына агитатор итеп билгеләмәгәннәр үзеңне. Кичә өченче рота старшинасы Сибгатуллинны күрдем, син аларга Матросов турында җыр белән доклад сөйләгәнсең икән. Хәйран калып мактый.— Һәм көтмәгәндә өстәп куйды:— Молодец! Колхозчы исемен югары тотасың!

Шул сүзләрдән соң, старшина, өстәл яныннан торып, солдатларның берсе каршына килде дә аның күтәргән шинель якасын үз кулы белән төшереп куйды.

— Актыккы мәртәбә кисәтәм, иптәш сугышчы. Совет солдатының формасын бозасы булма! Кара аны!

Старшина чыгып китте. Землянкада беркадәр вакытка күңелсез тынлык урнашып калды. Газинур: «Иртәгә сугышчының тышкы кыяфәте турында беседа үткәергә кирәк»,— дип уйлап алды һәм, аякларын сәкедән салындырган килеш, чалкан ятты да экрен генә җырлап җибәрде.

Җыр Газинурның күз алдына Миңнурыйны китереп бастырды. «Кыендыр сезгә, күз нурларым, анда, кыендыр. Қанатым гына юк, очып барып булышыр идем... Их, тизрәк кайтасы иде туган-үскән җирләргә, эшлисе иде, Миңнурый, киң кырларда җиңнәрне сызганып, якаларны чишеп! Колхоз бик күп атларын армиягә биргән. Ләкин «Батыр» бар. Үтәсе иде, Миңнурый, шул алмачуар чаптарга утырып Бөгелмә юлларыннан! Күрәсе иде кырларда алтын бодайлар чайкалуын, ишетәсе иде жнейкалар, комбайннар тавышын!..»

— Иптәш ефрейтор, күңеллерәкне җырлагыз әле,— диде бер солдат.— Сагыш ансыз да безнең йөрәкләрдә житәрлек.

— Күңеллесен дә җырлыйбыз, иптәш,— диде Газинур

һәм шушы араларда гына чыккан яңа жырны башлады,
ләкин үзе һаман да Миңнурые турында уйлады.

По дороге пыльной, что легла под уклон,
Шел широкой рысью наш лихой эскадрон.

Землянкадагы барлык солдатлар хор белән күтәрелп
алдылар:

Эх! Видим, у дороги девка краса,
Чудо коса, море глаза.
Да! Улыбнулась улыбкой простой,
Нам помахала рукой.

Ротаның яхшы жырчысы булса — бәхет ул, жыр сол-
датның авыр тормышын жиңеләйтә, күңелен күтәрә, дэрт-
ләндерә, моңландыра. Шуңа күрә сугышчыларның жыр-
чыга мәхәббәтләре дә аерата зур була: сугышчан иптәш-
ләре Газинурны бетмәс-төкәнмәс энергиясе, шат күңел-
лелеге өчен генә түгел, матур жырлары өчен дә яраталар
иде. Ул, күпме теләсәләр, шул хәтле жырларга эзер иде.

Иртән Газинурны рота командиры янына чакырдылар.
Ул шунда ук барып та җитте. Гвардия капитаны зур
бакыр чәйнектән чәй эчеп утыра иде.

— Я, эшләр ничек, иптәш ефрейтор?— дип сорады ул.

— Алып мактарлык, салып таптарлык түгел, иптәш
гвардия капитаны,— дип җавап бирде Газинур.

— Шулаймы?..— Ермилов, иреннәрен пешерә-пешерә,
калай кружкадан берничә йотым чәй эчте дә зәңгәрсү
күзләре белән ефрейторга карап алды. Сугышчылар, бер-
бер җитди нәрсә булса, аның шулай озаграк карап тору
гадәтен белеп алганнар иде инде. Газинур сагайды.

— Менә нәрсә, ефрейтор, юлга хәзерлән. Укырга ба-
расың,— диде ул кискен итеп һәм, Газинурның аңламый
торуын күргәч, шундый ук кырыс тавыш белән өстәде:—
Полк мәктәбенә, кече командирлыкка укырга.

— Ә кем сугышачак?— дип үзе дә сизмәстән кычкы-
рып җибәрде Газинур.— Безнең расчет болай да тулы
түгел...

— Приказы тикшереп тормыйлар, иптәш Гафиятул-
лин,— дип бүлдерде гвардия капитаны.

Газинур, тирән сулай-сулай капитанга берәз карап
торды да, ярсуын басып:

— Есть!— диде.— Китәргә рөхсәт итегез.

— Барыгыз.

Гвардия капитаны корырак һәм хискә бирелүне яратмый торган кеше иде. Аннары ул солдатны укырга жи-бәрү — сугышчан бурычны үтәргә жибәрү белән бер, дип саный иде. Ә сугышчан бурычны үтәргә жибәргәндә, бил-геле, күнел нечкәрүләргә урын юк. Ләкин әгәр дә ул, кешене гомерендә беренче тапкыр мәктәпкә жибәрүен белгән булса, Газинурга әйтер өчен жылырак сүзләр дә таба алган булыр иде.

XXI

Болай булыр дип Газинур һич тә уйламаган иде. Кичкырын ул, барлык иптәшләре белән саубуллашып, землянкадан чыкты. Аның өстендә шинель, аркасында барлык солдат кирәк-яракларын тутырган юка гына юл капчыгы, кулбашында автомат. Стариков аны берәз оза-тырга булды.

Алар, бер-берсенен йөзенә карарга батырчылык итми-чә, сүзсез генә атладылар. Аерылышу аларның икесенә дә авыр иде, ләкин нихәл итәсен. Аерылышырга туры килә. Хәер, бу вакытлыча гына. Алар бит барыбер бер полкта булачаклар.

Землянкалар, ут позицияләре яныннан сузылган сук-мак буйлап бара-бара кырга чыктылар. Юл чатында, янып беткән автомашинаның тимерләре өстенә утырды-лар. Газинур белән бергә укырга китүчеләр әле килеп житмәгәннәр иде.

— Төрик берәрне,— диде Газинур, каядыр икенче якка карап.

Стариков тәмәке янчыгын землянкада онытып калдыр-ган. Газинурның алюминий тәмәке савыты, гадәттәгечә, буш иде. Кесә төпләрен актара торгач, икесенә бер тө-рерлек тәмәке жыелды. Тәмәкене Стариков төрдә һәм кабызмыйча Газинурга сузды.

— Башлап син суыр, Газинур, син китәсе кеше, юл аягы булсын,— диде.

Газинур тәмәкене, уч эченә яшереп, берничә суырды да Стариковка бирде. Костя, берничә суыргач, тагын Газинурга бирде. Шулай алар иреннәре пешкәнче тарт-тылар. Аннары ерак кызыл офыкка тын гына карап утырдылар. Снарядлар, бомбалар актырып, яралап бе-тергән хәсрәтле жир өстенә экрен-экрен генә караңгы-

лык пәрдәсе сарыла иде. Қайдадыр алгы кырыйда, койрыклы йолдыз кебек, ак ракета күтәрелде. Моннан, ерактан, аңа туп-туры карарга да мөмкин, аның яктысы ул хәтле көчле түгел, күзләргә чагылдырмый. Үләнлектә, сыек төтөн шикелле, кичке томан йөзә.

Стариков тирән генә көрсенеп куйды. Газинур да көрсенде.

— Нәрсәдер сиңа бүләк итәсе килә, Газинур,— диде сержант,— ләкин солдатның нинди кыйммәтле бүләге бар?..— Ул үзенең кыр сумкасын ақтарды һәм аннан кечкенә генә бер китап чыгарды.— Менә бу китап... нибары биш тиен тора. Шулай да аны сиңа бүләк итәсем килә, Газинур. Мә, истәлек итеп сакла.

Күңелләре нечкәрәп киткән Газинур, китапны алып, Стариковның кулын кысты.

— Рәхмәт, дустым, рәхмәт,— һәм, караңгы булуга карамастан, китапның тышлыгындагы язуны укыды: М. Горький. «Слава храбрым».— Шушы китаптамы әле лачын белән Данко турында язылган?

— Әйе, шушы китапта.

Газинур берәз эндәшми торды, аннары тиз генә кесәсен капшап, алюминий портсигарын чыгарды.

— Минем дә, Костя, кыйммәтле бүләгем юк. Бездә дөя дә бүләк, төймә дә бүләк диләр. Мә, төсем итеп сакла.

— Рәхмәт,— диде Стариков һәм бәрәп төшерелгән самолет алюминийеннан ясалган савытка берничә секунд карап торды. Аның капкачына штык очы белән: «Газинур» дип язылган иде.

— Берлинга кадәр бергә барырбыз дигән идем, менә аерылырга да туры килә,— диде Газинур, уйчан гына.— Дуслардан аерылып китүе кыен.

Стариков Гафиятуллинның иңбашына кулын куйды:

— Борчылма, Газинур. Син дусларсыз тормассың. Тиздән яңа дусларың булыр.

— Моңысын дөрөс әйтәсен, Костя,— дип, җанланып ките Газинур.— Ул яктан минем бәхетем бар. Қайда барсам, шунда яқын дуслар табам. Элек мин картлардан җан дуслы бер генә була, дип ишетәдер идем. Картлар сүзе — алтын диләр диюен дә, моңысы иске заман өчен генә туры килә, ахрысы. Минем җан дусларым һәрқайда. Һәрқайсы мине нинди булса яхшы бер нәр-

сәгә өйрәтте. Менә хәзер мин, гомеремдә беренче тапкыр, чын мәктәпкә барам. Әллә ничек, ышанасы да килми, ышанмаска да мөмкин түгел.

Стариков итек башы белән туфракны казый башлады һәм бер табан жирдән зур гына ике осколок чыкты.

— Монда, Газинур, һичнинди гажәп нәрсә юк,— диде Костя, тимер кисәкләрен янәшә китереп. — Совет кешесенең дуслары күп.

— Дөрөс,— дип кабатлады Газинур, уйчан гына.— Шулай да иске дуслардан аерылуы авыр. Тере тәннән каерып алган шикелле...

Моңарчы тын торган алгы кырыйда берьюлы унлап ракета һавага чөелде һәм ике яктан да пулеметлар атышып алдылар. Стариков, борчылып, урыныннан торды. Аңа кайтырга вакыт иде. Төнгә каршы фриц сугыш башламый башлавын, шулай да сак булган яхшы. Аннары Газинурның юлдашлары да килеп життеләр. Алар унлап кеше иде.

Стариков белән Газинур кочаклашып үбештеләр. Стариков, дустының ике кулыннан кысып:

— Я, туганкай, отлично укы. Ә аннары кайт, бергәләп Берлинга барачакбыз,— диде.

— Аңарчы, бәлки, сине лейтенантлар курсына жиберерләр,— диде Газинур.

— Барыбер бергә булырбыз!— диде Стариков һәм, соңгы тапкыр дустының кулын кысып, озата килүчеләр белән бергә кайтып китте. Кинәт, Газинур аның артыннан кычкырды, аннары Костя янына йөгереп барып, дулкынлана-дулкынлана сөйли башлады.

— Костя, әгәр башласагыз... Мин килеп житәчәкмен... Бернигә карамыйча...

Стариков, бик житди итеп:

— Ташла бу тиле уеңны, Газинур,— диде.— Син укырга тиеш, укырга! Хуш.

Газинур, Стариков күздән югалганчы, артыннан карап торды. Аның күзләрендә яшь иде.

— Бертуганыңмы әллә?— дип сорады кемдер.

— Туганымнан да якынарак,— дип җавап бирде Газинур.

Кузгалып киттеләр. Караңгыда Газинур юлдашларының йөzlәрен күрә алмады, бары тик буй-сыннарын гына абайлады һәм тавышларын ишетте. Кинәт җилкәле,

сөйләвеннән украин егете икәнлегә беленеп торган бер сугышчы, башын чайкап:

— Гажәп заманалар,— диде,— сугышта укырга жи- бәрәләр. Ич тә уйламаган идем. 1939 нчы елда шах- тада эшлэгәндә дә мине укырга жибәрмәкчеләр иде. Бармадым. Забойны ташлыйсы килмәде...

— Ә биредә шатланып барасыңмы?— дип чәнчеп алды нечкә, мыскыллы тавыш.

— Телеңә тилчә!— дип кычкырды украин егете.— Минә кырык беренче елда ук укырга жибәрмәкчеләр иде. Кырык икенче елда генерал тагын ике тапкыр ча- кыртты. Үтенеп сорагач, калдырды, ә бу юлы... Бу юлы ул инде миннән сорап та тормайды. Приказ — вәссә- лам!

Күк йөзен болыт каплаган. Тик анда бер, монда бер- ялгыз йолдыз жемелди. Алгы кырыйга сугыш кирәк- яраклары, азык-төлек төяп баручы машиналар, бер-бер- сенә бәрелмәс өчен, берөзлексез сигнал биреп узалар. Машиналар колоннасыннан соң, бер рота чамасы су- гышчылар очрады.

— Әй, Сталинодан юкмы?— дип кычкырды украин егете.

— Бөгелмә егетләре бармы?— дип сорады Газинур.

— Бар, жанашың сәлам әйтте,— дип жавап бирде кемдер көлеп.

Пехотачылар да узып китте. Аннары караңгыдан ут- ларын сүндереп барган автоколонна килеп чыкты. Тагын пехотачылар очрады. Жиңел машина жыл кебек выж- лап үтеп китте.

Сәгать ярымнар чамасы баргач, тау астында эт өр- гән тавыш ишетелде, аннары этәч кычкырды. Газинур үзе белән янәшә баручы украин егетенең янтавына төр- теп:

— Ишетәсеңме, этәч кычкыра!— диде.

— Кычкырса соң?— дип гажәпләнде теге.— Могжиза түгелдер. Аның уставында шулай язылган.

— Сугыш башыннан бирле ишеткәнем юк иде!— дип пышылдады Газинур, юлдашының шаяртуына кара- мыйча.

— Авыл кешесе икәнсең,— диде украин егете.

— Колхозныкы,— дип төзәтте Газинур.

Кырыйдагы йортлар күренде.

Бу авылда дивизия штабы урнашкан иде. Газинурлар килеп житкәндә, штабтан ерак түгел бер йорт янында алар кебек укырга баручылар байтак жыйналган иде.

Политотдел землянкалары янында Газинур, көтмәгәндә, Соловеев белән очрашты. Соловеев инде барысында белә һәм шуңа күрә Газинурның монда йөрүенә бер дә гажәпләнмәде.

— Димәк, укырга барасың, Газинур?— диде ул шат тавыш белән.— Тырышып укы!

— Бер дә уйламаганда булган хәл бу, иптәш парт-орг,— диде Газинур, чын күңеленнән,— сугышасы, дошманны ныграк кыйныйсы урында укырга жибәрәләр. Төшенеп житмим.

— Бер сине генә жибәрмиләр бит. Син канәгать түгелме әллә?

Газинур, Соловеевның хуп күрмәвен сизеп, каушап китте.

— Канәгать түгел дип... Коммунист булганнан соң, мин әле бер эш тә күрсәтергә өлгермәдем бит, иптәш парторг. Иптәшләрнең әллә ни уйлаулары бар лабаса.

Соловеев аның күзләренә туп-туры карады:

— Юк, Газинур, иптәшләрнең синең турында начар уйламаслар. Командование һәм партия сине укырга жибәрергә кирәк таба. Бу атакага барырга дигән приказ шикелле үк.

— Аңлыйм мин моны, иптәш парторг. Шулай да...

— Аңласаң, житкән. Қалганын оныт. Укуда вакытыңны әрәм итмә. Анысы менә бик мөһим. Һәр минут, һәр сәгать кадерле. Үткәннен кайтарып алып булмый.

Бераздан соң, аларны барысында да сафка тезделәр һәм икенче бер авылга алып киттеләр.

Көзгә төннәр озын. Полк мәктәбе урнашкан авылга барып кергәндә дә караңгы иде әле. Солдатларны кайчандыр рәшәткә белән әйләндереп алынган булган, хәзер исә капка баганалары гына тырпаеп калган ялгыз бер йортка керттеләр.

Бу йортта элек балалар укыган. Хәзер ике яклап, ике катлы сәкеләр тезелгән. Сәкеләр шәп-шәрә. Уртада өстәл өстендә шәм кисәге яна. Группаны алып килгән командир, шул өстәл янына утырып, исемлекне барлап алды да, иртәгә кадәр ял итегез дип, чыгып китте.

Ялангач сәкеләргә менеп яткач та, солдатлар әле бик озак сөйләшеп яттылар. Аннары берәм-берәм йокыга киттеләр. Газинурның да күзләре йомылды. «Аны әйт, моны әйт, Газинур абыегыз — курсант!» дип елмайды ул һәм шулай елмайган килеш йокыга да китте.

XXII

Иртән Газинур:

— Подъем!— дигән ачы тавышка күзен ачты. Бу гадди сүзнең мәгънәсе аның аңына тиз генә барып житмәде. Алгы кырыйда ул бары тик: «Қоралга!»— дигән команданы гына ишетергә күнеккән иде. Бу команда нинди генә хәлдә булмасын, солдатны күз ачып йомганчы аякка бастыра һәм барлык арыганның оныттыра. Бу команда Газинурның канына шулкадәр тирән сеңгән иде, ул ук кебек атылып урыныннан торды, шинелен, противогазын киде, патронташын такты. Башкалар да нәкъ шуны эшләделәр.

Ишек төбөндә өстенә сырма кигән, киң жылкәле, усал карашлы старшина, кулларын артына куеп, басып тора иде.

— Шинельләргә кимәскә! Физзарядкага гимнастеркадан гына чыгарга!— дип кычкырды ул.

Шуннан соң гына солдатларның кайсыдыр аңына килде булса кирәк, кычкырып көлеп жибәрде һәм шинелен салып атты.

— Кеше телен бөтенләй оныта язгансыз,— диде старшина.

Физзарядканы йорт артындагы, кайчандыр балалар волейбол уйнап йөргән, зур мәйданда үткәрделәр. Шушы беренче зарядкадан соң ук курсантлар бу старшина аларның «каннарына тоз салачагын» бик яхшы төшенделәр. Ул аларны унбиш минут буенча йөгертте, аннары, туалет башлангач, күлмәкләрен салдырып, салкын су белән билләренә кадәр яхшылап юынырга мәжбүр итте.

— Сабынны кызганмагыз, мәктәп начальнигы килеп караганда, яшел кыяр шикелле чип-чиста булыгыз,— диде ул.— Қолак эчләрегезне яхшылап юыгыз, үзем тикшерәчәкмен.

Һәм чыннан да тикшерде бит. Берәүне дә мактамады, әмма өч солдатны яңадан юынырга куды, сакал-мыекла-

ры житә төшкәннәргә биш минут эчендә кырынырга кушты. Газинурга да эләкте.

— Биредә алгы кырый түгел, иптәш курсант,— диде старшина.— Сакалыгыздагы һәр төк өчен җавап бирәчәксез.

— Иптәш старшина,— диде Газинур һәм аның зур кара күзләре уйнаклап китте:— миңа көн саен кырынуның расчәте бер дә юк бит. Кырынсам, бөтен шадраларым ялтырап тора. Ә монда медсанбат якын диләр.

Старшина, сары кашларын жыерып, Газинурга карады һәм ачулы тавыш белән:

— Фамилиягез ничек?— дип сорады.

— Ефрейтор Гафиятуллин.

— Ефрейтор икәнегезне күрәм!— дип кырт кисте старшина.— Истә тотарга киңәш итәм: монда сез— курсант!

Старшина хром итекләрен шыгырдатып борылды да ашыгып китеп барды. Старшина ишектән чыккач, кемдер:

— Я, ефрейтор-курсант, хәзер бу старшина сиңа көн күрсәтмәячәк инде,— диде.

Йөзен сабын күбекләре белән буяган Газинур, бритвасын бил каешына ышкый-ышкый, көлеп җибәрде:

— Борчылма, иптәш курсант, ул минем иң якын душтым булачак. Без үзебез дә яшъ чакта сикереп сугарга ярата торган идек.

Газинурның күршесе, төнлә аның белән бергә килгән украин егете Ильченко — куе кара кашлы, киң маңгайлы егет — ак якасын тегеп бетереп, гимнастеркасын киде. Аның бөтен күкрәге диярлек орденнар һәм медальләр белән тулган иде. Төнлә боларның берсен дә күрә алмаган Газинур аңа сокланып карады.

— Кече сержант, Берлинга кадәр барып җитсәң, орденнарыңны кая тагып бетерерсәң икән? Күкрәгең нәкъ генералныкы шикелле.

Ильченко киң каеш белән билен кысты, гимнастеркасының җыерчыкларын сыпыргалады һәм бары шуннан соң гына:

— Юк нәрсә белән башыңны ватма әле, энекәш,— диде.— Акылың алтын икән, бүтән җирдә кирәк булып.

Газинур тел очында гына әйләнгән шаян бер сүзгә әйтмәкче иде дә, Ильченконың күз карашындагы үтә җитдилекне һәм чиксез кыюлыкны күреп, артык эндәш-

мәде. Газинур, әлбәттә, теге вакытта атакага иң алдан баручы өч дусның берсе нәкъ менә шушы кеше икәннен белми иде. Әмма белгән булса, моңа һич тә гажәпләнмәс иде.

Иртәнге ашка строй белән алып бардылар. Алар озын сарайларда, берәр тактадан гына ясалган тар өстәлләрдә алюминий табаклардан ашадылар. Шул уңай белән курсантларның кайсыдыр шаяртып та алды:

— Котелокның кадере бетте, дуслар!— дип кычкырды ул.— Алгы кырыйда башым югалса да, котелогым югалмасын дип йөри идек, инде нәкъ киресен әйтер заманнар килеп җитте.

Озын өстәлнең икенче башынан Газинурның шаян тавышы эләктереп алды:

— Әмма, егетләр, солдат шулпасы котелоктан ашаганда гына тәмле икән.

Кайтканда да строй белән алып кайттылар. Ашханәдән чыгып, берәз киткәч тә старшина:

— Запевай!— дип кычкырды.

Строй һаман бара бирде, ләкин берәү дә җыр башламады. Старшина тагын бер тапкыр үзенә боерыгын кабатлады, ләкин строй һаман тын гына бара бирде.

— На месте! Раз, два, три...— дип команда бирде старшина. Ул, стройны биш минутлар чамасы бер урында биеткәч кенә, яңадан кузгалырга команда бирде. Ничектер җыр башларга батырчылык итми барган Газинур, берәү дә җыр башламагач, кинәт яңгыравык көчле тавыш белән җырлап җибәрде:

Ходу, ходу, братцы,
Смело на врагов,
Перед нами город
В тысячу домов. Эх!

Старшинаның йөзе яктырып китте. Ул җыр башлаучы табылуына шатланды. Строй җырны күтәрәп алды:

Надо его взять,
Родине отдать.
Перед нами город
В тысячу домов.

Газинур җырлый-җырлый тирә-ягына күз йөртеп барды. Кайчандыр авыл шактый зур һәм бай булган. Йорт ал-

ларында да, йорт артларында да бакчалар үскән. Мөгаен, яз көннәрендә, алмагачлар, чияләр, шомыртлар чәчәк атканда, бакчалар ак катык шикелле булгандыр, ә урамнарда иснәп туя алмаслык хуш исләр йөзгәндер. Кешеләрнең бу авылда рәхәт яшәгәнлекләрен, кичләрен чуар киёмле кызларның әйлән-бәйлән уйнаганлыгын, сандугачлар сайравы шикелле үк күңелле җырлар җырлап йөргәнлекләрен күз алдына китерүе кыен түгел иде. Хәзер исә авылның яртыдан күп өлеше янып беткән,— кайчандыр бакча эчендәге ак пәрделә җыйнак йортлар урынында моржалар һәм кирпич, туфрак өемнәре генә калган. Күп кенә урыннарда яңа бомба чокырлары күренә. Фашист самолетлары монда еш булгалыйлар, ахрысы. Җил двигателенең тимер канатлары җирдә ауный, челтәрле манарасы бер якка кыйшайган. Бакчалар тәмам кырылып беткән, алар мәет чыгарылган буш һәм кайгылы өй эчен хәтерләтәләр. Кайчандыр мәктәп каршында йөз яшәгән агач үсеп торган. Хәзер аның нинди агач икәннән дә әйтүе кыен, кәүсәсә күмерләнәп беткән. Әйтерсез, аны кайдандыр җир астыннан, ташка әверелә башлаган хәлдә казып чыгарганнар да фашистларның коточкыч эшләренә кара һәйкәл итеп утыртканнар.

Мәктәптән ерак түгел бер җирдә, тау астында, медсанбатның кызыл хачлы ак флагы күренеп калды. «Екатерина Павловна якын гына икән, җаен табып бер барып чыгам әле», дип уйлап алды Газинур һәм хәзер аңа бу эш бик гади булып тоелды. Бер авылда тор да, күрмә, имеш. Ләкин күп тә үтмәде, Газинур бу уеның хата икәнлеген аңлады.

Мәктәпкә кайткач та, биш-ун минуттан соң аларны кабаттан сафка тезделәр. Роталарга, взводларга, отделениеләргә бүлү башланды. Взвод һәм рота командирлары бар да офицерлар иде. Ә отделение командирларын курсантларның үз араларыннан билгеләделәр. Газинур Ильченко отделениесенә эләкте. Взвод командиры олы яшьләрдәге кече лейтенант иде. Рота командиры күптән түгел генә госпитальдән кайткан, әле һаман да бер аягына акый төшеп йөргән капитан иде. Газинур аны элек күргәләгәнә бар иде, ул икенче батальонда рота командиры иде.

Старшина одеяллар, ак җәймәләр, түшәк тышлыклары өлеште. Саламны кырдан алып кайтырга кушты.

Урын-жирләр отделениеләп жыештырылганнан соң, казармага — хәзер мәктәпне шулай атый башладылар — яңадан старшина килеп керде. Ул һәркемгә үз урыны турысына басарга команда бирде дә, һәр урын-жирне жентекләп карый-карый, казарманың бер башыннан икенче башына үтте. Бик күпләргә урыннарын яңадан жыярга кушты.

Газинур, үз урынына күз кырые белән карап алып, «старшина бәйләнә инде», дип көтте. Ләкин старшина урынны капшап карады да, берни әйтмичә, үтеп китте. Газинур эченнән елмайды: «Юк, старшина вакчыл кеше түгел икән».

Төшке аштан соң, взвод командирлары взводларын мәктәп янындагы мәйданга строевой занятиегә алып чыктылар. Строевойдан соң тактика, политзанятие, уставны өйрәнү дәресләре булды. Инде караңгы төшкәч, авылның икенче башына, мунчага алып киттеләр...

Бары тик төнгә унбердә генә отбой булды. Алгы кырый шартларына күнеккән солдатларга бу кискен үзгәреш һәм бөтенләй диярлек тыныч тормыш тәртипләре бик сәер тоелды. Бер көн эчендә аларга шул хәтле күп яңа нәрсәләр сөйләделәр, аларның моны миләренә сендерергә вакытлары да, рухи хәзерлекләре дә юк иде.

Ак жәймәле йомшак түшәккә сузылып яткан Газинур, шаяртып:

— Башым тубал булды, егетләр,— диде.

Сугыш башланганнан соң, әгәр госпиталь көннәрен искә алмаганда, бу аның беренче тапкыр шулай туган өйдәгечә чишенеп, рәхәтләнеп, сузылып ятуы иде.

— Әгәр көн саен безгә болай сабак укытсалар, өч айдан я генерал булабыз, я башларыбыз куык кебек шартлый,— диде ул, тыела алмыйча.

— Разговоры!— дип кычкырды әллә кайдан гына килеп чыккан старшина.— Кем сөйли анда. Замри!

«Зәһәр икән», дип уйлап алды Газинур һәм, күзләрен йомып, йомшак түшәктә буыннарын шыгырдатканчы кие-релде. Аның һичкайчан авырганы юк иде. Әмма, бармаклары өзелеп төшкән уң аягы, артык күп йөрелгәнгә, хәзер әкрән генә сулкылдап сызлый. Ләкин Газинур мондый вак-төякләргә генә игътибар итә торганнардан түгел. Ул, елмаеп, башын чайкап алды. «Гажәп эшләр була икән бу дөньяда,— дип уйлады ул,— өйдәгеләр, безнең Газинур

сугышта, пулялар астында, юеш окопта ята инде, дип уйлыйлар. Ә Газинур кызлар түшәгедәй ак түшәктә рәхәтләнә...»

Йокларга күптән вакыт, ләкин, күңеле дулкынланганлыктан, Газинурның күзенә йокы кермәде. Ул алгы кырыда калган иптәшләрен — Костя Стариковны, Ивановны, Григорьянны, Зәбировны исенә төшерде. Нишлиләр икән хәзер алар? Иванов постта булырга тиеш. Костя, ихтимал, аның янына килгәндер һәм ара-тирә ракеталар яктырткан битараф җиргә карый торганнардыр. Уйлыйлармы икән алар Газинур турында? Китүе өчен ачуланмыйлармы икән? «Безгә гел һөжүм турында сөйли иде, ә үзе яфрак астына шылды», дип яманламыйлармы икән? Юк, һөжүм башланса, Газинур монда ятмаячак.

Кемдер ишекне ачып керде. «Тагын шул тынгысыз старшина...» — дип уйлады Газинур һәм күзен ачты. Старшина түгел, рота командиры икән. Ул, казарма буйлап экрен генә үтте дә, кул сәгатенә карап алып, чыгып китте. «Нигә йокламый икән ул? Эче пошамы әллә?» — дип уйлап алды Газинур.

Дневальный өстәлендәге фонарьның тонык яктысы төшкән түшәмнән электр арматурасы асылынып тора... Газинур аңа берничә секунд карап ятты һәм: «Биредә электростанция булган икән», — дип уйлады һәм шунда кылт итеп Гөлләр исенә төште. Бу көтелмәгән хәтерләүдән Газинур хәтта елмаеп куйды. Кайда икән ул сөйкемле кыз? Аның укуын тәмамлап, Казанда инженер булып эшләвен Газинур сугышка кадәр үк ишеткән иде. Ләкин, урман эшеннән кайткач, күрәсе бик килгән булса да, күрә алмады. Шулай да Гөлләр аның күңелендә ниндидер бик яхшы, бик якты бер хис калдырган иде. Була бит менә шундый кызлар: син аңа гыйшык та тотмыйсың, аның белән театрда да йөрмисең, ләкин бер күреп сөйләшкәч, син инде аны беркайчан да оныта алмыйсың, ул синең йөрәгеңә үзенә генә хас булган ниндидер бер яхшы ягы белән кереп урнашып кала һәм син кая барсаң да, ни генә эшләсәң дә, ул синең хәтереңнән чыкмый, синең барлык эшләреңнең сүзсез шаһиты булып, тын гына, комачауламыйча гына тора бирә. Аны синең күңелеңнән берәү дә, хәтта өзелеп сөйгән ярыңның кайнар һәм көнче мәхәббәте дә куа алмый. Нәрсә соң бу? Госпитальдә ятканда Газинур үзе кебек яралылардан: «Ир белән хатын-

кыз арасында дуслык була алмый, ул я мәхәббәткә әверелә, я этле-мәчеле булып китәләр»,— дип ишеткән иде. Буш нәрсә сөйләгәннәр икән. «Ир белән хатын-кыз арасында да чын дуслык була шул,— дип уйлады Газинур.— Әгәр дуслык булмаса, ни өчен мин аның исемен еллар буенча йөрәгемдә йөртер идем?»

Шул уйлар эчендә Газинур йокыга китте. Кинәт:

— Подъем!.. Тревога!—дигән команда ишетелде. Ул бик тиз күзләрен ачты, одеялын өстеннән ташлап, чалбарына үрелде. Башкалар да, сикерешеп торып, киенә башладылар.

Газинур бик ашыгып киенсә дә уздыра алмады. Тәртип белән куелмаган чалбар-гимнастеркаларын кигәндә буталып бетте. Дөрөс, гимнастерка урынына чалбарын кимәде киюен, шулай да уң аягын сул балагына тыгып жибәрде.

Иң беренче булып отделение командиры Ильченко киенеп бетте һәм, отделениесенә построениегә чыгарга кушып, үзе ишеккә таба йөгерде. Бераздан Газинур да тышка йөгерде. Караңгы иде. Үзләре күренмәгән отделение командирларының:

— Беренче взводның беренче отделениесе...

— Икенче взводның беренче отделениесе...— дигән тавышлары гына ишетелде. Газинур Ильченко тавышы яңгыраган якка таба йөгерде.

Бөтен рота чыгып сафка басканнан соң, бер кулына кесә фонаре, икенче кулына сәгать тотып торган рота командиры старшинага:

— Кереп тикшерегез,— диде һәм сафка тезелгән сугышчыларга карады:— Унбиш минут киендегез, иптәш курсантлар! Начар, бик начар!

Ул арада старшина, кемнеләр төшөп калган чалбар ременен күтәреп чыгып, рота командирына күрсәтте.

Газинур чалбар ременен тиз генә капшап карады: юк, аның ремене билендә.

— Кемнең ремене?— дип сорады рота командиры. Берәү дә дәшмәде. Рота командиры икенче тапкыр сорады. Бары тик шуннан соң гына стройның сул флангысыннан бер тавыш ишетелде:

— Минекә...

Капитан аның фамилиясен сорады, аннары строй алдына чыгарып бастырды.

Рота командиры, чалбар ременен югалткан сугышчыны гына түгел, барлык курсантларны бик нык кыздырып алганнан соң, каты, кискен итеп әйтте:

— Биш минут эчендә сез тулы сугышчан хәзерлек хәлендә сафка килеп басарга тиешсез. Шуңа өйрәнгәнче, тревогалар төн саен, хәтта төненә берничәшәр мәртәбә булачак. Моңы исегездә тотыгыз!

Казармага кереп, яңадан урынга яткач, Газинур күзләрен генә йомарга өлгергән иде, бугай, тагын команда ишетелде. Газинур сикереп торды һәм аптырап калды: тышта таң аткан иде инде.

— Физзарядкага!..— дип кычкырды старшина.

XXIII

— Курсант Гафиятуллин! Сез — отделение командиры. Дошман көньяк-көнбатышка, Никольск авылына табачигенә. Сезнең отделениенә бурычы — сез белергә тиешсез: дошман Никольск авылын сакларга уйлыймы, юкмы? Сакласа, нинди көч белән саклай, алгы кырые кайда, корылмаларының характеры, ут системасы нинди, резервлары кайда урнашкан... Ничек хәрәкәт итәрсез?

Взвод командиры Газинурга карта белән планшеткасын сузды. Газинур кабаланмыйча, кыска итеп җавап бирде, картада үзенә юлын билгеләде. Аннары смирно басып боерык көтә башлады.

Аның шинель чабуларын җил каера, йөзәнә кар катыш яңгыр бәрә иде. Күкрәгенә таккан автоматының прикладына да кар бөртекләре килеп куна һәм шунда ук эри дә.

— Үтәгез,— диде взвод командиры, нәкъ бер сәгаттән кайтырга кушып. Газинур кулындагы компасына карады, тиешле азимутны билгеләде һәм, кыр уртасындагы түбәсез кирпеч сарайларыннан чыгып, үзенә биш кешелек отделениегә белән көньяк-көнбатышка таба, каршы искән җилгә ян белән борыла төшөп, китеп тә барды. Взвод командиры бүтән отделениеләргә задание бирергә кереште.

Курсантлар иртә таңнан караңгы төнгә кадәр, ә күп вакытта төннәрен дә, ачык кырдан кайтмыйлар иде. Уку программасының төп нигезен Бөек Ватан сугышы тәҗрибәсен өйрәнү тәшкил иткәнлектән, класс дәресләре бик

сирәк була. Өйрәнүләрнең иң зур өлеше кырда, сугыш обстановкасына якынлаштырылган шартларда үткәрелә иде. Курсантларны дошманның ныгытылган оборонасына һөжүм итәргә, дошман оборонасының эчендә траншея сугышлары алып барырга, авыл һәм шәһәр урамнарында сугышырга, төнлә хәрәкәт итәргә, карта укырга, азимут буенча йөрергә, чигенүче дошманны эзәрлекләргә, елгалар, сулар кичәргә өйрәттеләр. Курсантлар бер үк вакытта гади солдат булып та, отделение командиры булып та хәрәкәт иттеләр. Дәресләр барышында аларның һәрберсе отделение командиры булып та, гади сугышчы булып та өлгәрә иде. Һаваларның нинди булуына — яңгырга, жылга, давылга, салкынга, пычракка карап тормадылар: расписаниедә нинди дәрес күрсәтелгән булса, шул дәрес төгәл килеш үтәлде. Курсантлар, окоплар, ячейкалар казып, сукуыр тычканнар шикелле, бөтен кырны актарып бетерделәр. Шул киң кыр буенча, түшләре белән шуышып, барлык юнәлешләр буенча үттеләр. Су очраса — суга керделәр, сазлык очраса — сазлыкны ерып чыктылар. «Өйрәнгәндә кыен булса, сугышканда жиңелрәк булыр», — ди иде аларга командирлар, һәм курсантлар моны үзләрдә бик яхшы аңлыйлар иде. Төнге сәгать унбердә, ниһаять, салам түшәккә сузылып яткач, алар, башлары мөндәргә тию белән үк, йокыга китәләр һәм подъем булганчыга кадәр икенче якларына да әйләнмиләр иде. Қая китте ул, тирән уйларга чумып, йоклый алмыйча газаланган беренче төннәр!

Төрлесе төрле задание алып киткән отделениеләр бер сәгатьтән яңадан кирпич сарайларында жыелдылар. Отделение командирлары алып кайткан мәгълүматлары турында взвод командирына доклад бирделәр, аннары тикшерү башланды. Взвод командиры аларның хаталарын, кимчелекләрен күрсәтте, кайберләрен мактап алды.

— Гафиятуллин отделениесе үзенең бурычын начар үтәмәде... — дип дәвам итте лейтенант, ә Газинур, калыңрак иреннәрен чак кына ача төшөп, аны игътибар белән тыңлап утырды. Ул тәмам чыланып, пычранып беткән, ләкин күңеле көр һәм шат иде.

Бераздан алар учак тирәсендә утыралар иде инде. Курсантларның берсе, күшеккән кулларын ялкын өстенә сузып, уйчан гына сөйли башлады:

— Яхшы сугышыр өчен мәктәптә укырга кирәклеке

элек башыма да китерми идем. Ә уйлап карасан, моңарчы мин ярым сукур килеш сугышканмын.

— Миндә дә шундый уй бар иде. Чын. Нәрсә ул фриц?— дип уйлый идем.— Сыткы. Сыттын, бетте китте.

— Ә ул автоматтан ата...

— Шуңа күрә безне монда жибәрделәр дә,— диде Ильченко, житди итеп.— Аз кан түгеп жиңәргә өйрәнергә кирәк.

— Тизрәк алгы кырыйга кайтасы иде,— диде өченче бер курсант,— хәзер мин ерактан күреп, киң горизонт белән сугышачакмын.

— Беләге юан берне егар, белеме юан меңне егар,— дип үз сүзен кыстырды Газинур. Гадәтенчә ул моны берәз көлемсери төшөп әйтте. Русчага сүзгә сүз тәржемә ителгән бу яхшы татар мәкале сәер яңгырады һәм барысын да көләргә мәжбүр итте. Газинур үзе дә тамак төбе белән генә көлеп алды.

— Мәгънәсе аңлашылгач, шул житте,— диде ул.

Икенче көнне взвод тулысы белән нарядка билгеләнде. Газинурны һәм тагын берничә сугышчыны старшина мунча ягарга жибәрде.

— Карагыз аны, кайнар суы житәрлек булсын!— дип кисәтте старшина.

— Борчылмагыз, иптәш старшина, кайнары да, салкыны да житәрлек булыр,— диде Газинур.— Чабынырга теләүчеләр булса, себеркесен дә табарбыз. Тик менә мунчадан соң чәй эчәргә балын гына табып булмас.

Кисәктән генә «бал» сүзе теленә килеп кергәч, Газинур бөтен сөйләгәнә һәм хыялланганы бал кортлары үрчетү турында булган мәрхүм өлкән сержант Степашкинны исенә төшерде һәм көрсенеп куйды. Әйбәт кеше иде, кабере якты булсын.

— Мунчадан соң чәйне бал белән эчәргә кирәкмени?— дип елмайды старшина.

— Так точно, юкә балы белән!— диде Газинур.— Бөтен сөякләр йомшарып китә, яшәргән күк буласын.

Старшина кычкырып көләргә тотынды.

— Һай, жор икәнсең! Кайда туып, кайда үстең икән син?

— Эткәйнең бүреге эчендә, иптәш старшина. Срогыннан алда туганлыктан, туңып үлмәсен өчен эткәйнен жылы бүрегенә сала торган булганнар.

Бу көнне Газинур, ниһаять, Екатерина Павловнаны күрә алды. Медсанбат мунчадан ерак түгел иде. Мунчаны ягып жибәргәннән һәм сулар ташыганнан соң, Газинур старшинадан рөхсәт сорап, медсанбатка китте. Кар баскан урам буйлап барган чагында, Газинурны кошевка чанага жигелгән һәйбәт тимер күк ат куып житте.

— Һай, саклан!— дип кычкырды дилбегә тотып килүче.

Газинур читкә тайпылды һәм аның яныннан, выжитеп, Григорьян белән Зәбиров үтеп киттеләр. Ләкин алар Газинурны танып өлгерделәр булса кирәк, старшина бөтен көченә чабып барган атны авызлыгын каерып туктатты, ә Григорьян, артына борылып, кулын изәде.

Газинур чана янына йөгерде.

— Син нишләп монда йөрисең, Гафиятуллин?— дип сорады разведчик.

— Укыйм, иптәш өлкән лейтенант. Курсларда,— диде Газинур, көләч йөз белән.

— Генераллыккамы?

— Так точно, иптәш өлкән лейтенант, генерал-сержантлыкка.

Өчесе дә кычкырып көлеп жибәрделәр. Аннары Зәбиров житди итеп сорады:

— Тиз бетерәсеңме?

— Озак тотмабыз диләр.

Аларның берсе дә Газинурның укып йөрүенә гажәпләнмәде. Бу аларга бик табигый бернәрсә булып күренде.

— Я, ярый, Газинур, уңыш телибез. Генерал булып кайт,— диде Григорьян.— Без ашыгабыз. Син дә ашык!

Зәбиров сызгырып жибәрде. Тимер күк чаптар элдереп алып китте. Газинур аларга сокланып карап калды. Бер минуттан авызыннан ак күбекләр чәчеп барган ат та, кошевка чана да күздән югалдылар.

— «Менә йөриләр, ичмасам,— диде Газинур, сокланып, һәм үзенә дә шундый жыл кебек оча торган атка утырып йөрисе килде. Аннары өлкән лейтенантның «Син дә ашык!» — дигән сүзләрен исенә төшерде. Нигә әйтте икән ул боларны? Разведчик тикмәгә генә әйтми инде. Димәк...»

Екатерина Павловна Газинурны күргәч чиксез шатланды. Кайдан, ничек бирегә килеп чыктың, яраланмагансыңдыр бит. Володяны күрмәдеңме дип тезеп китте.

Аның алгы кырыйда теге вакыттан бирле булганы юк икән. Газинурның укырга килгәнлеген белгәч, тагын да куанды, ләкин һич тә гажәпләнмәде. «Кара, минем укып йөрүгә боларның берсенең дә исе китми бит»,— дип уйлап алды Газинур.

Екатерина Павловнаның бүлмәсе кысыңкы, анда бер поход кровати белән кечкенә генә өстәлдән башка әйбер юк иде. Аның каравы өстәл өсте дарулар, китаплар белән тулган. Стенада Володяның тыныч вакыттагы, чиккән якалы ак күлмәк киеп төшкән открытка зурлыгындагы рәсеме. Володя елмаеп тора, сары бөдрә чәчен артка тараган. Соликамскида ял көннәрендә Газинур аны гел шушылай күрергә күнеккән иде.

Чәй эчкән арада, Екатерина Павловна күбрәк Газинурның укулары турында сораштырды, бик кыен түгелме? диде.

— Жиңел түгел, нык тирлэтәләр,— дип җавап бирде Газинур.— Гыйлем алу — инә белән кое казу инде.

— Шулаймыни?

— Әйе, мин әле яңа гына гыйлем китапның эчендә дә, тышында да икәнән аңлый башладым. Алгы кырыйда жиңелрәк иде...

Газинур Екатерина Павловнадан берни дә яшермәде, аның алдында мактанмады да. Ул гүя аның күңелендәге барлык яшерен серләрен белергә тиешле булган бертуган апасы иде. Сүз арасында Екатерина Павловна Галя белән Нинадан хатлар алуын, аларның әле һаман да Карелия фронтында икәнлекләрен һәм Газинурга атап сәлам язучуларын әйтте.

— Онытмаганнармыни әле?— дип гажәпләнде Газинур.

— Сине, Газинур, якыннан белгән кешеләр һичкайчан онытмаячаклар,— диде Бушуева. Моңа Газинур ни дип тә әйтергә белмәде. Кызлар кебек оялып, керфекләрен түбән төшерде.

Екатерина Павловна өстәл читендәге планшетын алды һәм аннан бер рәсем чыгарып Газинурга сузды.

— Таныйсыңмы?

— Павел Иванович! Ул да армиядәмени?

— Әйе. Танк полкы командиры иде...

Газинур, еллар үтсә дә, һаман да онытылмаган бу таныш йөзгә озак карап торды. Үзенә беренче тапкыр аның

янына курка-курка гына килеп керүләре исенә төште. Ул чактагы ак киёмле, көләч йөзле Павел Иванович бу кырыс карашлы танк командирына бер дә охшамаган иде.

— Павел Иванович та киткәч, леспромхозда кемнәргенә калды икән соң?— диде Газинур рәсемнән күзен алмыйча.— Карп Васильевич, дядя Митрофаннар исәннәрме икән?

— Карп Васильевич хәзер леспромхоз начальнигы дип язганнар иде. Дядя Митрофан бригадир, бугай.

— Шәп кешеләр. Гомердә онытасым юк үзләрен.

Екатерина Павловна Газинурның кулыннан рәсемне алып карап тора башлады. Газинур аның, йөзгә кинәт сагышланып, күзләре дымланып киткәнән күрдә.

— Бу әтиңең соңгы рәсеме. Дуслары Сталинградтан жибәрделәр...

Екатерина Павловнаның сулышы буылгандай булды, ул өстәлгә капланды, кулбашлары селкенә башлады. Коточкыч хәлнең мәгънәсен әле яңа гына аңлаган Газинур урыныннан сикереп торды һәм, чиксез аптырашка калып:

— Катя Павловна... Катя Павловна, кирәкми,— диде. Ләкин үзенең дә зур кара күзләре мөлдерәмә яшь белән тулды, тавышы калтыранды.

Екатерина Павловна башын күтәрде һәм, яшьле күзләре белән Газинурга карап, сызланып сөйли башлады:

— Әтиңең танкысын... гитлерчылар бензин сибеп яндырганнар. Экипаждан берәү дә чыкмаган. Яна торган танк эчендә алар «Интернационал» җырлаганнар...

Екатерина Павловна, Газинурның ике беләгеннән кысып, башын аның күкрәгенә куйды һәм тагын үкси башлады.

— Авыр, Газинур... Йөрәгемнең ничек өзгәләнүен... Синнән башка бу турыда беркемгә дә сөйләгәнем юк иде. Володя да белми әле. Син дә аңа хәзергә берни әйтмә...

Газинур, кулларын йомарлап, тәрәзәдән карлы урамга караган килеш сүзсез калды.

XXIV

Ноябрь керде. Курсантлар бөек бәйрәмгә хәзерләнә башладылар. Укуларга йомгак ясалды. Қазармалар җыештырылды, бизәлде, стена газетасы чыкты. Иң яхшы укучыларга посылкалар өләштеләр. Ерак Сталинабадтан

килгән беренче посылканы курсант Ильченкога бирделәр. Икенче посылканы Газинур алды. Бу посылка Ерак Көнчыгыштан, Чита шәһәрәннән иде. Зур илебезнең ике ерак почмагыннан килгән һәм мәхәббәтле куллар белән төрөлгән бу ике посылкага ике солдат, күңелләре ташып, таңкалып карап тордылар. Алар бер-берсенә әйтер өчен сүз таба алмадылар. Ул арада посылкалар күтәргән башка сугышчылар да казармага керә тордылар. Аларның күңелләрендә дә нәкъ шундый ук шатлыклы кичерешләр иде.

Ниһаять, Ильченко белән Газинур посылкаларын ачтылар. Икесенекендә дә иң өстә хат иде. Укый башлагач, хатларның берсе берсенә гажәп охшаганлыкларын күрделәр. Қояшлы Сталинабад кешеләре дә, ерак Чита кешеләре дә Кызыл Армия сугышчыларынан бернәрсәне үтенеләр: дошманны тизрәк тар-мар итеп, туган-үскән йортларыгызга кайтыгыз, диләр. Чита эшчеләре дә, Сталинабад пахтачылары да жинү өчен көчләрен кызганмый эшләргә сүз бирәләр.

Шул чакта кулына хат тотып, казарманың аргы башыннан алар янына бер сугышчы килде.

— Газинур, миңа синең якташларыңнан, Казаннан килгән посылка туры килде. Менә хатлары...

Казаннан килгән хатта да шундый ук уйлар, шул ук теләкләр, шул ук хисләр иде.

Алтынчы ноябрьда төштән соң курсантларны кырга чыгармадылар. Казармада жыр, бию башланды. Гармонь сыздырып жибәрделәр. Сакал-мыеклар кырылды, ак яклар тегелде. Ленин бүлмәсенә радиоприемник китереп куйдылар. Күптәннән бирле радио тыңламаган солдатлар, чиксез кызыксынып, Ленин бүлмәсенә жыелдылар һәм Москваның һәр тапшыруын алкышлап каршы алдылар. Ләкин барысы да Сталинның чыгышын түземсезлек белән көтте. Менә, ниһаять, радиода Зур театрны тоташтырдылар. Алкышлар давылы ишетелде. Партия һәм хөкүмәт житәкчеләре президиумга утыралар... Алкышлар арасыннан аерым кешеләрнең: «Яшәсен иптәш Сталин!», «Иптәш Сталинга ура!» — дигән тавышлары яңгырады.

Иптәш Сталин трибунага чыкты. Алкышлар тагын да көчәйде һәм диңгез дулкыннары тавышы кебек бик озак дәвам итте. Аннары, язгы яңгыр кинәт тынган кебек, ал-

кышлар да кинәт тынды. Сталин, кәгазьләреннән башын күтәрәп, халыкка карады булса кирәк. Газинур моннан торып аны күрми, әмма күз алдына нәкъ шулай китерә иде.

Хәзер Сталин үзенә беренче сүзен әйтәчәк. Газинурның йөрәге сикереп-сикереп тибә. Бөек юлбашчының тавышын моңарчы аның бервакытта да ишеткәнә юк иде. Ничегрәк сөйли икән ул? Тавышы ниндирәк икән аның? Яхшылап ишетеп булырмы?

Бер тапкыр Газинур кинода Москвадагы Октябрь бәйрәме демонстрациясен күргән иде. Башта аны андагы халыкның күпләге таң калдырды. «Барлык колхозлардагы кешеләр Москвага килеп беткәннәр икән», дип уйлады ул. Кинәт, кадр алмашынды, һәм Газинур, үзеннән күп булса ун-унбиш адымда, мавзолей өстендә басып торган иптәш Сталинны күрде. Сталин кулын күтәргән дә Кызыл майдан аркылы үтүчеләргә елмаеп кул болгый иде.

Аннары башка шәһәрләргә күрсәттеләр: Ленинград... Киев... Минск... Тбилиси... Ташкент... Алма-Ата... һәм һәр жирдә урамнар халык белән шыгрым тулган.

Хәзер шушы хәтсез күп кешеләр барысы да, сулышларын туктатып, репродукторларга текәлгәннәрдер һәм Сталинның сүзен көтәләрдер кебек тоелды Газинурга. Ул приемникка якынрак елышты.

Чиксез тирән тынлыкта стакан чыңлаганы ишетелде. Иптәш Сталин аны читкәрәк этеп куйды, ахрысы. Шунның артыннан ук ашыкмыйча гына, сабыр гына әйтелгән сүзә ишетелде:

— Иптәшләр!

Газинур аның тавышын беренче тапкыр гына ишетсә дә, ул аңа бик күптәннән, кечкенәдән үк, әтисенә тавышы кебек үк, таныш һәм якын булып тоелды.

Бөек Сталин 1943 нче ел Ватан сугышы тарихында тамырдан борылыш елы икәнлеген сөйләп, дошманның Владикавказдан Херсонгача, Элистадан Кривой Рогкача, Сталинградтан Киевкача, Воронеждан Гомельгача, Вязьма һәм Ржевтан Орша һәм Витебск яннарына алып ташланганлыгын әйтте.

Газинур, барлык совет халкы белән бергә, Сталинның бу сүзләренә бөтен көч белән кул чапты. Юлбашчының дошманнарга карата әйткән ачы сүзләрен ишеткәндә,

барлык кешеләр белән бергә, рәхәтләнеп, кычкырып көлдә.

Сталин докладының ахырына якынлаша иде. Газинур, аның бер генә сүзен дә ычкындырмас өчен, приемник эченә керердәй булып тыңлап торды. Нәкъ менә хәзер Сталин Газинур көтеп торган иң зур сүзне әйтер кебек. Һәм Сталин чыннан да ул зур сүzlәрне әйтте. «Жинү хәзер якын, ләкин аны яулап алу өчен тагын да күбрәк көч куярга кирәк, бөтен тылның үз-үзен аямыйча эшләве, фронтта Кызыл Армиянең оста һәм кискен хәрәкәтләре кирәк. Әгәр дә дошманны тар-мар итүне тизләтү өчен без барлык мөмкинлекләрдән файдаланмасак, бу — Ватан каршында, вакытлыча фашистлар изүе астына эләккән совет кешеләре каршында, немецлар изүе астында интегүче Европа халыклары каршында жинаять булыр иде. Дошманга тын алырга ирек бирергә ярамый. Менә шуңа күрә дә без дошманны кыйнап бетерү өчен бөтен көчебезне жигәргә тиешбез...»

Сталин Баренц дингезеннән Кара дингезгәчә сузылган бик озын фронтың бурычларын санаганда, Газинурлар саклаган Калинин өлкәсен дә телгә алды. Аның да тиздән азат ителергә тиеш икәнлеген әйтте. Бүтәннәр кебек үк Газинур да моны Верховный Башкомандующийның турыдан-туры үзенә йөкләтелгән сугышчан боерыгы итеп кабул итте.

Тагын бер сәгатьтән, митинг беткәч, Газинур авыл читендә, корыган бәрәңге сабакларына күмелеп, төнге секретта ята иде инде. Ул таң атканчы шушыннан кузгалмаска тиеш. Биредә бит фронт ерак түгел, ә дошман безнең бәйрәмебезнең ямен жуяр өчен теләсә нинди явызлыкка да әзер.

Газинур үзенң үткен күзләре белән караңгы кырга карый. Күк фонында беленер-беленмәс кенә сызылган үрләрне, чокырларны, бер читтәрәк торган ташландык кирпеч сарайларын күрә. Күктә кара кургашын шикелле авыр болытлар йөзә. Аларның чит-читләре аксылрак. Алар яңгыр алып килмиләр, гүя салкын китерәләр. Үзәккә үтә торган көзгә салкын жылне дә нәкъ менә шул салкын болытлар алып киләләр шикелле. Жил шыр ялангач кыр буенча чаба, юлында очраган шәрә куаклар арасында сызгыра, корыган үләннәрне һавага күтәрә.

Кыр да салкын, жир дә салкын. Әмма Газинурның

кулында Чита кызлары бэйлэгән йомшак бияләй, ә йөрәгендә бөөк юлбашчы биргән, һичкайчан суынмаячак жылылык. Аның күңеле шундый якты, әйтерсен, аңа көлөч май кояшы карый.

Кайчак караңгы үрләр өстендә нәрсәдер кыймылдаган шикелле була. Андый чакта Газинур тынып кала һәм күзләре талгәнчы караңгыга карый. Бары тик шикле нәрсә булмавына ышангач кына, аның күзләре, һәр үрне, һәр чокырны капшый-капшый, прожектор нуры шикелле, яңадан яктан якка йөри башлый.

Болытлар арасыннан бик азга гына күренеп калган йолдызларга карап, Газинур ярты төн узганлыгын билгеләде. Һәм кинәт бик еракта, фронт аръягында, бер-бер артлы янгын шәүлэләре күтәрелә башлады. Аларның кинәт һәм көчле булып күтәрелүләреннән Газинур бу янгыннарның очраклы һәм гади янгыннар булмавын аңлады.

«Партизаннар гитлерчыларның складларын шартлаталар», — дип уйлап алды ул.

Бу салкын, караңгы төндә Газинурга эссе булып китте. Ул гимнастерка якасының югары тәймәсен ычкындырды. «Безгә дә тизрәк эшкә тотынырга вакыт», — дип уйлады ул һәм өлкән лейтенант Григорьянның китеп барганда. «Син дә ашык», — дигән сүzlәрен тагын бер тапкыр исенә төшерде. Әйе, ашыгырга кирәк!

Экрән-экрән генә сызылып, таң атты. Көнчыгыш яктырганнан-яктыра барды. Аннары, чистарып киткән күк йөзенә, олы тантана белән, бәйрәм кояшы күтәрелә башлады. Аның беренче нурлары үрләргә, томанлы үзәннәргә, күлләргә төште. Кичәге яңгырдан соң кибең тә өлгермәгән үлән сабакларындагы, камыллардагы тамчылар, миллион чаткылар булып, кояшны сәламләп, ялтырап киттеләр.

Газинур яшеренгән урыныннан чыкты һәм, экрән генә атлап, кыр станыннан арып-талып кайтучы колхозчы шикелле, казармаларга таба атлады.

XXXV

Әле кайчан гына Газинур шушы юлдан укырга килгән иде. Әле кайчан гына ул үзенә ефрейтор исемен онытып, курсант исеменә күнәгә алмыйча интегеп йөргән иде. Кичә генә кебек бит. Кай арада өч ай ярым вакыт үтеп тә киткән!

Менә тагын шул ук фронт юлы. Ләкин Газинур бар-мый, кайта инде. Алгы кырыйга кайта. Һәр адымын атлаган саен ул үзенек иске дусларына якынлаша, йөрәге очрашу шатлыгынан дулкынланып тибә. Костя, кадерле Костя нәрсә дияр? Әй, шатланыр да инде Газинурны күргәч! Рәхмәт, бик еш язып торды, тик соңгы айда гына хаты нигәдер өзелде. Газинур тиздән кайтам дип язган иде. Мөгаен, үзен көткәндер...

Кеше күңеле гажәп бит. Ул кайчандыр узган юлына яки бер торган жиренә күпме генә вакыттан соң әйләнәп кайтса да, аңа ике арадагы вакыт күз ачып йомганчы үтәп киткән шикелле тоела. Шул вакыт эчендә бик күп үзгәрешләр булуын — бигрәк тә фронтта — ул уйлап та карамый. Газинур да пульротадагы бөтен хәлләрне бары тик үзе киткән чактагыча гына итәп күз алдына китерә иде. Алай гына да түгел, бу минутта ул курсларда үткән өч ай ярым вакыт эчендә үз маңгаеннан нихәтле тир түккәнән дә, нихәтле борчылулар, дулкынланулар кичергәнән дә, нихәтле белем алганын һәм никадәр югары күтәрелгәнән дә оныткан иде. Аныңча ул һаман да әле элекке Газинур, элекке ефрейтор.

Тирә-як ап-ак кар белән капланган. Күктә, январь салкынынан чекрәешкәнсыман, сиксән мең йолдыз жемелди. Ни өчен сиксән мең? Жырда шулай жырлана ул. Бу жырны Газинур малай чагында жырлап йөри иде:

Ай белән кояш бер генә,
Йолдыз сиксән мең генә.

Тулган ай үзенек моңсу нурларын урманнар, кырлар өстенә чәчеп әкрәен генә йөзә. Көз көне кап-кара булып, күңелгә шом салып торган бомба чокырлары, юл буендагы янган машина калдыклары, унар, уникашәр йортлы кечерәк, күбесе жимереләп беткән авыллар — барысы да кар астында калганнар. Жирнең яралары күренми. Ә күмерләнгән, гарипләнгән агачлар исә чәчәк аткан шикелле утыралар. Аларның ботакларын энжедәй бәс сарган.

Фронт сызыгы өстендә, камчылау утларысыман, ракеталар күтәрелә. Фронт якынайган саен, алар күбәя, яктыра баралар. Тирән кар астында йоклап яткан жирне селкетеп, туплар гөрселди, бик зур тегү машинасы бик озын чаршау теккәндәй, пулеметлар тыкылдый. Фронтка беренче тапкыр килүчеләрдә болар билгесезлек алдында

ниндидер борчылу тудырсалар, фронтка кабат әйләнеп кайтучылар таныш стихиягә эләгү тойгысын һәм анда тизрәк барып житү теләген генә кичерәләр. Чөнки ерактагы һәрнәрсә үзгәрәп күренгәнсыман, ерактагы атышлар да ниндидер билгесез бер төс алалар. Ә барып житкәч, бөтен нәрсә үз урынына баса да ачыклана.

Соңгы зур бураннар моннан берничә көн элек булып үткән иде. Ләкин урман эченнән сузылган киң юл чиста, аны трактор артына авыр сөйрәгечләр тагып тигезләткәннәр. Ай яктысында юлда машина тәгәрмәчләренен бизәкле эзләре ап-ачык күренеп тора. Машиналардан соң үрәчәле чаналарда үткәннәр. Чана табаннарының ак ефәктәй тасмалары ялтырап тора. Аннары тагын кемдер тимер табанлы кошевкада үткән. Кошевканың тар эзе, бизәкле тәгәрмәч эзләре өстендә, шулай ук ак ефәк тасмадай сузылып ята.

Газинур, үзенең элекке разведчик гадәте буенча, юл китабын укып бара башлады. Һәм шул ук вакытта артта калган көннәрен исенә төшерде. Китәр алдыннан ул Екатерина Павловна янына кереп чыкты. Анын йөрәгендәге коточкыч кайгыны белеп тә, шуны аз гына булса да жиңеләйтү өчен берни эшли алмавын аңлаган Газинурга Екатерина Павловнаны күрү чиксез авыр иде. Әгәр мөмкин булса, ул аның бөтен газапларын үз өстенә алып иде.

— Сабуллашырга кердем, Екатерина Павловна,— диде Газинур әкрән генә.— Укуны тәмамладык. Төнлә передовойга кайтабыз.

— Шулай тиз үкмәни?— дип сорады Бушуева, нәрсәдәндер сискәнгәндәй булып.

— Нинди тиз булсын! Бер ел үткән кебек.

Екатерина Павловна Газинурны сержант исеме белән тәбрикләде, киләчәктә сине офицер итеп күрергә насыяп булсын, диде. Аннары тагын бер тапкыр: шулай тиз үк китәсеңмени? дип сорады. Алайса, Володяга хат та яза алмыйм, диде. Сәлам әйтергә кушты. Бер бушрак ара булса, үзем барып чыгармын, дип вәгъдә итте.

Екатерина Павловнаның эш вакыты булганга, аяк өстән генә сөйләштеләр. Сабуллашканда Екатерина Павловна әллә нинди жылы сүз дә әйтмәде шикелле. Шулай да бу сабуллашу Газинурның йөрәгенә һичкайчан онытылмаслык булып урнашып калды.

Хәзер, төнгө фронт юлы буйлап, алгы кырыйга якынашып килгән чагында да Газинурның күңелен шул туганлык мәхәббәтенең жылысы нурландыра иде.

Сугыш припаслары, азык-төлек төягән йөк машиналары, куып житеп, узып китәләр. Йөк машиналарыннан башка тагын полк минометлары дивизионы, аннары өсләре брезент белән ябылган машиналар да әледән-әле узып китәләр.

— Гвардейскийлар бара,— диде Газинур белән янәшә атлаучы Ильченко.— Димәк, шулай... Вакытлы кайтабыз!

Полк штабына килеп життеләр. Биредә яңа сержантларны озак көттермәделәр, алар белән полк командиры подполковник Кремнев (ул инде подполковник иде) берәз сөйләшкәннән соң, аларны үз батальоннарына озаттылар.

Ниһаять, үз батальоны туфрагына аяк баскач, Газинур иркен сулап куйды. «Өйдә...»,— дип уйлады ул. Бернигә карамастан, үз расчетына йөгерәсе, иптәшләрен кочаклап үбәсе, кулларын кысасы һәм: «Менә, кайттым, кабул итегез»,— дип кычкырасы килде. Штаб тирәсендә пульротадан берәрсе юкмы, дип каранды. Ләкин пульротадан берәү дә күренмәде.

Яңа сержантларны комбат янына чакырдылар. Комбат урынында Ермиловны күргәч, Газинур, тәмам тынычланды. «Гвардия капитанының монда булуы бигрәк тә яхшы. Ул мине үз ротабызга ала»,—дип уйлады Газинур. Шунда ул Ермиловның погоннарында майор йолдызына игътибар итте һәм Газинур юк чакта Ермиловны комбат итеп күчергәнлекләрен аңлады. Бу хәл әле күптән түгел генә булган булса кирәк, чөнки Стариков бу турыда берни дә язмаган иде.

Гвардия майоры Газинурга кул бирде, ничек укуы турында сорашты һәм:

— Я, хәзер сине кая жиберергә инде?— дип сорады.

— Үз ротабызга, иптәш гвардия майоры. Башка бер жиргә дә түгел.

Гвардия майоры, ияген кулы белән кысып, берәз уйланып торды да:

— Юк, Газинур, пульротага мин сине жиберә алмыйм,— диде һәм сержантның чырае үзгәрәп китүен күреп өстәде:— Жиберә алмыйм. Анда отделение командирлары бар инде. Мин сине иң кыен урынга, беренче укчы

ротага, капитан Бушуевка жибәрәм. Син батальонда беренче ротаның нинди урын тотуын белергә тиешсең.

Газинур землянкадан чыккач кына аңына килде. Менә ул солдат язмышы нинди. Ичмасам, башта Стариков янына кереп чыгарга рөхсәт сорыйсы калган. Югыйсә, Стариков бер флангта, ә беренче рота икенче флангта. Яңадан гвардия майоры янына кереп рөхсәт сорарга Газинур батырчылык итмәде. Ул арада сержант Ильченко чыкты һәм алар икәү бергә киттеләр. Ильченко икенче ротага билгеләнгән иде.

Газинур капитан Бушуев землянкасына килеп кергәндә, рота командиры нәрсәдер укып утыра иде. Бушуевның башы ак марля белән уралган. Күзләре ничектер эчкә баткан. Ябыккан да кебек. «Капитан яраланганмы әллә?»— дип борчылып уйлап алды Газинур. Ул ротаның моннан берничә көн элек көндөзгә разведкага катнашуы, пленныйлар алуы, рота командирының яралануы турында берни белми иде.

Бушуев, томанга уралып кергән сержантны күрмичә: — Кем анда?— дип сорады.

Гафиятуллин ачык тавыш белән өздәрәп әйтеп бирде. Бушуев, кызыл тышлы китабын өстәл кырыена куеп, тиз генә урыныннан торды. Ул Газинурның отделение командиры булып кайтуына чын күңелдән шатланды.

— О-о, Газинур! Алгарак уз әле, карыйм, нинди сержант булгансың?— диде ул һәм алгарак узган Газинурның ике жиңеннән тотып күзләренә текәлде:— Начар түгел шикелле... Я, котлыйм, Газинур!

Капитан, Газинурны үз янына утыртып, ничек укулары турында сорашты, бик кыен булмадымы дип белеште. Аннары Екатерина Павловна турында сөйләтте. Барышуннан соң гына Газинурны отделениегә белән таныштырырга алып китте. Моңы ул, әлбәттә, взвод командиры аркылы эшләтә ала иде. Эмма Газинурны артык якын күргәнгә, үзе аның белән чыкты. Аңарчы ул Газинурга беренче отделениең командиры моннан берничә генә көн элек яраланганлыгын, сугышчыларның аны бик яратканлыкларын әйтте.

— Син аларның күңелләренә башта ук керергә тырыш, югыйсә, алар сине чит күрәчәкләр. Сугышчы читсә, негизен караган командирның эше бервакытта да уң булмый.

...Жылы землянкада, үз отделениесенең солдатлары арасында Газинур тәмәке тартып утыра. Аның янчыгы куллардан кулларга күчеп йөри.

Ул әле яңа гына Соловеев янында булып кайткан. Полк парторгы белән күңелле очрашу аның күңелендә үзенә бертөрле яшерен шатлык һәм күңел канәгатьлегә уяткан иде.

— Син агитатор идең һәм агитатор булып каласың да,— диде Соловеев, аңа уңыш теләп, һәм менә коммунист Газинур Гафиятуллин, сугышчылары уртасында утырган хәлдә, аларга бөек Сталинны ничек тыңлаганлыгы турында куанып сөйли. Сугышчылар, аның батыр һәм намуслы йөзенә карап, игътибар белән тыңлап утыралар. Аларның күзләре ялтырый. Алар сержантның бәхетенә кызыгалар. Берсе, күкрәгендә рәттән өч көмеш медаль таккан (өчесе дә «Батырлык өчен»!) кече сержант Комлев хәтта:

— Сез бигрәк бәхетле кеше икәнсез, иптәш сержант,— диде.— Мин тыныч елларда да иптәш Сталинны тыңлый алмадым — геологлар белән тайгада йөрдем.

Газинур зур театрда үзе булып кайткан кеше кебек сөйләде. Гүя ул әле күптән түгел генә татыган хисләрне тирән ләззәт һәм рәхәтлек белән яңадан бер тапкыр, шатлыклы дулкынланып, йөрәк түреннән кичерә иде. Аның жылдан, салкыннан, кояштан кызыл-көрән төскә кергән йөзе, зур кара күзләре рухланып, балкып торалар. Сөйләгән нәрсәсе бик кадерле булганга, сүзләренең дә иң кадерлеләрен сайларга һәм аларны йөрәк жылысына төреп чыгарырга тырыша иде.

Кайчагында ул, сүз арасында, өр-яңа погоннарын, гимнастерка төймәләрен капшап ала, житеп килгән кара чәчен кулы белән сыпырып куя, кайчагында тыңлаучыларга сынап караган килеш сүзеннән тукталып кала. Ләкин үзе сүздән туктаса да, йөзендәге көләчлегә, күзләрендәге елтыр чаткылар, бигрәк тә ирен почмакларына кунып торган хәйләкәр елмаюы югалмый. Үзенең бу хәйләкәр елмаюы белән ул: «Мин бит әле һәммәсен дә сөйләп бетермәдем. Минем әле тагын да кызыклырак сүзләрем бар»,— дип әйтә иде шикелле.

Газинур газетадан кисеп алган сугыш хәрәкәтләре картасын жәеп тезләренә салды.

— Менә карагыз, иптәшләр, 1943 елда Кызыл Армия

нихәтле Совет жирен азат итте,— диде ул һәм Владикавказ, Сталинград, Воронеж һәм Ржевтан алып Витебск, Киев, Кривой Рог һәм Херсонга кадәр булган бик зур мәйданны бармагы белән урап күрсәтте.— Моннан сон, минемчә, эшләр тагын да кызурак барыр. Хәзер инициатива безнең кулда. Иптәш Сталин әйтте: дошманга тынғылык бирергә ярамый. Куарга кирәк аны — миңгерәүләп чапсын! Курыкканга куш, койрыгы белән биш, ди.

Газинур берәз эндәшми торды, аның карашы әле азат ителмәгән жирләрдә тукталып калды. Совет державасының чикләренә барып җиткәнчегә кадәр никадәр юллар үтәсе, никадәр елгалар кичәсе бар әле. Аннан ары— Европа. Аны да фашистлардан коткарырга кирәк.

— Без кайчан кузгалабыз икән, иптәш сержант?— дип сорады күк күзле бер солдат.

— Ә сез үзегез ничек уйлыйсыз, иптәш Комлев?— диде Газинур туры җавап бирмичә.— Безгә монда озак утырудан файда бармы?

— Файда, билгеле, юк, ә менә приказ кайчан булыр?

— Анысын мин дә белмим,— дип елмайды сержант.— Алдан әйтеп куюны кирәк тапмаганнар. Ә иптәш Сталин үзенең докладында безнең участокны ачыктан-ачык телгә алды һәм озакламыйча азат ителергә тиеш диде.

— Бу турыда без укыдык инде,— дип, икенче бер сугышчы сүзгә кушылды.— Безгә башкасы кызык. Кичә мин госпитальдән кайткан бер танышымны күрдем. Безнең фронтка, ди, исәпсез-хисапсыз гаскәр килә, ди.

Аны Кызыл Йолдыз ордены таккан бер ефрейтор бүлдерде:

— Лыгырдавык икән синең танышың,— диде ул ачу белән.— Безнең Гордеев кебек чебеннән фил ясаучы кешеләр бетмәгән әле дөньяда.

— Ну, ну, уйлабрак сөйләш, иптәш ефрейтор!— Моңарчы мыштым утырган, сакал-мыегы кырылмаган, йокылы-уяулы солдат мыгырданып куйды.— Гордеевның нинди усаллыгы тигән сиңа?

— Тик утыр, югыйсә, иптәш сержантка синең тырнаклар эчендә күрсәткән уяулыгың турында тотармын да сөйләп бирермен.

Газинур сугышчыларның елмаюларын күрде, әмма ефрейторның нәрсәгә киная ясавын төшенеп җиткermәде.

«Зарар юк, тиздән ярты сүздән аңлый башлармын»,— дип уйлады ул.

— Мин үзем дә авызларыннан тере саескан очыручыларны яратмыйм,— диде Газинур, житди итеп.— Тылда, билгеле, гаскәр житәрлек. Ләкин оборонаны безнең үзебезгә өзәргә туры киләчәк.

— Точно. Шул турыда сөйләргә дә кирәк,— диде баягы ефрейтор.— Безнең сугыш эшендәге яңалыklar турында сөйләгез, иптәш сержант. Мәктәптә сезгә өйрәткәннәрдер.

— Әйе, өйрәттеләр,— диде Газинур. Ул үзенең белеме белән уртаклашырга биш куллап эзер иде. Солдатлар аны зур игътибар белән тыңладылар. Хәтта Гордеев та якынрак күчеп утырды һәм артык йокымсырамады.

Шулай Газинурның командир булып яшәү дәвере башланды. Шул ук көнне Газинур, бер буш ара табып, үзенең элекке ротасына барды. Стариков юк иде, аның кече лейтенантлар курсына жиберелгәнлеген әйттеләр.

XXVI

Күз ачыксыз буран котыра. Жир белән күкне бергә тоташтырган соры рәшә эчендә өермә кебек бөтерелүче бураннан башка һични күренми, эмма тирә-як мең төрле тавышка улый, үкерә, сызгыра, елый. Шул ачы сызгырулардан һәм бөтен яктан ишелгән кардан башка дөньяда бернәрсә дә калмаган шикелле. Ләкин чынында, шушы коточкыч буран эчендә, бер-берсеннән күп булса өч йөз, дүрт йөз метрда, ә кайбер урыннарда йөз, ике йөз метрда бер-берсенең бугазына ябышырга эзер торган ике фронт яшеренгән, ә алар арасындагы солдатлар телендә «бита-раф» дип йөртелгән жирдә бернигә карамыйча, берни белән исәпләшмичә, шул коточкыч буранның туган балалары кебек, ак халатлы сугышчылар үрмәләп-шуышып йөриләр. Бер караганда, алар давыл вакытындагы акчарлакларга, икенче караганда, бозлар арасындагы ак аюларга охшыйлар. Менә аларның алдан барганы, туктап, башын күтәрде. Аның башлыгына гына түгел, кашларына да, керфекләренә дә кар ябышкан, йөзә юка боз белән капланган, әйтерсәң, битлек кигән. Суык бик көчле. Сугышчының маскхалаты салкынга эленгән юеш кер кебек

каткан, теләсән аны, юка тактаны сындырган кебек, вак-вак кисәкләргә сындыргаларга да мөмкин.

Кар эченнән иң алда шуышып барган бу сугышчы — отделение командиры сержант Газинур Гафиятуллин иде. Ул, артына борылып, үзенеке кебек үк ак һәм туңган халатлы иптәшләренә кул изәде. Алар тагын да алгараак шуыштылар һәм, көтмәгәндә, бик нечкә тимер чыбыктан ясалган киртәгә — Бруно спираленә килеп төртелделәр. Кичә бу киртә биредә юк иде, димәк, аны төнлә куйганның билгеләргә кирәк. Газинур үзенең отделениесенен бер өлеше белән спираль буйлап уң якка шуышты, Комлев берничә сугышчы белән сулга китте.

Укчы ротадан разведкага жиһәрелгән Газинур отделениесенен бурычы һөжүм алдыннан дошман обороначының характерын ачыклау иде. Хәзер инде һөжүмне берәү дә киләчәк айлар вакыйгасы итеп күз алдына китерми, ул шушы якын көннәренен эше. Шуңа күрә күз ачыксыз бураннарда да сугышчылар жылы землянкаларда утырмыйлар. Алар өлкән лейтенант Григорьянның «Арагац бөркетләре» белән бергә дошманның алгы кырыен көн-төн айкыйлар.

«Житәр, оборонада күп яттык, югыйсә, һөжүм итүче иптәшләр алдында оят», — дип сөйләнәләр иде алар. Чыннан да, бу айларда Днепр буйлары Жлобиннан Херсонгача дошманның тулысынча чистартылды инде. Уң як Украинаның бик күп өлкәләре алынды, Корсунь-Шевченковский районында Кызыл Армия гитлерчыларга икенче Сталинград ясады. Ленинград дошман блокадасыннан тулысынча азат ителде, Совет гаскәрләре Эстония жиренә аяк бастылар. Белоруссиядән дошманны массовый төстә куу башланды. Икенче Балтик буйе фронты (Газинурларның дивизиясе хәзер, фронтларның исемнәре алмашыну аркасында, Икенче Балтик буйе фронтына керә иде), Ленинград фронты белән берлектә, Дно юнәлешендә һөжүм башлады. Дно инде алынган дип тә сөйлиләр. Барысы да Верховный Башкомандующийның приказын көтәләр. Ә фронт бер канаты белән җилпендеме, аның икенче канаты да селкенмишә калмый.

Газинурның отделениесе разведкадан кайтты. Траншеяда аны рота командиры капитан Бушуев үзе каршы алды. Газинур кыска итеп разведканың нәтижәсе турында

хәбәр итте. Бруно спирале яңалык иде. Капитан планшетыннан картасын чыгарды, ләкин коточкыч буранда картада берәр нәрсә билгеләү мөмкин түгел иде.

— Әйдә, землянкага керик,— диде Бушуев.

Землянкада ул Газинур отделениесе тапкан яңа тоткарлыкны картасына билгеләп куйды һәм шул турыда комбатка хәбәр итәр өчен телефон трубкасын алды. Комбат аны һәм Газинурны үз янына чакырды.

Менә алар гвардия майоры Ермилов алдында басып торалар. Комбат үзенң чуарланып беткән картасына Газинур тапкан киртәне дә төшереп куйды. Мәсьәләне ачыклай торган берничә сорау бирде һәм үзенң зәңгәрсү күзләре белән Газинурга карап алды. Шул вакытта ишек ачылды һәм тәмам карга баткан Григорьян кызу кызу атлап килеп керде. Ак киём аның кара тутлы йөзен, зур кара күзләрен аеруча ачыклап күрсәтә иде. Ул, Газинурга елмаеп, комбат янына узды. Комбат аңа картага төшерелгән спиральне күрсәтте.

— Спираль? Кайдан килгән анда спираль?!— диде Григорьян.— Мин кичә генә бөтен җирне айкап чыктым. Берни юк иде.

Барысы да Газинурга карадылар. Ул, каушамыйча, нык тавыш белән җавап бирде.

— Кичә мин дә анда булдым. Кичә юк иде, бүген бар.

— Яхшы, тикшерербез,— диде Григорьян һәм үзенң картасын чыгарды. Бушуев белән Ермилов бер-берсенә карашып көлемсерәделәр. Разведчик үзеннән уздырганны яратмый иде.

Газинурны ял итәргә кайтарып җибәрделәр. Ләкин ул ял итү турында уйламый да иде. Жылы землянкада эреп йомшарган халатының дымлы җиңе белән маңгай тирен сөртте дә разведкага бармый калган сугышчылары янына борылды. Алар траншеяларга, аралашу юлларына тулган карны көриләр иде. Инде бер атна буенча котырган бу буран солдатларның теңкәләренә тиеп беткән иде.

— Буламы, егетләр?— дип кычкырды Газинур, күңелле генә.

Кайсыдыр буранның ата-анасын искә төшереп сүгенә башлады.

— Нәрсә сүгенәсен, Гордеев, арыдыңмы әллә?— диде Газинур.— Бар, берәз ял ит.

Газинур аның кулыннан көрәген алды һәм кар көри

башлады. Сугышчылар яңа сержантның эш яратуын бик тиз күреп алдылар, ләкин Газинурның йомшак күңелле булуы, солдатны урынсызга кызгануы күпләргә ошап бетмәде. Элекке сержант булса, бу ялкау Гордеевны тәмәке тартырга жибәрер идеме? Юк, башта ул аны жан тирен чыгартканчы эшләтер иде, ә командир кушуыннан башка да тырышып эшләүчеләрне онытмас иде. Газинур гүя аларны күрми, дөрөсрәге, кеше яхшы эшләргә тиеш, мактасыннар өчен түгел, ә шулай кирәк булганга яхшы эшләргә тиеш дип саный иде. Ул үзе нәкъ менә шулай эшли һәм моның өчен берәүдән дә мактау көтми иде.

Буран эченнән капитан Бушуев килеп чыкты һәм, бер аз читтәрәк туктап, Газинурның кар көрәвенә карап тора башлады. Газинур аны күрмәде, һаман эшли бирде. Капитанның йөзе кырысланганнан-кырыслана барды, кашлары жыерылды.

— Сержант, нигә үзегез эшлисез? Кайда сугышчыгыз?— дип сорады ул ахырда. Аның тавышы коры һәм каты иде.

— Гордеев, арыдым, ди, иптәш капитан,— диде Газинур, беркатлы елмаеп,— мин аны ял итәргә жибәрдем.

— Ә сез, разведкадан соң, арымадыгызмы?— дип, тагын да басым ясый төшебрәк сорады капитан.

— Юк, арымадым, иптәш капитан.

— Ә Гордеев ни өчен арыган дип уйлыйсыз?

Газинур үзенң хата эшләгәнлеген сизеп алды һәм эндәшмәде.

— Бәлки, сез аңа мич башына ук менеп ятарга кушарсыз? Ул аңа да каршы килмәс.— Капитан кырт борылды, аннары кире әйләнеп,— хәзер үк Гордеевны эшкә кушыгыз, ә үзегез минем янга килегез,— диде һәм китеп барды.

Тирән траншеяда басып, котырынган буранга караган Газинур, көрәк сабына таянып, бер минут чамасы уйланып торды һәм башын кашыды. Бары тик хәзер генә ул үзенң гадәттән тыш арыганлыгын сизде. Ул күзләрен йомды һәм йөзе шунда ук юка боз белән капланды.

Отделение командиры булып килгәннән соң, Газинурга карата капитан артык каты кылана башлады. Ул гүя үзенң элекке танышлыгын бөтенләй онытты. Газинур пульротада хезмәт иткәндә, Бушуев аның белән очрашса, жәелеп сөйләшә, чәй белән дә сыйлый иде. Ә хәзер бо-

ларның берсе дә юк. Киресенчә, бүтән отделение командирларына караганда да Бушуев Газинурдан күбрәк таләп итә, кимчелекләре өчен катырак кыздыра.

Газинур, бозланып ябышкан керфекләрен бармагы белән эретеп, күзен ачты һәм тирә-ягына каранды. Буран чак кына басыла, жыл чак кына әкрәнә төшкән кебек.

Газинур көрәген карга кадады да землянкага китте. Гордеев, аркасын жылы мичкә терәп, йокымсырап утыра иде. Беренче тапкыр Газинурның ачуы килде һәм каты итеп кычкырды:

— Кызылармеец Гордеев!

Кызылармеец күзләрен ачты, ләкин урыныннан тормады.

— Аякка басыгыз!— диде Газинур, кискен генә.— Сезнең белән командир сөйләшә! Барыгыз, кар көрәгез! Тиз булыгыз. Әгәр начар эшләсәгез — наряд алачаксыз.

Йомшак күңелле сержантның кинәттән генә болай каты бәрелүенә гажәпләнгән һәм берәз шүрли дә төшкән Гордеев, уктай атылып, землянкадан чыгып китте.

Газинур тәмәке кабызды һәм дулкынланып тарта башлады. Капитан янына барырга кирәк. Сөйләшүнен «ачы» буласын Газинур алдан ук сизенә, һәм үз-үзенә ачуы килә иде. «Командир булу өчен погон тагу гына житми икән шул»,— дип уйлады ул һәм, авыр гына кузгалып, ишеккә юнәлде.

Бушуев землянкада, чишенмичә, ак комбинезоннан утыра иде. Тик башлыгын гына артка ташлап, бүреген салган. Аксыл чәчләре, бөдрәләнеп, марля белән уралган киң маңгаена төшкән. «Аңа тагын да кыенрак, миндә — бер отделение, аңарда — рота»,— дип уйлап алды Газинур.

Капитан үзенә сызгалоена чыгып торырга кушты. Газинур идән уртасында смирно баскан килеш торды. Бушуев эндәшмәде. Ул кулындагы шырпы белән өстәл тактасына сызгалый һәм аска карый иде. Газинур сагайды.

— Сугышчыларыгыздан кемнәргә рәхмәт белдердегез?— дип кинәт сорады капитан, Газинурга туры карап.

— Берәүгә дә, иптәш капитан,— диде Газинур әкрән генә.

— Әллә сезнең сугышчыларыгыз барысы да Гордеев кебек начар эшлиләрме?

Газинурнын тәне өшөп киткэндэй булды.

— Юк, алар начар эшлэми, иптэш капитан.

— Димэк, алар рэхмәткә лаеклы?

Газинур эндәшмәде. Капитан урыныннан торды. Аннары һәр сүзенә басым ясый-ясый сөйли башлады.

— Менә бер атна инде коточкыч буран дулуй. Кем белә, бәлки шушы буран вакытлыча безнең һөжүмне дә тоткарлап тора торгандыр. Һөжүмгә һәр минут эзер булып тору өчен сугышчылар көн-төн кар көриләр, ә отделение командиры аларга рэхмәт әйтергә дә кирәк дип санамый. Шәп командир! Сез, солдат — машина, дип уйлыйсызмы әллә? Юк, машина түгел ул! Кеше! Сез алар белән сугышка керәчәксез. Әгәр хәзер, оборонада алар турында кайгырта белмәсәгез, ут эчендә, һөжүм вакытында ничек кайгыртырсыз? Әллә барысы да үзен-пән-үзе эшләнәр дип уйлыйсызмы? Янәсе, без шундый батырлар, дошманны бүрек белән генә бәрәп егарбыз! Юк, жиңүне оештырырга һәм түбәннән, отделениедән оештыра башларга кирәк. Отделениесе нык булган взвод, взводы нык булган рота, ротасы нык булган батальон гына жиңүгә ирешә ала.

Капитан, кулларын артына куеп, идән буйлап бер әйләнде дә, Газинур алдында туктап, тагын сөйли башлады.

— Сез үзегез барлык сугышчыларыгыздан күбрәк чабасыз, күбрәк эшлисез. Бу яхшы, әлбәттә. Сугышчылар аң куллы командирны яратмыйлар. Ләкин Ватан сезне командир итеп билгеләде, шуңа күрә сезнең командир икәнлегегезне онытырга һичбер хакыгыз юк. Сез бит бер үзегез барыбер бөтен эшне эшләп бетерә алмыйсыз. Бигрәк тә һөжүмдә. Ә безгә, иң элек, һөжүмне күз алдында тотарга кирәк.— Капитан тагын берәз йөрөнөп алды, аннары кырт борылып өстәде:— Командир житәкчелек итәргә тиеш! Командир үзенә сугышчылары турында туктаусыз уйларга, кайгыртырга тиеш! Бу аның иң беренче эше!

Газинур, зур кара күзләре белән Бушувка туры карап, эндәшмичә тыңлады. Тик сулышы гына ешайды һәм борын яфраклары селкенә башладылар.

— Барыгыз, ял итегез. Төнлә сез миңа кирәк булачаксыз!

Газинур землянкадан чыкты һәм, бер уч кар алып,

тирлэгэн маңгаена куйды. «Шәп сабак булды әле бу мин юләргә».

Газинур, отделениесенә тиешле боерыкларын биреп, жылы сәкегә менеп ятты һәм күзен йомуга йоклап та китте.

Икенче көнне иртән буран бөтенләй туктады. Күктә кояш ялтырый, ә тирә-як рәхәт жиңеллек, саф яктылык белән тулган. Бураннан соң, һава да, гадәттәгечә, жылытып жибәргән, хәтта тирән кар белән капланган кырлар өстеннән яз сулышы бөркелеп килгәндәй була. «Қолхозда хәзер инде язгы чәчүгә хәзерләнәләр...» — дип уйлап алды Газинур һәм отделениесенә беркетелгән окопларын карап чыкты. Кар һәр жирдә чистартылган, бруствер өсләре әйбәтләп маскировкаланган иде.

Газинур отделениесен сафка тезде һәм яхшы эшләгән сугышчыларына рәхмәт белдерде. Гордеевка исә, ялкаулыгы өчен, строй алдында кисәтү ясады. Шул эшләрне башкарып кына бетергән иде, Газинурны рота командиры янына чакырдылар. «Тагын бер-бер ялгышым булдымы икәнни?» — дип уйлый-уйлай Газинур капитан землянкасына ашыкты.

Капитан, чишенеп, гимнастеркадан гына утыра иде. Аның йөзе дә кичәге кебек сүрән түгел. Газинур килеп кергәч, көлемсери төшөп:

— Концерт тыңлыйсыгыз киләме? — дип сорады.

Газинур аңлап житкермәде.

— Нигә эндәшмисез? Әллә концерт яратмыйсызмы? — дип сорады капитан.

Полкка артистлар килгән икән. Қомбат ротадан өч кеше жибәергә кушкан. Шул өч кешенен берсе итеп, капитан һич тә икеләнмәстән сержант Гафиятуллинны билгеләде. Ул Газинурның жырчы икәнен дә, жыр яратуын да бик яхшы белә иде. Ул үзенен сугышчан сержантын мондый күңелле кичәгә жибәрү мөмкинлегенә тууга чын күңеленнән шатланды.

Ниһаять, Газинур барысын да төшенде һәм, бөтен йөзе белән елмаеп:

— Башка керде, иптәш капитан! — диде. — Хәзер, чангыларга басам да очам. Жыр булса, миңа башка берни дә кирәкми, иптәш капитан.

Газинур ялт итеп чыгып китте. Бушуев аның артынан елмаеп карап калды.

Агачларын мамыктай ак кар баскан зур бакча урта-сындагы ашыгыч кулдан гына эшлэнгән сәхнә каршысына, ярым түгәрәк булып, бик күп сугышчылар тезелгән. Аларның муеннарында автоматлар, бер куллары белән чаңгыларын кочаклаганнар. Иң алгы рәттә сержант Ильченко, Буранбай, разведчик старшина Зәбиров, Гафиятуллин басканнар. Газинур, башкалар кебек үк, ак комбинезонының башлыгын артка ташлаган.

Сәхнәгә өстенә погонсыз тун, башына колакчын бүрек кигән урта яшьләрдәге бер кеше чыкты. Ул үзенә кечкенә һәм жанлы күзләре белән сугышчыларга, аннары ап-ак агачларга, зәп-зәңгәр күккә карап алды да, бик яшь һәм бик дәртле яңгыраган тавыш белән:

— Сугышчы һәм командир иптәшләр! Концертыбызны ачып жиберергә рөхсәт итегез,—диде һәм беренче номер итеп, «Гитлер — күрәзәче»,—дигән сатирик шигырь укыды. Сугышчылар, эчләре катып, бик озак көлделәр, бакчаны яңгыратып кул чаптылар. Аннары сәхнәгә баянист чыкты һәм сөяк телләре жем-жем итеп торган зур баянда «Фронт янындагы урманда» көен башкарды. Газинур терсәге белән Буранбайга төртеп алды. Буранбай ике күзен дүрт итеп баянга карап тора иде.

Кара хәтфә пальтолы, ак мамык шәллә яшь кенә артистканы сугышчылар кул чабып каршы алдылар. Аның исемен ишеткәч, Газинур үз колакларына үзе ышанмады. Чыннан да, бу улмы? Аларның кунак кызы Фатыймамы? Әйе, ул. Күз карашлары, башын кыйшайта төшөп тотулары, матур елмаялары — барысы да аныкы. Тик берәз тазара гына төшкән. Эңә ул сугышчыларга башын иде һәм, үзеннән алда чыгыш ясаган артистлар кебек үк, башта сугышчыларга, аннары ботакларын кар баскан агачларга карап алды. Күрәсен, тамаша залының сәерлегә артистларга да гажәп тоела иде. Менә ул тагын сугышчыларга борылды. Сержантның йөрәге сулкылдап китте: «Миңа карый ич,—дип уйлады ул,—әллә таныдымы икән?» Юк, танымады, ахрысы, эңә ул Ильченкога, Зәбировка, аларның баш өстеннән арткы рәтләргә карый.

— Сталин турында жыр! М. Исаковский сүзләре, бертуган Покрасслар музыкасы,—диде концертны алып баручы.

Фатыйма, аяз күктә йөзгән тау-тау ак болытларга карап, берәз тын торды да гармоньчыга баш какты. Солдатларның сагышлы йөрәкләренә май жиледәй кагылып, беренче аккордлар яңгырады.

Фатыйма русча, украинча, белорусча жырлады һәм, нияять, концертны алып баручы:

— Татар халык көе «Шөгәр»,— диде.

Шуның артыннан ук гармоньчы Газинур өчен бала чактан ук кай ягы беләндер таныш булган көйне сыздырып жибәрде. Ләкин салкын һавада, ап-ак бакча эчендә бу жыр авыл клубларындагыча түгел, ә ничектер башкача, үзенә бертөрле кырыс матурлык белән яңгырады.

Шөгәрләргә барам әле
Шөгәр суы тәмлегә.
Бир кулыңны, мин дә бирәм
Аерылмаска мәңгегә.

Бу жыр Газинурның туган як жыры иде. Аның биредә, фронт сызыгында яңгыравы да, Фатыйманың һич тә уйламаганда, көтмәгәндә монда килеп чыгуы да шулкадәр гажәп иде, Газинур әле һаман да бу өнме-төшмә дип ышана алмый торды. Ул Фатыйманың һәр жырынан соң бөтен кешедән көчлерәк кул чапты, бөтен кешедән көчлерәк бис кычкырды. Аның бу ташып торган шатлыгына хәтта полк командиры подполковник Кремнев та игътибар итте һәм, янындагы офицерларга нидер әйтеп, башы белән Газинурга таба изәп күрсәтте.

Концерт беткәч, Газинур иптәшләренә мине берәз көтегез дип әйтте дә, чаңгыларын кар өстенә ташлап, сәхнә янына омтылды. Фатыйма офицерлар арасында басып тора һәм көлә-көлә нидер сөйли иде. Газинур, алар янына берничә адым житмичә туктап, полк командирына мөрәжәгать итте һәм иптәш артистка белән сөйләшергә рөхсәт сорады. Фатыйма аңа тиз генә борылып карады, ләкин ак комбинезонлы, күкрәгенә автомат аскан, янып торган кара күзле егетне танымады.

— Я, я, Гафиятуллин, якташыңны очратуга сөенәсеме?— диде подполковник һәм таныштырып өчен кызга борылды. Ләкин таныштырып торуның кирәге булмады.

— Исәнмесез, Фатыйма,— диде Газинур татарча.— Танымыйсызмы әллә? Мин Газинур булам.

— Газинур?! Газинур, бу синме?— диде Фатыйма һәм, тиз генә аңа таба атлап, ике кулыннан тотты.

Подполковник Кремнев Газинурның да, Фатыйманың да сүзләрен төшенмәде, әмма сержантның тавышындагы шатлыктан, артистканың аңа таба җитез омтылуыннан һәм сугышчының маңгаеннан үбеп, кулын каты итеп кысуыннан ул аларның иске танышлар икәннен төшенде һәм, Газинурны күптән белгәнлектән, аның бәхетенә куанып куйды.

Фатыйма, әле һаман да танымаган кебек, Газинурга карый һәм һаман бер үк сүзгә кабатлый иде:

— Күпме вакыт фронтларда йөрм, бер танышымны очратканым юк иде... Менә сине очраттым. Нинди бәхет! Юк, Газинур, бу чыннан да синме? Нинди шатлык. Һай, ничек үзгәргәнсең. Танырлык та түгел бит сине.

— Ә мин сезне күргәч үк таныдым. Сез бөтенләй үзгәرمәгәнсез. Теге вакытта Гөлләр белән безгә килгән дегечә.

Фатыйманың күз алдына кечкенә генә «Красногвардеец» колхозы, Гөлләрнең колхозчылар алдында доклад сөйләве, клубта җырлап-биюлә, Газинурны леспромхозга озату минутлары килеп басты. Еракта, бик еракта калдылар инде ул көннәр. Хәзер инде Гөлләр дә башка — бала анасы, Фатыйма да әүвәлге Фатыйма түгел. Шулай да ул көннәрдән хәтердә ниндидер якты, кояшлы бер тойгы сакланып калган. Бервакытны Фатыйма фронтларда йөрөп Казанга кайткач, Гөлләр хәтта: «Безнең Газинурны бер җирдә дә очратмадыңмы?»— дип сорап җырган иде. Ул чакта Фатыйма: «Фронт бик зур бит ул, кайдан аны очратасың»,— дип әйткән иде. Ә хәзер менә шул Газинур, шат күңелле, зур кара күзле, җиңелчә шадра Газинур, аның алдында басып тора.

— Ничек яшисең соң, Газинур? Кайда хезмәт итәсең?— дип сорады Фатыйма.

Газинур алдагы ике киң тешен күрсәтеп елмайды:

— Алгы кырыйда эшлим, ал да гөл яшим.

— Син һаман да шундый ук шаян икәнсең,— диде Фатыйма көлеп.— Алгы кырый еракмы? Мин анда барырга теләр идем. Подполковниктан сорыйм әле...

Фатыйма сүзләрен дә әйтеп бетерергә өлгөрмәде, алгы кырыйда пулеметлар тыкылдарга тотынды. Атыш, ничектер, кинәт башланды һәм берьюлы көчәеп китте.

— Бу нәрсә, һөжүмме?— дип сорады Фатыйма подполковниктан. Кремнев елмаеп:

— Землянкага рәхим итегез,— диде.

Фатыйма Газинур белән саубуллаша башлады. Ләкин шул чакта Газинур якында гына берүзе басып торган старшина Зәбиловны күрде. Аның йөрәк ярасын белгән Газинур аны кызганып куйды.

— Фатыйма,— диде ул тиз генә,— мин сезне бер «Арагац бөркетә» белән таныштырыйм әле. Полкыбызның инкыю разведчикларыннан берсе— старшина Исхак Зәбилов.

Зәбилов тиз генә Фатыйма янына килде һәм каты итеп аның кулын кысты.

— Без инде күптәнгә танышлар,— диде Зәбилов көлемсерәп.— Хәтерлисезме «Красногвардеец»ны? Мин сезгә гармонь уйнаган идем.

— Сез?! Сез шул гармоньчы егетме?

— Хәзер инде минем һөнәрем башка.

Фатыйма аның күзләрендә ниндидер очкыннар күрде һәм сискәнәп куйды. Киң жилкәле, озын буйлы, ачык, матур йөзле бу егеткә ул тагын бер тапкыр яшертен генә карап алды. Кайчандыр бала вакытта аңа күрше карчыгы уттан яралган егет турында әкият сөйләгән иде. Ул егет кемнең дә булса күзенә бер караса, ул кешенең йөрәгенә гомергә сүнми торган ут кабына торган булган, имеш. Зәбилов Фатыймага, ни өчендер, нәкъ менә шундый, уттан яралган егет булып тоелды. Хәер, кинәттән туган бу тойгының мәгънәсезлеген ул үзе дә шунда ук аңлады һәм бу турыда онытырга теләде.

— Хәзер сез кая, иптәшләр?— дип сорады Фатыйма, дулкынланмаса тырышып.

— Безнең урын билгеле инде,— диде Газинур, алгы кырыйга таба баш изәп.— Хушыгыз, Фатыйма. Гөлләргә бик күп сәлам әйтегез. Илнең барлык картына-яшенә сәлам сөйләгез.

Кыз, Газинурның кулын кысып, маңгаеннан үпте.

— Хуш, Газинур, исән бул. Илдә очрашырга һәм озаклап сөйләшергә насыйп булсын.— Фатыйма старшинага да кулын сузды:— Сез дә, иптәш Зәбилов, исән булыгыз. Сезнең белән дә очрашырга насыйп булсын.

— Без Берлинны алганда, Берлинга килегез, Фатыйма. Жинү турында безгә жырлар жырларсыз,— диде старшина.

— Ничшиксез, килергә тырышырмын, Исхак. Исән булыгыз.

Сугышчылар честь бирделәр дә, чаңгыларына басып, китеп бардылар. Фатыйма, яшьле күзләре белән алар артыннан карап, кулъяулыгын болгады, ә күңелендә үзенә дә аңлашылмый торган ниндидер тирән сагыш калды.

XXVIII

Менә ул көн дә килеп җитте. Дивизия һөжүмгә күчү турында приказ алды...

Кар баскан, боз белән чылбырланган кышкы Иделгә карасаң, ул бик юаш, бик сабыр, көчсез һәм ялкау кебек күренә. Ул үзенә кышкы йокысыннан ничкайчан уянмас кебек. Ләкин яз килә, карлар эри, меңләгән гөрләвекләр челтерәп ага башлый, җирләр ачыла, язның беренче котлаучылары — умырзаялар баш күтәрәләр һәм менә шул чакта, томанлы, жылы, язгы көннәрнең берсендә, карт Идел үзенә кышкы авыр йокысыннан уяна. Башта ул үзенә боз юрганы астында икенче ягына әйләнгәндәй була, әкрән генә киерелеп куя, әмма аның бу киерелүеннән кышкы көннәрдә авыр йөк машиналары узганда да исе китмичә түзгән калын бозлар шартлап ярыла, боз өстенә сары су җәелә һәм килеп җитә шундый бер көн, бөек Идел, ярларына сыеша алмыйча, үзәннәрне су астында калдырып, диңгез кебек җәелеп, күрелмәгән бер көч, күрелмәгән бер дәншәт белән ташып ага башлый...

Һөжүмгә күчәргә хәзерләнүче гаскәр нәкъ менә шушы язгы Иделне хәтерләтә. Приказ бирелгән, ләкин аны үти башлар минут килеп җитмәгән әле. Шул минутны көтеп, хәтсез күп траншеяларда, блиндажларда, землянкаларда, урманнарда, эрәмәлекләрдә, чокырларда, якын-тирәдәге авылларда яшеренгән гаскәр тавыш-тынсыз гына утыра. Язгы кояшка башларын кыйшайта төшеп ара-тирә карап куйгалаган солдатлар тыныч нәрсәләр турында тыныч кына сөйләшәләр. Ут позицияләренә урнаштырылган һәм чит күздән саклар өчен агач ботаклары яки ак ятымәләр белән капланган туплар, танклар да бик юаш күренәләр. Ләкин һөжүм минуты якынлаша барган саен, сугышчыларның эчке киеренкелеге дә үзеннән-үзе арта бара, тәмәкеләр ешрак төрелә, дошман ягына юнәлгән карашлар үткенләнә, мәҗбүри хәрәкәтсезлек солдатларны газапый

башлый һәм жылдән, салкыннан яргаланып беткән солдат иреннәре:

— Тизрәк башлансын иде! — дип пышылдыйлар.

Ләкин бу минутта инде, командирның корыч ихтыярына һәм акылына буйсынып, якындагы аэродромнардан самолетлар күтәрелә, артиллеристлар туплары өстендәге чыбык-чабыкларны алып ташлыйлар, туп авызларына кидерелгән чехолларны салдыралар. Туп көпшәләре әкрәнгәнә күтәрелә башлый. Танкистлар, люкларын ябып, танкларына утыралар...

Ә тирә-якта яз сулышы. Иртәнге соры томан эченнән март кояшы тантана белән күтәрелә. Яктылык минут саен арта бара һәм күңелләр иксез-чиксез киңлеккә тоеп, каядыр жылкенәләр. Жил әле салкын, әмма кар инде салкын түгел шикелле. Кичә, ике фронт арасында үсеп торган агачлар башында, кара каргалар күренде. Ә карга килсә — кар китә.

Газинур партия жыелышыннан кайтты. Бу аз сүзле, кыска жыелыш аны чиксез дулкынландырган иде. Зур, житди һөжүм алдындагы партия жыелышына аның беренчә катнашуы иде. Бу жыелышта ул партиянең бер жан, бер тән белән сулавын, бергә тупланган куәтле, какшамас көч икәннән тагын да тирәнрәк аңлады.

— Коммунистлар һәрвакыт һәм һәр жирдә алда булырга тиешләр, — диде парторг Соловеев. Бу күп тапкырлар әйтелә торган гади сүzlәр, туып килгән март иртәсендә, һөжүм алдындагы сәгатьтә бөтенләй башкача, бөек бер көч белән яңгырадылар һәм Газинур аларны, яхшы жырны күңеленә бикләгән кебек, ятлап алды.

Жыелышта Газинур парторгтан күзен алмыйча, анын кайнар сүзләрен, үсмер чагында, ерак «Красногвардеец»-та, Гали абзыйның ил батырлары турындагы тылсымлы хикәяләрен тыңлагандай, йотлыгып тыңлап утырды. Парторгның ябык йөзгә эчке нурдан рухланган, яктырган, ә күкрәктән чыккан тавышында тирән ышаныч, ниндидер тантана яңгырый иде. «Нигә ул шундый? — дип уйлап алды Газинур һәм кинәт аның күз алдына күпер өстендә шнурга ут кабызучы яралы парторг килеп басты. — Соловеев ул чагында да шундый булгандыр. Үлем алдында да калтырамагандыр». Һәм ул, ничәнчә кабат инде: «Әх, менә шундый кеше була алсаң иде!» — дип сокланып куйды.

Сугышчылар траншеяда жыелганнар һәм һөжүмгә чакыручы листовкаларны укыйлар иде. Партия жыелышыннан кайтып килүче командирларын күргәч, алар ана таба борылдылар. Сержантның күзләре ялтырый иде.

— Башлыйбыз, иптәшләр!— дип кычкырды Газинур.— Башлыйбыз!— диде ул икенче тапкыр һәм янында басып торган пулеметчы кече сержант Комлевның иңбашына кулын салды.— Дуслар! Безгә фрицларны Балтик дингезенә балыкларга азыкка ташларга приказ бар... Ярдемгә танклар, үзйөрешле артиллерия полкы, «иптап», «катуша»лар килә!

Солдатлар, жанланып, бер-берсе белән сөйләшә башладылар. Газинур инде шактый күтәрелгән кояшка карап алды.

— Иртәнге сәгать — хәерле сәгать, диләр. Хәерле сәгәттә башлыйбыз, иптәшләр. Карагыз: тирә-якта яз бит! Сабантуйлары якын...— Газинур ярты сүздә тукталып калды. Мөгаен, ул күңеленә вакытсыз килгән сагыну хисләрен куарга теләгәндер. Аннары кыю рәвештә башын болгап алды.— Юллар бозылып өлгергәнче, иптәшләр, безгә бу сазлыклардан, эрәмәлекләрдән чыгарга кирәк. Яз көне Ловать бик хәтәр ташый диләр. Ә көнбатышкарак киткәч, туфрак нык, анда яз көне дә туктамыйча алга барырга була.

— Сержант, кая таба һөжүм итәбез?— дип сорады сугышчыларның берсе.

Газинур елмаеп җавап бирде:

— Гомуми юнәлеш, иптәшләр, бер — Берлин. Ә ротаның, взводның, отделениенен бурычлары турында берәз соңрак, командирдан сугышчан боерык алгач, әйтермен.

— Иптәш сержант, һөжүмдә иң мөһиме нәрсә?— дип сорады бер яшь солдат.

Сугышчылар аны төрле яктан оялта башладылар.

— Менә исән торасыңмы!— диде Комлев.— Иптәш сержант безгә килгәннән бирле шул турыда сөйләп торды ич. Син колакларыңа мамык тыгып утырдыңмы әллә?

— Сабыр ит, Комлев,— диде Газинур.— Яхшы киңәш не тагын бер тапкыр кабатласаң да зарар итмәс. Һөжүмдә иң мөһиме — тизлек! Дошманга тын алырга, аңга килергә ирек бирмәскә кирәк. Миңгерәүләнгән дошманны кыйнавы ансат, шулай бит? Аннары курыкмаска кирәк. Онытмагыз, куркак көн дә үлә, батыр бер генә үлә...

Газинур тагын нидер эйтергэ жыенган иде, траншея буйлап йөгереп узып барган взвод командиры связное:

— Отделение командирлары, взвод командирына!— дип кычкырды.

Газинур, урынбасары кече сержант Комлевка алгы кырыйны жентеклэп күзәтеп торырга кушып, взвод командиры янына йөгереп китте.

Взвод командиры траншеяда баскан һәм, кулын каш өстенә куеп, алгы кырыйны күзәтә иде.

— Барыгыз дамы?— дип сорады ул, як-ягына каран-мыйча.

— Барыбыз да,— диделәр сержантлар.

— Сугышчан боерыкны тыңлагыз,— диде ул, алгы кырыйдан күзен алмыйча, һәм ротаның, взводның, аннары һәр отделеениенә бурычлары турында сөйләп китте.

Әйләнә-тирә үтә якты, үтә тын һәм гажәеп чиста иде. Кинәт коточкыч үкерү ишетелде һәм шуның артыннан ук дошман позицияләре турысында вулкан аткан шикелле булды. Һавага кара төтен һәм туфрак стенасы күтәрелде, тирә-як караңгыланып китте. Ул арада траншеядагы солдатларның баш өстеннән, утлы койрыкларын сузып, яңадан-яңа реактив снарядлар сызгырып үтә башлады, ачулы үкереп самолетлар очты. Жир ыңгырашырга, селкелергә, үкерергә тотынды.

Артиллерия уты көчәйгәннән-көчәя барды. Кайчагында ут валы дошман оборонасының эченә үк тәгәри, аннары, әүвәлгедән күп мәртәбә куәтлерәк көч белән, яңадан алгы кырый өстенә ишелеп төшә. Зур-зур агачлар, тамырлары белән йолкынып, туфрак, кар, бүрәнә кисәкләре белән бергә һавага очалар. Траншеялардагы солдатлар, «сугыш алласының» эшенә сокланып, бер-берсенә каш сикертеп куялар, баш бармакларын күрсәтәләр. Моңарчы алар күп һөжүмнәрдә катнашканнар, күп тапкырлар үзебезнең дә, дошманның да артиллерия хәзерлеген күргәннәр. Ләкин бүгенге канонада аларга барысыннан өстен булып тоела. Артиллерия көчлерәк эшләгән саен, сугышчыларның күңелләрендәге тынычлык та, исән калуларына ышаныч та арта бара.

Ун минут, унбиш, егерме минут үтә. «Сугыш алласы» һаман үкерә. Ярты сәгать үтә, артиллерия давылының тынарга исәбе дә юк.

Газинур, бөтен гәүдәсе белән алга омтылып, каскасын

жилкә чокрына этеп, алга карый. Хәзер инде сүз әйтсәң дә ишетелерлек түгел. Шул чакта кемдер аның аркасына жиңелчә генә сукты, әйләнәп караса: полк разведчиклары узып баралар. Аның аркасына сугучы — старшина Зәбиров. Ул елмайды, нидер әйтте һәм башы белән дошман ягына изәде. Газинур аның сүзләрен ишетмәде, ә ишарәсен бик яхшы аңлады. «Әйе, әйе!» — дигән шикелле үзәдә, шатланып, башын игәләп куйды. Зәбиров аны кочты да аргы башка таба йөгереп китте.

Газинур секундларны саный башлады. Менә хәзер артиллерия атудан туктаячак. Менә хәзер бруствер өстенә чыгарга кирәк... Беренче булып күтәрелергә кирәк... Ул — коммунист. Ләкин ниндидер көч аны траншеяга кадаклаган кебек. Тән корыч калканнан да ышанычлырак траншеядан аерылырга теләми.

Атака сигналы — һавага кызыл ракеталар оча. Әмманни өчен берәү дә траншеядан чыкмый? Газинур чак кына калтырап торган бармакларын карга батыра. Тагын бер секунд, юк, бер секунд түгел, секундның уннан бер өлеше үтә. Газинур, үзен траншеяга кадаклаган көчне жиңеп, траншея өстенә сикереп менә. Аның белән бер үк вакытта бруствер өстенә йөзләрчә кешеләр сикереп менделәр һәм алга ташландылар. Газинур үзенең отделениесе белән тирән кар эченнән алга йөгәрде. Бераздан ул тирә-ягына каранды. Һәр ике ягында, күз күреме житкән арада, меннәрчә сугышчылар кар ерып алга баралар иде.

— Идел кузгалды! — дип кычкырды Газинур, ләкин көчле шау-шудан аның тавышын үзеннән башка беркем дә ишетмәде.

Гитлерчылар ут ачтылар. Кемнәрнендер ыңгырашуы ишетелде, кемнәрдер егылып калды. Ләкин берәү дә туктамады.

Бушувның ротасы дошман траншеяларына бәрәп кәрде, жиңерелми калган дзот төпләрендә, блиндажларда, землянкаларда кул сугышлары башланды. Беренче траншеяларны алганнан соң, рота дошманның икенче траншеяларына ыргылды. Гитлерчыларның каршылык күрсәтүе тагын да көчәйде. Сугышчылар икенче траншеяны барышлый ук ала алмыйча, кар өстенә ятарга мәжбүр булдылар. Алга танклар үтеп китте. Пехотаның һәм танкларның бергәләп ясаган ударыннан соң, дошманның икенче траншеясы да алынды. Күп кенә гитлерчылар

коралларын ташлый, кулларын күтәрә башладылар. Күзләре атылып чыгарга житешкән, шашкан кыяфәтле озын бер фашистны Газинур үзе плен алды. Гитлерчы белән Газинур тар траншеяда очраштылар. Борылыштан кинәт килеп чыккан ак киёмле рус солдатын күргәч, фашист озын, ябык кулларын күтәрде. Ул Газинурдан буйга шактый озын иде. Кинәт ул, Газинур автоматының көпшәсенән тотып, читкә борды һәм суырып алмакчы булды. Ул, мөгаен, бу уртачарак буйлы рус солдаты белән эшнә бик тиз бетерермен дип уйлаган булгандыр. Ләкин Газинур аның корсагына тибеп жибәрде һәм фашист, авыртуга чыдый алмыйча, жиргә чүгәләде.

— Тор, кабахәт, хендә хох!— дип кычкырды Газинур, автоматын дошманы күкрәгенә төзәп. Миңгерәүләнгән гитлерчы, урыныннан тормас борын ук, кулларын күтәрде.

XXIX

Дошманның төп оборонасы ике көнгә дә чыдый алмады. Безнең гаскәрләр пехотаның, танкларның һәм авиациянең тупланган удары белән аны актарып ташладылар. Дошман, арадаш рубежларда каты каршылык күрсәтә-күрсәтә, көнбатышка таба тәгәрәде. Подполковник Кремнев полкы каршындагы дошман подразделениеләре Овсище авылына таба чигенде. Разведка мәгълүматларына караганда, Овсище авылында гитлерчыларның икенче оборона рубежы башлана. Авыл көчле ныгытылган терәк пунктка әверелдерелгән, гитлерчылар анда каты каршылык күрсәтергә жыеналар. Шуңа күрә мөмкин кадәр тизрәк алга барырга һәм дошманга ныгырга вакыт бирмәскә кирәк. Сугышчылар ялны да, йокыны да оныттылар. Кыска вакытлы, ләкин бик каты сугышлардан соң да алар туктамадылар. Дошман гарнизоннары урнашкан кечерәк авылларны әйләнәп үтеп киттеләр, яки, әйләнәп үтеп, аларга көнбатыштан һөжүм иттеләр. Мондый атаклардан соң, гитлерчыларның бик азлары гына качып котыла иде.

Менә Овсищега килү юлларын саклаучы бу зур авылга да алар аның көнбатыш ягыннан һөжүм иттеләр. Төнлә гвардия майоры Ермиловның батальоны, кинәттән генә башланып киткән бураннан һәм караңгыдан файдаланып,

авылны ерактан урап үтеп, аның көнбатыш читенә якын-лаша башлады. Авыл кырыена житкәч, батальон, авылдан көнбатышка илтә торган бердәнбер юлны кисеп, кар эченә ятты. Ябалак-ябалак яуган кар әле һаман да туктамаган, әкрен генә явып тора. «Қара карга бураннары»,— дип уйлады кар өстендә яткан Газинур. Ул озакламыйча тагын бик каты сугыш башланасын белә, шулай да уйлары туган колхозында иде. Сугышта куркуны белми, иң хәтәр жиргә алдан атылучы бу егетнен күңеленә тыныч хезмәт, сугыш мажараларына караганда, мең мәртәбә якынарак иде. Бер жирдә ул: «Сабир бабай атларга солыны мулрак бирә башлагандыр»,— дип уйлап алды, икенче бер урында Миңнурыйны, балаларын исенә төшерде, кайчакта күз алдына карт әтисе килеп басты, кыенрак хәлләргә эләксә, Гали абзасы белән күңеленнән сөйләшеп алды, ашкынып алга барган чакларда я Гөл-ләр чагылып үтә, я Фатыйманың дәртле жырлары аның колак төбөндә чыңлагандай була иде.

Ләкин солдат — солдат инде ул, аның иң беренче эше — туган жирен азат итү.

Газинур, бүтән барлык нәрсәсен онытып, тыңлап тора башлады. Кар пәрдәсе эченнән бер генә эт өргән тавышта, бер генә этәч тавышы да ишетелми. Ә хәзер нәкъ менә этәчләр икенче тапкыр кычкыра торган вакыт. Берәр өйдә ут жемелдәмәсме дип, Газинур никадәр генә тырышып караса да, ичмасам, тычкан күзедәй ут жемелдәвендә күрә алмады!

Тезмә буенча капитан Бушуевның боерыгын тапшырдылар.

— Сержант Гафиятуллин, ротныйга.

Газинур, урыныннан торып, иелә төшеп, капитанянына йөгерде һәм аның белән янәшә кар эченә сузылды. Шунда ук гвардия майоры Ермилов та ята иде.

— Гафиятуллин, отделениеңнең иң яхшы биш сугышчысын ал да авылга разведкага бар. Әнә күрәсеңме,— гвардия майоры бияләйле кулы белән алга күрсәтте,— уйсулык сузыла. Шушыннан авыл уртасына кадәр бар да ындыр бакчалары аркылы авылга кер. Барысын да белергә тырыш. Ләкин тавыш чыгарма. Ярты сәгәтьтән кайт.

Берничә минуттан алты чаңгычы, ак күлэгәләр шикелле үтеп китеп, кар эчендә күздән югалдылар. Гази-

нур алдан барды, һәм вакыт-вакыт туктап, башлыгын ача төшөп, тыңлап торды. Авыл һаман да тын иде. «Гитлерчылар киткәннәрме, югыйсә?»—дип борчылып алды Газинур.

Разведчиклар, эрәмәлекләр арасыннан барып, келәтләр янына үттеләр, аннары кемнендер бакчасына керделәр һәм читән артына яттылар. Моннан урамның бер өлеше күренә иде. Кинәт немецча команда тавышы ишетелде һәм урам буйлап унлап гитлерчының үткәне күренде. «Каравыл үтә, постларны алмаштырып йөреләр»,—дип уйлап алды Газинур тиз генә. Гитлерчылар узып киткәч, ул үзенң сугышчыларын ике төркемгә бүлдә, бер төркемне авылның көнбатыш ягына җибәрде, икенче төркем белән үзе каравыл артыннан китте.

Авыл уртасындагы мәйданда алар дар агачы күрдөләр. Буран эчендә кемнендер асылган гәүдәсе әкрән генә чайкалып тора иде. Дарда тагын биш элмәк бар, ләкин алары буш.

Газинур кычкырып җибәрә язды.

— Безнекеләрне!..

Кайтырга вакыт иде инде. Газинур үзенң сугышчыларын елгага таба алып китте. Елга кырыенда, бүтән барлык йортлардан аерылып, ярым җимерек кечкенә бер йорт тора иде. Газинур туктады. Аның борынына көек исе бәрелгәндәй булды. Ул, сугышчыларына ятарга кушып, үзе тәрәзә янына килде. Ватык пыяла урынына тыккан чүпрәкне бармагы белән төртеп төшерде. Эчтән жылы чыга иде. «Монда кемдер тора»,—дип уйлады Газинур. Ул-бу була калса дип, кулына гранатасын тотып, сагаеп тыңлый башлады. Аннары тәрәзәне әкрән генә чиертте. Берәү дә җавап бирмәде, Газинур берәз көттә дә тагын чиертте. Шуннан соң эчтән малай тавышы ишетелде.

— Кем кирәк? Монда мин берүзем.

— Син кирәк,—диде Газинур,—ишегеңне ач әле, энекәш.

Өй эче мунча кебек шәп-шәрә иде. Газинур аны кесә фонаре белән яктыртып карагач, башын гына чайкады.

— Берүзең торасыңмы?

— Берүзем...

Газинур фонарен малайга юнәлтте. Аңа унөч-ундүрт яшь булыр. Йөзе ап-ак, ябык. Өстендә сәләмәләр.

— Без сезне кичә үк көткән идек,— диде малай.

— Кемнәрне?— дип сорады Газинур сагаеп.

— Кызыл разведчикларны... Мин бит синен бүрегендәге йолдызыңны күрдем. Күрмәсәм, ачар идемме...

Газинур малайга үзен кызыксындырган сорауларны бирә башлады. Малай зирәк булып чыкты. Аның җаваплары тулы һәм Газинур үзе күзәткән мәгълүматларга да туры килә иде. Авылда дошманның бер ротага якин солдат, пулеметлары, минометлары һәм жиңел туплары бар.

— Кемне асканнар?— дип сорады Газинур.

Малай учы белән күз яшьләрен сөртеп алды.

— Алексей Петровичны... Колхоз хисапчысын. Тагын биш кешене кулга алдылар. Укытучы апаны да... Иртәгә асалар, ди...

— Елама, туган,— диде Газинур, малайны кочаклап,— без аларны коткарырбыз.

— Кайчан, хәзер үкме, абый?— дип сорады малай.

— Тиздән,— диде Газинур һәм, малайга курыкмаска кушып, ишеккә юнәлде.

Кинәт малай көлемсерәп куйды, күзләрендә шаян чаткылар күренде.

— Сез һөжүм итә башлагач,— диде ул горур гына,— мин дә үз отрядымны күтәрәчәкмен. Без биш малай. Тылдан бәрәчәкбез.

— Юк, юк, ярамый, энекәш. Сез тын гына утыргыз. Югыйсә, бөтен эшне харап итәрсез,— диде Газинур.

Ишек төбөндә ул туктады. Малайны берүзен калдырырга ярамый иде. Ул, үзенен «отрядын» вакытынан элек кузгатып, бөтен эшне чуалтуы мөмкин.

«Менә бәла»,— дип уйлады Газинур һәм малайны сакларга бер сугышчысын калдырырга мәжбүр булды.

Авылның көнбатыш ягына җибәрелгән сугышчылар аларны үзәнлектә көтеп торалар иде. Бер-ике авыз сүз белән алар күргәннәрен әйтеп бирделәр. Авылның көнбатыш ягы ныгытылмаган, анда хәтта сакчылар да юк.

Бераздан алар карга күмелеп яткан батальон янында иделәр инде. Кызу килүдән тыны кысыла башлаган Газинур:

— Комбат кайда?— дип сорады.

— Биредә,— диде Бушуев.

— Сөйлә,— диде гвардия майоры.

Газинурның докладын тыңлагач, комбат берәз уйланып торды һәм авылга кичекмәстән һөжүм итә башларга боерык бирде. Газинурның отделениесен яңадан алдан жибәрде. Постларны тавыш-тынсыз юк итә барырга кушты.

— Сиңа обстановка таныш. Кыю хәрәкәт ит!

Шыпырт кына бирелгән команда тавышлары ишетелде. Кар эчендә яткан батальон аякка күтәрелде һәм өч яклап авылга таба бара башлады.

Газинур үзенң отделениесе белән алга ыргымды, беренче булып авылга керде һәм, ак күлэгәләр кебек тавыш-тынсыз барып, фашист часовойларын берсе артыннан икенчесен хәнжәрләр белән юк итте. Менә каравыл йорты. Аның каршында торган часовой да кар өстендә ята инде. Ләкин авылда атыш башланды. Хәзер тавыш-тынсыз хәрәкәт итүнең мәгънәсе юк иде инде. Газинур, тәрәзә капкачын каерып алды да, каравыл урнашкан өй эченә танк гранатасы томырды. Шунның артыннан ук бөтен авыл буйлап «ура» тавышы яңгырады, атышлар көчәеп китте. Янгын яктысы карга күмелгән авыл өйләрен, урам буйлап йөгөрүче солдатларны, чатта ярсып-ярсып ата башлаган станоклы пулеметны яктыртты.

Газинур тоткыннарны япкан келәт ишегендәге йозакны приклад белән бәрәп очырды һәм, ишекне ачып:

— Иптәшләр, сез азат!— дип кычкырды.

Кемдер аны кочаклап алды һәм үбә башлады...

Таң атып килгәндә, авылда атышлар тынган иде инде. Пленныйларны алып киттеләр. Трофейларны сакларга берничә солдат калдырылды. Ут позицияләрендә гитлерчыларның бер генә тапкыр да атарга өлгөрмәгән туплары, минометлары тора иде.

Бу төнгә сугышта батальон үзенң берничә сугышчысын югалтты. Аларны, дардан төшерелгән бабай белән янәшә, авыл уртасындагы мәйданда күмделәр.

Батальон инде, көнбатышка китәр өчен, сафка тезелә башлаган иде. Шул чакта урам буйлап шаулаша-шаулаша килгән малайлар төркеме күренде. Алар арасында күкрәгенә немец автоматы аскан ап-ак сакаллы

бер карт һәм башын бөгеп килгән сәләмә киємле бер кеше бар иде.

— Кем бу?— дип сорады капитан Бушуев.

Ап-ак сакаллы карт, честь биреп:

— Иң зур жинаятьче — комендант Курт Шварц,— диде.

Капитан, бер адым алга атлап, Шварцка карады һәм, ачуын чак тыеп, кулы белән дарга күрсәтте:

— Бу синең эшеңме?

Рус капитаны аны асарга куша, дип аңлады, ахрысы, гитлерчы, куллары белән йөзен каплап, кыргыйларча чинап жибәрде.

— Нәрсә, котың очтымы, кабахәт? Сине менә шушы авылда хөкем итәчәкләр.

Малайлар арасында Газинур үзенең төнге танышын күреп елмайды. Бер читтәрәк, халык төркеме эчендә, кулын күкрәгенә куйган яшь кенә бер хатын басып тора иде. Аның йөзе ап-ак, күзләре эчкә баткан, үзе бик ябык, аягында егылыр-егылмас кына тора. Кинәт ул урыныннан кузгалды һәм капитан Бушуев янына килде. Нидер сорады. Капитан, артына борылып, Газинурга күрсәтте. Хатын Газинур янына килде һәм аның ачык йөзенә, зур кара күзләренә карап:

— Рәхмәт, иптәш... Барысы өчен дә рәхмәт!— диде һәм Газинурны кочаклап үпте.

Бу — үлемнән коткарылган укытучы иде.

XXX

Калинин өлкәсенең соңгы километрлары. Алда кар өченә чумган Овсище авылы. Гитлерчылар аны мина кырлары, тимер чыбыклар, траншеялар, дзотлар белән чолгап алганнар, һәр йортны кечкенә генә крепость итеп ныгытканнар. Оборона өчен яраклы һәр өйнең нигезенә тишәкләр тишеп, пулеметлар куелган. Авылның чокырлы-чакырлы булуы шулай ук исәпкә алынган һәм анда һөжүм итүчеләрне бик күп төрле һәм бик күп сандагы киртәләр көтә иде. Бигрәк тә урам чатлары көчле ныгытылган — анда жиргә күмелгән һәм тыштан гади кар көртенә охшаган танклар, бронеколпаклар, дзотлар тора.

Авылга барышлый ук ясалган атака уңышлы чыкмады. Безнең батальоннар, дошманның көчле утына

отрап, авылдан кире чигенергә мәжбүр булдылар. Шунның өстенә караңгы төшөп килә, солдатлар да бик нык арыганнар иде. Артиллерия артта калды, сугыш припасларын да китертеп житкерәсе бар.

Полк командиры, тун өстеннән ак комбинезон кигән подполковник Кремнев, батальон командирларын үз янына чакыртып, гомуми атака иртәгә — жиде сәгатькә билгеләнгәнлеген әйтте. Гвардия майоры Ермиловның батальоны авылга маңгайдан һөжүм итү, өченче батальон төньяктан атакалау бурычын алды. Икенче батальон — резерв.

Полк командирының приказын үтәп, Ермиловның батальоны, төнге караңгыдан һәм бураннан файдаланып, авылга мөмкин кадәр якынарак барды һәм кардан траншеялар казый башлады. Таңга таба артиллеристлар да килеп житте һәм әрәмәлекләр эчендә ут позицияләренә урнаша башладылар. Чокырларда минометчылар урнашты. Өлкән лейтенант Григорьян үзенең разведчиклары белән төне буенча дошманның алгы кырыен «капшап» йөрде. Разведчиклар гитлерчылардан юри ут ачтырдылар һәм, аткан чакта күренә торган ялкыннарغا карап, ут нокталарын билгеләделәр.

Таң алдыннан, караңгылык аерата куерган һәм йокы белән көрәшү читен бервакытта, ниһаять, ике як та тынып калды. Арыган, талган разведчиклар кире кайттылар, пехотачылар, атака алдыннан аз гына булса да хәл жыйр өчен, бер-берсенә сыенышып, траншеялар төбенә утырдылар. Учаслар ягарга ярамый иде. Авыр эштән соң эсселәнгән тән, хәрәкәттән туктагач, суыкка бик тиз биреште һәм ярты сәгәттән соң ук калтырарга тотынды.

Газинур суыкка чыдамлы кеше булса да, ул да йокыга китә алмыйча тынычсызланды. Бераз гына булса да жылыныр өчен тәмәке кабызды һәм жиң очына яшереп тарта башлады. Борынга төтен керсә — жылыта диләр. Берничә суырганнан соң, Газинур чыннан да бераз жылынгандай булды. Ләкин бүген солдат талымсызлыгы аны ни өчендер ташлаган иде. Башка вакытларда ул, кайда башын куйса, шунда йоклый ала торган иде, бүген аның күзенә йокы кермәде. Траншея төбендә чүгәләп утырган килеш, кар стенага карап торды. Аның уң иңенә Комлев башын куйган һәм әкрен генә

мышный, сул ягына икенче отделение сугышчысы аңа сыенган. Ул да, бала кебек, экрен генә мышный. Ә өстән һаман йомшак кына кар ява. Жил булмаганга, эре кар бөртекләре туп-туры төшәләр һәм солдатларның каскаларына, иңнәренә куналар.

Ярым уяу, ярым йокылы Газинурның күз алдыннан әле күптән түгел генә булып үткән күренешләр узалар: менә ул траншеядан атылып чыгар өчен алга карап тора, менә дарга асылган колхозчы картның гәүдәсе чайкала, үлемнән коткарылган укытучы аның күзләренә карый. Дөрләп яна торган танк эченнән Павел Ивановичларның «Интернационал» жырлаулары ишетелгәндәй була...

Газинур урыныннан торды, траншея төбөндә берберсенә сыенышып утырып йоклаган сугышчан иптәшләренә күз салды. Характерлары, тормышлары, биографияләре һәм милләتلәре төрле-төрле булган бу кешеләр аңа барысы да бертугандай якын иде. Менә хәзер алар ял итәләр, аларның таң калырлык бернәрсәләре дә юк шикелле. Ә берничә сәгатьтән алар урыннарыннан торачаклар һәм, үзләренең тиңсез батырлыклары белән бөтен дөньяны таң калдырып, тагын алга бара чаклар.

Газинур, траншеядан күтәрелә төшөп, үзләре бара чак сугыш кырына карады. Кыр уртасында ап-ак алмагач. Сугышка кадәр биредә колхозның алма бакчасы булган, ахрысы. Гитлерчылар, ут секторы ачык күренеп торсын өчен, алмагачларның барысын да кырганнар. Бары тик бер алмагач кына, ничектер, киселми калган, Мөгаен, ориентир итеп калдырганнардыр.

Бу ап-ак алмагач Газинурның уйларын туган якларына алып китте. Азнакайда, Сугышлыда, Шөгөрдә, Бөгелмәдә алмагачларны, куян кимермәсен өчен, юкә кабыгы белән уратып куялар иде...

Менә озакламый май килер, карлар эреп бетәр, алмагачлар чәчәк атар. Бу гарип алмагач та чәчәк атар, ул чагында фронт бу жирләрдән ерак булыр, менә хәзер карлы траншеялар сузылган һәм солдатлар утырган урыннарда колхозчылар яңа яшь алмагачлар, жимеш куаклары утыртырлар. Ә тагын берничә елдан соң монда зур бакча шаулап үсәр. Әйе, бик зур бакча шаулап үсәр!

Газинур кулы белән күзләрен каплады, һәм кинәт аңа бөтен жир шау чәчәккә күмелгән зур бакча эчендә

кебек тоелды. Аның кара шомырттай чэчлөрөнө, иңбашларына алсу ак алма чэчэкләре коела, имеш. Ә алма бакчалары уртасыннан, еракка-еракка, зәңгәр офыкка кадәр, туп-туры юл сузылган, имеш. Газинур шул туры юлдан ашыкмый гына бара. Бер кулы белән кызын, икенче кулы белән малаен житәкләгән. Кызының да малаеның да муеннарында кызыл галстуклар. Аларны жил тибрәтә. Балалар жырлыйлар, көлөләр. Ә кечкенә малаен муенына атландырган, имеш. Аның кулында чэчәкле алмагач ботагы. Кечкенә малай да жырлый, көлә, имеш. Ә янәшәсендә шаян, сөйкемле Миңнурый — гөләп чэчәге бара, имеш...

— Нәрсә, аягүрә төш күрәмме, югыйсә,— диде Газинур үз-үзенә һәм кулын күзлөрөннән алды. Аның алдында ай нурында коенып, ялгыз гарип алмагач кына тора иде. Аның ботакларында чэчәкләр түгел, яңа яуган кар бөртекләре. Ундарак эрәмәлекләр, ә алда, тонык кына булып, Овсище авылының кырыйдагы йортлары, тимер чыбык киртәләре күренә.

«Иртән без барыбер анда булырбыз»,— дип уйлады Газинур. Ул анда булачаклары турында һич тә шикләнми һәм бу айлы төн аның соңгы төне, бу алмагач аның соңгы күргән алмагачы, ә иртән томанга уралып чыгачак кояш — аның соңгы кояшы буласын, ә кар эчендә яткан борынгы Овсище авылы аның мәңгелек йорты буласын ул уена да китерми иде. Әгәр белсә, ул үзенек тормыш юлына әйләнеп карар иде: ничек яшәде соң ул, кешеләргә нинди файда китерде, нинди яхшы эшләр эшләде, газиз Ватанына нинди хезмәт күрсәтте? Эрәмгә үткәrmәдеме соң ул үзенек алтын яшь гомерен? Соңгы сулышын алганда, эшләнмәгән эшләр өчен ачы үкенүдән йөрәге әрнемәсме? Оят һәм хурлык йөзен кызартмасмы? Юк, моңа ул саф вөждән белән җавап бирә алыр иде. Ул үзенек иң-иң яхшы хисләрен туган иленә тамчысын да калдырмыйча биргәнлеген әйтә алыр иде.

Газинур әзергә хәзер булып тумады. Аның үсмер чаклары искенең жимерелүе, яңаның тууы елларында үттә. Илдә кыен иде — Газинурга да кыен булды. Ләкин яшь Совет иле, үзенек яраларын бик тиз төзәтеп, алга атлады. Аның белән бергә Газинур кебек миллионнарча гади кешеләр дә якты киләчәккә атладылар. Ләкин ка-

раңгы бер авылда үскән авыл малаена күп нәрсә аңлашылмый иде әле. Күп нәрсәнең дәрәслеген ул йөрәге белән генә сизде. Әмма, әгәр дә аның дуслары булмаган булса, ул берүзе, никадәр батыр йөрәкле булса да, тормыш төбөннән күтәрелә алмас иде. Карагыз, «Красногвардеец» кайда да, Соликамск кайда, Карелия урманнары кайда да, Икенче Балтик бую фронты кайда, Ловать елгасы буендагы пулеметчылар ротасы кайда да, Газинурның беренче уку йорты—полк мәктәбе кайда! Ләкин, кайда гына йөрмәсен, һәр жирдә аның жаннан артык дуслары булды. Дуслары аңа санап та, әйтеп тә бетергесез ярдәм күрсәттеләр. Газинур алардан ерак булса да, үзен һич тә алардан аерым итеп карый алмый иде. Дусларның йөрәкләре бер-берсенә күзгә күренми торган жепләр белән тоташа, дип сөйләргә ярата иде ул. Аның иске дуслары яңаларында кабаттан туа барды. Бигрәк тә олы дуслары—коммунист укытучылары турында ул моны шулай дип әйтә алып иде. Гали абый Павел Ивановича тышкы кыяфәте белән һич тә охшамаган булса да, Гали абыйның кайсыдыр гүзәл ягы Павел Ивановичта бар иде, ә Павел Иванович һич тә парторг Соловеевкә охшамаган иде, әмма аңарда да леспромхоз партия оешмасы секретаренң иң яхшы сыйфатлары бар иде. Алар Газинурны бөек тормыш юлында, гүя эстафета кебек, кулдан кулга тапшырдылар һәм аларның һәркайсы аны алга алып барды. Алар аңа юл күрсәтте. Тормыш юлында аны житәкләүчеләр дә алар булды. Аннары калын урманнарда карт имәннәр белән янәшә яшә агачлар да үскән һәм урманны ямьләндергән кебек, тормышта да олы житәкчеләр белән бергә кешенең яшәвен тулымландыра, матурландыра торган бүтән кешеләр дә күп бит. Колхоз председателе Хәнәфиләр һәм ат караучы Сабир бабайлар, Миңнурыйлар һәм Гөлләрләр, Бушуевлар һәм саф күңелле Екатерина Павловналар, Стариковлар һәм Ильченколлар, Григорьяннар һәм Зәбировлар... Әгәр саный башласаң, алар никадәр күп һәм аларның күп булулары сөенечле дә.

Газинур шушы тирән уйларга чумып торган чагында, аның янына Соловеев килеп туктады. Билгеле, ул аны атап эзләп килмәде, Газинур аның юлында очраган йөзләргә коммунистларның берсе иде.

Соловеев, бияләен салып, Газинурның кулын кысты,

аның белән бергә ботакларын кар баскан ялгыз алмагачка, карга чумган караңгы авылга карап торды.

— Ничек соң, иптәш Гафиятуллин, Овсищены алабызмы?

Сержантның йөзен тыныч елмаю яктыртты.

— Йөз авылны алдык, иптәш парторг, йөз дә беренчесе алдында туктап калабызмы соң?! Безнең якта картлар әйтә: яз көне кечкенә генә инеш белән дә шаярма. Ә без — бәләкәй инеш түгел, менә дигән елга. Юлыбызга аркылы төшөп карасыннар — тамырлары белән актарып ташларбыз! — Һәм берәз уйлагач, тынычрак тавыш белән өстәп куйды: — Хәзер, иптәш парторг, озак канительләнөп тору берәүнең дә уенда юк. Дошманны үкертөп куар көннәр килөп җитте.

Бу төндә Соловеев кем белән генә сөйләшмәсен, һәм мәсе шуңа охшашлырак сүзләр белән җавап бирделәр. Димәк, солдатларның уйлары бер иде.

— Әйе, Гафиятуллин, син дөрөс әйтәсен, озак сугышу безгә кулай эш түгел. Һәркайсыбызны илдә хөзмәт көтә.

— Мин дә шулай уйлыйм. Менә карагыз, — Газинур кулы белән кырга ишарә ясады, — кайчандыр монда җимеш бакчасы булган, фашистлар аны турап бетөргәннәр. Бер генә алмагач калган, анысы да гарип. Ләкин эш алмагачта гынамыни... Күпме авылларны, күпме шәһәрләрне яндырдылар... Аларны бит барысын да яңадан торгызырга кирәк булачак. — Газинур уйчанланып китте. — Әйе, безнең эш бик күп буласы, иптәш парторг. Бик күп!

Соловеев траншея төбөндә чүмәкләшөп йөкләган сугышчыларга, траншея почмагына сөялөп, аягүрә йөкләган связноена карап алды.

— Дөрөс, Гафиятуллин, эш күп буласы. Ләкин безнең кайчан эштән курыжканыбыз бар? Без сугыш җиме-рекләрен торгызып кына туктамабыз. Без коммунизмны да төзөбөз әле.

— Коммунизм! — диде Газинур хыялланып. — Эх, күрәсе иде ул көннәрне!

— Һичшиксөз, күрөбөз, — диде парторг, — без күрмәсәк, балаларыбыз күрөп. — Соловеев Газинурның кулын кысты. — Ярар, мин тоткарландым. Безнең сүзләрне сугышчыларга җиткер. Белөп торсыннар.

- Житкерермен, иптәш парторг.
- Хуш алайса, сугышта уңыш телим.
- Рәхмәт.

Соловеев китеп барды. Аның артыннан связное да кузгалды. Газинур алар артыннан бик озак карап торды. Бу сөйләшүдән аның күңелендә язгы кояш нуры кебек жылы бер тойгы калды...

Немецлар ракета чөя башладылар. Автоматлар тырылдашып алды. Аннары тагын тынлык урнашты. Ләкин бу тынлык инде озакка сузылмаячак. Солдатлар уянды. Яктырта башлады. Старшина Михно кайнар аш һәм ара-кы китерде. Солдатлар кайнар шулпа салган котелокларын траншея төбенә, кар өстенә куеп, ашарга керештеләр. Бөтен траншеяга тәмле шулпа исе таралды. Ә котелоклар астындагы кар эри барды һәм соңыннан траншеяның буеннан-буена түгәрәк котелок эзләре тезелеп калды.

Кайнар шулпа туңган сугышчыларны шактый жылытып жибәрде. Аларның кәефләре күтәрелеп китте.

— Моңысы бик ярады, рәхмәт, иптәш старшина,— диде Газинур,— инде эшкә керешергә дә була.

Газинур сугышчыларына карап алды. Әле күптән түгел генә ул алар арасында ят бер кеше иде. Хәзер инде сугышчылар аны үз күрәләр, яраталар иде. Дөрөс, солдат мәхәббәте бик тирән яшерелгән, аны тиз генә күрергә булмый. Бары тик үлем куркынычы янаган минутларда гына ул ачыктан-ачык күренә. Кайнар сугыш барганда, Газинур әллә ничә тапкыр моның шаһиты булды. Сугышчылар аны саклап, аның тирәсендә һәрвакыт корыч калкан булып торалар иде.

— Я, ничек, егетләр, эшкә керешергә вакытмы?

— Вакыт, вакыт, иптәш сержант!

Траншея буйлап разведчиклар үтеп китте. Старшина Зәбиров бер генә минутка Газинур янында туктады.

— Газинур,— диде ул,— Фатыйманың ире бармы?

Гафиятуллин бу көтелмәгән сорауга каршы рәхәтләнелмәйди, кара күзләрендә шаян чаткылар биешә башлады, ләкин старшинаның житди икәннен һәм бик ашыгуын күрәп:

— Юк, Исхак, ул кыз кеше,— диде.

Разведчикның йөзе яктырып китте. Ул, нидер әйтергә теләгән кебек, сержант янында берәз басып торды.

— Хәзер башлыйбыз, — диде ул һәм иптәшләре артыннан йөгереп китте. Газинур сәгатенә карады: жиде туларга ун минут калган иде.

XXXI

Бер генә минутка да тынмыйча артиллерия һәм минометлар ата. Аларга станоклы пулеметларның озын-озын чиратлары, автомат тырылдаулары килеп кушыла. Көчле дулкын булып кырлар буенча «ура» яңгырый. Пехота атакага бара. Траншеяларда, дзотларда яшеренгән гитлерчылар котырынып каршылык күрсәтәләр. Атакага баручылар арасында әледән-әле кара фонтаннар күтәрелә, кешеләр егылып кала. Ләкин ташкын туктамый, ул һаман алга авыша. Актарылган тимер чыбыклар, траншеялар, дзотлар, авыл кырыендагы йортлар ап-ачык күренәләр инде. Дошманның уты тагын да көчәя төште. Ул һәр метрга кургаш яңгыры яудыра, бигрәк тә флангтан осколочный снаряд белән атучы автоматик туплар сугышчыларга зур югалтулар китерә. Ниһаять, алга барырга бөтенләй мөмкин булмый башлады, пехотачылар тимер чыбыклар янында ук яттылар һәм кар эченә күмелә башладылар.

Газинур үзенең отделениесе белән батальонның сул канатында бара иде. Ул батальонның ятарга мәжбүр булуын күрде. Ләкин отделениесен туктатмады. Биредә дошманның уты ул хәтле көчле булмаудан файдаланып, ул сугышчыларны һаман алга ашыктырды.

Немец тубы алардан чак кына ундарак иде. Анда, мөгаен, тылларына төшәргә жыенучы бер төркем совет сугышчыларын күрмәделәр. Ләкин икенче дзоттан аларны күреп алдылар һәм ут ачтылар. Отделение бик тиз ятты, ләкин туктамады, шуышып алга бара бирде.

Дошман траншеялары күренде.

— Гранаталар! — дип кычкырды Газинур.

Дошман траншеяларына гранаталар очты һәм шуның артыннан ук Газинур, аякка күтәрелеп:

— Минем арттан! — дип кычкырды. Ул беренче булып траншеяга сикерде, ялтырап торган кара күзләре белән як-якка каранып алды. Траншея төбөндә ике немец тәгәрәп ята иде.

— Тупны алабыз! — дип кычкырды Газинур сугыш-

чыларына. Ул үлекләр өстеннән сикерде дә алга ыргылды. Кайдандыр мәтәлеп чыккан бер гитлерчыны автоматтан егып салды. Аннары тагын алга йөгерде.

Дзот эченә яшерелгән немец тубы һаман да атып тора иде. Ул шундый тиз ата, әйтерсен, пневматик чүкеч белән таш чокый.

Траншея борылышында алдан йөгерүче Газинурга немец автоматчигы атып жибәрде. Газинур артка чигенеп өлгерде. Пуляларның берсе, каскасына тиеп, ыңлап үтте. Газинурның башы шаулап китте. Бер генә секундка ул күзләрен йомды һәм шунда ук ачты. Гранатасына сузылды, ләкин арттан килүче Гордеев Газинурның башы аркылы граната ташлап өлгерде. Кыска, кискен шартлау яңгырады, фрицның ачы илерүе ишетелде.

Бер минуттан алар дзот ишеге төбөндә иделәр инде. Анда озын буйлы, пычрак йөзле бер фриц күренде. Ул үзләренчә нидер акырып жибәрде һәм ишеккә тотынды. Мөгаен, ябарга теләгәндер. Кече сержант Комлев ишеккә төзәп атып жибәрде. Гитлерчы бөгәрләнеп төште. Газинур дзот эченә танк гранатасы томырды. Каты шартлау дзот эчен тетрәтте, ишектән куге төтен бәрәп чыкты. Шунның артыннан ук Газинур дзот эченә атылып керде һәм, насостан су сиптергән шикелле, автоматын яктан якка бора-бора ата башлады.

Фрицларның бары тик берсе, ниндидер могҗиза аркасында, исән калган. Ләкин ул шулкадәр миңгерәүләнгән, берни аңлый алмас хәлгә килгән. Авызыннан, борыныннан, колакларыннан кан ага. Газинур аны, якасыннан эләктереп, ишеккә таба сөйрәде.

— Гордеев, алып кит бу мәхлукны! — дип кычкырды Газинур һәм үзе калган сугышчылары белән алга омтылды. Ул тирләгән, йөзе кызарган, юеш кара чәчләре маңгаена ябышкан.

Туп атудан туктауга, батальон дәррәү күтәрелде. Капитан Бушуевның ротасы авылга бәрәп керде һәм кырыйдагы йортларны алды. Шуннан соң рота, һәр йортны диярлек штурмлый-штурмлай, авылның үзәгенә таба омтылды. Аңа подваллардан, тәрәзәләрдән, чормалардан аттылар.

Төнъяктан һөҗүм итүче батальон да авылга бәрәп керде һәм хәзер ике батальон икесе дә мәйданга таба ашыгалар иде.

Газинур үзенен сугышчыларын йорт артлары, ишек аллары аркылы авыл уртасына алып китте. Хәзер иң мөһиме — алга бару, дошманның авыл уртасындагы утын таркату иде. Шуңа күрә Газинур аерым йортларда утыручы автоматчыларга каршы сугышып та тормады. Аларны арттан килүчеләр юк итәчәк.

Ишек аллары аркылы бара-бара, Гафиятуллинның отделиениесе авыл уртасына ук килеп чыкты. Кемнелдер сыер абзары артына яшеренеп туктадылар. Алда кинь мәйдан. Мәйдан артында авылның көнбатыш яртысы башлана. Газинур обстановкага берьюлы төшенеп алды. Мәйданны аркылы чыкмыйча торып, авылның икенче яртысына бәрәп керергә мөмкин түгел, ике яктан тирән чокыр сузыла. Ә чокыр буйларында тимер чыбыклар һәм, билгеле, миналар. Мәйданны аркылы чыксаң, авылны безнең кулда дип исәплә. Мәйдан — бөтен авылның, юк, авылның гына түгел, бөтен терәк пунктның ачыгы!

— Сержант, кара! — диде сугышчыларның берсе һәм автомат көпшәсе белән мәйдан артындагы бер ишек алдына күрсәтте. Анда фрицлар туплана иде.

— Комлев, ут! — дип кычкырды Газинур. Кул пулеметы артында яткан кече сержант шунда ук ут ачты. Гитлерчылар кычкырыша башладылар һәм коймалар артында күздән югалдылар. Берничәсе егылып калды.

— Алга, минем арттан! — дип кычкырды Газинур. Ләкин алар йорт ышыгыннан чыкканнар гына иде, каршы яктан ут ачтылар. Газинур белән янәшә йөгәрүче Комлев, кулы белән күкрәгенә тотынып, берәз чайкалды да пулеметы өстенә ауды.

— Ятыгыз! — дип кычкырды Газинур.

Немец пулеметы баш күтәрергә ирек бирмичә ата иде. Шулай да Газинур аның кайдан атуын күрәп алды. Каршы якта, нәкъ Газинур турысында, жимерек өй нигезе күренә. Аның бүрәнәләре төрле якка таркалган. Ә бүрәнәләр астында, таш подвалда, дзот.

«Энә кайда яшеренгәнсең, кабахәт!» — дип уйлап алды Газинур. Бу куркыныч пулемет иде. Тип-тигез мәйданга килеп кәргән сугышчыларны, окоп казып өлгәргәнче үк, кырып бетерәчәк ул. Һәм Газинур шуны уйлап кына алган иде, мәйданга урам ягыннан капитан Бушуевның ротасы килеп кәрде. Шунда ук Газинур алдан йөгереп

килүче сугышчыларның егылуларын күрде. Берәү, икәү, өчәү...

Газинурның йөрәге атылып чыгардай булып тибә иде. Ул иптәшләренә борылып карады. Алар, карга йөзтүбән капланып, хәрәкәтсез яталар.

Кар тузаны чәчрәтеп, Газинур янында гына пулялар чыелдый. «Моңысы үтте... Менә моңысы да...» Бер пуля Газинурның борын төбөндә генә карга кадалды. Газинурның йөзенә кар тузаны бәрелде. Ул жирне сытып яшеренергә теләде, ләкин яшеренергә мөмкин түгел иде. Гимнастерка кесәсендәге партия билетының кыштырдавын тойды. Соловеевның партия жыелышында әйткән сүзләре исенә төште: коммунистлар үрнәк күрсәтергә тиеш...

Ул башын чак кына күтәрә төште һәм атып торган дошман пулеметына карады. Кулы биләндәге гранатасына сузылды. Кичегергә ярамай. Газинур дзотка таба шуыша башлады.

Менә ул сулгарак борылды, бомба чокырына тәгәрәде. Ләкин ара ерак, гранатаны ташлап житкерерлек түгел. Газинур тирә-ягына каранды. Тагын ике солдат, кулларына граната тотып, дзотка таба шуыша иде. Менә берсенең каскасы очып китте. Сугышчы канлы башын күтәрде, дзот амбразурасына карады һәм карга капланды. Икенчесе һаман шуыша иде. Ләкин ул Газинурга караганда да дзотка ераграк.

Газинур чокырдан чыкты да тагын шуыша башлады. Хәзер инде аны бөтен батальон күреп алды. Йорт ышыгында яткан капитан Бушуев, каскасын артка этеп, ирен-нәрен тешләде.

Фашист пулеметы үкерүдән туктамады. Газинур, шуыша-шуыша, дзотка якын ук килде. Бер секунд тынып торды. Аннары берәз күтәрелә төште һәм, бөтен көче белән селтәнеп, амбразурага граната томырды. Жир тетрәп китте. Шуның артыннан ук Газинур икенче гранатасын да томырды.

Пулемет тынды. Сугышчылар команда көтмичә ук, урыннарыннан сикереп торып, мәйданга ташландылар. Газинур да берничә адым алга йөгерергә өлгерде. Ләкин кар көрте баскан тар амбразурадан яңадан көчле ут ыргылды. Бер генә минутка туктап торган фашист пулеметы яңадан котырынып ата башлады. Кар өстенә яңа яралылар ауды. Сугышчылар, ут астыннан чыгар өчен,

бөтен көч белән алга ыргылдылар, ләкин аларның да сафлары сирәгәйгәннән-сирәгәя барды.

Капитан Бушуев бөтен тавышы белән:

— Ятыгыз!— дип кычкырды. Сугышчылар икенче тапкыр инде ачык мәйданда кар өстенә ятарга мәжбүр булдылар.

Сержант Газинур Гафиятуллин барысыннан алда, снаряд чокрында иде. Пулемет үкерүләрен жиңеп, кемнелдер үлем алдындагы ыңгырашуу ишетелде. Газинур тирәягына каранды. Мәйданның төрле урыннарында кулларына гранаталар тоткан сугышчылар хәрәкәтсез яталар. Тик берсе, кулын алга ташлый-ташлый, гүя язмышына карышып, үлемне куып, һаман алга шуыша. Аның әйләнә-тирәсендә пулялар аеруча күп сызгыра, кар оча. Менә ул да туктады. Газинурның миеннән яшен тизлегә белән куркыныч уй үтеп китте: «Үлде!» Юк, үлмәгән! Сугышчы яңадан шуыша. Хәзер ул берни күрмичә йөзә белән кар ерып бара булса кирәк. Ләкин ул еш-еш туктый, хәрәкәтләре әкрәнә. Күрәсен, яраланган. Менә ул бөтенләй туктады. Аннары башын күтәрде. Каскасы төшеп калган. Карга буялган кара чәчләре юеш маңгаена сибелгән, кояш яктысында аның юеш йөзә ап-ачык күренә. Газинур аны танып алды: бу Ильченко иде.

Ильченко кар өстенә капланды. Газинурның йөрәгә тагын да көчлерәк тибәргә тотынды. «Шундый алтын кешене...» Ул уйлап бетермәде, кулы бил каешына сузылды. Бер генә гранатасы да калмаган! Автоматының да патроннары беткән. Нишләргә?!

Күзләрен зур итеп ачып, күңеле нәфрәт белән ташыган хәлдә, Газинур үкереп торган дошман пулеметына өзгәләрдәй булып карый. Ул якын гына, ләкин аңа барып житәргә мөмкин түгел. Аның утлы бугазын тыгарлык бер генә көч тә юк шикелле.

— Юк, барыбер туктата алмассың, явыз! Барыбер муеныңны борам!

Газинур күзләрен баскан каскасын юеш кулы белән күтәреп куйды. Ул артына борылып карамады, ләкин командирның гына түгел, бөтен батальонның аңардан кыю хәрәкәт көткәнән сизенде. Ләкин буш кул белән ни эшли ала соң ул? Газинур кулын күкрәгенә китерде. Атылып чыгардай типкән йөрәгә янында, гимнастерка

кесәсендә партбилеты һәм... Александр Матросовның рәсеме!

— Саша...— диде ул кинәт әкрән генә.

Газинур яткан жиреннән сикереп торды. Моңарчы кара кургашын тутыргансыман авыр гәүдәсе кинәт жиңеләп киткәндәй булды. Әйтерсен, аңа канатлар чыкты.

Ул дзотка таба йөгәрә башлады.

Батальон тынып калды. Сержантның ни эшләргә теләве хәзер һәркемгә ачык иде. Ничәмә-ничә сугышларны башларынан кичергән, ничәмә-ничә тапкыр үлем белән бугазга-бугаз килеп якалашкан сугышчылар таң калды, йөрәкләре тибүдән тукталгандай булды. Ничек таң калмасыннар алар? Ничек йөрәкләре тибүдән тукталмасын? Аларның күз алдында гади совет солдаты үлем белән үлемсезлек арасын үтә, аларның күз алдында Коммунистлар партиясе тәрбияләп үстергән гади совет кешесе буыннардан буыннарға калырлык, телләрдән телләргә күчеп, легендалар итеп сөйләрлек, жырларда жырларлык батырлык эшли иде.

Ажгырып торган амбразурага берничә адым калгач, Газинур бик кыска вакытка гына туктады. Язгы аяз күктә, биектә-биектә, бөдрә ак болытлар йөзә иде. Кояш нурлары аларны үтәдән-үтә яктырткан, алар шундый жиңелсыман, өрсәң, тузганак кебек, очып китәр төсле. Үзләре шундый ак, беренче яуган кар да андый ак булмый, бугай...

Кайда, кайчан күргән иде соң Газинур шундый ак һәм жиңел болытларны?

Фашист пулеметы котыруының соңгы чигенә житеп үкерә. Кара амбразурада пулемет авызыннан чыккан ялкын утлы хәнжәр төсле айкала. Кышкы зәһәр жил кебек пулялар чыелдап сызгыра. Артык бер генә минут та көтәргә ярамый. Һәр секунд безнең жиңүебезне тоткарлый, уннарча сугышчыларның гомерләрен алып китә.

Газинурның карары нык. Аның күңелендә курку да, тетрәү дә, икеләнү дә юк.

— Туган ил өчен, Сталин өчен!— дип кычкырды ул һәм яшәү белән үлемсезлек арасындагы ике адым жирне йөгереп үтеп, үкереп торган фашист пулеметы авызына күкрәге белән капланды...

Коточкыч киеренкелек кичереп яткан батальоннар бер кешедәй булып күтәрелделәр һәм дошманны изеп, сытып

алга омтылдылар. Аларның ярсуы давыллы көндәге диңгез дулкыннарыннан да көчлерәк иде.

...Капитан Бушуев һәм гвардия майоры Ермилов Газинурның үле гәүдәсен, амбразурадан үз куллары белән күтәрәп алып, кар өстенә салдылар. Газинур, гүя үлмәгән, бары тик йоклый гына. Үлем ачысы аның сөйкемле йөзен ямьсезләндермәгән, әйтерсен, үлем аңа якын килергә дә курыккан.

Шунда ук Газинурның сугышчан иптәшләре дә басып торалар. Алар да сержантның тыныч йөзенә карыйлар һәм бу зур кара күзләренң инде моннан соң беркайчан да очкын чәчеп ялтырамавына, бу калыңрак иреннәрдән инде моннан соң һичкайчан моңлы жырлар, шаян сүзләре яңгырамавына һич тә ышана алмыйлар иде...

Яз шаулый. Жир яшәрә, агачлар яфрак яра. Тирәкләрдә кошлар сайрый.

Совет Армиясе, бөтен фронт буйлап һөжүм итеп, көнтөн алга бара. Безнең гаскәрләр инде Карпат таулары итәгендә, Румыния жирендә сугышалар. Чехословакия чигенә килеп життеләр. Героик Одесса, Севастополь шәһәрләре өстендә кызыл байраklar жылферди, Крым азат. Совет Кораллы Көчләренең тинсез жинүләрен котлап, Ватаныбызның башкаласы Москва көн саен икешәр, өчәр тапкыр салют бирә.

Кешелекнең иң явыз дошманын — фашизмны үз өнендә тукмаклап бетерер өчен ашкынып алга баручы совет сугышчылары арасында Газинурның сугышчан дуслары да бар. Эңә бронетранспортерга утырып, капитан Григорьян белән кече лейтенант Зәбиров баралар, эңә шинель итәкләрен бил каешына кыстырган офицер Стариков, эңә маңгаен ак марля белән ураган өлкән сержант Ильченко, эңә атларга атланып, майор Бушуев белән гвардия майоры Ермилов янәшә баралар, эңә юл чатында «виллис» янында, сугышчыларына карап, полковник Кремнев басып тора. Политбүлекчеләр арасында, хезмәте белән күзгә артык бәрелмәгән, эмма иң батыр сугышчыларны тәрбияләүче полк партөөшмасының житәкчесе өлкән лейтенант Соловеев бара. Медсанбат машиналарында сөйкемле һәм гү-

зәл рус хатыны Екатерина Павловна Бушуева күренеп кала. Һәм шушы меңләгән сугышчан дуслары арасында күзгә күренмичә, батыр йөрәкле, саф вөжданлы совет солдаты — Советлар Союзы Герое сержант Газинур Гафиятуллин да бара...

Ә тирә-якта яз шаулый. Жылы жыллар исә. Күгелжем урман өсләрендә беренче күкрәү яңгырый. Сугышчылар елмаялар, аларнын күзләрендә яңа очкыннар, яңа өметләр кабына. Бу күкрәү аларны киң кырларга, тыныч хезмәткә чакыра, туган жирләрен сагындыра, ашыктыра, жылкендерә.

Солдат плащ-палаткаларына, тракторлар сөйрәп барган зур тупларның озын көпшәләренә, танклар бронясына, машиналар өстенә корылган презентларга, поход кухнялары өстенә, экрен генә шыбырдап, кояшлы яңгыр ява. Беренче язгы яңгыр — ләйсән яңгыры! Диңгездән диңгезгә сузылган барлык олы, кече фронт юллары буйлап атлаган совет солдатлары, гүя шушы кояшлы яңгырны да, яңгыр артыннан гажәеп бер тантана белән балкып килгән көчле яктылыкны да, тынычлык байрагын күтәрәп илткән кебек, үзләре белән бергә алга, соры һәм салкын томан эчендә иңрәп яткан көнбатышка алып баралар. Колонналар ташкыны ераграк киткән саен, яктылык дәрәжәсе да арта, киңәя бара. Бу яктылыкта кешеләр өчен иң кадерле, иң изге нәрсәләр — азатлык, тынычлык, ышаныч һәм яшәү нурлана.

— Шире шаг!— дигән дәртле команда ишетелә.

Сугышчылар кызурак атлый башлыйлар. Аларның юлы озын әле, ләкин алар максатларына барып җитәчәкләр.

Яз шаулый. Күгелжем урман өсләрендә беренче күкрәү яңгырый, ләйсән яңгыры — кояшлы яңгыр ява...

1951 ел.

ЭЧТӨЛӨК

Беренче бүлөк	7
Икенче бүлөк	222

АБСАЛЯМОВ АБДУРАХМАН САФИЕВИЧ

ГАЗИНУР

(на татарском языке)

Художество редакторы Э. Е. Дьячкова

Техник редакторы И. Х. Зәйнуллин

Корректорлары: Р. С. Хамидуллина, Л. Х. Шәйнурова

Наборга бирелде 16/X-1954 ел.	Басарга кул куелды 7/I-1955 ел.	ПФ 00413.
Кәгазь форматы 84×108 ¹ / ₃₂ .	Учет-изд. 22,27 таб.	Басма табак 27,0 (22,14).
Табакта 44.000 хәреф.	Заказ № 0376.	Тираж 15.000.
		Бәясе 7 сум 95 тиен.

ТАССР Культура Министрлыгының Татполиграф типографиясе.
Казан, Миславский ур., йорт № 9.

Укучы иптәшләр!

Бу китап турында фикерләрегезне
түбәндәге адрес белән язып жибәрегез:

***г. Казань, ул. Баумана, 19. Таткнигоиздат.
Редакция юношеско-детской литературы.***

2

18

70 95T

Т. ӘЛІСӘЛІМОВ • ТАЗКИХҲУР